

АСКАНІЯ-НОВА

Антологія публікацій
та друкованих видань

1845–1945

Том 3

Асканія-Нова

Антологія публікацій
та друкованих видань
(1845-1945)

Том 3
(1926-1927)

Київ – Чернівці
«Друк Арт», 2020

УДК 502(082.1)1845-1945
А90

Упорядники
О. Василюк, Л. Ластікова, В. Пархоменко

Науковий редактор
В. Гавриленко

A90 **Асканія-Нова.** Антологія публікацій та друкованих видань (1845-1945). Том 3: 1926-1927 / упоряд. О. Василюк, Л. Ластікова, В. Пархоменко ; наук. ред. В. Гавриленко. – Київ – Чернівці : Друк Арт, 2020. – 392 с. – (Серія «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 15)

ISBN 978-617-7849-38-3

Антологія, яку продовжує це видання, включає у хронологічному порядку публікації українською, російською, німецькою, французькою та іншими мовами, присвячені «Асканії-Нова». Асканії, як заповіднику і Асканії, як зоопарку. Збір матеріалів антології тривав близько трьох років. До третього тому включені 84 публікації, датовані з 1926 по 1927 рік включно. Правопис та мова публікацій збережені згідно з оригіналами. Частина джерел, зібраних упорядниками, на цей час існує лише у 1-2 примірниках і нерідко – лише за межами України. Подібна антологія видається вперше.

Видання започатковане 2019 року, оскільки в цей рік виповнюється 100 років, відтоді як Асканія-Нова вперше отримала державний охоронний статус – була оголошена заповідником.

Збірка буде цікавою багатьом дослідникам: професійним природоохоронцям, біологам, історикам, краєзнавцям, бібліографам.

УДК 502(082.1)1845-1945

У оформленні видання використана оригінальна графіка із зображенням асканійських павичів з публікації «Heck L. In der Taurischen Steppe Herbsttage bei Friedrich Falz-Fein in Askania Nova Von Prof. Dr. L. Heck Direktor des Zoologischen Gartens in Berlin, 1902-1903. S. 17-38».

ISBN 978-617-7849-38-3

© Ukrainian Nature Conservation Group, 2020

Неминуща актуальність комплексних наукових досліджень у заповіднику, які пережили десятиліття

Гортаючи пожовтілі сторінки оригінальних статей щодо історії, наукової і природоохоронної діяльності в Асканії-Новій у другій половині 20-х років минулого століття, мимоволі виникають порівняння із сучасністю. Маючи за плечима не один десяток років дослідницького досвіду, без всякого сумніву можу констатувати, що саме комплексний підхід до організації наукових досліджень, який наразі преважує при формуванні наукових програм, закладався саме тоді. Накопичення фактичних даних щодо екосистемних процесів, які вже несли на собі відбиток впливу заповідності, отримали своє осмислення і оформлення у вигляді наукових праць у виданнях 1926–27 рр. В цих же виданнях ми знаходимо і перший переклад українською мовою роботи Франца Теетцмана про історію формування німецької колонії з описом кліматичних умов, списком видового різноманіття рослин, методикою визначення продуктивності травостою, які дають можливість означити зміни, що відбулися на цій території впродовж 100 років. Друкарський верстат залишив нам пам'ятні відбитки текстів урядових постанов про створення державного заповідника, наполегливі зусилля і боротьбу вчених за його існування у перші роки після заснування, які супроводжувалися голодом і розрухою. Але повчальним є той факт, що навіть у надскладні часи історії нової держави знайшлися мудрі люди, які розуміли виключну важливість збереження осередків природи, підняли значення Асканії-Нової на загальнодержавний рівень і не допустили остаточного руйнування її природи та господарства. Не можна оминати той факт, що і після смерті Фрідріха Фальц-Фейна (2 серпня 2020 року виповнюється 100 років цієї сумної події), доки було можливо, асканійці і провідні вчені продовжували підтримувати зв'язки з його братом Володимиром, що потім лягло в основу останніх даних щодо стану Асканії-Нової після 1918 року, відображених у його книзі. Варто згадати видатних вчених Й.К. Пачоського, О.А. Янату, О.О. Браунера, М.В. Шарлеманя, В.Г. Аверіна, Б.М. Зава-

довського, які безперервно турбували український уряд стосовно необхідності збереження спадщини Фальц-Фейна. Це надзвичайно повчальне і актуальне питання, значення якого, як ми наразі бачимо, не зменшилось навіть ще через століття, і посилюється з огляду на подальший, незрівнянний з 20-ми роками минулого століття, вплив на природне середовище.

З переліку видань 1926–1927 рр. можна побачити, що відбувся черговий, більш високий, виток дослідницької діалектичної спіралі, і нове покоління вчених, з нових позицій, почало формувати і виконувати програми вже на заповідній території. Так щасливо збіглося, що покоління класиків ґрунтознавчої, ботанічної, зоологічної науки, які були знайомі з Асканією-Новою ще за часів Ф.Е. Фальц-Фейна, залучило молодь для проведення гідрологічних, ґрунтознавчих, альгологічних, ботанічних, ентомологічних, орнітологічних та теріологічних досліджень. При цьому значного розмаху набули дослідження з морфології та анатомії диких і сільськогосподарських тварин, а також експерименти з гібридизації. В подальшому одні напрямки, як геоботанічне картографування, дослідження енто- та екзодинамічних процесів у заповідних степових екосистемах, вивчення особливостей росту і розвитку господарськи цінних та рідкісних диких тварин, набули певної перманентності і продовжуються до цього часу, інші, через помилковість обраного напрямку (як віддалена гібридизація диких тварин із їх свійськими родичами), зрештою зійшли нанівець і були згорнуті. Але всі вони залишили значний слід у науці, яка продовжувала розвиватися в Асканії-Новій.

*Віктор Гавриленко,
директор Біосферного заповідника «Асканія-Нова»
імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН*

Передмова від упорядників

Видання є третьою частиною з циклу публікацій антології про заповідник «Асканія-Нова» і включає матеріали, що були опубліковані у 1926-1927 рр. Як і попередні випуски, антологія містить лише публікації, присвячені «Асканії-Нова» як заповіднику і як зоопарку (ми не розглядали досить численні матеріали про селекційну роботу зоотехнічної станції, забезпечення колгоспу тракторами та ін.).

Для цього періоду нами відібрано 84 публікації українською, російською, німецькою та англійською мовами. Правопис збережений згідно з оригіналами. Варто зазначити – в окремих випадках у тексті оригінальних примірників були закреслені прізвища науковців та керівників заповідника, які були в 30-ті роки оголошені ворогами народу і мали бути «стерті» з історії. Зокрема, це насамперед стосується Х.Г. Раковського, В.В. Станчинського, О.А. Янати та Б.К. Фортунатова. В антології нами були відновлені і правильно зазначені всі закреслені в оригіналах прізвища. Низка праць до нашого часу збереглася в бібліотеках України та СНД в одиничних примірниках, оскільки після 30-х років багато видань були вилучені у спецфонди або знищені (детальніше див. Передмову в першому томі).

У 1927-1928 роках у Асканії-Нова відзначалося 100-річчя (на той час ювілейну дату відраховували від року, коли вперше землі нинішньої «Асканії-Нова» були придбані графом Ангальт-Кетенським), тому у цьому томі представлено значну кількість публікацій про історію заповідника минулих років та пам'ятних статей до ювілею. Низка публікацій присвячена періоду громадянської війни, проте, на жаль, у статтях цього періоду замовчувалася правда про нищівну дію Червоної армії та інших збройних формувань, які перебували в заповіднику в 1917-1919 роках (W. N., 1921)¹.

Варто зазначити, що 1927 рік виявився вирішальним в історії Асканії-Нова – саме цього року (20 липня) урядом Української РСР затверджено положення про збереження 32 000 га цілинного степу Асканії-Нова. У своєму рукописі, датованому 1933 роком С.І. Медведєв зазначав: «Как важное достижение здесь следует указать, на утверждение площади «абсолютного» заповедника в размере 6.600 га, вместо 500 бывших до тех пор (Старый заповедный участок) и выделение в связи с этим (в конце 1925 – начале 1926 г.) нового большого участка, так называемой «Успенской Степи» с ориентировочными границами»². І хоча намагання розорати заповідний степ продовжувалися у наступні роки, на цей час впровадження наукової роботи та збереження степу посіли у житті заповідника лідируючу роль. Насамперед, з 1925 року в заповідник почав приїжджати В.В. Стан-

¹ [W. N.] «Асканія Нова» при большевиках // Сегодня, 152. 9.07.1921. С.2

² Медведєв С. І. Заповедник «Чапли» и его значение в изучении природных условий степи. Рукопис: написано 10 лютого 1933 року. Біологія та валеологія. Харків, 2008. Вип.10. С. 74-91.

чинський і брати активну участь в його роботі. Зокрема, за свідченнями В.М. Грамми, 1925 року він «участвовав в работе Комиссии, созданной для определения направления и уточнения научно-исследовательских работ в заповеднике Аскания-Нова. Он рекомендовал Сергею Ивановичу провести биоценологические исследования в украинских целинных степях на примере хорошо изученной группы насекомых – прямокрылых»¹. Всі опубліковані матеріали Комісії вміщені нами у томі 2 Антології².

1927 року активно велось відстоювання наукової діяльності в заповіднику від тиску господарників, що прагнули бачити Асканію-Нова радгоспом. Зокрема, П.К. Козлов (див. с. 257) наголошував: «Наукова частина в Державному Заповідникові поставлена слабо... її треба піднести на потрібну височінь». В публікації відомого письменника Остапа Вишні того часу теж йшлося про актуальність наукової роботи (с. 49): «А от з науковою частиною трохи не так. Вона відстає в своїх роботах од господарської. Бідненькі лабораторії (ентомологічна, орнітологічна). Наукові робітники перебувають в умовах, сказать, не зовсім добрих».

В.Г. Аверін доклав багато зусиль для збереження заповідника як наукової установи у роки його становлення (див. Передмову в томі 1) і 1927 року також відзначав (с. 222): «...превалирование утилитарных интересов над интересами охраны и восстановления степной природы – должно, как можно скорее, свести на нет».

Ця боротьба виявилася переможною, і саме період, представлений у цьому томі Антології, був вирішальним в цьому.

Оскільки з середини 20-х років у заповіднику проводилися активні дослідження флори та фауни, побачила світ низка публікацій, присвячених рослинності і степовим екосистемам, а також фауні – кажанам, птахам. Серед найбільш значимих варто вказати праці Н.Т. Дідусенко та А.І. Прошкіна (с. 52) по планктону, Й.К. Пачоського, Є.М. Лавренко та Ф. Теетцманна по степах (с. 72, 280), М. Клокова по гвоздиках (с. 243), а також праця М.С. Шалита про вплив випасу овець на рослинність (с. 336). По тваринах – дослідження М.В. Шарлеманя по птахох (с. 148), В.Г. Аверіна та А.Н. Формозова по кажанам (с. 222, 332). З'являються перші публікації С.І. Медведєва по комах заповідника (с. 303), який в подальшому зіграє одну з ключових ролей у історії заповідника (про це буде детальніше сказано у передмові до тому 6 Антології).

З 1926 року налагодилось видання наукового часопису заповідника «Вісті Першого Державного Степового Заповідника «Чаплі» (кол. Асканія-Нова)». Що цікаво, починаючи з 1926 року, наукові публікації самого заповідника починають чисельно та за обсягом матеріалу переважати над усіма друкованими роботами, що видавалися заповідником до 1930 року включно.

¹ Грамма В. М. Очерк о жизни и научной деятельности профессора Харьковского университета Сергея Ивановича Медведева: к 100-летию со дня рождения С.И. Медведева и к 50-летию Харьковского энтомологического общества. Известия Харьковского энтомологического общества. 1998. Т. 6 (2). С. 154-163.

² Обслідування Першого державного степового заповідника України «Чаплі» (Асканія-Нова) ім. Х. Г. Раковського / Калужний Н., Липський В., Свиренко Д., Третьяков Д., Станчинський В., Опоков Е., Яната О., Редикорцев В. Украинский охотник и рыболов, 1925. №2. С. 22-23; №4. С. 18-19; №5. С. 24-26.

Велика кількість робіт ботанічного спрямування викликана першою масштабною експедицією спеціалістів-ботаніків з різних установ, що відбулась у Асканії-Нова 1926 року. О.А. Яната писав про цю експедицію: «...секція провела, за дорученням С.-Г. Наукового Комітету (на спеціальні кошти) в таких місцях: ...3) Цілині степи Держзаповідника «Чаплі» (к. Асканія-Нова), у червні, підчас сінокосів, коштами Заповідника; у цій експедиції, за керівництвом Н. Шостенко (з Харкова), брали участь: М. Шалит (з Чаплів), Я. Лепченко (з Києва), А. Порецький (з Ленінграду), О. Еліяшевич (з Дніпропетровську), В. Танфільєв (з Одеси), Ф. Левин (з Харкова)...»³. Також тоді закладена низка справжніх моніторингових програм, робота за якими фактично продовжується і в наш час. Про це відомо з рукопису С.І. Медведєва 1933 року: «...проведен ряд работ по морфологии и физике местных почв: ...В. Францессоном и Н. Савиновым 1925-1926 гг., причем последними составлена систематическая карта почв заповедника (Н.Б. Вернандер, 1928). По ботанике проведены некоторые флористические, а главным образом, геоботанические исследования, как на территории Заповедника, так и в окружающем районе. Из флористических работ укажем исследование ...М.С. Шалытом и Н.А. Шостенко в 1925-1928 гг. (стационарные работы), кроме того проведено 3 одновременных экспедиционных обследования всей территории заповедника под руководством проф. А.А. Янаты – в 1925-1926 гг. и Н.А. Шостенко – в 1927 г. ...Наконец, Л.Н. Тюлиной и позже М.С. Шалытом изучалась растительность перелогов и восстановление целины, а последним, кроме того, влияние выпаса на растительность степи и сорная растительность полей. В результате, собран большой гербарий флоры заповедника и его района, составлены карты распределения растительности по годам (1925-1926-1927 г). По зоологии позвоночных проводились фаунистические исследования – некоторые биологические наблюдения и, как отдельный вопрос, изучение пролета птиц. ...С 1926 по 1929 г. А.А. Шуммером проводилось фаунистическое изучение позвоночных (млекопитающих, птиц, рептилий, амфибий) Аскании-Нова и ее района, изучение биологии отдельных видов и наблюдения над пролетом птиц. ...По зоологии беспозвоночных (главным образом, насекомых) работа велась по систематике, фаунистике и зоогеографии, а также некоторые экологические исследования»⁴. Фактично, наукова діяльність Асканії-Нова стала своєрідним еталоном для довгострокових моніторингових робіт заповідників. За результатами цих робіт у 1930-х роках були опубліковані фундаментальні теоретичні та методичні праці В.В. Станчинського. До нашого часу така наукова робота ведеться вже у всіх існуючих заповідниках та має назву державної програми «Літопис природи».

В. Пархоменко, О. Василюк.

³ Яната О., Кузьменко А. Звіт про діяльність Ботанічної секції С.-Г. Наукового комітету України в 1925–1926 році (1/X 1925 – 31/X 1926). Труды сільськогосподарської науки, 1927. Т. 1. Вип. 3. С. 172-185.

⁴ Медведєв С. М. Заповідник «Чаплі» и его значение в изучении природных условий степи. Рукопис: написано 10 лютого 1933 року. Біологія та валеологія. Харків, 2008. Вип.10. С. 74-91.

Подяки

До антології включені публікації, збережені у бібліотеках Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України, Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича, НБУ ім. В. І. Вернадського, Національній сільськогосподарській бібліотеці НААН, Національній історичній бібліотеці України, Книжковій палаті України ім. Івана Федорова, Національній бібліотеці України для дітей, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, Bibliothek Museum für Naturkunde, Berlin, бібліотеці Інституту морських біологічних досліджень ім. А. О. Ковалевського, бібліотеці ЗІН РАН, наукових фондах Полтавського краєзнавчого музею, Мелітопольського краєзнавчого музею, біосферного заповідника «Асканія-Нова», приватних збірках Сергія Білоконя, Віктора Пархоменка, Віктора Гавриленка, Михайла Кулішова, Віталія Кавурки та Юрія Щура.

Також ми вдячні за можливість користуватись відкритими фондами рідкісних видань, що надаються онлайн-бібліотеками (Цифровий архів періодики «LIBRARIA», Краєзнавча електронна бібліотека ХДНБ, Національна електронна бібліотека РФ, Національна електронна дитяча бібліотека РФ, «Столыпін – слуга народу», Бібліотека науково-популярної літератури по біології Олександри Горяшко, Фундаментальна електронна бібліотека «Флора і фауна» Олексія Шипунова, DocMe.ru та ін.).

Висловлюємо щирі подяки всім, хто сприяв віднаходженню зібраних у антології літературних пам'яток: Raake Hans-Ulrich, Ользі Акімовій, Юлії Дунаєвій, Андрію Пржиборо, Сергію Білоконю, Михайлу Кулішову, Юрію Москаленку, Ніні Гавриленко, Денису Давидову, Наталії Щebetюк, Вікторії Тротнер, Юрію Малахову, Руслані Джагман, Олексію Гончаренку, Олександрю Шиндеру та Олександрю Зіненку. Також дякуємо всім, хто допоміг виконати найважчу технічну роботу з переведення фотовідбитків рідкісних видань у тексти: Вікторії Грицанюк, Ірині Коваленко, Михайлу Кулішову, Уляні Романюк, Ігорю Сіренку, Ользі Лакизі, Анні Чащиній, Миколі Солімчуку, Петрові Бузунку, Наталії Добровольській, Тимуру Плющу, Анні Ніколенко, Лідії Стрельченко, Ользі Бабчук, Віктору Магомету, Анастасії Кучер, Анні Василюк, Богдану Кученку, Олександрю Кукшину, Олександрю Бубелі та Любові Ільмінській, Вікторії Падалко, Галині Гузь, Вірі Янчук, Анастасії Зінченко, Наталії Доценко, Андрію Новікову, Павлові Романову, Світлані Гусак, Юлії Щербі, Андрію Петрушенку, Ользі Кяго, Талі Винарській, Зоравару Марвату, Ірині Черкаській, Катерині Онищенко, Олені Мітрянській, Анастасії Бужорі, Марії Савченко. Окремо дякуємо Олексію Марущаку, Наталії Добровольській, Вікторії Падалко, Світлані Гусак, Катерині Чернишовій, Максиму Безносу та Олександрю Різуни за роботу із особливо важким блоком публікацій – старими німецькомовними текстами та Олександріві Батурину – зі старими текстами французькою. Також Ангеліні Русановій та Галині Гузь, які змогли покращити якість картосхем та інших графічних ілюстрацій, використаних у антології.

1926

[б/а]

Матеріяли

до історії заповідника. 1918 рік.

Постанова 1-го зїзду природників України

по докладу К. Залесьького

«Современное положение охраны

Аскании-Нова».

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С.149.

«Настоящее совещание подтверждает многократно высказывавшееся положение, что Аскания-Нова с ее степями и зоопарком является неоценимым учреждением для развития как теоретического, так и прикладного знания, а вместе с тем драгоценнейшим памятником природы Украины.

Вследствие этого она должна быть сохранена в том именно виде, в каком она существует сейчас, для чего соответствующими учреждениями и должны быть приняты соответствующие меры к немедленному превращению Аскании-Нова в национальный степной заповедник Украины». (*«Протоколи і постанови попередньої Наради Природників України від 3 – 6 серпня 1918 р.»*, Київ, 1918 р., стор. 15; див. і стор. 5 та 16).

[б/а]

Матеріали до історії заповідника. 1919 рік.

Декрет об объявлении бывшего имения

Фальц-Фейна Народным заповедным парком¹

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 150.

Акклиматизационный парк и участок целинной степи при бывшем имении Фальц-Фейна, «Аскания-Нова», Днепроовского уезда, Таврической губернии, а также участок целинной степи имения того же владельца Елизаветино, в границах, установленных Фальц-Фейном, объявляются Народным Заповедным Парком У.С.С.Р. и передаются в распоряжение Народного Комиссариата Просвещения.

Председатель Совета Народных Комиссаров *Х.Раковский*
Наркомзем *Вл. Мещеряков*.
Управляющий Делами Совнаркома *М. Грановский*.
Секретарь Совнаркома *Вик. Торговец*.

Г. Киев, 1 апреля 1919 года.

(Киевские «Известия». № 11 (38). 3. IV. 1919 г.)

[б/а]

Матеріали до історії заповідника. 1919 рік.

Состояние Аскании- Нова

(по даним обслідування Рад. Комісією)²

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). РІК 1924 Т. III. Харків, 1926. С.151-157.

Общее впечатление при вѣзде на территорию советского хозяйства «Аскания-Нова» таково, что климатические и почвенные условия местности, в которой это хозяйство находится, довольно значительно отличаются от таких же условий ближайших советских хозяйств, например, Чернодолинского, бывшего имения Мордвинова.

¹ Декрет видано на подання Сільсько-Господарського Наукового Комітету України за ініціативою його Секції Охорони Природи та голови її М. Шарлеманя.

² Обслідування пророблено Радянською комісією.

Ред.

Ред.

Средняя годовая температура в Аскании равна +9°, средняя за месяцы январь и декабрь –10,5°, максимум +25,5° (в июле). В отдельных случаях температура опускалась зимой до 26° (январь 1911 года).

Данные о выпадении осадков показывают, что хотя в отдельные годы количество осадков опускается ниже 300 миллиметров, тем не менее данные эти, по крайней мере за последние годы, показывают, что Аскания не принадлежит к числу самых засушливых местностей. Вот эти данные:

1910 г.	выпало осадков	443,2	милл.
1911 г.	«	«	284,4 «
1912 г.	«	«	436,9 «
1913 г.	«	«	419,7 «
1914 г.	«	«	438,0 «
1915 г.	«	«	554,4 «
1916 г.	«	«	420,5 «
1917 г.	«	«	578,8 «
1918 г.	«	«	309,9 «

Общая площадь земли, принадлежащей хозяйству Аскании-Нова, составляет 20.652 дес. 480 кв. саж. и распределяется следующим образом: *целины* – 13 920 дес. 1.200 кв. саж., не считая 600 дес. 2.202 кв. саж. *заповедной целины*, на которой ни укоса трав, ни пастбы скота не производится и которая, следовательно, изъята из хозяйственного использования. Таким образом вся площадь целины равна 14.767 дес. 1.002 кв. саж. Кроме того, под *подами*, которые представляют из себя тоже целинные пространства, числится 1.310 дес. *Пахотная площадь* составляет 3.849 десятин 1 878 кв. саж. Под *плодовым питомником и виноградниками* – 7 дес. Под *усадебными и садами* – 428 дес. Под *дорогами* – 290 дес. 1.200 кв. саж.

Пахотная площадь распределялась в 1919 году следующим образом: *озимой пшеницы* – 756 дес., *ячменя ярового* – 851 д., *ржи озимой* – 323 д., *овса* – 126 д.» *проса* – 53 д., *льна* – 9 д., *фасоли и гороха* – 9 д., *кукурузы на зерно* – 2 д., *кукурузы на зеленый корм* – 3 д., *картофеля* – 3 д., *баштана* – 9 д., *паров* – 489 д., *люцерны* – 38 д., *перелогов* – 59 д.

Вся площадь, находившаяся в 1919 году в пользовании хозяйства, составляла 2.730 д. 548 кв. с. Кроме того, 10 дес пахоты находилось в аренде, 9 дес. 1.784 кв. с. было отдано под посев озимой пшеницы за скопщину, 275 д. 1.486 кв. с. – за скопщину под посев озимой ржи и взято в распоряжение волостных советов соседних волостей – 818 д. 460 кв. саж.

В хозяйстве Аскания-Нова *площадь под пахотью* составляет всего около 18,6% общей площади. Преобладающая роль в хозяйстве была отведена отраслям животноводства и главным образом разведению овец; эта отрасль животноводства преобла-

дала в хозяйстве над другими отраслями животноводства и на выручке от продуктов животноводства, повидимому, базировалась доходность хозяйства.

Характерной особенностью для Аскания-Нова является также распределение посевов по территории хозяйства. Почти вся пахотная площадь с посевом тянется в виде узкой полосы местами не шире 150 саж., и только на небольшом пространстве эта полоса расширяется до одной версты, защищая целинные пространства, расположенные внутри этой границы, от самовольной пастьбы скота на ней соседних владельцев. Небольшая сравнительно посевная площадь тянется также двумя узкими полосами вдоль большой дороги, проходящей мимо заповедного участка. Повидимому и здесь посевы в виде полос вдоль дороги имели ввиду главным образом защиту заповедного участка от потрав.

Общая площадь целины, подов и перелогов составляет 15.820 дес. Вся площадь подов (1.910 дес.) и вся площадь перелогов (59 дес. в 1919 г.) используется целиком как выпасные пространства. Целина настолько хорошо сохранилась, что за исключением той площади, которая необходима для прокормления имеющегося в хозяйстве скота в период от начала пастбищного периода до уборки сенокосов, вся остальная площадь целины могла бы служить сенокосом. На самом деле в этом нет необходимости и для сенокосения отводится сравнительно небольшая часть целины.

Главную массу переложных сенокосов составляет пырей (Agr. ramosum). Пырейное сено с перелогов ценится выше сена целинного. На подах, особенно в дождливые годы, значительную массу травостоя составляет синец. Сено, в котором преобладает синец, считается по кормовому достоинству выше целинного, особенно если синец убран своевременно, т.-е. перед цветением. В кормовом отношении синец считается хуже пырея. Лошади и овцы едят его хорошо. На полях, засеянных хлебами, синец также появляется нередко в значительном количестве и представляет из себя довольно неприятную сорную траву, с которой приходится вести упорную борьбу. Правда, борьба с синцом очень скоро заканчивается полным вытеснением его с полей. Борьба заключается в повторной вспашке и бороньбе.

Выпасами для животных служат целины, поды, перелого и стыря. Наименьшее значение, как пастбище для животных, имеют перелого, ввиду незначительности занимаемой ими площади (59 дес. 1.784 кв. с.).

Весной, с открытием пастбищного периода до уборки сенокосов, единственным местом для пастьбы для животных служат целины. Позже, после уборки сенокосов, пастьба также ведется на подах и перелогах. Общая площадь этих выпасов весьма незначительна и составляет 15.290 дес. 584 кв. с. На целине преобладают следующие травы : *овсяница (Festuca) полынь (Artemisia)*.

Целинный сенокос имеет ко времени уборки очень красивый вид, который ей придают белые ости цветущего ковыля. После уборки хлебов все животные с посто-

янных выпасов переводятся на стырню. Ввиду незначительности площади, занятой собственными посевами (3.849 дес. 1.878 кв. с.), хозяйство всегда прибегало к найму стырни у соседних сел и землевладельцев.

Количество животных в хозяйстве: *крупный рогатый скот* (серый украинский) – 830 голов, *шерстяной скот* – 105 гол., *буйволы* – 9 гол., *лошади* – 516 гол. *тарпаны* – 6 гол., *верблюды* – 93 гол., *свиньи* – 126 гол., *птица* – 167 штук.

Площадь под посевами кормовых трав ограничивается 38 дес. 61 кв. с., засеянными *люцерной*. Таким образом в хозяйстве посеву трав не придавали никакого значения. Даже и посев люцерны производился исключительно для удовлетворения потребностей известного зоопарка, имеющегося в Аскании-Нова. Несмотря на примитивность приемов по культуре люцерны, урожай этой травы получился настолько значительным, что урожай только первого укоса считали в хозяйстве в три раза большим сравнительно с урожаем целинного сена.

О сравнительной ценности люцерны в хозяйстве наблюдений не имеется, т. к. она скармливалась исключительно животным зоопарка.

Вопросами о посеве кормовых корнеплодов, кормовой тыкве хозяйство совсем не интересовалось. Вообще вопрос о кормах, можно сказать, не существовал для хозяйства, во-первых, ввиду исключительно благоприятных условий климата благодаря которым большая часть животных нередко могла почти всю зиму прокормиться на пастбище. Благодаря этому обстоятельству, нужда в зимних кормах была сравнительно невелика и легко могла быть удовлетворена урожаем естественных сенокосов, площадь которых при обилии целины могла быть значительно увеличена, если бы этого потребовалось. По той же причине в хозяйстве почти совершенно не интересовались посевами кукурузы на зеленый корм.

По вопросу об использовании солоmistых кормов точно так же, как и по вопросу о скармливании концентрированных кормов, выяснить ничего не удалось, так как, повидимому, и выяснять нечего. Этими вопросами мало интересовались, так как кормовой вопрос в хозяйстве Аскании-Нова слишком легко разрешался наличием обширных естественных сенокосов в виде целины и подов. При таких условиях хозяйство могло солоmistыми кормами пренебречь вовсе, а преимуществами того или другого способа скармливания концентрированных кормов в том или другом виде можно не интересоваться.

Крупный рогатый скот. В хозяйстве разводят две породы крупного рогатого скота: *серо-украинский скот* и *шортгорны*.

Как то, так и другое стадо представляют интерес, так как и в стаде серо-украинских и в стаде шортгорнов имеются ценные в племенном отношении животные.

Стадо украинского серого скота представляется в высшей степени однотипными, как по окраске, так и по экстерьеру животных. Известно, что даже в лучших

стадах серо-украинского скота можно обнаружить по окраске животных два направления: представителями одного являются животные светлой окраски, представителями другого – животные более темной окраски. Иногда эта разница животных одного и того же стада сопровождается довольно значительной разницей между ними со стороны экстерьера. В стаде серо-украинского скота Аскании-Нова наблюдается как раз обратное: в высшей степени выраженное однообразие в окраске животных. Среди довольно значительного стада быков-производителей нет ни одного светлоокрашенного, все они окрашены в темный цвет, местами (например, на шее) переходящий почти в черный. Обладая очень хорошим передом, глубоким и широким, животные не лишены недостатка, присущего вообще серо-украинской породе – шилозадности, выраженной в довольно сильной степени. Животные сравнительно небольшой величины, что явилось, вероятно, следствием разведения стада в самом себе.

Хорошее впечатление производит элитное стадо коров как по величине животных, так и по экстерьеру их. К сожалению, среди этих животных обнаружено много яловых животных, благодаря чему стадо производило, благодаря упитанности, еще лучшее впечатление, чем оно заслуживало на самом деле. Скотоводство сохранено целиком и находится в полном порядке.

Хорошее впечатление производит в постановке скотоводства в Аскании-Нова деление скота на группы по качеству животных с подбором для каждой группы соответствующих быков-производителей. Заметно, что налаживалась правильная постановка дела.

Об образовании стада серо-украинской породы ничего неизвестно, кроме того, что стадо существует давно, при чем все время разводилось почти исключительно в самом себе. Известен только один случай покупки быка-производителя серой украинской породы для освежения крови – в 1916 году.

О происхождении *стада шортгорнов* имеются точные данные в напечатанной заметке, написанной, повидимому, последним владельцем Аскании-Нова и озаглавленной: «Сведения о шортгорнах».

Среди шортгорнов и в настоящее время есть ценные с хорошим экстерьером животные, да и в общем стадо производит хорошее впечатление и заслуживает внимания. Особенно ценно в этом стаде то, что существует оно уже 50 лет и животные стада акклиматизировались, т.е. свыклись с местными условиями существования и сделались менее чувствительными ко всякого рода невзгодам, столь свойственным нашему климату. На это обстоятельство указывает и составитель указанной выше заметки.

Ни для серо-украинского скота, ни для шортгорнов никаких записей не ведется. Заведена только книга элитного стада серо-украинского скота, но в ней записаны

только главнейшие размеры животных и никаких записей как относительно случки, так и относительно отела не имеется.

Молочность скота украинских коров не выяснена, можно сказать только, что телят они кормят хорошо. Часть серых украинских коров выделена в стадо шортгорнов для доения, при чем они доятся только один раз в сутки – утром.

Шортгорны раньше доились также только один раз в сутки. В самое последнее время они доятся 2 раза – утром и вечером. Телята дойных коров, как серых, так и шортгорнов, ходят днем с коровами, при чем телятам шортгорнов надеваются на морду ремни с гвоздями, не позволяющие им сосать матерей во время пастыбы. О молочности шортгорнов можно судить по следующим данным: при одном утреннем удое 32 дойных коровы дали в течение 30 дней 3441,5 кварт молока, т.е. в среднем каждая корова давала в месяц 107,5 кварт или около $3\frac{1}{2}$ кварт в день.

Молоко идет в продажу рабочим и служащим по 50 коп. за кварту. Остающееся молоко перерабатывается на масло и творог, которые идут также в продажу по таким ценам: творог по 1 руб. 30 коп. за фунт, масло свежее по 15 руб., а соленое по 12 руб. (такие цены были в июне 1919 г.).

Волы от серых украинских коров по работоспособности считаются в хозяйстве лучше волов-шортгорнов. По способности к откорму шортгорны ставятся выше серо-украинских животных.

Таким образом опрос на месте вполне подтверждает слова вышеприведенной заметки «Сведения о шортгорнах», о том, что шортгорны в хозяйстве *«являются уже типом местным»*.

Действительно, животные этой породы чувствуют себя в Аскании-Нова так же хорошо, как и животные серо-украинской породы.

Разведение лошадей. В хозяйстве *разводятся лошади верхового типа – помесь английской и ольденбургской крови.*

Относительно случки лошадей и выжеребки в конторе ведутся точные записи и книги.

В заводе пользовались английскими производителями, как чистокровными, так и полукровными. Вот перечень их: Мон-Ревер, Варвик, Шамбор, Босфор, Априш-Бой, Гадай-Зилле, Гарри, Герай, Гайворон, Добряк.

В Аскании-Нова имеются помеси кобыл с *жеребцами-тарпанами и жеребцами-зебрами*. Как для случки с тарпанами, так и для случки с зебрами выбирались хорошие кобылы.

Потомство от обеих метизорий оказалось в работе сильнее лошадей. Метисы от тарпанов годятся как для запряжки, так и для верховой езды. Что касается метисов, полученных от зебров, то ими можно пользоваться только для запряжки, так как они имеют тихий тупой ход. Но зато именно полукровные зеброиды обнаружили необыкновенную силу при испытании их в 1914 году на перевозку тяжестей. Одна зебрица брала с места 174 пуда, а всего повезла 249 пудов.

В заводе наблюдается заболевание сапом. Заболевание было обнаружено в апреле прошлого года, после прохода войсковых частей. Однако в течении прошлого года больных сапом оказалось мало и убито было всего 6 – 7 штук. В текущем году больных оказалось уже значительно больше и в мае месяце было убито 24 штуки. Больше всего больных (18 штук) оказалось среди жеребчиков в приплоде 1916 и 1917 годов, которые паслись на участке, прилегающем к проезжей дороге, а водой пользовались из колодца служившего проезжим.

Овцеводство. В хозяйстве разводятся овцы разных пород: *мериносы, каракули, чунтуки и волошские*. В большом количестве разводятся только мериносы, остальные породы разводятся в небольших количествах. В момент осмотра мериносы были острижены, поэтому полное представление о типе животных получить не представлялось возможным. Можно только сказать, что животные не отличаются крупным ростом и широкими формами тела. Умеренное количество складок даже на баранах указывает на сравнительно небольшой вес руна, особенно если принять во внимание те условия содержания, которыми пользуются овцы в Аскании-Нова.

Привожу данные о выходе шерсти с одной головы:

Год стрижки	Количество овец	Общее количество шерсти	Средний вес руна
1912	43878	9517 п. 15 ф.	8,67 ф.
1913	41219	9366 „ 23 «	9,09 «
1914	39446	8985 « 38 «	9,12 «
1915	37514	8045 « 09 «	8,58 «
1916	33569	7566 « 23 «	9,02 «
1917	30312	6751 « 25 «	8,91 «
1918	25864	6086 « 07 «	9,41 „
1919	20597	4629 « 16 «	8,50 «

Эти данные вполне соответствуют тому впечатлению о сравнительной малошерстности, о котором говорилось выше. В самом деле, выходы около 9 ф. со штуки в тех условиях содержания, которыми пользуются мериноровые овцы в Аскании-Нова, нужно признать очень небольшими.

Все *мериноровые овцы* делятся на две неравные группы или стада: *племенное стадо* и *общее стадо*. Племенное стадо служит для получения племенных производителей, необходимых для маток общего стада. В племенном стаде случка ручная, в общем – классная. При ручной случке на одного барана полагается 35 маток, в общем стаде – 25. При ручной случке одному барану в течение дня полагается не больше трех маток. Яловых маток остается 5 – 6 процентов. С 1908 года по 1919 год бараны для меринорового стада покупались три раза: два раза в Германии и

один раз в России (овцеводство Петрученко в Екатеринославской губ.). В 1908 году бонитер проф. Иванов приобрел для Аскании-Нова у Петрученко 5 баранов; в 1912 году бонитер Гейне привез из Германии 3 баранов, а в 1913 году привез – тоже из Германии – 12 баранов.

Пастьба овец начинается в конце февраля или в начале марта. Сначала на пастбище выпускают взрослых животных, несколько позже ягнят. До 1 апреля овец пасут на местах, предназначенных для сенокосения. С 1 апреля все овцы удаляются с этих мест на другие места, при чем котные матки помещаются на пастбищах, расположенных вблизи сараев, предназначенных для скота, а остальные животные отправляются в степь. При распределении пастбищ между этими последними молодым животным, именно годовикам, дают места более сбитые, на которых растет более нежный корм, состоящий из т. н. типца, а взрослых животных помещают на местах, поросших главным образом колданом, кормом более грубым. На местах, поросших ковылем, овец летом не пасут; сюда пускают их только в конце декабря или в начале января, когда семена ковыля опадут. На целине овцы остаются до 1 августа. К этому времени часть убранных хлебов успевают сvezти и на освобожденные пространства стьрни переводят овец с целинных пастбищ. По мере освождения полей от копен, количество пасущихся на стьрне овец увеличивается. В конце концов все отары овец переводятся с целины на стьрню, где и остаются до 1-го октября. Ввиду незначительной площади посевов, собственной стьрни для пастбищ овец не хватает и ее приходится нанимать у соседних крестьян и частных землевладельцев. Раньше все возрасты, за исключением только больных животных, переводились на стьрню, в последнее время кроме больных на целинном пастбище остаются также ягнята, т. к. они страдают от покрывающего поля курая, который в начале своего роста вызывает у них понос.

На зимний корм ягнят ставили обыкновенно в двадцатых числах декабря, а овец старых возрастов оставляли на пастбище до выпадения снега, что случалось чаще всего в январе месяце. Впрочем, пастьба иногда продолжалась и после выпадения снега, если он был небольшой и не вполне покрывал траву. Случалось, что овцы всю зиму кормились на подножном корму; как было, например, зимой 1918 – 1919 года.

В Аскании-Нова оставлялись на зимовлю бараны, матки и ярки одного и двух лет. Остальных животных – валухов всех возрастов, не исключая иногда ягнят-отъемышей – отправляли на зимовлю в Кумбатин – другое имение, принадлежавшее тому же владельцу. Главным кормом для овец в Аскании-Нова служило целинное сено. Если ягнята-валушки отправлялись на зимовлю из Аскании-Нова в Кумбатин, то вместо них оставлялись в Аскании старые пятилетние валухи, которые в следующем году должны поступить после нагула в продажу. Эти валухи всю зиму содержались на

лучшем сене. В Кумбатине за исключением ягнят-валушек, получавших сено, остальные животные содержались всю зиму на соломе и сбионах. Ягням корм выдавался в яслях 3 – 4 раза в день. Взрослые животные получали корм на тырлах и под ноги и число дач в течение дня доходило до 6 и даже до 8, в зависимости от продолжительности дня. Крытые помещения имеются для всего количества овец. Помещения без потолков, под соломенной, камышевой или черепичной крышей. Однако в крытом помещении в течение всей зимы держат только ягнят, остальных животных большую часть зимы держат под открытым небом, около сараев, в загородках, устроенных из саженных обаполов, или под навесами. Избегают держать старых животных в сарае, потому что при содержании их в сарае они сильно болеют чесоткой. Поэтому старых животных загоняют в сарай только в сухие очень холодные дни и во время ветра и метели. В хорошую теплую и тихую погоду ягнят также днем держат на дворе и в сарае загоняют только на ночь.

Стены сараев сложены из жженного кирпича, из колыба или сараи совсем без стен-шатрового типа. Больше всего помещений со стенами из *колыба* – 5 *шипровых* – 3 кирпичных, 2 и 1 из деревянных досок.

Водопой зимой и летом производится один раз в сутки. Весной, когда животные пасутся на молодой траве, водопой производится один раз в 2 – 3 дня. Осенью, когда овцы ходят по стырне, их поят обыкновенно в неделю 2 – 3 раза; если же трава сочная и погода не жаркая, то поят и реже – раз в неделю. Иногда случалось не поить овец по целому месяцу. Для водопою имеются колодцы при каждом из сараев, служащих для зимовли овец. Кроме того, имеются колодцы в степи, вдали от сараев. Всего колодцев, не считая экономических, 20. Средняя глубина колодцев – 8 – 12 сажень.

Каракулевое стадо по качеству составляющих его животных представляется малоценным. Типичных животных в стаде почти нет, большинство их во всяком случае утерало типичные особенности в строении хвоста и ушей. Животных с характерной, в виде французской буквы S, формой хвоста, точно так же, как и животных с большими повисшими ушами, нет или очень мало. Хвост по форме часто напоминает близко скорее хвост волошской овцы, чем каракулевой; то же самое часто наблюдается в строении ушей: они скорее похожи на уши волошской, чем на уши каракулевой овцы. Малочисленность типичных животных тем более странна, что племенных животных как баранов, так и маток, хозяйство получало непосредственно из Бухары, через посредство Полтавского с.-х. общества. Неудовлетворительные результаты, достигнутые в каракулевом стаде, свидетельствуют о том, что на него в хозяйстве обращали мало внимания, не интересовались им. Племенные животные выписывались из Бухары 2 раза: первый раз в 1908 году было получено 2 барана и 5 маток и в 1913 году – 4 барана и 11 маток.

Стадо волошских овец производит так же неблагоприятное впечатление, как и стадо каракулей. Но здесь это более понятно, так как для освежения крови никогда не пользовались покупкой баранов из племенных овчарен. Только в самое последнее время было приобретено несколько баранов у местных крестьян. Само собой разумеется, что эти бараны не могли отличаться высокими племенными достоинствами. Животные небольшого роста, слабого сложения, и в общем производят впечатление крестьянских овец, от которых решительно ничем не отличаются. Чунтуки, пожалуй, несколько лучше волошских овец, хотя также не отличаются высокими достоинствами, как племенные животные (мелки). Освежение крови производилось часто, для чего производители покупались исключительно в имении Успенка, принадлежавшем С. Б. Фальц-Фейну.

В Аскании-Нова имеется два козла и одна коза нубийской породы.

Разведение верблюдов. Верблюды разводятся в Аскании-Нова издавна. Когда они здесь появились, не знают даже старые служащие. Имеются *одногорбые* и *двугорбые* верблюды. Случка верблюдов начинается в средних числах февраля. В случку поступают как самки, так и самцы в четырехлетнем возрасте. Случка вольная – каждому верблюду дается отдельное стадо самок в 15 шт. Случной период продолжается один месяц. Скот выходит в средних числах марта в степь на пастбище, при чем на ночь животных загоняют в сарай. В работу молодых верблюдов берут в трехлетнем возрасте. Зимой старых верблюдов держат в открытых помещениях с навесами. Молодые верблюды в возрасте до одного года содержатся в крытых теплых помещениях. Верблюды старше года содержатся так же, как и старые животные. Главным зимним кормом для верблюдов служит бурьяноватое сено, которое заготавливается специально для них косьюбой на стырне. На зимний корм верблюды ставятся обыкновенно 15 октября.

На пастбище верблюды предпочитают из растений *курай*, *лебеду*, *будяк*, *верблюдуку*, *буркун*, *буркунец* (люцерну), *люцерну посевную*. Очень любят верблюды также травы, растущие на солончаках. Из целинных трав верблюды не любят и едят неохотно тонконог и тырсу. Верблюды пригодны для исполнения только некоторых сельскохозяйственных работ, например, для бороньбы, для работ в сноповязалках и др. Неудобство верблюдов заключается в том, что они в сырую п году совершенно непригодны, так как совершенно отказываются идти.

Свиноводство Аскании-Нова племенного значения не имеет.

Птицеводство в Аскании-Нова выродилось и теперь не представляет никакого интереса в племенном отношении. Из пород кур раньше разводили *белых лангшанов*, которые сейчас смешались с *черными лангшанами*, *бойцовыми* и др. породами. *Утки пекинские*, повидимому, сохранились в чистоте, но измельчали. Гуси имеются *белые*. Индюков имеется всего 2 штуки.

[б/а]

Матеріали до історії заповідника. 1920 рік.

О состоянии Аскании-Нова¹

(Доклад заведующего зоопарком

и другими научными учреждениями

Аскания-Нова, доцента Таврического

Университета М. М. Завадовского

(в заседании Таврического Университета)

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського
(к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 158-164.

С момента избрания меня Советом Таврического Университета на должность заведующего всеми научными учреждениями Аскания-Нова я дважды выезжал в Асканию.

Каждая из командировок, по условию, которое было поставлено Главным Управлением Государственных Имуществ, не могла продолжаться более месяца.

Мои главные усилия были направлены к тому, чтобы:

1. *Собрать по возможности большее количество материала по вопросам акклиматизации животных за истекших тридцать лет существования зоопарка.* Более чем тридцатилетняя акклиматизационная работа, стяжавшая себе широкую мировую славу, до сих пор не подвергалась серьезной научной разработке. В литературе имеются лишь нередко сбивчивые сведения авторов популярных очерков. Перед глазами опасности, которая грозит самому существованию Аскании; перед опасностью фронта гражданской борьбы подобная задача стоит особенно остро:

2. *Я считал необходимым не упустить возможности использовать редкий научный материал для заданий, которые были мною поставлены еще летом 1919 года по вопросам формообразования.* Я имею в виду работы с железами внутренней секреции, видовой гибридизации и пр.

3. Мои усилия были направлены к тому, чтобы все живое население зоопарка было бы обеспечено кормами, чтобы местная администрация ориентировалась бы в значении животных, наиболее ценных в научном отношении, требующих особенно внимательного ухода.

¹ Після боїв улітку 1919 року, коли територія нинішнього Заповідника була захоплена білими, маєток був тодішнім урядом визнаний, за державне майно, і ближче відання ним передано Таврійському Університетові, на засіданні якого і був читаний цей доклад.

Ред.

4. *Особенных усилий требовала охрана зоопарка от проходящих воинских частей.*

Современное состояние Аскании может быть охарактеризовано следующим образом:

Водонапорная башня – сердце Аскании, которая снабжает водой все пруды и оросительные каналы парков, сохранилась, но работает со значительными перебо-ями. Перебои эти тяжелы, особенно в засушливое лето, подобное истекшему. При-чины перебоев – недостаток в топливе и рабочих руках. На топливо идет солома, частью немолоченный ячмень, частью камышевые крыши отдаленных сараев-кошар, которые подвергались разорению со стороны крестьян и проходящих воинских частей. Запасов топлива нет и предстоящая осенняя распутица грозит остановкой водонапорной работе.

Зоопарк. Животное население собственно зоопарка, стада открытой степи, заго-нов и конюшни насчитывает: *млекопитающих* 250 голов тридцати двух видов, *птиц* до 2.000 штук 118 видов.

К первому июня 1919 года т.-е. год назад *млекопитающих числилось* 418 голов, 40 видов, *птиц* до 1.500 штук 157 видов.

Тяжелые утраты в живом населении зоопарка понесены как я имел случай докла-дывать, зимою истекшего года.

Печально, что в результате потерь прошлой зимы некоторые из ценных антилоп представлены или только самками напр., голубые гну, нильгау, гарна) или только сам-цами (напр., козероги).

Пруд, обслуживающий водоплавающую птицу, значительно подсох, хотя можно рассчитывать, что до осенних дождей он обеспечит существование пернатых. На пруде и в парке бросается в глаза незначительное количество молодой птицы выводов этого года, что находит объяснение отчасти в том, что время гнездования совпало с периодом боев в Аскании и передвижением воинских частей, отчасти многочисленности хищной птицы в течение лета и особенно осенью. Хищников нечем стрелять и тем распугивать. Птица кормами вполне обеспечена.

Хуже с кормами млекопитающих. Степь рано выгорела благодаря засушливому лету. Сенокос снят не был. Посевов кормовых трав не было. Кукурузой и овощами жи-вотные не обеспечены. Для собственно зоопарка удалось все же заготовить 50 мажар сена и 30 мажар немолотого ячменя. Для полного обеспечения кормом (правда, ка-чественно низкого типа) на предстоящую зиму необходимо еще свезти до 40 мажар. Имеющееся в распоряжении время до наступления распутицы позволяет рассчитывать, что животные перезимуют сытыми. Немного тревожит, что некоторые из них, благода-ря низкому качеству кормов, встретят зиму в довольно истощенном виде, это касается особенно олене-быков. Четыре молодых экземпляра олене-быков недавно пали, оче-видно вследствие кишечного заболевания, осложненного простудой.

Животные открытой степи и загонов хуже обеспечены кормами: налицо имеется лишь 59 мажар немолоченного ячменя, на зиму же нужно всего 250 мажар. Однако, в крайнем случае, если ненастная погода будет препятствовать подвозу кормов, управляющий предполагает отпустить для животных немолоченную пшеницу и рожь, сложенные в экономии в четырех больших скирдах.

Общий итог – зиму животные перезимуют, хотя, можно думать, с немалым уроном, в виду низкого качества кормов.

Ботанический сад понес потери в прошедшую суровую зиму и засушливое лето. Погибли платаны и другие насаждения. Поливка была весьма несовершенной. Фазаны, так богато украшавшие ботанический сад, почти совершенно выбиты. Меры к орошению парка и восстановлению разрушенной изгороди встречают трудно преодолимое препятствие в недостаточной работе водонапорной башни и в отсутствии рабочих рук. Наем рабочих невозможен в виду близости фронта или, вернее сказать, в виду нахождения Аскания-Нова в пределах фронта.

Заповедная степь сохранилась в полной неприкосновенности. Посевов никаких не было. Степные пожары, столь частые в этом году, не тронули заповедного участка.

Зоотехническая лаборатория после разорения истекшей зимою и весной, о чем я уже имел честь докладывать, никаких изменений не потерпела. Остатки инвентаря мною перенесены отчасти: в помещение зоопарка, частью заколочены в одной из комнат бывшей лаборатории. Приводить в порядок инвентарь я находил весьма опасным в виду близости фронта. Грабители особенно охотно устремляются туда, где легко ориентироваться.

Музей в общем сохранился хорошо. Никаких потерь после зимних и весенних продвижений воинских частей музей не понес. С глубоким удовлетворением отмечу, что мною были обнаружены весьма ценные уже выделанные шкуры млекопитающих – всего 139 штук и 175 шкурок птиц. Среди первых весьма ценны шкуры зубро-бизонов и других гибридов того-же рода, шкуры тарпанов и тарпаноидов, зебр, зеброидов и пр., коллекции черепов и полных скелетов, запакованные в ящики для отправки в Российскую Академию Наук.

Библиотека лишь частью приведена в порядок. Часть книг перенесена в более укромное место на случай, если Аскания вновь попадет в сферу боев.

Архив, хранящий материал по развитию Аскания, почти без остатка погиб – сожжен еще весною. Сохранились лишь выписки, сделанные мною летом 1919 года, да материалы у смотрителя зоопарка К. Е. Сиенко и секретаря Фр. Эд. Фальц-Фейна К. Ф. Корыстенского, который в настоящее время находится вне Аскании (в Скадовске или Хорлах).

Состояние хозяйства в Аскании-Нова. Судьба зоопарка и пр. научных учреждений Аскании настолько тесно связана с состоянием хозяйства, что я считаю своим долгом хотя бы коротко охарактеризовать последнее.

Тревожное прифронтовое положение, постоянно царящее в Аскании, неизбежно пагубно отражается на всем ее хозяйстве. Фронт находится то в 25 верстах, то Аскания попадает в межфронтный район вот уже более трех месяцев.

Постоянное движение воинских частей оставляет след разрушения, особенно на внешнем виде экономии. В данный момент Асканию еще можно сравнить с прекрасным и ценным художественным произведением, покрытым пылью и грязью, но будущее вызывает серьезную тревогу.

Постройки очень сильно загрязнены и лишены мебели; окна выбиты, двери раскрыты настезь, сорваны и плохо затворяются. Часть помещения попорчена снарядами. Помещения до сих пор не восстановлены вследствие все того же недостатка рабочих рук.

Мертвый инвентарь хозяйства, заключающий при нынешней нашей бедности колоссальную ценность, находится большей частью в хаотическом состоянии.

Молодняк лошадей английской крови гибнет от коросты и мыта, гибнет от недостатка присмотра и ухода. Судьбу его можно считать решенной.

Овцы в числе 7.000 голов страдают коростой. Лечение производится несистематично, можно сказать – неумело. Положение осложняется набегами грабителей. Напр., недавно украдено 33 барана-производителя прекрасной мериносовой породы.

Верблюды – 120 штук, свиньи – 90 штук находятся в приличном состоянии.

Зерновые запасы. В имении имеются большие запасы немолоченной пшеницы, ячменя и ржи. К сожалению, благодаря нераспорядительности, этот урожай прошлого года, отчасти этого года в значительности своей части погиб. Он лежит в копнах и в сырую погоду гниет, частью растаскан и выбит верблюдами. Запасов в зерне, по определению специальной комиссии, достаточно в Аскании для обеспечения всего живого в ней на два года жизни.

Новых посевов нет и надежды на их производство нет никакой. Обещания предоставить воинскую силу остались на бумаге. Крестьяне в уплату за труд денег не берут. Предложение управляющего уплачивать бракованными овчинами запоздало.

Служащие, не чувствуя устойчивости существующей власти, мало внимательны к своему делу. Финансовая необеспеченность экономии и административная нераспорядительность создают тревогу у служащих за их будущность; в силу сказанного они большее внимание уделяют обеспечению своего собственного благополучия в будущем чем делу.

К тому же необходимо отметить, что некоторые из ценных для Аскании служащих в силу внутренних неурядиц, покинули Асканию.

Финансовое положение неустойчиво. Бумажных денег за последний месяц выручено 140.000.000 р., благодаря продаже шерсти.

Однако покупатель – интендантство – неисправный плательщик. Расходы же только на оплату служащих достигают пяти миллионов рублей в месяц. Управление Государственными Имуществами денег не дает, полагая, что Аскания еще должна давать доход.

Отношение военной власти к Аскании внимательное

Гражданская власть, как мне пришлось наблюдать, не вполне понимает значение и потребности Аскании-Нова. Гражданская власть забывает, что Аскания живой организм, что она требует непрерывного изучения, что Аскания не музей, который достаточно сохранять и только.

Аскания живет. Мы знаем, что для науки необходимо иногда зафиксировать, снять, записать, изучить именно то, что имеет три года, не меньше и не больше: в три года и несколько дней животное уже может потерять свою научную ценность, потому что упущен момент. Хозяин Аскании – Управление Государственными Имуществами – мало уясняет себе требования науки.

Во главе хозяйства стоит управляющий назначенный Главным Управлением Государственных Имуществ – Г. И Калетаев. Ему же поручены административные заботы о зоопарке и заботы по доставке кормов для обитателей последнего.

Нынешний управляющий в моих глазах не удовлетворяет требованиям, которые предъявляет Аскания в настоящий момент. Главный недостаток – отсутствие плана по восстановлению экономики, растрата сил и времени на мелочи и общая нераспорядительность, неаккуратность и нехозяйственность дают себя знать повсюду.

Об этом свое мнение я довел до сведения Главного Управления Государственных Имуществ.

Представителя Университета Главн. Управ. Госуд. Имущ. толкует, как попечителя и технический надзор. Подобное положение представителя Университета мне кажется мало целесообразным и не в интересах Аскании, как научного учреждения.

Вопрос об организации управляющего механизма в Аскании в моем представлении требует особого внимательного отношения, в чем я убедился после двухмесячного присматривания к этой стороне дела.

В основу нашего положения об Аскании должны лечь, на мой взгляд, следующие постулаты:

- 1) Аскания – прежде всего научное учреждение и, как таковое, должно возглавляться представителем науки;
- 2) в Аскании организуются три самостоятельных научных отделения:
  - 1) экспериментальной биологии,
  - 2) опытной зоотехники,
  - 3) опытного полеводства,
- 4) в качестве самостоятельной единицы степная ботанико-зоологическая станция.

- 3) Один из заведующих отделом избирается директором Аскании-Нова.
- 4) Хозяйственная сторона жизни должна находиться в руках опытного хозяина-практика с широкой автономией в делах чисто хозяйственного порядка.

Положения эти не нахожу возможным здесь развивать и прошу передать весь вопрос об организации управляющего механизма в Советскую Комиссию об Аскании-Нова, пополнивши ее профессором по кафедре полеводства И. В. Якушкиным и сверхштатным ассистентом по кафедре лесоводства П. И. Грековым, который был управляющим огромного имения («Карловка»).

Имение это заключало до 50.000 десятин и славится в России свеклосахарным производством и образцовым животноводством. Участие практика – сельского хозяина в нашей комиссии крайне необходимо.

Общий итог современного состояния Аскании-Нова: то же, что и в первом моем докладе – *«Аскания-Нова и в своем израненном состоянии продолжает сохранять свою мировую ценность».*

О научных исследованиях. В истекшую свою командировку в Асканию-Нова я продолжал исследования, которые частью были начаты еще летом 1919 года.

Я продолжал экспериментальное изучение внутрисекреторной деятельности семенника и яичника и их морфогенной роли. Исследование распространялось на фазанов, кур и уток разных пород, а из млекопитающих – на антилоп-нильгау, антилоп-гарна, антилоп-гну, козулей и оленей. Материалом служили попрежнему как живые экземпляры, так и шкуры и музейные чучела. Среди музейных шкур, разысканных мною в эту свою командировку, отмечу шкуру кастрированного самца-лани и шкуры антилоп-гарна разных возрастов и др.

Интересные результаты дали наблюдения над кастрированным самцом-нильгау «Митькой», который с возрастом стал сереть подобно сереющим самкам.

Мои исследования по видовой гибридизации дополнились новыми данными по гибридизации зубров и бизонов и гибридизации индийского гуся и гуменника. Разысканы шкуры и черепа гибридов антилопы-гарна и джейрана, блес-бока, бунд-бока.

Я продолжал сбор материала по вопросам акклиматизации, по вопросу о времени кладки яиц и парования у птиц, времени течки и деторождения у млекопитающих обитателей южного полушария и экваториальной полосы, переведенных в Асканию-Нова.

Собирал материалы по вопросу о времени линьки у птиц и млекопитающих и по вопросу о смене редкой летней шерсти на зимнюю теплую шубу у тех же обитателей тропиков и т. д.

В исследовании вопросов акклиматизации мною руководила мысль о необходимости выяснения, поскольку периодические явления в жизни животного организма

(линька, течка, яйцекладка и пр.) находятся в зависимости от внешних условий; линяют ли животные, кладут ли яйца птицы из южного полушария в то же время, что и на родине, или время это изменяется соответственно нашему климату северного полушария. Различие это должно быть очень ярким, так как наша зима соответствует лету южного полушария, наша весна – осени и обратно.

Доцент Таврического Университета
М. М. Завадовский

Октябрь 1920 года

Дополнение первое. От хранителя музея *Г. И. Риббергера* и смотрительницы за птицей в Аскании-Нова мною получены след. сведения о потерях в Аскании за период осенних боев за обладание Перекопскими позициями в 1920 году:

Сено, сложенное в зоопарке для животных, сожжено. Факт этот весьма грозен для обитателей зоопарка из группы млекопитающих.

Погиб индийский гусь (самец), спаровавшийся с гуменником и обещавший весьма ценное гибридное потомство. Его потомство этого года погибло еще весною.

Погиб гибрид манжурского и серого журавля, обещавший потомство от спарования с серым журавлем. Потеряна возможность иметь весьма ценное второе поколение.

Погиб выводок южно-американского страуса нанду (9 шт.). Итоги потерь лишь подводятся. Возможно, что они гораздо тяжелее. Стадо зубров, бизонов и их бастардов очевидно, лишено пастухов. Выпущенное из загонов, оно стремительно направляется в ботанический сад, изгородь которого разрушена. Непрошенные гости грозят уничтожить ботанический парк, обгрызая кору деревьев.

Ноябрь 1920 года

Дополнение второе. В основе моего предложения организовать в Аскании-Нова четыре отдела:

- 1) экспериментальной биологии,
  - 2) опытной зоотехнии,
  - 3) степной ботанико-зоологической станции,
  - 4) опытной полеводной станции,
- лежат следующие соображения:

I. Организация экспериментально-биологического отделения в первую очередь диктуется всей историей существования Аскания-Нова, ее традициями, ее славой в этой области и заветами ее создателя-организатора Ф. Э. Фальц-Фейна. Уже простое перечисление тех тем, которые создали имя Аскания как учреждения, показы-

вает ее жизненный научный центр:

- 1) опыты акклиматизации,
- 2) видовой гибридизации,
- 3) опыты искусственного оплодотворения млекопит.,
- 4) «   «   «   птиц,
- 5) опытное изучение бесплодия гибридов,
- 6) опытное изучение образования признаков организма от желез внутренней секреции,
- 7) опытное изучение определения пола,
- 8) явление телегонии,
- 9) явление Ксении.

Все эти темы составляют содержание опытной, иначе – экспериментальной биологии, во главе с основной задачей Аскании – задачей акклиматизации.

Первоначальное задание Ф. Э. Фальц-Фейна создать заповедник для сохранения в нем живой природы, возратить, то что раньше было (то-есть реакклиматизировать) перенести из чуждых стран новую жизнь и привить ее в новой обстановке (акклиматизировать), дикаря приручить и одомашнить – эти задания волной современной биологии были расширены до вышеуказанных пределов. Аскания-Нова помимо задач заповедника удовлетворяет требованиям опытного биологического учреждения.

В самом деле, мало перевести антилопу из Африки в Северную Таврию, возратить Таврической степи сайгу, оленя из лесов Сибири водворить на степные пространства юга Европейской России.

Привезли и выпустили в степь... Но что же дальше? Мало сохранить – нужно использовать. Нужно выяснить, почему антилопа живет, а лось погибает, почему куриный гусь или эму не меняют времени кладки яиц, попадая в северное полушарие, применительно к климату Аскании, почему они плодятся в стужу нашей зимы, в то время как маггеланов гусь, лебедь с черной шеей и другие обитатели южного полушария на полгода меняют время своей яйцекладки. Все это задачи экспериментальной биологии.

Аскания-Нова не только зверинец, не только заповедник – она самым течением своей жизни превращена в опытное научное исследовательское учреждение, и не может быть сомнений, что жизнь указала наиболее правильное ее назначение, не может быть сомнений, что наша задача состоит в том, чтобы сохранить те плодотворные начинания, которые оправдали себя рядом производительных годов.

II. Существование отдела зоотехнии в Аскании оправдывается, как и существование отдела экспериментальной биологии, теми богатыми работами, которые вышли из асканийской лаборатории. Экспериментальная зоология и опытная зоотех-

ния — родные сестры; первая питает вторую, вторая обогащает материалами первую. 1) Одомашнение и приручение, 2) улучшение пород домашнего скота путем скрещивания с дикими родичами, 3) опытное изучение гибридов в смысле их хозяйственной пригодности, 4) методы искусственного оплодотворения и применение их в практике животноводства, 5) влияние кормов на формирование организма и т. д. — все эти исследования, при условии исключительного богатства животным материалом, целиком оправдывают необходимость дальнейшей поддержки и развития зоотехнического исследования в Аскании-Нова.

III. В пределах Аскании находится заповедный участок целинной степи в 500 дес. Это один из немногих, даже, можно сказать, единственный заповедный участок такого масштаба. Он пролил и обещает еще пролить свет на жизнь девственной степи; он обещает вскрыть многие стороны в развитии степного покрова и почв.

Этот участок дает место пристанища как степной растительности, так и животной жизни в их типичных соотношениях, как естественному биоценозу. Наша задача — использовать исключительно редкие условия и созданием степной ботанико-зоологической станции способствовать изучению степного покрова и его эволюции.

IV. Наше предложение организовать полеводную опытную станцию есть уступка потребностям момента.

По существу расширение научной деятельности в Аскании-Нова и постановка ей совершенно новых заданий в настоящий момент оскудения несвоевременны. Сильно пострадавшие постройки едва ли с достаточной полнотой смогут обслужить даже первые три отделения.

Мы должны иметь в виду, что объекты изучения биолога и зоотехника в Аскании-Нова представляют собою нечто исключительное по редкости. В этом отношении Аскания представляет собою единственное в мире учреждение. Полевод же может найти подходящую обстановку и в других местах.

Все это приводит к выводу, что если есть возможность избежать создания в Аскании опытной полеводственной станции или повременить с этим, то это было бы на пользу трем другим научным отделам, предполагаемым в Аскании-Нова. Если экономический момент остро требует создания подобной станции, Аскания может быть использована и для этой цели.

М. М. Завадовский

Ноябрь 1920 года

[б/а]

Матеріяли до історії заповідника. 1920 рік.

Протоколы Совещания по вопросу

об Аскания-Нова, созванного

Сельско-Хозяйственным Научным

комитетом Украины и гор.

Симферополе 20 – 24 декабря 1920 г.¹

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С.165-171.

I заседание, 20 декабря 1920 г.

Присутствовали:

1. Товарищ Председателя Сельско-Хозяйственного Комитета Украины проф. *А. А. Яната*.

2. Заведующий Научной Секцией Крымземотдела *Н. Н. Клепинин*.

3. Проф. Таврического Университета по кафедре зоотехнии *М. Ф. Иванов*.

4. Проф. Таврического Университета по кафедре экспериментальной биологии *М. М. Завадовский*.

5. Проф. Таврического Университета по кафедре ботаники *Н. И. Кузнецов*.

6. Заведующий Геологическим подотделом горного отдела Крымсовнархоза и проф. Таврического Университета по кафедре минерологии *П. А. Двойченко*.

7. Консультант научной секции Крымземотдела, ученый агроном *Я. М. Савченко*.

8. Зоолог при Аскания-Нова *Б. К. Фортунатов*.

9. Заведующий секцией лекарственных растений при Крымземотделе *М. В. Моркевич*.

10. Заведующий Земельным подотделом Крымземотдела *И. А. Дабахов*.

11. Животновод секции животноводства Крымземотдела *А. Заседателей*.

12. Хранитель естественно-исторического музея Таврического Университета *А. С. Дойч*.

Совещание открылось в 12 ч. под председательством товарища председателя Сельско-Хозяйственного Научного Комитета Украины профессора А. А. Яната, при секретаре А. С. Дойч.

Проф. А. А. Яната вкратце знакомит присутствующих с задачами совещания и информирует о мероприятиях, предпринятых Сельско-Хозяйственным Научным Коми-

¹ Наряду скликано було командірованим до Симферополя заступником голови Сіл.-Госп. Наукового Комітету України, проф. *О. Янатою*, як тільки це стало можливим, після того, коли червоне військо звільнило південь України, займаючи Крим.

Ред.

тетом и Наркомземом Украины для охраны Аскания-Нова и для восстановления нормальной ее жизни.

Наркомземом по докладу Сельско-Хозяйственного Научного Комитета, в частности, проведен декрет о превращении Аскания-Нова в степной заповедник, а также командированы для непосредственного управления Асканией представитель отдела Совхозов Наркомзема – Бучушкан и зоолог Б. К. Фортунатов. Кроме того, Сельско-Хозяйственным Научным Комитетом организована специальная комиссия в составе представителей секции охраны природы указанного Комитета, представителя комиссии по изучению и охране памятников природы при Екатеринославской областной опытной сельско-хозяйственной станции и исследователей Аскании-Нова А. А. Браунера, И. К. Пачоского и Н. Н. Клепинина. Комиссия в означенном составе, ознакомившись на месте с состоянием Аскании, должна была выработать проект организационного плана дальнейшего ведения работ в Аскании, согласно следующим основным заданиям:

а) степной заповедник, включающий степной под со степной научной станцией, б) зоопарк с акклиматизационными и биологическими заданиями, в) научно-сельско-хозяйственные и в частности зоотехнические мероприятия, обслуживающие южно-степной район, г) культсовхоз, обслуживающий в первую очередь потребности Аскании-Нова.

К сожалению, до сих пор члены комиссии не прибыли, почему, пользуясь временным присутствием в Симферополе товарища председателя Сельско-Хозяйственного Научного Комитета Украины тов. А. А. Яната и зоолога Аскании-Нова Б. К. Фортунова, созвано настоящее совещание, долженствующее в известной мере выполнить работу, возложенную на указанную комиссию, так как в состав совещания вошли в большинстве специалисты, непосредственно знающие Аскания-Нова.

Дальнейший порядок работы совещания устанавливается следующий:

- а) Информация о состоянии Аскании-Нова за последние два года.
- б) Общий план очередных мероприятий и организации Аскании.
- в) Схематический план очередных работ в отдельных отраслях.

М. М. Завадовский знакомит совещание в общем с состоянием Аскании-Нова за время его заведывания научной частью по поручению Таврического Университета. В скверном состоянии систематически находилась хозяйственная часть. Отсутствие кормов и топлива, благодаря постоянным реквизициям и постоям войск, было причиною гибели многих ценных зверей и птиц. В общем, наиболее ценное из обитателей зоопарка более или менее сохранилось и наличие имеющихся животных дает возможность, при более нормальных условиях, восстановить деятельность зоопарка. Пострадал сильно музей (гербарий, коллекция яиц) и библиотека. Наибольшие потери были в зиму 1919 – 20 г.г.

О работах и состоянии Аскании-Нова докладывалось специальной Комиссии при Таврическом Университете, а также изготовленные доклады посылались Петроградской Академии Наук и Московскому Университету.

По приходе Советской власти предпринимались шаги перед местным ревкомом и командирами шестой и четвертой армии к охране Аскании-Нова

Б. К. Фортунатов сообщает, что он прибыл в Аскания-Нова через день по занятии ее советскими войсками. Первое время прошло сравнительно благополучно и только во время его поездки в Харьков от бесчинств отряда, охранявшего Асканию, сильно пострадал зоопарк и в особенности птичье его население.

Приняты меры к восстановлению нормальной жизни зоопарка; кое-что из животных удалось вернуть и в настоящее время возвращается.

К обеспечению населения зоопарка соответствующими кормами приняты меры и корм безусловно будет. Что же касается топлива, то с ним дело обстоит гораздо сложнее, так как поблизости его нет и можно его получить только при содействии центра о чем и возбуждается соответствующее ходатайство

После короткого обмена мнений по заслушанным информациям, совещание перешло, к обсуждению общего плана очередных мероприятий и организации Аскании-Нова.

М. М. Завадовский считает, что Аскания-Нова должна быть прежде всего научно-опытным учреждением с подразделением на отделы:

а) экспериментально-биологический, б) зоотехнический, в) опытного полеводства, г) степная ботанико-зоологическая станция.

В управлении должно быть единство.

М. Ф. Иванов присоединяется к мнению М. Завадовского, но считает, что главными отделами должны быть экспериментально-биологический и экспериментально-зоотехнический. В частности, особое внимание необходимо обратить на овцеводство вообще и селекционирование меринсов, в особенности, т. к. Аскания-Нова является одним из лучших мест для развития этой отрасли животноводства.

Б. К. Фортунатов полагает, что Аскания-Нова должна быть чисто научным учреждением в ведении Наркомзема и при нем необходимые прикладные учреждения – постольку, поскольку они обслуживают данное предприятие. Высказывается против кульсовхоза и опытного полеводства, т. к. эти учреждения безусловно будут вредить нормальной деятельности научного учреждения. Основными задачами Аскании-Нова должны быть поддержание, сохранение и размножение обитателей степи в целях улучшения и акклиматизации пород, а научные опыты должны производиться над обитателями степей постольку, поскольку они не вредят основным заданиям. Необходимо развивать зоопарк и поддерживать целинную степь.

Н. И. Кузнецов присоединяется в общем к высказанному Б. К. Фортунатовым и считает, что во главе Аскании-Нова должна быть чисто научная коллегия, ведающая научной частью дела, выбирающая директора.

Хозяйственная же сторона должна играть подчиненную роль.

Н. Н. Клепинин высказывается против устройства в Аскании-Нова отдела опытного полеводства, так как Аскания-Нова единственное место во всей России для устройства там степной научной биологической станции. Для устройства опытных учреждений найдутся и более удобные места в Таврической губернии.

В виду того, что заседание затянулось, дальнейшее обсуждение поставленных вопросов переносится на 11 ч. дня 21 декабря с. г. в помещение заведывающего земельным подотделом Крымземотдела.

Председатель *А. Яната*
Секретарь *А. Дойч*

II заседание, 21 декабря 1920 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: проф. *М. Ф. Иванов*, проф. *Н. И. Кузнецов*, проф. *М. М. Завадовский*, проф. *А. А. Яната* (инициатор и председатель совещания), *А. Заседателей*, агрономы – *Я. М. Савченко*, *А. И. Чубаров*.

Председатель собрания проф. Яната резюмирует результаты предшествующего собрания в сл. положениях, видимо служащих выражением общего мнения: 1. Аскания-Нова – прежде всего научное учреждение. 2. В Аскании-Нова должно быть установлено единство научного и хозяйственного управляющего механизма. 3. В Аскании-Нова должны быть организованы сл. научные отделения: а) Степная Ботанико-Зоологическая станция, б) Отделение опытной биологии, в) Отделение сельского хозяйства с преобладающим развитием Зоотехнии, д) Станция опытного полеводства, необходимость в которой в Аскании-Нова вызывает разногласия.

Проф. *Н. И. Кузнецов* решительно высказывается против организации в пределах Аскании-Нова станции опытного полеводства. У полеводов всегда будет существовать тенденция к запашкам довольно значительных земельных площадей, что будет создавать угрозу для степного заповедного участка. Заповедный участок нуждается в значительном степном защитном поле, который бы изолировал заповедник от окультуренных площадей.

Необходимо сейчас же подумать о том, чтобы не было попыток проложить вблизи Аскании железную дорогу, которая лишит Асканию многих преимуществ, которыми она сейчас обладает, будучи далеко расположена от культурных центров.

Вместо организации станции опытного полеводства *Н. И. Кузнецов* предлагает организовать в Аскании: 1) почвенные исследования, 2) метеорологическую станцию первого разряда, 3) исследования грунтовых вод.

Проф. *М. Ф. Иванов* указывает, что Аскания с момента своего зарождения и до последнего времени была учреждением животноводственного характера. Полеводство в ней было развито слабо. У полеводов будет тенденция расширить зону своей дея-

тельности. Возможны затруднения при распределении построек. Возможны затруднения и при распределении земельной площади, т. к. селекционная работа по животноводству потребует больших земельных угодий.

Проф. *М. М. Завадовский* указывает, что в нынешних условиях жизни в интересах существования и развития Аскании-Нова не следует думать о значительном расширении ее деятельности. Не следует ставить ей совершенно новых для нее задач. Средства Аскании в настоящем ее израненном состоянии не так велики. На бумажные средства очень рассчитывать не приходится: они мало чего стоят. Одно поддержание того, что существует в Аскании, уже потребует очень большого напряжения. Восстановление утраченного, как, напр., зоотехнической лаборатории и пр. потребует еще того больше.

Постройки в таком состоянии, что они вряд ли смогут хорошо обслужить три наиболее необходимых в Аскании отдела: 1) отдел экспериментальной биологии, 2) отдел опытной зоотехнии, 3) степную ботанико-зоологическую станцию.

Строго практические соображения подсказывают необходимость, по крайней мере, повременить с опытной полеводной станцией.

Однако, момент требует, чтобы работы в Аскании не были бы слишком сужены. Трудности сообщения требуют, чтобы в Аскании была организована группа ученых, могущих оказывать взаимную научную помощь.

Я. М. Савченко сомневается, найдет ли опытная полеводная станция на земельной площади Аскании-Нова типичные условия для прилегающего района, которые могли бы оправдать существование этой станции. Включение Асканийской предполагаемой станции в общий план распределением станций, пожалуй, не найдет себе оправданий.

Желательно, чтобы Аскания-Нова была бы научным учреждением, в котором будут гостеприимно открыты двери для научных работников всей России. Это установит связь с культурными центрами и не даст ей заглохнуть.

Проф. *И. И. Кузнецов* присоединяется к мнению, что почвенные условия не благоприятствуют организации в Аскании станции опытного полеводства, и указывает как на более удобное место — имение Доренбург.

Проф. *А. А. Яната* указывает, что фито-селекционная станция может мыслиться как отделение степной ботанико-зоологической станции, необходимость организации которой не вызывает сомнений.

Полеводная станция найдет типичные почвенные условия в Аскании, правда, для узкой полосы, перевод ее в Доренбург в этом смысле положения дел не изменит.

Проф. *М. М. Завадовский* отмечает, что необходимо сейчас иметь в виду, что Аскания должна не только дать возможность работать приезжающим с различных концов России, но что она должна пойти навстречу потребностям высшей школы и быть доступной для студентов старших курсов. Насколько много Аскания может дать в этом смысле, показывает личный опыт работы в течение лета 1919 года с группой студентов Московского Университета.

Это соображение еще более говорит против расширения заданий, которое пойдет в ущерб углублению работ, уже производящихся в Аскании-Нова

Б. К. Фортунатов отмечает, что необходимо иметь в виду, что Аскания прежде всего зооучреждение и что ее главной задачей является сохранение и размножение находящейся на ее территории жизни. Это – заповедник. Естественно-научные задания уместны постольку, поскольку они не препятствуют, не идут вразрез с этим главным заданием.

Проф. *А. А. Яната* формулирует высказанное в следующих положениях:

1. Аскания-Нова – научное и научно-прикладное учреждение. Хозяйство его обслуживает и ему подчинено.

2. Необходимо единство управляющего механизма.

3. Необходима организация в Аскании-Нова след. составляющих ее единиц:

а) Степного заповедника со степной ботанико-зоологической станцией.

б) Зоопарка с экспериментально-биологическими и акклиматизац. заданиями.

в) Ботанического сада;

г) Научн. сельско-хозяйственного учреждения, преимущественно зоотехнического фито-селекционного характера.

4. Аскания должна обслуживать всю Россию как в смысле научн. исследований, так отчасти и в смысле учебных заданий.

По поводу формулировки проф. *М. Ф. Иванова* и *Я. М. Савченко* заметим, что следует особо подчеркнуть двоякого рода задания Аскания-Нова: 1) научно-теоретического, 2) научно-прикладного характера.

Б. К. Фортунатов заметил, что Ботанический сад, пожалуй, более зооучреждение, т. к. он заселен пернатыми, и потому выделять его в виде самостоятельной единицы не следует.

Проф. *М. М. Завадовского* указывает на желательность организации, которая бы устранила легко возникающие трения. Ботанический сад не следует трактовать, как самостоятельную единицу, так как это может создать затруднения для развития зоопарка.

В заключение проф. Яната просит представить свои соображения о плане работ:

1. Ботанического сада и степной фито-зоологической станции проф. Кузнецова.

2. Зоопарка – проф. *М. М. Завидовского*.

3. Зоотехнического отдела – проф. *М. Ф. Иванова*.

4. Фито-селекционной работы и организации сельского хозяйства – *Я. М. Савченко*.

Разработку соображений о подчиненности Аскании высшему правительственному органу и об организации и выборах заведующих отделами в Аскания-Нова профессор Яната предлагает поручить ему.

Предложение принимается.

Председатель *А. Яната*
Секретарь *М. Завадовский*

ПРОТОКОЛ № 3

III заседание, 24 декабря 1920 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: проф. *А. А. Яната*, проф. *Н. И. Кузнецов*, проф. *П. П. Сушкин*, проф. *М. Ф. Иванов*, проф. *М. М. Завадовский*, приват. - доц. *Е. В. Вульф*, агроном *Я. М. Савченко*.

По докладу проф. *А. А. Янаты*, исходя из основных положений, принятых Советским Правлением по вопросу организации Управления Аскании, согласно которому Аскания-Нова, как научное учреждение, должна находиться в ведении соответственного Центрального Научного Учреждения с сохранением единства в организации и Управлении, приняты следующие положения по вопросу об организации управления Аскания-Нова:

1. Сохранить в настоящее время управление Асканией в ведении ведомства, ведающего на Украине землей, т.е. Комиссариата Земледелия, осуществляющего это не непосредственно, а через автономный научный с.-х. центр Украины, состоящий при Комиссариате – через С.-Х. Научный Комитет Украины.

2. С.-Х. Научный Комитет Украины должен организовать для управления Асканией специальный совет, состоящий из заведующих секциями С.-Х. Научного Комитета Украины, ведущими в Аскании свои научные работы, из представителей Украинской Академии Наук, Таврического Университета и Крымского Общества Естествоиспытателей Природы, и в состав Совета по должности должны входить и ответственные руководители научных работ в Аскании. Совет указанного состава должен быть органом, направляющим работы и организацию Аскании, должен созываться по мере надобности и работать под председательством председателя, избранного самим Советом. Точный регламент состава и порядка работы Совета в форме особого Положения должен быть разработан Сел.-Хоз. Научным Комитетом Украины и утвержден в законодательном порядке.

3. Исполнительным органом по управлению Асканией должен являться в отношении общеорганизационных и административных вопросов единоличный директориат Аскании, состоящий из директора и его заместителя, избираемых Советом по Управлению Асканией и утверждаемых Пленарным Собранием С.-Х. Научного Комитета Украины.

4. При директориате Аскании состоит Коллегия из ответственных руководителей научных и хозяйственных работ в Аскании, работающая под председательством директора и созываемая по мере надобности директором или по инициативе не менее $\frac{1}{3}$ части членов Коллегии. Состав этой Коллегии и порядок ее работы должен определяться общим Положением об управлении Асканией.

5. Руководство отдельными частями работ Аскании-Нова должно принадлежать ответственным руководителям, избираемым соответственными секциями С.-Х. Научного Комитета Украины и утверждаемые Пленарным Собранием Комитета по одобрению кандидатур Советом по управлению Асканией.

6. При ответственных руководителях отдельными частями работ Аскании должны состоять специальные Совещательные Комиссии, состоящие из всех научных работников соответственной части и кооптируемых специалистов.

7. Права и обязанности коллегиальных органов по управлению Асканией и организации в ней научных работ так же, как отдельных ответственных руководителей, и вообще регламент всей внутренней жизни Аскании должны определяться специальными инструкциями, утверждаемыми Советом по управлению Асканией.

IV заседание 27 декабря 1920 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: проф. *А. А. Яната*, проф. *Н. И. Кузнецов*, проф. *П. П. Сушкин*, проф. *М. Ф. Иванов*, проф. *М. М. Завадовский*, приват-доц. *Е. В. Вульф*, агроном *Я. М. Савченко*.

Председатель – *А. А. Яната*

Секретарь – *В. В. Вульф*

Н. И. Кузнецов доложил тезисы проекта ботанических работ в Аскании-Нова как на защитной, так и в ботаническом саду: заведывание как первой так и вторым должно быть поручено одному и тому же лицу (тезисы прилагаются).

Е. В. Вульф доложил проект программы ботанических работ в Аскании-Нова. (прилагается).

Я. М. Савченко доложил записку об организации фито-технических работ в Аскании-Нова в связи с желательностью организации при научной станции в Аскании Фито-технического Отдела.

В прениях по оглашенным докладам были высказаны следующие соображения:

М. Ф. Иванов считает, что расширение участка защитной степи не вызывается необходимостью в виду большой площади (500 дес.) занимаемой степью.

Н. И. Кузнецов указывает на естественное продвижение защитной степи – явление, которое необходимо изучить.

А. А. Яната считает постановку такого рода наблюдений необходимой. По докладу *Я. М. Савченко* считает, что станцию по изучению целинной степи надо создавать независимо от станции полеводственной.

М. М. Завадовский высказывает опасение в недостатке средств в случае расширения опытной и научной деятельности в Аскании-Нова.

Н. И. Кузнецов указывает, что ботанические работы не потребуют больших расходов, т. к. руководство работами и обработку материала можно сосредоточить в Таврическом Университете.

П. П. Сушкин отмечает необходимость изучения животных, являющихся спутниками степи, и особенно мелких млекопитающих; при составлении акклиматизационных

гербариев желателно включить в них образцы дикорастущих видов для сравнения изменений, вызываемых акклиматизацией.

А. А. Яната предлагает просить П. П. Сушкина представить доклад об изучении фауны степи и Н. Н. Клепинина – об изучении почв степи, а заслушанные доклады принять как основной материал для организации степной научной станции в Аскании-Нова.

Предложение принимается единогласно.

М. М. Завадовский докладывает свои предположения о работах в зоопарке Аскании-Нова (прилагается).

Постановлено основные положения докладчика принять.

А. А. Яната предлагает наметить лиц, которые могли бы взять на себя работу в намеченных научных отделах в Аскании-Нова.

Постановлено отметить: Никифор Петрович Синицкий (Тамбов), Иосиф Леонтьевич Друлев (Харьков), Николаев (Москва) – специалисты по овцеводству; Павел Александрович Пахомов (Харьков, Земотдел) – по рогатому скоту; Михаил Михайлович Завадовский (Симферополь, Тавр. Унив.) – экспериментальная зоология; Михаил Федорович Иванов (Симферополь, Тавр. Унив.) – животноводство (консультационная деятельность); Константин Михайлович Залесский (Харьков) – ботаника.

На этом Совещание закрывается, при чем *А. А. Яната* благодарит участников его от имени С.-Х. Научного Комитета Украины за работу.

Председатель *А. Яната*
Секретарь *Е. Вульф*

[6/а]

Матеріяли до історії заповідника. 1921 рік. Index Seminum Ascania-Nova (SEKTIO BOTANICA) PRO MUTUA COMMU-TATIONE OFFERT GENERA IN ORDINE ALPHABETIKO DISPOSITA SUNT

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Пік 1924. Т. III. Харків, 1926. С.177.

SEMINA IN STEPPIS ASKANIA NOVA A 1926 COLLESTA

1. *Achillea nobilis* L.

3. *Alyssum minimum* L.

2. *Allium Paczoskianum* Tuzs.

4. *Agropyrum cristatum* Bess v. *imbricatum* M. B.

5. *Agropyrum cristatum* Bess. v. *pectinatum* M. B.
6. *Alopecurus pratensis* L.
7. *Anthemis ruthenica* M. B.
8. *Arenaria longifolia* M. B.
9. *Asperula humifusa* Bess.
10. *Beckmannia eruciformis* Host.
11. *Brassica elongata* Ehrh.
12. *Bromus inermis* Leys.
13. *Bromus squarrosus* L.
14. *Butomus umbellatus* L.
15. *Cachrys odontalgica* Pall.
16. *Camelina microcarpa* Andr.
17. *Carduus uncinatus* M. B.
18. *Carex stenophylla* Wahlenb.
19. *Centaurea diffusa* Lam.
20. *Centaurea inuloides* Fisch.
21. *Dianthus capitatus* D. C.
22. *Dianthus guttatus* M. B.
23. *Echinosperrum patulum* Lehm.
24. *Eryngium campestre* L.
25. *Eryngium planum* L.
26. *Falcaria Rivini* Host.
27. *Ferula caspica* M. B.
28. *Festuca sulcata* Hackel.
29. *Hypericum perforatum* L.
30. *Jnrinea linearifolia* D. C.
31. *Koeleria gracilis* Pers.
32. *Lythrum thymifolia* L.
33. *Medicago falcata* L.
34. *Myosurus minimus* L.
35. *Orobanche caesia* Rchb.
36. *Pastinaca graveolens* M. B.
37. *Peganum Harmala* L.
38. *Phlomis pungens* Willd.
39. *Phlomis tuberosa* L.
40. *Plantago lanceolata* L.
41. *Potentilla argentea* L.
42. *Pyrethrum millefoliatum* (L.) Willd.
43. *Rochellia stellulata* Rchb.
44. *Rumex crispus* L.
45. *Rumex stenophyllus* Led.
46. *Salvia Aethiopsis* L.
47. *Salvia nemorosa* L.
48. *Sarratula xeranthemoides* M. B.
49. *Silene viscosa* Pers.
50. *Sisymbrium junceum* M. B.
51. *Stipa capillata* L.
52. *Stipa Lessingiana* Trin. et Rupr.
53. *Stipa ucrainica* Pismirn.
54. *Tragopogon major* Jacq.
55. *Trifolium ambiguum* M. B.
56. *Trinia hispida* Hoffm.
57. *Tulipa Schrenkii* Rgl.
58. *Verbascum phoeniceum* L.
59. *Vicia tetrasperma* (L.) Moench.
60. *Vicia villosa* Roth.
61. *Xeranthemum annuum* L.

Addenda

62. *Achillea micrantha* M. B.
63. *Agropyrum repens* P.B.pseudocaesium Pacz.
64. *Aljyssum hirsutum* M. B.
65. *Artemisia austriaca* Jacq.
66. *Artemisia maritima* L.
67. *Crepis tectorum* L.
68. *Echinosperrum patulum* Lehm.
69. *Erysinum repandum* L.
70. *Ferula orientalis* L.
71. *Marrubium peregrinum* L.
72. *Ornithogahim brachyslachys* Fisch.
73. *Statice tatarica* L.
74. *Statice sareptana* Becker.
75. *Veronica spicata* L. v. Falz - Feiniana Tuzs.

Die Semina werden nur anstatt Botanische Litteratur und Herbarien umgetauscht.
L'échange ne se fait que pour la litterature et les herbiers.

Botanicus primarius: *N. Desjatova-Shostenko*.
Assistens: *M. Shalyt*.

[6/a]

Матеріали до історії заповідника. 1921 рік.

Временное положение об управлении Аскания-Нова

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С.175.

Утверждено Коллегией НКЗ УССР
20/1 1921 г.

Секретарь Коллегии (подпись)

1) Аскания-Нова находится в ведении Наркомзема Украины, управляющего ею при ближайшем участии Сельско-Хозяйственного Научного Комитета Украины, состоящего при Наркомземе и привлекающего к разработке заданий, программ и методов научных и научно-прикладных работ в Аскании-Нова представителей заинтересованных учреждений и необходимых специалистов.

2) Во главе Управления Асканией стоит уполномоченный Наркомзема по управлению ею из кандидатов, представляемых Сельско-Хозяйственным Научным Комитетом Украины.

3) При уполномоченном Наркомзема по Управлению Аскания-Нова состоит совещательный совет из ответственных руководителей научных и хозяйственных работ в Аскании и представителей Рабочкома Аскании.

4) Ответственные руководители отдельных отраслей научной работы в Аскании утверждаются Наркомземом из кандидатов Сел.-Хоз. Научного Комитета. Ответственные руководители хозяйственных работ назначаются уполномоченным Аскании так же, как и весь остальной персонал.

5) При отдельных учреждениях Аскании состоят специальные совещательные советы из всех научных работников соответствующей специальности и кооптированных специалистов.

6) Права и обязанности коллегиальных органов и ответственных работников Аскании, а также организация научных работ и учреждений Аскании определяются особыми инструкциями, вырабатываемыми Сельско-Хозяйственным Научным Комитетом и утверждаемыми Наркомземом.

[б/а]

**Матеріали до історії заповідника. 1921 рік.
Декрет Ради Народніх Комісарів УСРР
«Про Асканія-Нова» від 8 лютого 1921 р.,
м. Харків**

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського
(к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С.176.

1. Маєток, що належав Ф. Фальц-Фейнові, Асканія-Нова Дніпровського повіту та суміжний маєток Доренбург оголошуються державним степовим заповідником Української Соціалістичної Радянської Республіки.

2. При заповіднику є наукові та науково-застосовані установи і господарство, що його обслуговує.

3. «Асканія-Нова» має такі завдання: зберегти та вивчити цілинний степ і його природу, зберегти, акліматизувати та вивчити в умовах степу що найбільше тваринних та рослинних родів, виробити та масово розвести тваринні і рослинні роди й раси народнього господарського значіння.

4. Щоб здійснити зазначені завдання, при Асканії Новій існують: науково-степова станція при заповіднику (з подами), зоопарк, ботаничний сад, зоотехнічна станція з племінним господарством при ній, фіто-технічна станція та інші сільсько-господарські наукові установи, що обслуговують південно-степовий район.

5. Вважаючи на те, що Асканія-Нова є центр наукової та науково-застосованої праці міжнародньої ваги, всі наукові та науково-застосовані установи Асканії Нової повинні бути широко приступні для наукової та науково-навчальної діяльності робітників, що не входять у штат Асканії.

6. Відповідно до основних завдань Асканії, як заповідника, всі води наукових, науково-застосованих та науково-навчальних праць на території Асканії і в установах, що при ній існують, повинні провадитися тільки згідно з завданнями та методами, що не порушують її первісної та акліматизованої природи.

7. Асканія-Нова підлягає Наркомземові і керується згідно з положенням та інструкціями, що їх затверджує Наркомзем.

Голова Ради Народніх Комісарів *Х. Раковський*
Керівничий у справах Раднаркому *Солодуб*
Секретар *Ахматов*

[б/а]

Матеріали до історії заповідника. 1921 рік. Протокол Сопещання об Асканія-Нова при Наркомземе України 13/І 1921 г.¹

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. ІІІ. Харків, 1926. С.172-174.

ПРОТОКОЛ

ПРИСУТСТВОВАЛИ: заведуючий зоочастією в Асканії-Нова, тов. *Фортунатов*, Уполномоченний Наркомзема по Асканії-Нова, тов. *Бучушкан*, заведуючий Центральним Управлінням совхозов, тов. *Закусила*, заведуючий Подотделом Полеводства, тов. *Маньковский*, зав. Организационным Отделом тов. *Любимов*, замзав. совхозами Наркомзема, тов. *Бутов*, помічник заведуючого Технічним Отделом Оргсеза Долтов, тов. председателя С.-Х. Научного Комитета, проф. *Яната*, представитель Правления Института Естествознания и зав. Центроохоты, тов. *Аверин*.

Председатель – *Закусило*

Секретарь – *Окминская*

1. Доклад тов. Бучушкана о задачах и хозяйственном плане Асканія-Нова на 1921 год.
2. Доклад тов. Фортунатова об очередных задачах зоопарка Асканія-Нова.
3. Доклад тов. Яната об организации и научных работах Асканії-Нова по результатам специальною совещания, созванного в декабре 1920 г. в Симферополе С.-Х. Научным Комитетом Украины.

Все три доклада имеются в письменном виде. Что касается очередных задач зоопарка и зоотехнической станции, то они сводятся к следующему:

По докладу тов. Фортунатова: по зоотехнической станции:

1. Продолжать выведение фальцфейновско-украинской породы волов.
2. Развить овцеводство тонкорунных и мериносовых пород.
3. Выведение породы верблюдов (аналогичной астраханским) путем скрещивания однокорбого верблюда с двугорбым.

¹ Після наради в Сімферополі при НКЗС відбулася спеціальна нарада, що обговорила стан справи Заповідника, виробила за допомогою спеціальної комісії, друковані нижче положення про управління Заповідником та проект декрета РНК про Заповідник. Цей проект і був прийнятий РНК з деякими незначними змінами.

Ред.

4. Разведение йоркширской чистой породы свиней, не пригодной для крестьянского хозяйства, но могущей быть полезной для внешней торговли через порт Хорлы (в 40 верстах от Аскании).

5. Разведение чистопородной немецкой молочной красной породы скота.

6. Коневодство Заповедника сведено на нет в случае необходимости придется начинать заново.

По зоопарку необходимо:

1. Разведение породы зубро-бизонов с приспособлением излишних быков для с.-х. работ.

2. Усилить оленье мараловодство.

3. Разведение антилопы-оленебыка, ценного особыми свойствами

4. Разведение африканского страуса.

(Антилопы и страус особенно для культивирования в условиях климата Крыма).

5. Разведение тарпанов. Скрещивание дикой лошади с английской дает хороший выносливый, быстроходный, берущий барьеры приплод. Может быть материалом для новой кавалерийской породы.

Необходимо организовать опытную научную дубильную мастерскую для изучения качеств кожи животных в Аскании. Что касается имеющегося в хозяйстве большого весьма разнообразного количества фазанов, живущих в полуодичалом состоянии, питаемых остатками зерна на полях, то их следует продолжать содержать в тех же условиях, не мешая им свободно скрещиваться и размножаться, принимая лишь меры к расселению их на большей территории. Также крайне необходимо увеличить площадь загона для содержания крупных животных, для чего не имеется досок.

Тов. *Яната* отметил прежний несистематический характер научной работы в Аскании-Нова. Необходимо прежний преимущественно экскурсионный характер исследований в Аскании превратить в постоянный – стационарный.

Далее тов. *Яната* предлагает выделить комиссию, которая детально разработала бы очередные мероприятия в Аскании и представила их на утверждение Коллегии Наркомзема.

Предложение принимается.

Все три доклада решено обсуждать совместно и только в общих чертах.

Тов. *Маньковский*. Хотя Аскания и является хозяйством исключительного порядка, все же оно нуждается в координации работы его в целом.

Вследствие почвенных и климатических условий озимые культуры обычно доминировали в Аскании раньше и должны доминирующими остаться и в настоящем. Непонятна незначительность площади, отведенной под пар. Засушливость данного района требует усиления культуры кукурузы. Та же причина заставляет весьма осто-

можно относиться к крайне прихотливой люцерне. Под нее же отведена колоссальная площадь. Необходимо часть ее заменить хотя и худшими, но более верными в смысле урожайности травами. Так же в вопросе о тяге. Лошадиная сила должна значительно заменяться воловьей тягой в соотношении, гораздо большем, нежели оно имеется по докладу.

Тов. *Аверин*. Задачи зоопарка освещены преимущественно с зоотехнической точки зрения, но не с зоологической. Управление Асканией должно быть объединено между Наркомземом и Ученым Комитетом. Но так как хозяйство как в финансовом отношении, так и в отношении снабжения связано с Харьковом, то и управление должно быть сосредоточено в Харькове, но не в Киеве. В зоологическом саду Харькова имеются маралы, которые могут быть использованы для Аскании. В виду отсутствия в Аскании препаратов, есть возможность при наличии кандидатов создать ряд препаратов, пропустив их через краткосрочные курсы.

Тов. *Бутов* настаивает на разработке точной конституции управления. Тов. Бучушкан ничего не говорил о Научном Комитете и о рабочем Комитете. Также неясен вопрос, в чьем ведении должна быть Аскания. В финансовом отношении Украина сильно связана с Россией, а финансирование Аскании предстоит крупное. Таким образом возможна необходимость создания объединенного центра управления из Украины и России совместно.

Тов. *Аверин*. Наша непосредственная задача момента – сохранить Асканию. Это не ждет и это нам надо сделать сейчас. Вопрос дальнейшего – это дело будущего. Если в настоящем для сохранения зоопарка и хозяйства нужны политкомы или ревкомы – пусть будут они.

Тов. *Яната* предлагает выразить благодарность тов. Фортунатову и Бучушкану, проявившим столько энергии по сохранению Аскании и обереганию ее от всех стихий переживаемого момента.

Предложение единогласно принимается.

Тов. *Бучушкан*. Конституция мною не предлагалась. Задача момента – сохранение Аскании – может быть осуществлена лишь при управлении настоящего типа. В будущем предстоят видоизменения. Озими мало, потому что поздно – ушло время. Мала площадь пара, потому что иначе не получится шестиполья. Люцерна необходима зоопарку в указанном количестве – и ее нужно дать. Волон почти нет. Гораздо легче получить лошадей. Волы нужны Опродкому на мясо – их он нам не дает.

Комиссия для конкретизирования и объединения докладов избирается в составе 3-х докладчиков: тов. Маньковского, т. Аверина, т. Савченко и представителя Коллегии Наркомзема.

[б/а]

Новим шляхом (від редакції)

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 5—8.

Колишнє герцогство Ангальт-Кетенське... Асканія-Нова Ф. Фальц-Файна... нарешті Державний Степовий Заповідник УСРР «Чаплі» (стара місцева народна назва) не дурно тепер вкрашається славним ім'ям Х. Раковського.

Незмінний, протягом п'яти років голова першого українського радянського уряду, а нині непохитний оборонець Радянського Союзу на зовнішньому фронті, Х. Раковський у найтяжчі часи для культурного будівництва на Україні виявляв найжвавіший глибокий інтерес що до долі «Асканії-Нової» цієї безмірно цінної спадщини минулого й перлини майбутнього України, а разом ССРСР і цілого людства.

Робітничо-селянська влада України від самого свого заснування за керівництвом Ф. Фальц-Фейна почала здійснювати давні мрії діячів науки - перетворити Асканію-Нову з приватного маєтку в Національний Заповідник. Ще 1 квітня 1919 року було видано (в Києві) декрета про перетворення Асканії в «Народний Заповідний Парк УСРР», що був-би у відданні Народнього Комісаріату Освіти. Цей декрет було видано за підписом голови Раднаркому. Але його скоро захопили війська генерала Врангеля. Знову тоді Асканія-Нова стала «маєтком», хоч на цей раз і державним та під науковим доглядом кримського університету (в Симферополі). І так було аж до кінця 1920 року, коли територія Заповідника, з перемогою червоного війська, знову стала радянською, після чого 8 лютого 1921 р. радянський уряд України вже знову оголосив Асканію-Нову «Державним Степовим Заповідником УСРР». І знову декрет про це був виданий за підписом голови Раднаркому Х. Раковського.

Але радянська влада не тільки видавала урядові декрети про утворення з Асканії-Нової Національного Заповідника, вона й далі ввесь час чимало допомагала їй стати реально, а не тільки формально Заповідником - піти в дальшому розвитку тим новим шляхом, що давно був їй накреслений наукою, але що йти по ньому Асканії стала змога тільки з того часу, як остаточно запанувала на Україні радянська влада.

Всесвітньо відомий, як науковий заклад, як забуток незайманої степової природи і акліматизаційний зоопарк, Заповідник звязав своє славне ім'я з ім'ям усім нині відомого борця за нові форми суспільного життя, за перемогу праці - Х. Раковському.

Чи не є це найкращий символ - то не тільки велика честь для Заповідника, але й великий для нього обов'язок, з великою моральною відповідальністю.

Новий шлях, що на нього історія привела й ним веде Заповідник, то не такий рівний і вільний шлях, як здавалося-б.

Щоб іти ним, Заповідникові доводилося й доводитися за посильною допомогою радянського українського уряду, а зокрема Народного Комісаріату Земельних Справ і Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, а так само за допомогою широких наукових кол переборювати чимало труднощів і перешкод.

Найбільше їх і досі полягає в питаннях фінансових та господарських.

Проте з року в рік ступнево, хоч і поволі, Заповідник розвивається, не тільки відновляючи свій дореволюційний стан, але маючи вже й нові досягнення.

Головнішим з них є те, що Заповідник що-далі все більше стає на шлях планової організації і планового розвитку своєї наукової праці, цеб-то справді йде новим шляхом.

За старих часів, ще в Фальц-Файновій «Асканії-Новій», коли й велися наукові дослідження (флори, фауни, акліматизаційні, експериментально-біологічні, зоотехнічні й інші), то вони були випадкові, з'ясовуючи питання, що цікавили лише власника Асканії та окремих її дослідників; і тільки заснування в Асканії зоотехнічної лабораторії (тодішнього Російського Міністерства Внутрішніх Справ) було першою спробою участі держави в організації наукової роботи в Асканії.

Самий факт удержавлення «Асканії» та перетворення її в Державний Заповідник рішуче змінив дореволюційний її стан, скерувавши на «Чаплі» увагу й засоби державні, поставивши тим самим і питання про завдання і планову працю Заповідника.

І коли в першому декреті українського уряду (1919 р.) ще тільки схематично ставилися завдання «Чаплів», як Заповідника степової природи з акліматизаційним зоопарком, то у другому декреті (1921 р.) завдання Заповідника були вже точно сформульовані: «Зберегти та вивчати цілинний степ і цю природу, зберегти, акліматизувати та вивчати в умовах степу що-найбільше тваринних і рослинних родів, виробляти та масово розводити тваринні й рослинні роди та раси народно-господарського значіння» (пар. 3).

Але в цьому-ж декреті (1921 р.) не тільки були точно сформульовані завдання Заповідника, що стали за основу організації його планової наукової праці, а в ньому була вже точно дана й та структура Заповідника, що гарантує виконання ним поставлених йому завдань.

Цією структурою найперше передбачено заснування при Заповідникові Науково-Степової Станції для планового всебічного й постійного дослідження природи незайманого степу та її динаміки, цеб-то для виконання основного завдання Заповідника (пар. 4).

Для виконання інших його завдань декретом потверджено існування при Заповіднику Зоопарку, Ботанічного Саду та Зоотехнічної Станції з племінним господарством при ній; передбачено заснування Фіто-Технічної Станції та інших с.-г. наукових установ, що обслуговували-б південно-степовий район України (пар.4).

Крім цих, почасти старих, почасти нових, наукових установ Заповідника, мали зберегтися й розвиватися його Музей, Бібліотека та Архів.

Що до великого і складного господарства Заповідника, то декретом передбачено (пар.2) такий його характер, щоб воно надалі цілком обслуговувало наукову працю Заповідника.

Ось ті основні засади, що за підставу стали до планової організації наукової праці Заповідника на його новому шляху.

Перша Сесія Комітета Заповідника, що відбулася в липні 1922 р. з участю представників усіх центральних наукових установ України (Укр. Академії Наук, Наукового Комітету Народного Комісаріату Освіти, С.-Г. Наукового Комітету України, Українського Геологічного Комітету), установ краєвих та місцевих (південних), авторитетних діячів науки та знавців українського степу, завершила укладання організаційних основ Заповідника.

Сесія ця розробила структуру окремих наукових установ Заповідника, виробила положення до нього, дала схеми планів і програм їхніх робіт, обрала їхніх відповідальних керівників. Зокрема, що до Науково-Степової Станції, як основної наукової установи Заповідника, передбачено існування шости відділів цієї станції: Метеорологічного, Гідрологічного (з гідрогеологією), Грунтознавчого (з геологією), Ботанічного, Зоологічного та Економічного.

Від цього часу (з 1922 р.), таким чином, Заповідник став остаточно на новий шлях у своєму розвитку й поволі, в міру невеликих реальних можливостей, переборюючи багато труднощів, налагоджував свої наукові установи і їх наукову працю, що-далі все більше дотримуючися тих основ плановості, що до виконання його завдань, які накреслені в декреті уряду 1921 року і в постановах Комітета Заповідника 1922 року.

Досягнення Заповідника на його новому шляху ще невеликі, але вони не так уже й малі.

Ознайомлювати з ними широкі наукові і громадські кола України, Радянського Союзу й закордонні, мають «Вісті» Заповідника, що почали видаватися ще за дуже скрутного для нашої видавничої справи часу (р. 1922) в Херсоні, а тепер видаються в Харкові, при чому значно поширено й саму програму їхню. Починаючи від цього, третього, тому, «Вісті» мають не тільки виявляти наслідки наукової праці Заповідника, але й освітлювати всі питання його організації і життя.

Крім матеріалів нових «Вістей» Заповідника мають зібрати й надрукувати всі матеріали старі, за дореволюційний час, що торкаються тодішньої «Асканії-Нової» та наукової праці в ній; для цього Редакція прохає всіх, хто має такі матеріали, надсилати їх до «Вістей».

Редакція сподівається, що регулярним виданням «Вістей» та широким її розповсюдженням даватиметься своєчасна інформація про Заповідник та його наукову працю і що це сприятиме зав'язуванню як найтісніших зв'язків Заповідника з усім науковим світом і з найширшими колами суспільства.

Фальц-Файнова «Асканія-Нова» стала всесвітньо відомою своїми першими досягненнями, переважно на полі акліматизації та експериментальної біології.

Державний Степовий Заповідник «Чаплі» радянської України імени Х. Раковського – хай стане інтернаціональним осередком планової наукової праці над дослідженнями природи степу.

16.II.1925.

[б/а]

Нові досвідні станції.

Радянський селянин, 1926. №19. С. 46.

Для обслуговування півд-східної частини степової смуги України (Донбас, частина Харківщини) Колегія Наркомзему визнала за потрібне організувати досвідну станцію великого районного значіння близько м. Артемівська з 4 опірними досвідними участками при с. Кобанє Куп'янск. окр., близько м. Алчевська, м. Сталіна й при с. Іванівка Луганської окр.

Для обслуговування півд.-посушливого району намічено організацію досвідної станції в х. Доринбурзі або в Асканії-Нова.

[б/а]

Чаплі

Діло, 1926. №123 (05.06.1926). Шп.3.

Чаплі. Так називається тепер велике зразкове і культурне господарство на Україні, що звалось до революції «Асканія Нова». Чаплі це простонародна назва. Перед сто літами заснував один з російських магнатів «Асканію Нову» на Чапельському хуторі. Теперішні Чаплі мають урядову назву «Степовий державний заповідник ім. Х. Раковського Чаплі». На просторі кільканацяти тисяч десятин у віддалі 23 верстов від Перекопу і 120 верстов від Мелітополя розкинувся цей великий простір, що зветься нині Чаплі. На безмежному таврійському степі, покритий первісною рослинністю, величезними травами і лісами зберігається цей культурно-показовий простір. Найціннішим у Чаплях є величезний зоологічний парк. В Чаплях є тепер великий науковий відділ з зоотехнічною і фітотехнічною станціями та зоопарком. Зоологічний парк відновлений в цілості, зпоза кондону спроваджено 100 нових диких звірят, а між ними є кангурі, джейрани, козероги, лані, дикі коні і т. д. З рідких птахів є лебеді, флямінги, білі чаплі, фазани морські кури і т. д.

Попри те є при зоопарку прецінний музей степової фльори та фавни. В господарському відношенні справу поставлено теж на висоті. Є там 1000 штук рогатої худоби, 219 коней, 890 волів і 68 верблюдів, є 24 трактори системи Форда і нашій рільничий інвентар. Зразкове господарство Чаплі має дев'ять поліпшених порід овець. В останньому році продано 3.500 пудів білої тонкої вовни. Млини, крупарні, олійні, водопроводи електрифіковані. В 1925 р. зібрано з господарства 320.000 пудів сіна; 830.060 пудів зернових культур. Того року ціле підприємство дало перший раз по війні 266.000 карб, чистого прибутку. Підприємство обслугує 3000 людей.

Остап Вишня.

Чаплі.

Вісті, 1926. № 103 (8.05.1926). С. 1.

Все, що нижче писатиметься – писатиметься в порядку постановки питання... Ні, не так. Не в порядку постановки питання, а для того, щоб справу ту форсувати, прискорити. Бо справу вже поставлено.

Заголовок, як бачите, зветься: «Чаплі». Не знаєте, певна річ, що то за «Чаплі»? То вже така доля всіх назв, революцією даних, або революцією відновлених. Доки вони, ті нові назви, наберуть «прав громадянських», не мало часу проходить. Інерція.

«Чаплі» – це – «Асканія Нова». Державний заповідник ім. Х. Г. Раковського. Про «Асканію» напевно всі знають. Колишній володар степів таврійських Фальц-Фейн так прозвав місцевість ту. В Німеччині в його була одна «Асканія» (стара, ніби), а тут, на Україні, він «Нову Асканію» придбав... А по старовинному, за часів запорізьких (а може й ще давніше) місце те «Чаплями» звалося. «Чапельська низина» («под»). Революція відновила ту назву старовинну... Одже не «Асканія Нова», а «Чаплі»... Запам'ятайте... Треба зникати... Пора вже.

Ми тут не про історію «Чаплів» і не про географію, і не про їхнє «сучасне становище». Про це вже і писалось, і ще писатиметься. ми тут про принциповий бік справи...

Що таке «Державний Заповідник ім. Х. Г. Раковського», «Чаплі»?

Наукова він установа, чи виробнича?

Радгосп, чи кабінети з лабораторіями?

Оці запитання ми ставимо перед відповідними органами і перед громадською думкою. І ставимо їх спеціально для того, щоб справу цю якнайскоріше вирішити, бо від вирішення того залежить дальший розквіт чи занепад найоригінальнішого може в цілیم світі куточка в багатющій землі нашій радянській.

Бачите, так. Декрет Раднаркому від 8-го лютого 1921-го року говорить, що «Чаплі» є Державний Науковий Заповідник, а маєтки й орна земля, що належали Фальц-Фейнові (біля «Чаплів») додаються до його, як допоміжні в його роботі підприємства. Отже, за змістом того декрету, «Чаплі» є наукова установа.

Виробнича, господарська тоб-то частина, допомагає... Не превалює, не переважає, а допомагає науковій частині...

Що дало життя?

Наукова установа... Що це є?

Наркомпрос.

Виробнича частина... Що це є?

Наркомзем.

Зустрілися в «Чаплях» два відомства. Зустрілися й ходять один біля одного... І не миряться, і не сваряться, і не погоджуються.

Що маємо тепер у «Чаплях»?

Ми знаємо, що громадянська війна здорово «Чаплі» пошарпала. З усіх боків. І з наукового, і з господарського. Були часи, коли на науці, ні хазяїнам буквально не було чого їсти.

Тепер «Чаплі» знову квітнуть. Але, на жаль, квітнуть, тільки з боку господарського. Хазяїни там добрі. Відновили хазяйство (рільництво, скотарство, вівчарство) і відновили блискуче. Тов. Колодько (директор) має право пишатися з дорученого йому діла, бо і зерна в його торік було понад 300000 пудів, і до 20000 расових овець у його на степах гуляє і череди чудового скоту пасуться, і трактори гудуть, і машини, і Зоопарк відновлено. Все це так.

А от з науковою частиною трохи не так. Вона відстає в своїх роботах од господарської. Бідненькі лабораторії (ентомологічна, орнітологічна). Наукові робітники перебувають в умовах, сказати, не зовсім добрих.

Взагалі видно, що наукова частина – «потім»... Попереду – господарська...

Дрібниці: треба, приміром, коня ентомологів чи орнітологів з'їздити в степ (степ же там вивчають!). І треба в той час коня завхозові. Дається коня завхозові, а не ентомологів... наука, мовляв, почекає...

Або: треба науковій експедиції з'їздити на беріг Чорного моря спостерігати птицю на перельоті... 120 верст до моря. Дають верблюди. І професор з асистентами тратить 13 день для того, щоб побути на морі 2 дні...

Це рисочки... Але вони характерні.

Крім усього цього й у самій науковій частині робота якось ведеться млявенько. Це аж ніяк не торкається окремих наукових робітників, що самовідданно працюють коло дорученої їм справи. І ентомолог (С. І. Медведів) і орнітолог (проф. О. О. Шумер) і ботанік (тов. Шаліт) і зав. Зоопарком і зав. Музеєм (Г. І. Рібергер) всі вони з головою в роботі, всі вони велику ведуть наукову працю. Не кажучи вже про проф. Іванова, що чудеса робить, паруючи різних порід вівці, поліпшуючи їх та вишукуючи через те парування найпридатнішу вівцю для селянина...

Це все робиться...

Але нема в «Чаплях» моноліту в науковій частині, нема чогось, що об'єднувало б її, зливало... Нема, приміром, Наукової Ради. Це не наша вигадка: про це нам говорили самі наукові робітники...

Що до цього причиною? Мабуть та таки «нев'язка» господарської частини з науковою... Непевне якось почуває там наукова частина. Через те й хиби. Припускаємо, що є хиби й з організаційного боку в науковій частині, але не в них головна суть, бо це легко полагодити.

Хто ж винен у тім, що наука в «Чаплях» не б'є пишним квітом?

В «Чаплях» ніхто не винен.

Винен, може, директор . Колодько!

Аж ніяк. Він хазяїн. Він знає, що йому треба піднести господарство, він мусить дбати, щоб у його було чим прогодувати все те, чим він керує. Він зробив це. Блискуче навіть. У його «Чаплі», як орішок. Що на верблюдах експедиція їде на море? А як йому коні для польових робіт потрібні? Що завхоз швидче їде на степ як ентомолог? А як його вівцям там на степу щось іскоїлося? Що йому якийсь там жук, коли в його вівця не так мекнула? Він відповідає за хазяйство. А за те, що дивовижного жука не піймали вчасно, чи не знає орнітолог, коли степовий орел прилетів, він не відповідає... У його ордера, РСІ, асигновки, живі люде... В його неврожай, так його миттю до Наркомзему:

«А подать сюди Тяпкина-Ляпкина!»!

А те що наукова частина прогавить якесь для науки цікаве явище, за це кого в РСІ не потягнуть...

Директор не проти наукової частини. Він усим своїм єством «за» неї. Але на першій плані в його хазяйство.

Наукова частина винна? Ні, вона залежить від господарської...

Що ж робить?

Треба налагодити справу так, щоб і господарська і наукова частина були на належній височині...

Як це зробити?

Рецептів ми не даватимемо, бо не вважаємо себе компетентними. Ми тільки говоримо, що радянському суспільству не байдуже, щоб «Чаплі» не розвивалися всіма сторонами.

Літом минулого року була в «Чаплях» комісія з людей науки. Подала вона свої висновки до РНК. 30 жовтня РНК розглянула той матеріал й ухвалила, щоб Наркомпрос із Наркомземом до 10го січня 1926-го року подав остаточні плани роботи й кошториси на ту роботу.

Вже травень, а «Чаплі» живуть як і жили раніше, без планів і кошторисів.

Од цього хибує наукова робота.

Треба зробити, щоб вона не шкандибала. І зробити як найскоріше, бо «Чаплі» мають світову наукову вагу. І коли дилетант Фальц-Фейн довів їх до світового рівня, то робітництво з селянством повинно довести, що можна це зробити і без Фальц-Фейнів. «Чаплі».

Остап Вишня

Десятова-Шостенко Н.

Растительность

1-го Государственного заповедника

«Чаплі» (Аскания-Нова)

им. Х. Раковского.

Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве
в январе 1926 г. С. 78.

(Результаты работ ботанической части экспедиции 1925 года).

Экспедиция была организована в конце июля для выяснения степени сохранности степей заповедника.

Вся территория заповедника была пересечена 51 профилем на расстоянии 320 саж. один от другого, в направлении с Ю на С.

На принципе сохранности степей, степная растительность Аскании была разбита на три категории по количественному преобладанию степных компонентов. Кроме того, были выяснены стадии пасторальной дегрессии степи, намечены типы сбоев и выгона. Все вышеперечисленные категории нанесены на план территории заповедника, что дало ботаническую осеннюю карту Аскании-Нова.

Дідусенко Н., Прошкіна Н.

Попередні відомості

про планктон водоймищ Асканія-Нова

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім.Х.Раковського.
Асканія-Нова. Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. № 3. – С.101-120¹

I

ПЛАНКТОН ВЕЛИКОГО ЧАПЕЛЬСЬКОГО ПОДУ²

Н. ПРОШКІНА

Великий Чапельський під лежить на північ од маєтка та зоопарку Чаплі, прилягає до них своєю південною стороною, заходячи південно-західною окраїною в малий степовий заповідник, що оточує зоопарк з півдня та південного заходу.

Він має форму чотирикутника, розтягненого по міридіянові та звуженого на півночі, і забирає величезну площу до 6 верстов уширши та 4 верстов удовж. В осередку найбільше зниженої частини поду обкопано канавою та обсажено *Tamarix*’ом чотирикутну площу, що штучно заповнювалася водою й була місцем полювання на качок. На схід од неї викопано невеликий ставок, де завжди зберігається вода. У вогі роки іноді вся площа поду по весні вкривається водою, а за посушних років пересихає так, що вода залишається тільки в осередкові його – в штучному ставку. Глибина поду навіть підчас найвищого водостоку дуже мала супроти його розмірів і, як стверджує Й. Пачоский, навряд чи знайдеться багато місць, де води було-б більше, ніж до коліна.

Підчас одвідування поду, 7 липня р. 1922, він був позбавлений води і вкритий суцільним зіллястим укриттям, що складалося головним чином із *Festuca ovina sulcata* Nасkel. В осередку поду у штучному ставку, ще було повно води. Водоймище мало вигляд великої луговини коло 6 метрів у поперечнику, і дно його повільно заглиблювалося до середини; найбільша глибина не перевищувала 0,5 метрів. Дно водоймища грузьке, мулясте, мул сірого кольору, вода молочно-сіра на колір, непрозора, коли довго встоюється, дає чималий осад, не набираючи, однак, цілковитої прозорости.

¹ Ця робота є наслідком збору матеріалів мікрофлористичної комісії при першій сесії комітету Заповідника 3 – 11 липня 1922 р. Інтенсивність праці сесії та брак засобів пересування позбавили нас можливості поширити район збору матеріалів, але, вважаючи на брак у літературі відомостей про мікрофлору водоймищ степової смуги, вважаємо за необхідне опублікувати це попереднє повідомлення.

² Про походження подів та їх рослинності див. літературу :

А. А. Яната. *Флора степи Мелитопольского и юго-вост. части Днепровского уездов Таврической губернии* (розд. V «*Степные поды*»). Симферополь, 1913 г.

И. К. Пачоский. *Описание растительности Херсонской губернии* («*Степные поды* окрестностей Аскании-Нова»). Херсон.

К. М. Залесский, *Заповедная степь Фальц-Фейна в Аскании-Новой*. Бюллетени Харьковского Общества Любителей Природы, № 5, 1915.

Представників водяної квіткової рослинності у водоймищі не було, виключаючи *Scirpus tabernemontani* Gmel, що де-не-де оточував водоймище на віддаленні 2 – 3 метрів од води. Зарості його були тепер дуже рідкі, але міцні корняки показували, що при вищому стоянні води він ріс тут досить буйно. З рослин, що спорадично з'являються тут та згадуються в Й. Пачоського (*Butomus umbellatus* L., *Potamogeton fluitans* var. *stagnatilis* Koch. (f. *terrestris*, *Myriophyllum spicatum* L., *Elatine alsinastrum* L., *Heleocharis palustris* (L.) R. Br., *Alisma Plantago* L., *Utricularia vulgaris* L.), не знайдено було ні однієї. З квіткових рослин у водоймищі всюди розкидані рідкі кущики *Nasturtium austriacum* Granz. Вони цвітуть і овочують. Крім того, трапляються торішні їх била, між ними посохлі торішні била *Matricaria inodora* L, що по околиці водоймища утворює зарості (fl., fr.). Крім того, трапляються зрідка поодинокі екземпляри *Agropyrum repens* var. *pseudocaesium* Pacz, та *Beckmannia eruciformis* (L.) Host.

З мікроскопічних водяних тварин, крім надзвичайно численних часничниць *Pelobates fuscus* Laur. та зрідка *Corixa* sp., нічого не знайдено.

Мікрофлора поду, що зазнайомитися з нею було головною метою відвідання його, так само надто вбога.

Бентос надзвичайно бідний і дуже одноманітний. Чималих зусиль треба було, щоб знайти де-не-де в дуже обмеженій кількості ниточки *Oedogonium* на торішніх билах *Nasturtium austriacum*. Їх знайдено 4 роди, але, на жаль, вони не могли бути визначені через брак антеридіїв та оогоніїв³.

Планктон поду зібрано маленькою закидною сіткою (газ. № 18): колір проби сіруватий, непрозорий; після фіксації при дуже довгому стоянні дала значний осад і набрала прозорості. Мікроскопічне дослідження виявило, що колір води був наслідком присутності надзвичайно великої кількості найдрібніших часточок ґрунту, прозорих або сіруватого та жовтуватого відтінків. Більшість часточок так дрібні, що розміри їх дорівнюють 0,3μ – 0,5μ і зрідка більші – до 2,4μ.

Зоопланктон поду порівнюючи небагатий, але різноманітний. У дуже великій кількості трапляється *Moina rectirostris* та *Trianithra longiseta*, рідше їх *Polyathra platyptera*, часто *Nauplii* та половозрілі циклопи. Інші роди не відіграють хоча-б трохи значної ролі в планктоні. Усі роди поду, широко розповсюджені. оселяються звичайно водостої ставків, болот та луговин, і найчисленніший з-по-між них, *Moina rectirostris*, є характерний переважно для малих водоймищ з мулястим дном та мутною водою, який і був підчас одвідування.

Що до фітопланктону, то він бідний не так на кількість родів, як на особини. Докладне оброблення матеріалів дає небагатий список родів, при чому деякі з них такі рідкі в

³ Розміри цих родів *Oedogonium* такі:

1. *Oedogonium* sp.– довжина вегет. клітини 42,8 – 45,6μ ширина її 19,2 – 21,6μ діаметр ооспори 38,4μ.
2. *Oedogonium* sp.– довжина вегет. кл. 48μ, шир. 28,8μ, діаметр ооспори 42,8μ.
3. *Oedogonium* sp.– довжина вегет. кл 42,6 – 45,6μ ширина 9,6μ ооспори овальна, розм. 43,2 - 26,4μ.
4. *Oedogonium* sp.– довж. вегет. кл. 64,8μ шир. 16,8μ, діаметр ооспори 38,4μ.

планктоні, що їх доводиться рахувати одиницями. Систематичний склад має в собі переважно представників *Euglenaceae* та *Protococcales*: перших – 13 родів, других – 7, а решта 5 родів представлено: родиною *Volvocaceae* – 2 роди, *Desmidiaceae* – 2 роди та *Diatomeae* – 1 рід; всього список має 25 родів. *Euglenaceae* переважають не тільки числом родів і числом особин (52%); протококові, не вважаючи на значну їхню кількість (28%), трапляються у планктоні так рідко, що зовсім губляться на фоні *Euglenaceae*, і планктон можна охарактеризувати, як Евгленидовий, серед якого домінує рідня *Trachelomonas* з родами *Tr. volvocina* та *Tr. hispida* var. *punctata*. Аналіза фітопланктону подового характеризує його, як водоймище із стоячою водою, не дуже засмічене органічними матеріялами, водозбір, що мікрофлорою можна залучити до типу мілководного ставка. Стікаючи до поду, весняні води звичайно приносять із собою велику кількість органічних матерій, але процеси самоочищення води, що має місце в цьому відкритому водоймищі під впливом сильної інсоляції, змінює хемічний склад води, так що мікрофлора його вже не нагадує типу луговини, чого можна було б сподіватися, дивлячись на це невелике водоймище без заростів водяних квіткових рослин і епіфітів. Наявність типових ставкових форм із роду *Euglenaceae*, значної кількості родів *Protococcales*, поява діятomeй і десмідієвих характеризує його, як ставок, не зовсім молодий віком, що й зрозуміло в зв'язку зі сталим водостоєм у цьому штучному ставку в осередковій поду. Однак значний приплив органічних матерій, що приносяться талими та дощовими водами, затримує заселення його чутливішими до засмічування організмами з груп *Protococcales*, *Diatomeae*, *Dinoflagellatae* та *Chryomonadineae*, що з них останніх двох груп, характерних для чистіших ставків, тут зовсім немає. На солонуватість води в поді не вказує жаден організм зоо- та фітопланктону; солі в цій смузї трав'яного ковилового стелу вилугувані зовсім. Порівняльне дослідження подів ковилового та полинового степів і прибережних солонців, у зв'язку з процесами вилугування солей із ґрунту й ковильного переходу від солодководних до солонцюватих подів Сивашського узбережжя, мають великий інтерес для вивчення повільної зміни організмів відповідно до зміни хемічного складу води.

СИСТЕМАТИЧНИЙ СПИС ТВАРИН ПЛАНКТОНУ ВЕЛИКОГО ЧАПЕЛЬСЬКОГО ПОДУ

Phillopoda.

Fam. Daphinidae.

***Moina rectirostris* Leydig.**

Brauer. Die susswasserfauna Deutsch. Heft 10, p. 45, fig. 108, 109, 110. У планктоні поду часто.

Copepoda.

Fam. Cyclopidae.

***Cyclops* sp.** У планктоні часто, але не могли бути визначені, бо всі були в надто молодій стадії розвитку.

Rotatoria.

Fam. Asplanchnidae.

Asplanchna brigtwelli Gosse (Ascomorpha anglica Petry).

Brauer. Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 64, fig. 104, 105, 106, 107. У планктоні дуже рідко.

Fam. Triarthridae.

Triarthra longiseta Ehrbg.

Brauer. Die Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 76, fig. 131.

Часто.

Polyarthra platiptera Ehrbg.

Brauer. Die Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 77, fig. 134.

У планктоні поду досить часто, але рідше, ніж попередній.

Fam. Brachionidae.

Brachionus bakeri Müll. var. entzii France (Br. entzii France). Brauer. Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 207, fig. 403.

Зрідка.

Brachionus bakeri Müll. var. cluniorbicularis Scorik (Br. cluniorbicularis Scorik).

Brauer. Die Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 207, fig. 405.

У планктоні поду зрідка; крім цього роду трапилася форма переходова від *Brachionus bakeri* Müll. var. *rhenanus* до *Br. bakeri* Müll. var. *cluniorbicularis* (Brauer. Die Susswasserfauna Deutsch, p. 207, fig. 408); тимчасом основної форми *Brachionus bakeri* Müll. var. *rhenanus* Lauterb (Br. *rhenanus* Lauterb) не знайдено.

Brachionus urceolaris O. F. Müller.

Brauer. Susswasserfauna Deutsch. Heft 14, p. 208, fig. 392, 409, 409a. Зрідка.

Rhisopoda.

Fam. Arcellidae.

Arcella vulgaris Ehrbg.

Schaudeten. Les Rhisopodes testaces d'eau douce, p. 335 – 336, fig. 78. Дуже рідко.

СИСТЕМАТИЧНИЙ СПИСОК ВОДОРОСТЕЙ ПЛАНКТОНУ ВЕЛИКОГО ЧАПЕЛЬСЬКОГО ПОДУ

Fam. Desmidiaceae.

Closterium peracerosum Gray.

West. A monogr. of the British Desmid. Vol. I, sp. 154, pl. XIX, fig. 9–11.

Ролл. Матер, к флоре водоросл. России, род. *Closterium*, стр. 204, табл. 11, рис. 1, 2.

Ця форма всіма своїми ознаками дуже подібна до діагнозу цього роду, поданих West'ом та Роллом, і відрізняється тільки кількістю піреноїдів та розмірами (за West'ом, довж. 180 – 303μ, шир. 12 – 17,5μ – в 12 – 14 разів більше ширини; за Роллом, довж. 187 – 272μ, шир. 11 – 15μ – довжина перевищує ширину в 12 – 16 разів). Розміри форми, що трапляється в поду, мають довж. 84 –

112,8, шир. завжди постійна 9,6, отже довжина перевищує ширину в 9 – 12 разів і кожна півклітина має від 2 до 4 переніодів, тимчасом як West установлює число їх од 4 до 6, а Ролл од 6 до 7.

У планктоні – нерідко, серед ниткуватих *Oedogonium* на *Nasturtium austriacum* – дуже часто.

Cosmarium Subtumidum Nordst.

West. A monogr. of the Britisch Desmid. Vol. 2, sp. 192, pl. LXIII, fig. 18 – 20.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. II, Algen I Teil, p. 422, Taf. XXIII. S., fig. 23.

Розміри цієї форми з планктону поду менші проти англійських та німецьких форм. Довжина клітини 19,2 – 21,6μ, ширина – 16,8μ, і шийка – 4,8μ. У планктоні зрідка.

Fam. Diatomeae.

Navicula lanceolata Kutz.

Pascher. Die Susswasserflora. Heft 10, p. 96, fig. 202

У планктоні поду зрідка іноді зустрічається форма вужча за вказану в діагнозі – шир. 3 – 6μ.

Fam. Volvocaceae.

Pandorina Morum Bory.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. II, Algen I Teil, p. 608, Taf.

XXXIV, fig. 5. Зрідка. Розміри колонії: довж. 19,2 – 48μ, шир. 16,8 – 38,2μ; довжина й ширина клітин 7,2μ.

Eudorina elegans Ehrenb.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. II, Algen I, p. 609, Taf. XXXIV, fig. 2. Надзвичайно рідко.

Fam. Euglenaceae.

Euglena acus Ehrb.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenb. Bd. III, Algen I, p. 495.

Pascher. Susswasserflora Deutsch. Heft 2, p. 129, fig. 209.

Свиренко. Матер. к флоре водоросл. Росс. Данные к систем. и геогр. *Euglenaceae*, стор. 44.

Розміри цієї форми менші від зазначених Lemmermann'ом для типової форми (довж. 140 – 180μ, шир. 10μ) і більші від указаних ним для *E. acus* var. *minor*. Hansg., що перебуває в торфових болотах (довжина її 40 – 75,3μ, шир. 4 – 6μ), а саме: довж. 88,8 – 93,6μ і шир. 72μ. Я розглядаю цю форму, як *Euglena acus* Ehrb., за Свиренком, що відкидає специфічність находження *E. acus* var. *minor*. Hansg. в торфових болотах, вказуючи інші находження її, і схиляється до думки вважати цю форму, що відрізняється тільки розмірами, за штучну, бо йому траплялись особини проміжні розмірами; те саме доводилося спостерігати й мені в деяких водоймищах Харківщини.

У планктоні поду зрідка.

Euglena charcowiensis Sw.

Свиренко. Матер. к флоре водоросл. Росс. Некот. данные к систем. и геогр. *Euglenaceae*, стор. 42, табл. II, мал. 16, 17, 18, 19.

Цей рід у планктоні поду трапляється зрідка; розміри деяких екземплярів трохи відхиляються від розмірів, що подає автор (за Свиренком, довж. 103 – 172μ), а саме: довж. 88 – 124μ, шир. 14,4 – 16,8μ.

Euglena tripteris (Duj) Klebs.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenburg. Bd. III, Algen I, p. 297.

Pascher. Susswasserflora Deutsch. Heft II, p. 130, fig. 201. Довжина кл. 64,8 – 76,8μ, шир. 12 – 14,4μ. У планктоні зрідка.

Phacus triqueter (Ehrbg). Duj.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenburg. Bd. III, Algen I, p. 512.

Свиренко. Матер. к флоре водор. Рос. Данные к системат. и геогр. Euglenaceae, стор. 51, табл. 3, мал. 2.

У планктоні поду дуже рідко.

Phacus pleuronectes (O. F. M.) Duj.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenburg. Bd. III, Algen I, p. 512.

Pascher. Susswasserflora Deutsch. P. 138, fig. 236.

Довж. кл. 43,2 – 48μ, шир. 31,2 – 33,6μ. В планктоні поду зрідка.

Phacus alata var. Lemmermanni Sw.

Свиренко. Матер. к флоре водоросл. Росс. Данные к систематике и геогр. Euglenaceae, стор. 53, табл. II, мал. 6.

Розміри клітини трохи менші від зазначених автором (за Свиренком, довж. клітини 39 – 41μ, шир. 30 – 31μ, довж. зерна пірамідона 15μ), а саме: довж. клітини 36 – 38,4μ, шир. 26,4 – 28,8μ, довжина зерна пірамідона 14,4 – 19,2μ.

У планктоні зрідка.

Trachelomonas volvocina Ehrbg.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenburg. Bd. III, Algen I, p. 522.

Pascher. Susswasserflora. Deutsch. P. 145, fig. 246.

У планктоні поду досить часто.

Trachelomonas volvocina var. Subglobosa Lemm.

Pascher. Susswasserflora Deutsch. P. 146.

Свиренко. Матер. к флоре водор. Росс. Данные к системат. и геогр. Euglenaceae, стор. 16, табл. I, мал. 16, 20, 24.

У діагнозі Свиренко подає такі розміри для російських форм: довж. 10 – 17μ, шир. 8 – 14μ; екземпляри з поду сягають довжиною до 19μ, шир. 14,4μ і джгутиковий отвір ширший, ніж то позначено на Свиренкових малюнках.

Зрідка.

Trachelomonas planktonica Sw.

Swirenko. Zur Kenntnis der russischer Algen Flora. Gatt. Trachelomonas, p. 633, Taf. XIX, fig. 6, 6a. Розміри: довж. 19,2μ, шир. 14,4μ.

Trachelomonas hispida var. punctata Lemm.

Lemmermann. Krypt. Flora Brandenburg. Bd. III, Algen I, p. 527. Pascher. Susswasserflora. Deutsch, I, p. 150.

Swirenko. Zur Kenntnis russischer Alg. Flora. Gatt. Trachelomonas, p. 637.

У планктоні часто.

Trachelomonas Schauenlandii Lemm.

Pascher. Süßwasserflora Deutsch. P. 154, fig. 305.

Ця форма деякими незначними деталями відрізняється від німецьких форм; приміром, розміри її перевищують подані автором (за Lemmermann'ом довжина 27,5μ, шир. 14μ, а саме: довж. 36μ, шир. 18 – 19,2μ, довжина хвоста 12μ, висота комірця 7,2μ, ширина його-ж 4,8 – 6μ; край комірця дозорований, черепашка вкрита неправильними й нерівномірно розміщеними гранулами. Ці особливості я не вважаю за такі важливі, щоб виділити цю форму в окремий варієтет.

У планктоні зрідка.

Trachelomonas smiewika Sw.

Swirenco. Zur Kenntnis der russisch. Alg. Flora. Gattung. Trachelomonas, p. 645, Taf. XX, fig. 56.

Цей рід за твердженням автора має твердо фіксовані розміри: довж. 48μ шир. 27μ внизу і 23μ вгорі. ширина комірця 7 і довж. кінцевого шипа 11. Форми поду значно варіюють у своїх розмірах, довж. 28,8 – 42,8μ, шир. 18 – 26,4μ внизу і 14,4 – 19,2μ вгорі, довжина кінцевого шипка 9,6 – 10μ, ширина комірця стала – 6μ.

У планктоні зрідка.

Trachelomonas subcurvata now. sp.

Раковина обернено-яйцювата з площинкою внизу поволі переходить у кінцеве вістря (Endstachel) і вгорі закінчується високим комірцем із розірваним краєм. Черепашка злегка спірально скручена, через що вигляд її з боку комірця має форму літери S; збоку вона довгасто-яйцювата з краями, що помітно видаються у сторони, і з тупішим кінцевим вістрям. Ракушка прозора, неправильно-зерниста, довжина її з комірцем 50,4 – 55,2μ, шир. 24 – 28μ висота комірця 4,8 – 8,4μ, ширина його 6 – 7,2μ. Протопласт у черепашці вільний, хроматофори дискуваті, очко 3,6. Джгутика спостерігати не довелося (див. мал.).

Великий Чапельський під б. «Чаплів» (к. «Асканія-Нова») Дніпровської округи на Таврії. 7. XII. 1922 р.

У планктоні поду досить часто.

Testa ovata subcompressa, fere spirale-curvata (S. formis), in parte inferiore apiculata 50,4 – 55,2μ longa et 24 – 28μ lata. Collare elatum 4,8 – 8,4μ. long. et 6 – 7,2μ lat., margo collaris laceratus. Membrana hyalina irregulariter granulata. Chromatophores discoidei. Stigma 3,6μ. In paludibus «pid» pagus «Ascania-Nova», distr. Dnirovsciensis, prov. Tauriensis.

Fam. Tetrasporaceae.

Dictyosphaerium Ehrenbergianum Naeg.

Migula. Krypt. Flora Deutschl. Bd. 111, Algen I Teil p. 620. Taf. XXXV C, fig. 4,5.

Bernard. Protococcacees et desmidiées d'eau douce Java p. 167 fig. 323 – 340.

Migula в діагнозі цього роду подає розміри для німецька форм: довж. клітки 6 – 10μ й шир. 4 – 7μ. Bernard приводить розміри для яванських форм значно менші: довж. кл. 4 – 7μ, шир. 3 – 6μ; форми Чапельського поду своїми розмірами стоять посередині: довж. кл. 4,8μ і шир. 3,6μ, поперечник колонії 62,4μ.

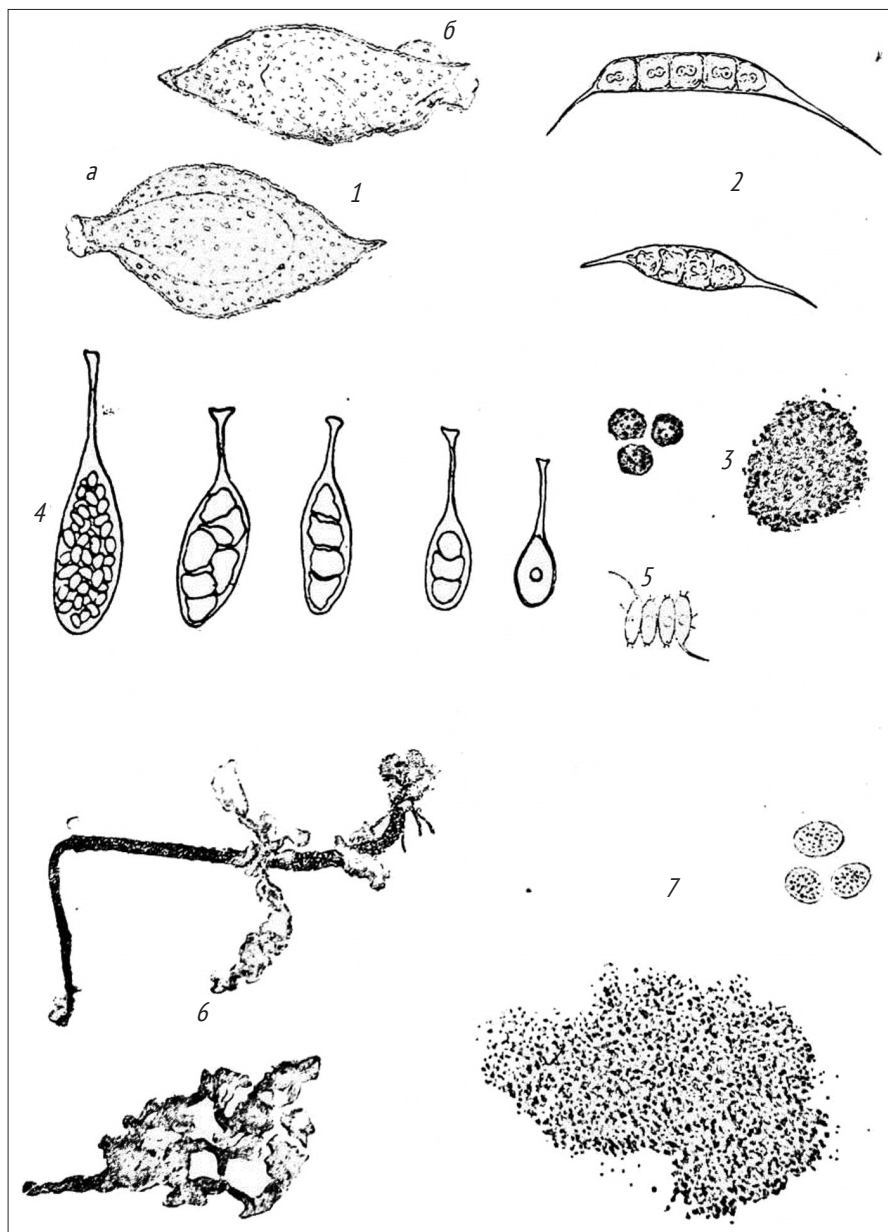
У планктоні зрідка.

Fam. Scenedesmaceae.

Rhaphidium fasciculatum Kg.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. III, Algen I Teil, p. 646. Taf. XXXV 4, fig. 5 – 7.

Клітини одиночні, довж. 60μ, шир. 4μ. Зрідка.

1 - *Trachelomonas vubcurvata* nov.sp. (a - вид зверху, б - вид збоку); 2 - *Characium limnetium* Lemm.; 3 - *Microcystis marginata* Kütz.; 4 - *Characium pyriforme* A. Brann.; 5 - *Scenedesmus bicaudatus* Didusenko.; 6 - *Tetraspora lubrica* Ag.; 7 - *Microcystis flos aquae* Kirch.

Scenedesmus quadricauda (Turp.) Breb.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. III, Algen I Teil, p. 655, Taf. XXXII, fig. 16, Taf. XXXV b, fig. 11.

Bernard. Protococcaceae et dismid. Java, p. 183, fig. 425 – 437.

Розміри колонії 16,8μ X 14,4μ, довж. кл. 14,4μ, шир. 4,8μ.

У планктоні надзвичайно рідко.

Scenedesmus quadricauda var. bicaudatus Hansgir.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. III, Algen I Teil, p. 655.

У планктоні дуже рідко.

Scenedesmus abundaus (Kirchner).

Chodat. var. bicaudatus. nov., var. mihi.

Колонія з 4-х клітин. Зверхні клітини несуть на одному полюсі по довгому шипу, а на другому по 2 коротких шипи й на середині верхнього краю також по 2 коротких. Внутрішні клітини з двома короткими шипами на обох кінцях. Різняться від типової форми наявністю тільки одного довгого чона на одному з полюсів клітини. Розмір: довж. кліт. 8,4 – 9,6μ; шир. кл. 2,4 – 3,6μ; довжина колонії 12μ.

У планктоні поду дуже рідко.

Coenobium 4 cellulares. cellulae exteriores, in polo primo cum. 1 longa spina, in polo secundo cum 2 brevioribus spinis, in parte media marginis exteriori cum 2 brevioribus spinis. Cellulae intermediae in polis cum 2 brevioribus spinis. Long. cell. 8,4 – 9,6μ; lat. cell. 2,4 – 3,6μ.

Hab: prow. Tauriensis, Distr. Dniprowskiensis, pagus «Askania-Nova» in palude «Welykyj Czapel'sky Pid».

Scenedesmus acuminatus Lagerh (Chodat).

Migula. Krypt. Fl. Deutsch. Bd. III, Algen I Teil, p. 657.

Bernard. Protococc. et desmid. d'eau douce Java, p. 183, fig. 442.

Розмір клітин: довж. 6 – 14,4μ, шир. 2,4 – 3,6μ.

У планктоні зрідка.

Scenedesmus bijugatus (Turp.) Kg.

Migula. Krypt. Flora Deutsch. Bd. III, Algen I Teil, p. 657, Taf. XXXII, fig. 17, Taf. XXXV, fig. 10.

У планктоні поду дуже рідко.

Листопад 1922. Харків,

ботанічний інститут

II

ПЛАНКТОН ЧАПЕЛЬСЬКИХ СТАВКІВ («АСКАНІЯ-НОВА»)

Н. ДІДУСЕНКО

Ставки б. Чаплів (к. «Асканія-Нова») – це штучні водоймища, що від часу до часу наповнюються артезійською водою. Розміщено їх понад південно-східною частиною В. Чапельського поду коло самої економії, між шляхом і досить великою канавою, що відділяє ставки від другої частини поду. Ці два водоймища звуться «зовнішніми ставками», щоб їх відрізнити від ставків у зоопарку та ботанічному саду.

Третій ставок іде вздовж шляху й має форму чотирикутника довжиною 40 саж. і шириною 20 саж. Глибина досягає півтора аршина, місцями зустрічаються ями до 3 аршин. Вік його 30 років (відомості про ставки записано із слів службовців «Асканія-Нова»).

Дно цього ставка мулясте. Вода дуже мутна, непрозора, почасти через те, що її раз-у-раз каламутить птиця, що завжди плаває (її тут чимало), а почасти через «цвітіння води» – *Cyanophyceae*, що мало місце в кінці червня та на початку липня (28.VI – 8.VII 1922 р.). Береги пологі, топкі, водяної квіткової флори немає.

На берегах трапляються такі рослини:

Matricaria inodora L. – творить великі порості, що між ними трапляються *Melilotus officinalis* Desr., *Pulicaria vulgaris* Gaert. та інші.

Крім того, багато *Agropyruna repens pseudocaesium* Pach – так званий подовий пирій, що місцями творить суцільні порості.

З цього водоймища взято пробу планктоновою сіткою № 18.

Коли було визначено збір, то виявилось, що зовсім немає мікрофавни та є лише вбога мікрофлора.

Перше місце належить *Cyanophyceae*. Переважають *Microcystis flos aquae* Kirch. і *Microcystis magrinata* Kutz, що й спричиняють цвітіння води.

Далі йдуть *Oscillatoria tenuis* Kirch та *Oscillatoria* sp., що їхні нитки переплітаються в масі колоній *Microcystis*. Рідше трапляються нитки *Lyngbja hironimusii* Zemmer і невеликі платівки колонії *Merismopedia glauca* Nag.

Друге місце належить *Flagellata*, головніше род *Euglenaceae*: *Euglena acus* Ehr., *Euglena deses* Ehr., *Euglena polymorpha* Desn. та *Euglena praxima* Dein. *Eug. deses* і *polymorpha* трапляються рідше за інші. *Eug. proxima* трапляється найбільше серед скупчень синьо-зелених водоростей.

По-між згаданими вгорі *Euglenaceae* одного разу знайдено *Phacus pleuronectes* Duj.

Далі йдуть *Protococcales*, частіше *Scenedesmus quadricanda* Breb., *Scenedesmus obliquus* Kutz, а ще рідше трапляються чудові колонії *Pediastrum duplex* v. *clatratum* A. Braun та веретенуваті клітини *Aukistrodesmus falcatus* Rafl., зібрані в колонії.

Інших груп водоростей не знайдено у згаданому зборі.

Можливо, що наш збір був неповний і деякі форми не попали до планктонової сітки, але можливо й це найімовірніше, що забрудненість водоймища, брак квіткових рослин, а також і цвітіння води в наслідок розвитку однієї форми в такій великій кількості – все це відзначилося на розвитку планктону так у якісному напрямі, як і в кількісному.

Усі ці фактори порушують нормальний розвиток мікрофлори названого ставка.

Другий ставок лежить під прямим кутом до першого й має такі самі розміри. Цей ставок протягом трьох років не наповнювався водою й лише 2 – 3 місяці перед нашим одвіданням його наливо водою.

Дно піскувате, вода прозора. По-над північною та північно-східньою частиною ставка вздовж берега тягнуться порості *Phragmites communis* Trin., ближче до берега серед *Alisma Plantago* L. знайдено кілька екземплярів *Domasonium stellatum* Rich.

Тут-же таки по-над берегом і вздовж канави подибується *Butomus umbellatus* L., *Cyperus fuscus* L., *Carex nutans* Host., *Elatine hungarica* Moes.

Багато є тут *Lythrum virgatum* L., *Lythrum tribactreatum* Salzm. та *Lythrum thymifolium* L. Ці три роди трапляються здебільшого разом, творячи червоно-рожеві плями на тлі блакитняво-зеленого «подового пирію».

У цьому-ж таки ставку знайдено кілька екземплярів *Najas major* All. Як каже Йосип Пачоський, *Najas major* багато привіз він р. 1908 для цих водоймищ.

З другого ставка, як і з першого, було взято пробу планктону, що була багатша й різноманітніша так якісно, як і кількісно.

З мікрофавни знайдено: *Daphne pulex*, багато рідше *Cyclops jun. sp.* та *Nauplii sp.*, *Cypris sp.* З коловороток тільки одна *Anureae aculeata typica* Ehrb. (багато). В цьому водозборі з мікрофлори перше місце належить *Protococcales* – половина всіх знайдених тут форм. З них великий інтерес має рідня *Characium* – знайдено було кілька родів, але, на жаль, фіксований матеріал не дозволив детальніше розібратися в цьому надзвичайно цікавому й маловивченому організмі. Далі за *Protococcales* треба відзначити *Diatomaceae* – 1/4 частина їх збору досить дрібні форми, що частіше трапляються в поростях, 1/4 частина на *Flagellata*, а решта – інші групи.

Серед інших форм великий інтерес має також *Tetraspora lubrica* Ag., що досить рідко трапляється в наших водоймищах. Талом *Tetraspora lubrica* Ag. то подібний до невеличких мішечків або платівок, що покривають підводні предмети, то схожий на сіточки, або розірвані широкі платівки (старші екземпляри), вільно плаває на поверхні води або купчиться великими масами на піску коло берега.

На стеблах *Phragmites*, *Najasta* на інших водяних рослинах знайдено *Oedogonium*; серед ниток його легко було встановити два роди: грубіші нитки з клітинами в 9,5 μ завдовжки та 7,2 μ завширшки і тонші нитки, з клітин завдовжки 7,2 μ та завширшки 4,8 μ . Через те, що нитки були стерильні, не можна було їх визначити.

Серед *Oedogonium* зрідка трапляються *Draparnaldia sp.*

Систематичний список знайдених форм подається в кінці роботи.

У літературі є твердження, що штучні водоймища, що підтримуються сніговими, дощовими та джерельними водами, мають свою певну мікрофавну та мікрофлору, що міняється залежно від віку та походження водоймищ, а також (і мені здається – це головне) і від фізично-хемічних умов водоймища. Уже за даними нашого одного збору видно, що фавна та флора асканійських ставків певною мірою відрізняється від фавни та флори інших (див. роботи Воронкова, Новікова, Удальцова, Свиренка та інших) і, розуміється, що до складу мікрофлори, їх не можна залічити до типу звичайних копаних ставків. Мож-

на гадати, що фізично-хемічні властивості артезійської води в якійсь мірі змінюють тут картину розвитку мікрофлори (дані Д. О. Свиренка) звичайних ставків, і дальші роботи (стаціонарні) що до вивчення асканійських ставків дадуть нам певнішу картину. З одного боку 1-й ставок, із забрудненою водою, а з другого – 2-й (чисте водоймище) – дадуть можливість міркувати про зміну однієї групи організмів другою протягом цілого року, а також про склад планктону для ставків, що наповнюються артезійською водою.

СПИСОК ОРГАНІЗМІВ I ТА II СТАВКА

Chrysomonadineae.

1. *Mallomonas caudata* Ivanoff.

Pascher. Heft. 2, Fig. 60, 61.

Свиренко. Свед. окр. Flagellata, мал. 31, таб. III.

Звичайна форма, трапляється зрідка у II ставку.

Cryptomonadineae.

1. *Cryptomonas ovata* v. *curvata* Zen.

Pascher. Heft. 2. p. 107 – 4.

Свиренко. Флора окр. Flagellata. Мал. 27, 28, таб. III.

Зустрічаються у II ставку зрідка.

2. *Cryptomonas erosa* Ehrenb.

Pascher. Heft. 2. Fig. 163, 164.

Свиренко. Флора окр. Flagellata, 29, 30, таб. III.

Трапляється в I ставку часто, у II – рідко.

Euglenaceae.

1. *Euglena polymorpha* Dang.

Pascher. Heft. 2. Fig. 197.

Свиренко. Флора окр. Flagellata, мал. 5, 6, табл. I.

Lemmermann. Kryptogamenflora. P. 502, 30.

Звичайна форма, трапляється в I ставку зрідка.

2. *Euglena acus* Ehrenb.

Pascher. Heft. 2. Fig. 209.

Zemmermann. Kryptogamenflora, P. 495 – 14.

Свиренко. Флора окр. Flagellate, мал. I, табл. I.

Звичайна форма, трапляється в першому ставку часто, у другому зрідка.

3. *Euglena deses* Ehrenb.

Pascher. Heft. 2. Fig. 212.

Lemmermann. Kryptogamenflora, P. 483, Fig. 5.

Трапляється в I ставку часто.

4. Eugliena proxima Dang.

Pascher. Heft. 2. Fig. 193.

Lemmermann. Kryptogamenflora, P. 429 – 24.

Трапляється у I ставку в згустках синьо-зелених водоростів.

5. Trachelomonas volvocina Ehrenb.

Pascher. Heft. 2. Fig. 246.

Lemmermann. Kryptogamenflora., P. 522.

Свиренко. К флоре водор. Рос. Мал. 2, табл. I.

Трапляються у II ставку – дрібні форми з поперечн. від 7,2 до 12μ.

6. Phacus pleuronectes (O. F. M.) Duj.

Pascher. Heft. 2., Fig. 236.

Lemmermann. Kryptogamenflora, P. 512 – 483, fig. 4.

Свиренко. Флора окр. Flagellata. Мал. 12, табл. III.

Трапляється в I і II ставках.

7. Colacium vesiculosum Ehrenb.

Pascher. Heft. 2. Fig. 310.

Lemmermann. Kryptogamenflora, P. 533.

Трапляється у II ставку – зрідка.

8. Colacium arbuscula Stien.

Pascher. Heft. 2. Fig. 312.

Lemmermann. Kryptogamenflora, P. 534, Fig. 16 – 18.

Свиренко. Флора окр. Flagellata, мал. 24, 25, 26, табл. II.

Трапляється у II ставку – зрідка.

Acontae.

1. Closterium monibiferum Ehrehb.

Migula. Kryptog. – Flora. Taf XXII C. fig. 14.

Ролл. К флоре России. мал. 1, 2, табл. I.

Трапляється зрідка у II ставку.

Tetrasporales.

1. Tetraspora lubrica Ag.

Pascher. Heft. 5. Fig. 16a – 164.

Migula. Kryptog. Flora, Taf. XXII, Fig. 14, 15, p. 616 – 2256.

Драглиста стлань неправильної форми від мішкуватої до сіткуватої. Спочатку укріплений до субстрату, пізніше вільно плаває. Клітини сферичні, іноді злегка вугласті – золотисто-зелені, з поперечником від 9,6 до 14μ (див. малюнок).

Трапляється у II ставку.

1. Characium apiculatum Rabenhorst.

Pascher. Heft. 5. Fig. 19.

Migula. Kryptog. – Flora P. 693. 2521.

Chodat. Algues. ver. P. 241. Fig. 168.

Клітини прямі, еліптичні, зверху витягнені в маленький прозорчастий дзьобик. Довжина кл. 26,4μ, шир. 4,8μ.

Трапляється у II ставку рідше інших родів *Characium*.

2. Characium Tuba Herman. (*Characiopsis Tuba* Lem., *Hydrianum Tuba* Raben.).

Pascher. Heft. 5, Fig. 34.

Migula. Krypt. Flora, Taf. XXXVT. Fig. 4.

Рейнгард. Characieae России, стор. 27, фіг. 14.

Злегенька зігнені, мішкуваті, обернено-яйцюваті до циліндричних. Клітини зверху округлі, донизу поволі переходять у коротку ніжку з невеликим розширенням. Довжина кл. 24μ, шир. 7,2μ; трапляється у II ставку.

3. Characium limneticum Lem.

Pascher. Heft. 5. Fig. 41. P. 84. – 32.

Клітини еліптичні, серпувато зігнені. Верхня частина клітини витягнена в тонкий, безкольоровий дзьобик. Ніжка довга, витягнена в тонко загострений шпик. Клітини ясно з двома піреноїдами. Довжина кл. від 38,4μ до 91,2μ, шир. від 7,2μ до 12μ (див. малюнок).

Трапляється у II ставку – зрідка.

4. Characium pyriforme A. Braun.

A Braun. De Algen Unicel. Tab. III A. 1 – 2 fig.

Клітини прямі, еліптичні, грушкуваті. Верхня частина клітини закруглена. Ніжка довж. від 6 до 12μ. Довжина кл. 38,4-79,8μ, шир. 9,6 – 14,9μ. Клітини з одним піреноїдом (див. малюнок).

Трапляється у II ставку часто.

(*Characium pyriforme* зовнішнім своїм виглядом нагадує *Characiopsis pyriformis* Borzi, але присутність піреноїда та утворення зооспор дає можливість залічити його до рідні *Characium*).

5. Pediastrum duplex v. clatratum Al. Braun.

Pascher. Heft 5. fig. 57.

Chodat. Algues-verts. P. 297 – 228.

Звичайна форма, трапляється в I ставку часто, у II – зрідка.

6. Pediastrum Boryanum Men.

Pascher. Heft. 5. fig. 61, typische form.

Migula. Krypt.-Flora. P. 706. Taf. XXXI. Fig. 5.
Chodat. Algues-vert. P. 229. Fig. 153.
Звичайна форма, трапляється у II ставку.

7. Oocystis Marssonii Zenim.

Pasher.-Heft. 5. Fig. 100. P. 125.
Migula. Krypt.-Flora. P. 636 – 2320.
Трапляється зрідка у II ставку.

8. Polyedrium minimum Hans.

Pascher. Heft. 5. Fig. 155.
Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXV. Fig. 10.
Звичайна форма, трапляється у II ставку.

9. Scenedesmus obliquus Kutzing.

Pascher - Heft. 5. Fig. 208.
Migula. Krypt.- lora. Taf. XXXV K. Fig. 9.
Chodat. Algues vert. P. 210.
Трапляється в I ставку.

10. Scenedesmus acuminatus Chodat.

Pascher. Heft 5. Fig. 209.
Migula. Krypt. – Flora. P. 657 – 2395.
Chodat. Algues – vertes. Fig. 88. P. 166, 211.
Колонії здебільшого складаються з 4-х клітин. Довж. кл.– 14,4μ, шир. – 3,6μ.
Трапляється в I ставку.

11. Scenedesmus quadricauda Brebisson.

Pascher. Heft. 5. Fig. 223 (a typicus).
Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXII, Fig. 16, XXXV K. Fig. II.
Bernard. Prot. et desm. Fig. 425 – 437.
Звичайна форма, трапляється часто в I та II ставках.

12. Scenedesmus bicaudatus Didusenko (*Scened. Quadricauda* v. *bicaudatus* Sc. *quadricauda* v. *setosus* Kirch).

Колонії складаються з 4-х довгастих або еліптичних клітин із двома лише ріжками на кінцевих клітинах, розміщених навхрест. Довж. кл. від 7,2 до 14,4μ, шир. від 2,4 до 3,6μ.
Трапляється у II ставку часто.

13. Scenedesmus bijugatus Kutzing.

Pascher. Heft. 5. P. 167.
Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXII. Fig. 17. XXXV K. Fig. 10.
Chodat. Algues-vertes. P. 212.
Трапляється у II ставку часто.

14. *Crucigenia triangularis* Chod.

Pascher. Heft. 5. Fig. 246.

Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXV. Fig. 8.

Chodat. Algues-vertes. P. 206.

Звичайна форма, трапляється у II ставку.

15. *Crucigenia emarginata* Schmidle.

Pascher. Heft. 5. Fig. 254.

Migula. Krypt.-Flora. P. 661 – 2405.

Звичайна форма, трапляється у II ставку.

16. *Kirchneriella lunaris* Möebius.

Pascher. Heft. 5. Fig. 264.

Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXV P. Fig. 4.

Bernard. Protoc. Desmid. Fig. 392 – 397.

Трапляється у II ставку часто.

17. *Dictyosphaerium Ehrenbergianum* Naegeli.

Pascher. Heft. 5. Fig. 276.

Migula. Krypt.-Flora. Taf. XXXV C. Fig. 4 – 5.

Bernard. Protoc. Desmid. Fig. 323 – 340.

Трапляється в II ставку зрідка.

18. *Annistrodesmus falcatus* Ralfs. (*Raphidium fosciculatum* Kützing, *Raphid. falcatum* Cordo; *Raphid. polymorphum* Fres.; *Raphid. aciculare* A. Braun; *Raphid. duplex* Küt. v. *fusiformis* Corda, *incurvum* Zacharias).

Pascher. Heft. 5. Fig. 283.

Migula. Krypt. Flora, Taf. XXXV H. Fig. 5 – 7.

Bernard. Protoc. Desmid. P. 174. Fig. 370 – 371.

Chodat. Algues-vertes. P. 197. Fig. 114.

Веретенуваті клітини зібрано в колонії, поодиноких клітин не спостерігалось.

Трапляється в I і II ставках.

19. *Ancistrodesmus setigerus* G. S. West. (*Schroeteria setigera* Zemm.).

Pascher. Heft. 5. Fig. 304.

Bernard. Protoc. Desmid. Fig. 362, 363, 364.

Трапляється у II ставку зрідка.

20. *Coelastrum proboscideum* Bohlin. (*Coelastrum pseudocubicum* Schroeder).

Pascher. Heft. 5. Fig. 310.

Migula. Kryptog.-Flora. Taf. XXXI, Fig. 10. XXXV N Fig. 4 – 5.

Chodat. Algues-vertes. Fig. 187. Звичайна форма.

Трапляється у II ставку.

Суанопhyсеае.

1. Microcystis marginata Kütz.

Lemmermann. Kryptogamenflora P. 74 – 4.

Migula. Krypt.-Flora P. 36 – 135.

Колонії неправильної форми з многокутними клітинами в поперечникові 4,8μ (див. малюнок).

Трапляється в I ставку у великій кількості.

2. Microcystis flos-aquae Kirch.

Lemmermann. Kryptogamenflora P. 75 – 6.

Migula. Kryptog.-Flora Taf. I. Fig. II.

Звичайна форма. Трапляється в I ставку у великій кількості (див. малюнок).

3. Merismopedia glauca Nägeli.

Lemmermann. Kryptogamenflora.

Migula. Krypt.-Flora. Taf. 1. Fig. 13.

Клітини, 4,8μ довжини і 2,4μ ширини, зібрані в невеликі чотирикутні або квадратні платівки.

Трапляється в I ставку часто.

4. Oscillatoria tenuis (Ag) Kirch.

Lemmermann. Kryptogamenflora, Fig. 7.

Migula. Krypt.-Flora P. 55 – 234.

Звичайна форма, трапляється в I ставку часто.

5. Lyngbya hironimusii Lemm.

Lemmermann. Kryptogamenflora. Fig. 6. P. 139.

Migula. Krypt.-Flora P. 72.

Звичайна форма. Трапляється в I ставку.

6. Anabaena circinalis Hansg.

Lemmermann. Kryptogamenflora, Fig. 6, 7, P. 159.

Migula. Krypt.-Flora. P. 100 – 480.

Звичайна форма, трапляється в I ставку.

Diatomaceae.

1. Navicula lanceolata Kz. (*Frustula lanceolata* A q. v. *genuina* Meist).

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XXII, Fig. 4. P. 143

Pascher. Heft. 10. Fig. 202.

Van Heurck PC. VIII. Fig. 16.

Трапляється у II ставку.

2. *Nanicula placentula* grun. (*Pinnularia placentula* Ehren.)

Meister. Heft. 10. Fig. 189.

Van Heurck Pl. VIII. Fig. 28.

Трапляється у II ставку часто.

3. *Navicula salinarum* Grun.

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XXI, Fig. 21.

Pascher. Heft. 10. Fig. 187.

Van Heurck Pl. VIII. Fig. 9.

Трапляється у II ставку.

4. *Navicula hungarica* Grun.

Meister. Kryptog. der Schweiz. P. 139.

Трапляється у II ставку.

5. *Gyrosigma Spenceri* Cl. (*Pleuros Spenceri* W., Pl. *Spenceri* v. *Smithii*).

Meister. Kryptog. der Schweiz, Taf. VIII, Fig. 3.

Pascher. Heft. 10. Fig. 258. P. 116.

Трапляється у II ставку зрідка.

6. *Cymatopleura Solea* v. *pygmaea* Pont.

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XXXVIII. Fig. 18.

Pascher. Heft 10. Fig. 360. P. 163.

Трапляється у II ставку часто.

7. *Cymatopleura constricta* Meist. (*Cym elleptica* v. *constricta* Grun.).

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XXXIX, Fig. 5.

Трапляється у II ставку часто.

8. *Surirella ovalis* Breb.

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XLVI, Fig. 4.

Pascher. Heft. 10. Fig. 374.

Van Heurck. LXXIII Fig. 2.

Трапляється у II ставку часто.

9. *Surirella linearis* W. Smith.

Meister. Kryptog. der Schweiz. P. 222, Taf. XLI, Fig. 3.

Pascher. Heft. 10. Fig. 365.

Трапляється у II ставку.

10. *Surirella linearis* v. *elliptica* O. M. (*Sur. thuringiaca* Hantz.).

Meister. Kryptog. der Schweiz. Taf. XLI. Fig. 4.

Pascher. Heft. 10. P. 166. 3.

Трапляється у II ставку зрідка.

Confervales.

Oedogonium sp. № 1.

Migula. Kryptog. Flora, P. 752.

Pascher. Heft. 6. P. 156 – 226.

Довж. кл. 9,6μ, шир. 7,2μ. Нитки без овочування.

Трапляється багато, у II ставку на *Najas* та *Phragmites*.

Oedogonium sp. № 2.

Migula. Kryptog-Flora. P. 752.

Pascher. Heft. 6. P. 156 – 226.

Клітини довж. 7,2μ, і шир. 4,8μ. Нитки без овочування.

Трапляється у II ставку разом із *Oedogonium* sp. № 1.

Draparnaedia sp.

Pascher. Heft. 6. P. 88 – 92.

Migula. Kryptog-Flora. P. 818 – 820.

Трапляється у II ставку разом із *Oedogonium*.

* 1922 р.,

Харків, ботанічний інститут

Караваєв В.

Мурашки, зібрані в Заповідникові «Чаплі» та його околицях

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 103-104.

В середині липня 1922-го року мені довелося відвідати заповідник «Чаплі» та перебути там кілька днів, беручи участь у з'їзді що до організації наукової частини цієї установи. Використовуючи той недовгий час, що я мав між засіданнями та після них, мені пощастило зібрати певне число мурашок; список їхній з деякими додатками до описів подаю далі. Крім того я дістав для обробки ті мурашки, що їх зібрали там таки в середині літа 1923-го року Шпет та Ф. Г. Добржанський. Одну мурашку *Solenopsis fugax* я дістав зі зборів закладача Зоопарку Ф. Фальц-Файна. Крім нової відміни *Myrmica lobicornis* var. *plana*, усі мурашки, що їх зібрали названі зоологи, знайшов також і я. Безперечно, список мурашок, відомих в околицях «Чаплі», далеко неповний. Немає також що до цього й літературних даних.

Myrmica (Myrmica) scabrinodis Ny1. (робочі).

Myrmica (Myrmica) lobicornis Nyl. var. *plana nova* (робочі).

Робочий. Голова широка, форма її така сама, яку має тип, цеб-то потиличний край в середині пряміший ніж, прикладом, *Myrm. sulcinodis* Ny1. (Emery, Deutsche Ent. Zeitschr., 1908 р., р. 173, fig. 7. a) Держачок вусиків трохи виступає за потиличний край. Основа його зігнута під майже прямим кутом до гострого, досить довгого відросня на цьому ріжку. Профіль спини зовсім не має звичайного перетягу між мезонотумом та епінотумом. Виразні шви обмежують тільки зрослі стерніт та епістерніт, другого торакального сегменту. Колючки епінотому звичайної довжини, тонкі, на кінці досить загострені, стоять під кутом 45° до основної поверхні. Вузлик першого бильцевого членика має досить заокруглений кут і виріз на передній похилій поверхні. Другий членик біля заднього краю розширений і в цьому місці трохи ширший за довжину; в профіль верхнє заокруглення повернене трохи назад. Скульптура грубша, ніж у типа; на горішній поверхні голови та на тораксі – груба подовжна зморшкуватість. Обидва бильцеві членики мають досить грубі зморшки. В іншому подібний до типу. Колір – темний іржаво-рудий.

За описом, схожий на var. *deplanata* Ruz. (Рудзський «Муравьи России» том 1, 1905 р. стор. 700), що в неї перетягу між мезонотумом та епінотумом, згідно з описом автора, майже немає. Але, у *deplanata* «другий бильцевий вузлик зверху майже рівний, не дуже блищить, з тонкою та дрібною сіткуватою зморшкуватістю», а в цієї відміни він, навпаки, майже остільки зморшкуватий, як і перший; і тільки зверху в середині зморшкуватість трохи менша. Далі, в *deplanata* «волоски на тілі дуже рідкі, іноді їх майже зовсім немає на тораксі та вгорі черевця»; навпаки, в нашій відміні вони всюди досить густі та довгі.

А що для всіх описаних відмін *lobicornis (lobulicornis* Nyl., *deplanata* Ruz. та *jessensis* For.), а так само й для даної відміни самці (що їх взагалі зразу легко розпізнати, бо вони мають довгий держачок вусика) не відомі, – то всі названі відміни можна зарахувати до *lobicornis* тільки під сумнівом.

Що до нашої нової відміни, можливо, що коли буде відомий її самець, з'ясується, що вона являє собою новий підрід, який я вже й тепер вважаю за ймовірний.

Типи моєї колекції.

Messor structor Latr. subsp. *striaticeps* Er. André var. *clivorum* Ruz.

Звичайно досі цю мурашку вважали за *M. structor* var. *mutica* Nyl.

Solenopsis fugax Latr.

16/IX – 1914 року, Ф. Фальц-Файн (самці, зібрані підчас шлюбного вильоту).

Tetratorium caespitum L. (робочі).

Lasius (Lasius) niger L. subsp. *alienus* Foerst. (робочі).

Lasius (Lasius) brunneus Latr. (робочі та одна крилата самиця). Зібрано їх у паркові.

Formica (Serviformica) rufibarbis F. (робочі).

Formica (Proformica) nasuta Nyl. (робочі).

Cata glyphis cursor Fonsc. subsp. *aenescens* Nyl. (робочі та крилаті самиці; ці самиці зібрано в гнізді та під грудками землі, коли вони засновували нову колонію).

Самиця. Самиця має тіло завдовжки 9 м.м., задню голінку 2,2 м.м. завдовжки. Черевце грубе. Темна, на колір смоляно-чорна, ноги чорні, черевце ледве світліше, рудуватіше, з жовтуватим металевим відблиском. Вусики, лапки, а почасти й голінки та іноді пігидіум червонувато-руді. Голова спереду трохи матова. Торакс зверху досить блискучий, мезонотум з рідкими видовженими точками. Епінотум та мезоепістерніт з густою ніжною жовтувато-білуватою облямівкою. Відлегли волоски рідкі¹.

Пачосский И. К.

Наблюдения над целинным покровом в Аскании Новой в 1923 году

Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 17-47.

Так как в моих работах, разновременно опубликованных, дан целый ряд картин, представляющих колебания целинного растительного покрова в Аскании Новой, то здесь я уже буду говорить лишь о тех особенностях его развития, которые наблюдались в течение 1923 года. Прежде всего я должен обратить внимание на то, что, прожив осень и зиму 1922 – 23 года в Аскании, я увидел, к сожалению, что при условиях этого времени никак не удалось добиться прекращения полностью выпаса на заповедном участке². Несмотря на официальные запреты администрации, чуть ли не ежедневно приходилось обнаруживать их фактическое невыполнение, То с одной, то с другой стороны, постоянно в пределы участка вторгались различные животные, вследствие чего дей-

¹ Цей додаток до опису про самицю *Cataglyphis cursor aenescens* є також в тексті моєї роботи «Zur Systematik der paläarktischen Myrmecocystus (Formicidae), nebst einigen biologischen Notizen, Konovia (Wien), 1924 p. 301, а опис *Myrmica lobicornis* var. *plana* в тексті роботи під заголовком Uebersicht der Ameisenfauna der Krym, nebst einigen Neubeschreibungen, що має вийти з друку цього року в тому самому журналі.

² Заповідним участком автор іменує так званий «Старий Заповідний Участок» виділений ще Ф. Фальц-Файном, що має площу коло 800 десятин та міститься біля маєтку Асканії-Нової (вся площа цілини має в заповіднику 6. 30000 дес.). Ред.

ствительные размеры того, что можно считать хорошо сохранившейся степью, сократились до каких-нибудь 300 десятин. В общем, к весне 1923 года общая площадь лучше сохранившейся степи сократилась по сравнению с весной 1922 года, когда я приступил к заведыванию Ботаническим Отделом Научно-Степной Станции Государственного Заповедника Аскания Нова. Тот факт, что при, очевидно, еще больших нарушениях заповедности степи до меня растительный покров сохранился лучше, чем при мне, когда контроль был усилен, объясняется тем, что до 1922 года количество животных в экономии было крайне незначительно, почему даже при наличии слабо урегулированного выпаса оно не могло столь сильно отразиться на состоянии степной растительности, как это имело место в 1922 году. Сверх того нельзя, к великому сожалению, не отметить, что здесь на месте начал преобладать вообще взгляд на научную часть, как на нечто лишь по различным соображениям терпимое, а не как на главную и основную задачу Заповедника. Такой взгляд, очевидно, передавался и вниз, достигая и рабочей массы, от которой при таких обстоятельствах трудно было бы и ожидать сознательного отношения к научной стороне дела. Пастухи знали, что плохой вид скота повлечет за собой неприятные последствия, тогда как переход за указанную для выпасания между окончится пустяком. В виду указанного, полагаю, что только перевод скотоводства в другую экономию (Дорнбург) мог бы гарантировать сохранность степи.

Во всяком случае, при теперешнем состоянии заповедной степи, едва ли было бы рационально приступать к изучению влияния на растительный покров выпаса. С последним надо повременить и дать возможность раньше оправиться растительному покрову на всей официальной площади заповедного участка.

С осени (1922 г.) выпало довольно много осадков (особенно во второй ее половине), а под конец зимы несколько раз выпадал довольно глубокий снег. Так как последний выпадал мокрым и шел довольно долго, то им были прижаты к земле сухие стебли и листья ковыля-тырсы. Вследствие этого калдан, который с осени был густым, как бы изредился и сделался менее заметным. Зато этими прижатыми к земле мертвыми остатками были в значительной степени прикрыты междернистые промежутки. Конечно, такая картина осталась до весны.

Следует еще отметить, что с осени было везде очень много мышей-полевок³. Не только по полям, но и на целине следы пребывания этих грызунов были весьма явственны. Вырытые ими многочисленные норки местами значительно портили вид степного покрова, так как норки, расположенные группами, были соединены между собою мышинными дорожками, очень заметными вследствие притоптанности травянистого покрова. Лишь весной, по мере отрастания травы, дорожки эти сгладились, но сами норки все-таки сильно пестирили степь. Особенно много норок можно было встретить по склонам байбаковин.

³ По определению местных зоологов, *Microtus arvalis*.

Весна 1923 года была холодная. Вплоть до половины апреля¹ стояла холодная погода, по утрам часто бывали заморозки (до 6 градусов) и за весь этот продолжительный период, в сущности, не было ни одного настоящего весеннего дня. Теплые дни начались лишь со второй половины этого месяца. Вследствие холодной погоды, развитие растений запоздало. Так, лишь к 20 марта началось цветение первых весенних цветов *Gagea bohemica* Szovitsii² и *Erophila verna*. Несколькими днями позже началось цветение *Veronica triphylos*, а вслед за этим и *Holosteum umbellatum*. Несколько позже зацвела другая гаяга (*Gagea pusilla*), а еще позднее третья (*Gagea bulbifera*). В порядке зацветания произошло и отцветание гагей. Когда *G. bohemica* уже почти заканчивала свое цветение, началось массовое цветение *G. pusilla*. Цветение последней почти закончилось к половине апреля. *G. bulbifera* цвела почти до конца апреля. Распределение этих весенних луковичных растений по типам степей не было одинаковым. Тогда как *G. bohemica* Szovitsii охотнее всего попадалась по целинным степям с хорошо сохранившимся растительным покровом (среди калдана, т.е. сухих стеблей тырсы), *G. pusilla* явно преобладала по более истоптанным участкам, т.е. по степным збоям. *G. bulbifera* являлась наиболее редкою у нас и попадалась лишь единично. Однако, недалеко от Аскании (близ Дорнбурга) она местами росла даже очень обильно по пастбищным целинам. Равно обильно произрастала по полынковому степям на глинистой почве близ Перекопа.

Холода первого периода весны очень сильно отразились и на развитии весеннего степного злака тонконога (*Poa bulbosa* var. *vivipara*) который, как известно, очень чувствителен к понижениям температуры. Вследствие этого тонконог настоящей весной вышел слабым и низкорослым. В наблюдениях над растительным покровом за прошлый год отмечалось, что, благодаря засухе 1921 года, продолжавшейся почти до весны 1922 года, озимые однолетние мелкие ингредиенты развились очень слабо, а *Veronica verna*, очевидно, взошла лишь весной, вследствие чего сильно запоздала в своем развитии и попадалась крайне редко. Весною настоящего (1923) года она, наоборот, появилась обильно, подобно тому, как и другие мелкие ингредиенты, так как еще с осени было на степи достаточно влаги для прорастания семян. *Cerastium ucrainicum*³ (новый вид, описанный в еще не напечатанной моей «Херсонской флоре», том II) зацвело в половине апреля, а к концу этого месяца попадалось по меж-

¹ Стиль везде новый.

² *Gagea Szovitsii* найдена была в Аскании Нова в настоящем году впервые, так как она цветет очень рано, а в такое раннее время мне в предшествующие годы не приходилось исследовать асканийские степи.

³ Этот вид близок к *C. Semidecandrum*. Между прочим, отличается от него пурпуровыми кончиками чашелистиков и пурпуровым пятном на конце верхних листьев у окончания срединного нерва). Тем не менее на степи около Аскании попадают не столь часто и экземпляры без этих пурпуровых отметин. Возможно, что здесь имеем дело с двумя мелкими, но наследственными расами, так как экземпляры того и другого типа попадают группами, соответствующими, очевидно, групповому же обсеменению материнских экземпляров.

дернистым промежуткам на целине, местами даже очень обильно. В прошлом году не было найдено ни одного экземпляра этого столь обычного в нынешнем году растения. Следует еще отметить, что нынешней весной на заповедном участке впервые пришлось наблюдать *Galium pedemontanum* – маленький озимый однолетник, который до сих пор был найден в Аскании только по ложине в урочище «Кроли». И там он появляется, повидимому, не ежегодно, так как в прошлом году его не удалось найти. В настоящем году он зацвел с половины апреля и попадался не только в урочище «Кроли» и на заповедной степи, но его удалось также найти и в парке между травой. *G. pedemontanum* для нашей местности, несмотря на то, что встретился в междернистых промежутках целинной заповедной степи, следует, повидимому, считать заносным, так как он попадает не везде, несмотря на то, что в настоящем году условия для его произрастания сложились благоприятно. Впрочем, этот вопрос нельзя еще считать окончательно решенным. Чтобы покончить с мелкими озимыми однолетниками, остается еще упомянуть, что по травянистым смежным понижениям, правда, с несколько измененным покровом, изредка попадалась *Veronica arvensis*, которая раньше не наблюдалась в Аскании. Прочие мелкие весенние степные ингредиенты: *Holosteum umbellatum*, *Sisymbrium thalianum*, *Alyssum minimum*, *Lamium amplexicaule* были представлены довольно обильно. Только *Viola arvensis* попадалась редко. Однако, в понижениях, более или менее засоренных, она попадалась кое-где даже обильно.

Со второй половины апреля, благодаря наступившей, наконец, теплой погоде, началось быстрое развитие растительности. Одно за другим начали зацветать весенние растения, и к 30 апреля появились даже кончики остей перистых ковылей. Кое-где начали выступать метелки типчака (*Festuca sulcata*) и келерии; появились первые цветки *Onosma tinctorium* и *Ornithogallum tenuifolium*. К этому времени цветение степных тюльпанов (*Tulipa Schrenkii*) приходило уже к концу и все оставшиеся еще цветы были повреждены жуками⁴. В конце апреля кое-где на степи Л. Н. Тюлиной были обнаружены незначительные, правда, повреждения степных злаков гусеницами молдаванской огневки (*Cledeobia moldovica* Esp). Если на следующий год условия сложатся для этого вредителя (повреждает в первую очередь *Festuca sulcata*) благоприятно, то можно ожидать, что повреждения примут массовый характер. На одной из степных окраин Б. Чапельского пода заметны следы довольно значительных повреждений сплошного покрова этим вредителем. Повреждения эти, повидимому, были нанесены два-три года тому назад. Чтобы покончить с ранне-весенним периодом, остается еще упомянуть, что, несмотря на довольно значи-

⁴ Впоследствии оказалось, что плодов эти тюльпаны почти не образовали. По крайней мере, мне долго ни разу не приходилось их видеть, тогда как более редкая *Tulipa Biebersteiniana* завязала плоды обильно. Только в июне в одном месте на степи в урочище «Кроли» была найдена целая группа *Tulipa Schrenkii* с незрелыми еще плодами. После еще приходилось встречать плоды этого тюльпана, но все-таки в очень ограниченном количестве.

тельные осадки, выпавшие с конца осени и в течение зимы, в степных подах воды вовсе не было, почему развитие специальной подовой растительности не наблюдалось.

Контрольный степной участок (3 мая; о нем см. наблюдения за 1922 год – «Изв. Гос. Запов.», II, 1923 г.). Участок этот уже издали выделяется своею желтизною, происходящею как вследствие того, что на нем разбросаны кустики, ковыля-тырсы с сухими прошлогодними стеблями и листьями (калдан), так и вследствие того что он, подобно другим островам, более обильно заселенным тырсой, подвергался нападению мышей, которые подгрызали дерновины злаков и отделенные при этом листья разбросали по всему участку, затаскивая частью в свои норки¹. В виду сказанного, участок усеян трухою и мертвыми остатками злаков, хотя и не столь обильно, как некоторые другие участки. Много дерновин *Stipa capillata*, на которых среди мертвых прошлогодних стеблей и листьев появляются уже новые зеленые листья *Festuca sulcata* (преимущественно по окраине участка, где меньше тырсы), *Koeleria gracilis* (редко), *Poa bulbosa* (редко), *Stipa Zaleskii* (одна дернина), *Pyrethrum achillefolium* (кое-где пятнами), *Stipa Lessingiana* (одна дернина), в одном углу на байбаковине *Iris pumila* (лиловая; еще цветет). Попадаются розетки и еще не цветущие экземпляры следующих растений: *Pastinaca graveolens*, *Ferula caspica* (редко), *Verbascum phoeniceum* (изр.; весною вполне выяснилось, что это растение, официально считающееся двухлетним, в действительности является, как я это указал для песков – «Основы фитосоциологии», стр. 344 – многолетним; около каждого сухого прошлогоднего стебля имеется зеленая розетка, отходящая из подземной части на небольшой глубине), *Falcaria Rivini*, *Statice Sareptana* (редко), *Eryngium campestre* (редко), *Ranunculus oxyspermus* (довольно об.; в других местах уже началось цветение), *Bellevalia ciliata* (редко), *Trinia hispida* (редко), *Sisymbrium junceum* (редко), *Carduus uncinatus* (редко), *Sisymbrium sinapistrum*, *Crepis tectorum*. Вскоды: *Galium aparine* Vaillantii (об.), *Delphinium consolida* (изр.), *Polygonum convolvulus* (редко), *Trifolium arvense* (изр.), *Bromus squarrosus* (изр.). Мелкие озимые ингредиенты, частью цветущие, частью с плодами: *Myosotis arenaria* (дов. об.), *Sisymbrium thalianum*, *Viola arvensis* (изр.), *Lithospermum arvense* (единично), *Lamium amplexicaule* (изр.), *Cerastium ucrainicum* (изр.), *Holosteum umbellatum* (изр.), *Veronica verna* (нередко), *V. triphyllus* (изр.), *Alyssum minimum* (редко), *Androsace elongata* (нередко), *Arenaria serpyllifolia* (изредка). Сухие стебли (прошлогодние) *Polygonum patulum* (местами) и *Chenopodium album* (несколько единичных экземпляров) дополняют картину.

¹ Вот описание одного б. сильно поврежденного мышами тырсового пятна из этого же района заповедного участка. Площадь около 5 кв. саж. Норок на ней 21. Выделяется желтоватыми дернинами тырсы, слабо восстанавливающейся. Много мертвых частей злаков и трухи. Резко выделяются ничуть не пострадавшие пятна *Pyrethrum achillefolium*, листья *Phlomis tuberosa*, розетки *Verbascum phoeniceum*, много мелких розеток *Ranunculus oxyspermus* (на других участках уже цветет). Мелкие ингредиенты обильны: *Myosotis arenaria*, *Veronica verna*, *Sisymbrium thalianum*. Между норками следы мышиных дорожек. За пределами тырсового поврежденного островка норок нет и все злаки зеленые.

Излагая наблюдения над растительным покровом целинных степей за прошлый год, я указывал, между прочим, что некоторые однолетние сорняки (*Galium Vaillantii*, *Polygonum Convolvulus*, *Chenopodium album*) любят селиться среди зарослей ковыля-тырсы. В настоящее время я убедился, что упомянутые сорняки поселяются не в тех участках тырсы, которые заняты последней сплошь на значительном пространстве, а среди тех, которые разбросаны в виде островков по фону степи с более истоптанным травянистым покровом, где тырса исчезла.

Такие тырсовые островки, как указывалось, более повреждаются мышами, чем сплошные тырсовые однообразные пространства. Вследствие заселения тырсовых островков мышами, почва, занятая подобными островками, является более рыхлою, так как мыши, роя свои норы, выносят довольно много ее на дневную поверхность. Эта рыхлость почвы тырсовых пятен (поскольку они были населены мышами), в связи с известной защитой, даваемою стеблями тырсы, дают возможность поселяться обильно таким сорнякам, как *Galium Vaillantii*. Да и *Galium pedemontanum*, разбросанный в настоящем году и по заповедному участку, тоже поселяется преимущественно там, где почва была потревожена мышами. Таким образом, значение мышей в заселении степи известной растительностью далеко не ничтожно, в особенности в годы обильного их появления. Нужно иметь в виду, что рыхлость почвы, созданная мышами, не ограничивается одним годом, – и на последующие годы остается еще их влияние, хотя, понятно, все более и более ослабевающее. Мыши, впрочем, селятся не только в более густом калдане: Там, где растительность на значительном пространстве вытоптана, мышинные «поселки» также попадают, и там они особенно заметны, так как повреждение травянистого покрова сразу бросается в глаза. Обыкновенно 18 – 25 мышинных норок образуют группу. Около каждой косо входящей в почву норки имеется маленький холмик из выброшенной земли. Все норки соединены между собою дорожками, представляющимися обычно не в виде прямых, а более или менее извилистых или изгибистых линий. Ширина дорожек приблизительно равна длине тела мыши. Дорожки эти ясно заметны на фоне подгрызанных злаков. Особенно резко мышинные поселки выделяются в подах, так как беловатая подовая почва, особенно если растительный покров низкий, бросается сразу в глаза. Очень хорошо это было видно в Барнашевском поду (вблизи границы с землями Аскании, за Орловым сараем), который издавна сильно вытраивается скотом и в котором воды давно не было.

Как указано было выше, растительность, задержанная холодами начала весны, после установления теплой погоды с половины апреля, стала очень быстро развиваться. Однако, несмотря на значительные запасы влаги в почве, накопленные в течение конца осени и зимы², начала видимо страдать от недостатков влаги, так как весною дождей почти не было. За март и апрель включительно по 8-е мая выпало всего 31,9 мм. Рост

² С 1 октября 1922 по 1-е марта 1923 года выпало 185,5 мм. осадков.

трав сильно начал замедляться. Перистые ковыли, кончики остей которых начали высовываться еще с конца апреля, почти остановились в своем развитии. *Stipa Zalesski* – развивалась видимо лучше и попадалась с наполовину выставленными осями без всякого сравнения чаще, чем *S. Lessingiana*, несмотря на то, что в обычный год оба эти вида перистых ковылей по своему обилию, повидимому, более или менее одинаковы и что *S. Lessingiana*, несколько более ксерофильна, чем *S. Zalesski*¹. Возможно, что слабое развитие *S. Lessingiana* явилось последствием холодов раннего периода весны.

9-го мая наконец, выпал дождь, который, несмотря на свою незначительность (6,5 мм.), несколько освежил растительность. Однако, после этого дождя опять установилась сухая погода, и степная растительность, особенно там, где почти не было тонконога и степная овсяница попадалась менее часто, чем на пастбищных степях, отличалась все-таки желтовато-серым оттенком прошлогодних стеблей тырсы и не закрытым еще пологом новой растительности мертвым покровом. В виду этого слабого развития злаков на заповедном участке, на общем серо-желтоватом его фоне резко начали выделяться ярко-зеленые пятна в еле заметных для глаза небольших подовидных понижениях, имеющих размеры от 2 – 3 кв. саж. и больше, разбросанных кое-где по степи. Ярко-зеленый цвет покрова таких небольших понижений определяется сплошными и довольно густыми зарослями осоки (*Carex Schreberi*). Вот описание такого понижения (11 мая): рельеф дна еле заметного понижения ровный, почва несколько темнее, масса листьев *Carex Schreberi*, закрывающих собою почву, цветущие стебли кое-где, единично; граница между зеленым понижением и серо-желтоватую степью довольно резкая. По этому зеленому фону из невысокой травы разбросаны единичные кочки ковыля-тырсы (*Stipa capillata*), образующего вне понижения почти сплошные массы. Кое-где, единично и не нарушая существенно ландшафта *Carex Schreberi*, попадаются: *Verbascum phoeniceum*, *Trinia hispida* и *Sisymbrium junceum*, несколько экземпляров степного будяка (*Carduus uncinatus*). От окраины розетки *Ranunculus oxyspermus* и *Verbascum phoeniceum*, которая здесь попадает чаще, чем в середине. Под зелеными листьями осоки видно много ее прошлогодних остатков, образующих довольно обильный мертвый покров. Через последний пробивается много мелких озимых однолетних ингредиентов: *Viola arvensis*, *Veronica verna*, *Galium pedemontanum*, *Lithospermum arvense*, *Lamium amplexicaule*, *Sisymbrium thalianum*. По другим подобным понижениям, растений, кроме перечисленных выше растений, попадают единично: *Phlomis pungens*, *Valerianella costata*, *Pyrethrum achillefolium* и *Cerastium ucrainicum*, кое-где и обильно, и т. д.

Интересно отметить, что в то время, когда по еле заметным понижениям степи сплошь попадалась более гидрофильная *Carex Schreberi*, растение подовое, по таким подам, как Б. Чапельский, по окраинам и даже по впадающим в него лощинам часто

¹ Этот вопрос, понятно, подлежит опытной проверке. Непосредственные подсчеты за 1923 год (из 500 площадок по аршину в радиусе) дали частоту для *S. Zalesskii* 310 и для *S. Lessingiana* – 125.

можно было встретить более ксерофильную степную осоку (*C. stenophylla*). Так, напр., резко выраженная лощина, впадающая в под вблизи того места, где раньше был сарай для овец и где теперь на большом протяжении имеются заросли сорной растительности (главным образом крестоцветных), по своему тальвегу занята местами сплошными зарослями *Carex Schreberi*, местами зарослями *Heleocharis palustris*, местами сплошь *Carex stenophylla*. По фону из последней единично разбросаны кустики *Alopecurus pratensis*, злака типично лугово-заливного, *Plantago lanceolata*, прячущегося у нас в места лучше увлажняемые и у нас вообще очень редкого. Попадалось также *Poa pratensis*, а по соседству заросли *Trifolium ambiguum*. Кое-где *Carex stenophylla* находилась неподалеку от *Myosurus minimus*, занимавшего промежутки между прочими растениями лощины². Указанная аномалия в обитании *Carex stenophylla* объясняется тем, что крупные поды, заливаемые лишь в годы, исключительно обильные влагою, давно не видели последней, почему ксерофильные степные элементы за последние засушливые годы надвинулись на под. В самом деле, Б. Чапельский под почти на всей своей площади теперь является фестуковым (*Festuca sulcata*) с кое-где проглядывающими побегими подового пырея (*Agropyrum repens pseudocaesium*), выступающего на первый план лишь в годы, обильные влагою. Степная овсяница местами в этом поду (в середине) является единственным серьезным компонентом растительного покрова, при чем дернины ее окружены обыкновенно довольно широкими междернинными промежутками, на которых обычно ясно проглядывает светлая подовая почва, не покрытая даже мертвым покровом, так как места эти выпасаются, а вследствие этого и очищаются от него в значительной мере. Кое-где в северной части пода на значительных пространствах видны места, в которых в прежние годы овсяница погибала от *Cledeobia moldavica* и еще до сих пор не восстановилась. В таких местах обильно развился подовый василек (*Centaurea inuloides*), а также и некоторые сорные элементы.

Особенно заметно надвигается на под степная растительность у его северной окраины. Там степь переходит в под в виде довольно крутого и резкого склона, при чем и по прилегающим степным плато степная растительность сохранилась довольно хорошо, что и дало ей возможность распространиться во время продолжительного засушливого периода и на самое прилегающую окраину пода. Там мы имеем дело не только с степной овсяницей, растением необычайно широко распространенным в поду, но и с такими элементами, которые в самый под не переходят. К таким элементам принадлежат: тон-

² В другой лощине, проходящей в степи у границы с Марьяновскими хуторами, доходя до ее края, *Poa bulbosa* сразу остановилась. Ее сменила полоса *Agropyrum repens pseudocaesium*, *Alopecurus pratensis*, *Poa pratensis*, *Carex nutans*, *Tulipa Biebersteiniana* (плоды), *Plantago lanceolata*, при чем эти б. рослые растения выступали на фоне *Carex stenophylla*. Наиболее пониженная часть лощины была покрыта также сплошь *Carex stenophylla*; по местам, где когда-то растительность вымокла, всходы *Polygonum patulum*, *Lepturus pannonicus*, *Myosurus minimus* (сухой).

коног – *Poa bulbosa* и ковыли – все три вида *Stipa*, не считая менее типичных степных элементов (интересно отметить, что *Poa bulbosa* в область самого пода, т.е. участка его, заметно лучше увлажняемого, не переходит; это особенно резко заметно в типе типчково-полынковой степи, на фоне которой небольшие поды очень резко заметны, так как тонконог, доходя до пода сплошной стеной, сразу останавливается и только единичные его дернинки кое-где попадают по окраине, не придавая свойственного тонконоговому метёлкам оттенка травянистому покрову подовой окраины). Эти степные элементы там встречаются с типично - лугово-заливным злаком *Alopecurus pratensis*.

В виде иллюстрации к сказанному приведу следующий пример: по северной окраине Б. Чапельского пода, недалеко от резкого здесь перехода к степному плато, выступает сообщество, в котором по фону из *Festuca sulcata* и *Poa bulbosa* разбросаны то здесь, то там кустики *Alopecurus pratensis* и все три вида наших ковылей (наиболее часто *Stipa Zalesskii*, значительно реже *S. Lessingiana* и *S. capillata*). Довольно много местами ингредиентного *Bromus squarrosus*. Среди этого злакового покрова более или менее обильно выступают прочие растения. Местами много *Phlomis tuberosa*, образующих целые островки и пятна. Бросается в глаза, что довольно капризно распространенная по степи *Scorzonera mollis*¹ здесь (а также и по самому склону и поду) попадает нередко, а местами даже и довольно обильно. Кроме того, в этой зоне попадают: *Ferula orientalis* (растение, очень характерное для окраины Б. Чапельского пода, на ровной степи попадающее в виде редкого исключения), *Ranunculus illyricus*, *Pyrethrum achillefolium* (редко в виде небольших пятен), *Medicago falcata*, *Linosyris villosa* (кое-где небольшими пятнами; интересно, что этот беловато-пушистый ксерофит кое-где выступает в самом близком соседстве с кустиками *Alopecurus pratensis*), *Salvia nemorosa*, *Ferula caspica* (редко), *Ranunculus oxyspermus* (часто), *Euphorbia leptocaula*. Ингредиенты: *Cerastium ukrainicum*, *Rochelia stellulata* (редко), *Vicia hirsuta*, *V. lathyroides* (изр.) и т. д. Ближе к уступу, к степному плато, *Alopecurus pratensis* исчезает, ковылей становится больше, чаще попадает *Linosyris villosa* и круговины *Pyrethrum achillefolium*, появляются пятна *Astragalus corniculatus* и *Iris pumila* (уже отцветшая), а также дерновины *Koeleria gracilis*. Кое-где даже видна *Kochia prostrata*, попадающаяся чаще на соседнем склоне, являющемся для нее местообитанием более нормальным.

Новый заповедный участок (14 мая), на котором лишь с прошлого года было прекращено сенокосение, по своим границам, т.е. по линиям, до которых простиралась выкошенная степь в прошлом году, в общем довольно резко, а местами и очень заметно отличался по своему покрову от сенокосной степи.

Если стать на такой линии и смотреть в сторону, где солнце отражает свои лучи от согнутых остей ковыля, то сразу бросается в глаза, что на заповедной степи последнего

¹ Более подробное исследование мое и С. А. Дзевановского об условиях обитания этого и равно некоторых других растений будет опубликовано особо.

значительно больше, так как он представляется седеющим (несмотря на слабое развитие ковылей в этом году), тогда как косившийся участок значительно реже покрыт перистыми ковылями. Повернувшись по линии границы в противоположную сторону, на которой ости перистых ковылей не блестят, увидим, что сенокосная степь буреет от массы метелок тонконога (*Poa bulbosa* var. *vivipara*), тогда как на заповедной степи бурого оттенка совсем нет, так как тонконога там несравненно меньше. Такой эффект сенокосения понятен. В прошлом году степь эта косилась в то время (в мае), когда тонконог начал уже созревать и колоски его (с побегами луковичными) начинали осыпаться, а перистые ковыли далеко еще не созрели. Таким образом, обсеменение последних было невозможно на сенокосной степи, тогда как на заповедной оно происходило полностью. Кроме того, очевидно, в последнем случае сами дернины ковылей не уплотнились, но лучшее развитие их в 1923 году объясняется именно этим, так как результаты успешного обсеменения в прошлом году не могли еще сказаться теперь и это проявится лишь в будущем. С другой стороны, лучшее развитие перистых ковылей не могло не отразиться угнетающим образом на развитии тонконога. В самом деле, развивающиеся в одно время элементы находятся в антагонизме по отношению друг к другу. Если условия слагаются таким образом, что элемент, скажем, А развивается сильней, то прочие аналогичные элементы В, С, D... развиваются слабее и наоборот. Дальше следует отметить, что *Stipa Zaleskii* на заповедном участке попадалась обильнее, чем *S. Lessingiana*, тогда как на сенокосной степи этого, повидимому, не было. Отсюда можно сделать заключение, что при сенокосении, подобно тому как и при выпасании, последняя страдает меньше, чем первая. Точных подсчетов нами сделано не было, так как провести это дело в достаточно широком размере не было возможности из-за необходимости вести другие работы, а малое количество пробных площадок не только не дает точного цифрового соотношения, но может повести и к неправильным выводам, так как результаты подсчета могут получиться обратные действительности.

Келерийная степь (15 мая). За новым заповедным участком в сторону Молочного и Камышевого сараев простирается чрезвычайно равнинная степь, которая на огромном протяжении покрыта сообществом, в котором прежде всего бросается в глаза масса степной келерии (*Koeleria gracilis*). Злак этот, являющийся одним из типичных степных компонентов, все-таки и в нормальной девственной степи играет сравнительно второстепенную роль. Здесь же он, совместно с *Festuca sulcata*, которая меньше бросается в глаза благодаря своему меньшему росту, является основным компонентом, создающим келерийный ландшафт². Значение келерии в степном покрове до сих пор было для меня неясно.

² Единично разбросанные и далеко отстоящие друг от друга кустики ковылей ничуть не нарушают картины. *Poa bulbosa* здесь меньше, чем на типчаковых участках. Вот описание такого участка: дернины *Koeleria* небольшие, но расположенные довольно тесно (около 50 дернин на хороших участках на кв. аршине). Дернины *Festuca sulcata* еще меньше и все растение низкорослое с слабо развиты-

Правда, я знал, что она иногда в массах появляется на старых перелогах в известный момент их заселения (обширные келерийные перелогы я видел, например, близ ст. Синельниково Екатеринославской губернии). Однако, этого было еще недостаточно для правильной оценки положения келерии в ряду прочих степных злаковых компонентов. Степь, о которой идет речь, никогда не пахалась и, казалось, не имела ничего общего с перелогом. Однако, она подвергалась другого рода воздействию со стороны человека, и это воздействие имело некоторые одинаковые черты с вспашкою. Дело в том, что эта келерийная степь расположена в области прежнего солевозного тракта, который имел ширину в три версты и весь был исполосован дорогами. Это видно и теперь, так как весь участок слагается из полос пониженных и повышенных, тянущихся параллельно друг к другу. Очевидно, пониженные полосы соответствуют тем межам, по которым ездили чаще и из которых верхний слой почвы был выдут ветром до большей глубины, чем на повышенных, из которых ветром был вынесен менее толстый слой почвы. Итак, келерийная степь занимает территорию, с которой верхний слой почвы когда-то был унесен, следовательно, ее поверхность образована тем слоем почвы, который в нормальной девственной степи залегает под поверхностным слоем. То же самое мы видим и на залежи, почва которой является перемещенной, следовательно, в верхней своей части отличается от девственно-целинной. Залежь, очевидно, может уплотниться до такой степени, какая характерна для целины, но состав ее верхнего горизонта никогда (в масштабе нашего времяисчисления) не может возвратиться до прежнего состояния. Очевидно, это отличие почвы залежи от целины дает какое-то преимущество келерии, которая не дает (или, по крайней мере, долго сопротивляется) возможности прочим степным компонентам занять подобающее им положение в сообществе¹.

Если бы приведенная выше аналогия между залежью и полосами старых дорог была основана только на сопоставлении указанных фактов, ее можно было бы упрекнуть в том, что она выведена из данных, относящихся к различным местностям, почему и не может претендовать на то, чтобы и ей придать значение закономерности. Однако, аналогия эта

ми метелками. *Poa bulbosa* довольно много, но не ею, а келерией определяется облик сообщества. Кое-где *Stipa Lessingiana* и *S. Zaleskii* (*S. capillata* еще более редко), но ими не нарушается общий вид, придаваемый келерией. Довольно много *Artemisia austriaca*, кое-где пятна *Pyrethrum achillefolium*, один экземпляр будяка (*Carduus uncinatus*), единственный на пространстве, как глаз хватит. Изредка и не везде *Sisymbrium junceum* и *S. sinapistrum*. Больше крупных растений нет (в других участках изредка *Verbascum phoeniceum*). Большею частью мелкие ингредиенты: *Bromus squarrosus*, *Holosteum umbellatum* (сухое), *Alyssum minimum* (плоды), *Androsace elongata* (плоды), *Erophila verna* (сухая), *Trigonella monspeliaca* (цв. и плоды), *Crepis tectorum* (цветы). Ближе к эконмии, где выпасенность больше, по более возвышенным полосам много *Poa bulbosa*, а по более углубленным полосам старых дорог больше *Koeleria* и *Festuca*, вследствие чего такие полосы отличаются своим зеленым цветом от красновато-буроватых полос тонконога (16 мая).

¹ Такая же по преимуществу келерийная степь занимает обширное пространство за урочищем «Кроли» (против Гессова сарая).

вытекает из данных, которые нам дает более тщательное изучение асканийских степей. Дело в том, что последние были поделены в свое время (лет около 20 тому назад) на кварталы (по 40 десятин чаще всего), границы между которыми и интервалы были обозначены бороздами, проведенными плугом. Прошло около двух десятилетий; борозды и гребни большей частью заметны слабо или даже почти незаметны, но по этим бывшим границам, где, конечно, почва была перевернута, теперь кое-где тянутся еще ленты, выделяющиеся из общего травостоя в степи обилием степной келерии. Конечно, не везде эти ленты достаточно заметны, но местами они до того ясны, что сразу бросаются в глаза. Увидев их впервые в таком участке степи, где борозды почти изгладились, не сразу удалось заметить, что причиною появления узких келерийных лент была пропашка граничных борозд по степи. Итак, мы видим, что даже узкая полоса, проведенная много лет тому назад плугом по степи, хорошо заметна, несмотря на то, что след от нее почти исчез и что к ней с обеих сторон прилегает степь с более или менее нормальным травяным покровом, почему обсеменение этой полоски было такое же, как и по всей степи, – отличается и сейчас обилием келерии, т.е. является перелогом. После этого все утверждения некоторых исследователей (напр, Владимирова) о быстром восстановлении целины, очевидно, являются не более, как скороспелыми обобщениями, ибо там, где почвенный слой не обладает достаточной мощностью, такое восстановление идет очень медленно, а там, где почвенный слой очень тонкий и плугом выворачивается подпочва, полное восстановление растительного покрова вообще едва ли возможно.

Степной костер в асканийской степи (15 мая). Этот костер – *Bromus erectus riparius* – был найден мною здесь давно, но в последние годы я не мог его найти снова, а в свое время я не выяснил его роли в здешнем степном покрове. Наконец, в настоящем году я его опять нашел, при чем оказалось, что это растение, обыкновенное на степном плато в местностях, наиболее обильных осадками, и столь обильное в степях Крыма, в Аскании прячется в места пониженные, отличающиеся повышенным увлажнением по сравнению со степным плато, на которое он не переходит². *B. riparius* произрастает по ложине между питомником и урочищем «Кроли». Тальвег этой лощины (бл. питомника) занят зарослями *Agropyrum repens* (и *Ag. pseudocaesium*), *Poa pratensis* (обильно), *Alopecurus pratensis*. Между зоною *Poa pratensis* и типичною степною растительностью полосы уже более повышенной расположена как бы переходная зона, заселенная степными элементами, среди которых изредка и кое-где попадает степной костер. Выше по этой ложине тоже кое-где попадает степной костер, хотя сама

² Правда, *B. riparius* попадает изредка также по степи, между питомником и Александриным сараем, но эта степь заметно понижена по отношению основного рельефа. Попадался также этот костер и в других местах пониженных. Одна круговина этого злака была найдена мною в степной части ботанического сада, но последний, как и вся экономия, понижен по отношению основного рельефа. Вместе с тем ясно, что в 1923 году для *B. riparius* условия сложились благоприятно, и он попадался чаще, чем в обычные годы.

лощина там выражена не столь ясно. Таким образом, степной костер Асканийской степи не является растением степного плато, а является редким элементом степей пониженных, что указывает на бедность асканийской почвы водою. Впоследствии я убедился, что *Bromus riparius* в 1923 году широко развился по пониженным степным участкам, по всей территории Аскания Нова, за исключением заповедного участка. Таким образом, этот год был особенно благоприятным для степного костра, который, очевидно, в годы для него менее благоприятные не развивает соломин, почему его тогда заметить трудно. Итак, не только однолетние элементы, но и некоторые многолетние (как, напр., *B. riparius*) способны давать значительные волны в своем развитии.

Говоря о растительности степи в урочище «Кроли», нельзя не отметить, что, несмотря на сильную ее истоптанность в участках, примыкающих к посадкам искусственных рощиц (этот участок был выпасен в прошлом году чрезвычайно сильно; насаждения в значительной мере были поломаны скотом), в участке, находящемся по правую сторону лощины (если ехать из «Кролей» к питомнику) и тянущемуся по направлению к Александриному сараю, эта растительность сохранилась сравнительно очень хорошо, в особенности, если принять во внимание, что нынешний год для нее является неблагоприятным. Степь эта довольно хорошо покрыта перистыми ковылями; почти в достаточной мере покрыта местами и тырсою, почему здесь мы видим совмещение тех степных элементов, которые в настоящее время не сочетаются в тех размерах, как нужно, ни на старом (преобладает решительно тырса) заповедном участке, ни на новом (обилие перистых ковылей при почти полном отсутствии тырсы). Степь эта в прошлом году не косилась и слабо выпасалась, благодаря отдаленности от сараев. Кроме того, она, очевидно, вообще лучше выдерживает свой тип (при эксплуатации), благодаря своей некоторой пониженности, т.е. лучшему увлажнению. Приходится высказать сожаление, что эта степь не причислена еще к заповедным. Из перистых ковылей здесь безусловно чаще попадает *Stipa Zaleskii*, образующая своими несколько волнисто изгибающимися пучками остей основу ландшафта. *Stipa Lessingiana*, ости которой образуют лишь просто наклоненный пучок, попадают по этой пониженной степи лишь единичными экземплярами. Зато по байбаковинам, разбросанным по степи, мы всегда находим только дернины *St. Lessingiana*, что указывает на большую ее ксерофильность по сравнению с *Stipa Zaleskii*. Последняя, доходя до самой байбаковины, иногда помещаясь у самой ее периферии, по верхней ее части почти никогда не поселяется. Особенность *S. Lessingiana*, заключающаяся в охотном заселении собою сухих байбаковин, была замечена еще Стевенем¹. По той пониженной степи, простирающейся к Б. Чапельскому поду и постепенно сливающейся с ним, в виде редкости попадают кое-где небольшие пятна и степного костра (*Bromus riparius*). В виде ингредиента везде много *Bromus squarrosus*. Редко попадают более рослые растения (напр., *Carduus uncinatus*; *Verbascum phoeniceum* не попадает)

¹ Steven «Verzeichniss der auf der taurischen Halbinsel etc.» 1857, p. 368.

вовсе иногда на огромных пространствах) и степь является довольно однообразной, что надо считать характерным для степей этого типа.

К этому надо добавить, что синца (*Agropyrum ramosum*), столь портящего впечатление целинной степи, здесь, в общем, мало, и во всяком случае много меньше, чем на заповедном участке, по крайней мере, в хуже сохранившейся его части.

Старый заповедный участок (18 мая). Как упоминалось неоднократно, часть этого участка, примыкающая к Громовской дороге, а также к дороге на Тышков сарай, на значительном протяжении теперь представляется в таком виде, что не может уже служить образчиком настоящей девственной целинной растительности. Участок этот уже давно не был идеалом. Теперь же его можно считать окончательно испорченным, за исключением части, наиболее удаленной от дорог, экономии и сараев, и находящейся около каменных баб, представляющей царство одной почти тырсы (*Stipa capillata*), следовательно, все-таки не совсем типичной (слабое развитие перистых ковылей). Такой степи теперь всего около 250 десятин. Не говоря уже о массе *Trinia hispida*, почти вовсе не встречающейся на сенокосных степях (сенокосение производится здесь в разгар цветения этого двухлетнего зонтичного), здесь же вырастающей даже среди сплошного калдана, окраинные части этого заповедного участка почти везде заняты синцом (*Agropyrum ramosum*), который в виде единичных, правда, стерильных побегов попадает даже среди типичного целинного покрова. Байбаковины же и дороги, которые (дороги) проложены здесь недавно, уже издали синеют вследствие развития синца сплошь. Мне кажется, что синец проник в эти части заповедного участка раньше, чем были наезжены указанные дороги, и что вообще *Agrop. ramosum* появился у нас недавно. Дело в том, что по старым, заброшенным уже дорогам упраздненного солевозного тракта можно было бы ожидать сплошных зарослей синца. Однако, ничего подобного нет. По этому тракту, то здесь, то там виднеются кустики *Peganum harmala* – растения, занесенного к нам из северной части Крыма, не удаляющегося сколь-нибудь значительно от дорог. Синца же или вовсе нет или он попадает не в большем количестве, чем в других местах, удаленных от всяких дорог. Из этого я заключаю, что синец пришел к нам позже времени солевозного тракта, притом пришел с востока. Так, напр., в Дорнбурге синец еще более обычен, чем в Аскании, а к западу от последней вскоре останавливается (около Черной Долины Днепровского уезда; севернее Аскании тоже идет недалеко и только в виде двух-трех небольших колоний известен по правую сторону Днепра); в северной части Крыма проникает он недалеко и по большой дороге (до Айбар).

Ничуть не отрицая значения дорог в деле распространения синца (равно как и других пришлых растений), ибо и теперь по дорогам в Аскании можно наблюдать зарождение новых крошечных синцовых пятен, разрастающихся вегетативно (синец отличается от прочих наших пыреев моноподиальным корневищем, заложенным сравнительно глубоко в почве), я все-таки полагаю, что виновником сильного распространения синца

по заповедному участку послужили не эти новые и теперь заброшенные дороги. Синец забрался туда раньше прохождения этих дорог и если по ним (мы видели сплошные синцовые ленты), то это потому, что дороги лишь проявили более резко то, что до них находилось в этой степи, но лишь маскировалось степною растительностью.

Действительное распространение синца по указанным дорогам представляется в следующем виде. Дорога, идущая по направлению к Камышевому сараю (18 мая). Ширина полосы чистого синца – около сажени. В стороны синец идет в виде редко разбросанных побегов (к полосе синца прилегают по обе стороны полосы, в которых степная келерия – *Koeleria gracilis* – играет значительную роль, попадаясь тем чаще, чем дальше от дороги), идет иногда очень далеко, нередко на десятки сажен, но там он, понятно, редкий. Дорога не вся по своей длине представляет синцовую ленту, а слагается из чередующихся участков, синцовых сплошь и совсем лишенных синца. Синцовая полоса длиной около 30 сажен: синец сплошь по всей ширине дороги. По фону этой длинной синцовой ленты кое-где разбросаны другие растения, не нарушающие картины. На этой полосе насчитано 10 дерновинок *Koeleria gracilis*, 2 дернины *Stipa Zalesskii*, одна дернина *S. Lessingiana*, одна розетка *Serratula xeranthemoides*, 6 кустиков *Trinia hispida*, одна круговинка *Pyrethrum achillefolium*, 5 экземпляров *Anthemis ruthenica*, одна дернинка *Festuca sulcata*, 4 экземпляра *Bromus squarrosus*, редко разбросанные дернины *Poa bulbosa* и побеги *Artemisia austriaca* (количество не подсчитано). Кроме того, единичные экземпляры следующих сорных растений: *Bromus tectorum*, *Lepidium perfoliatum*, *Capsella bursa pastoris*, *Erysimum repandum* (3 экземпляра), *Lithospermum arvense* (1 экз.), *Trifolium arvense*. За этой поросшей сплошь синцом полоской дороги идет участок дороги, совершенно лишенный этого сорняка и простирающийся в длину почти на восемь сажен. Колесные колеи еще не покрылись растительностью, да и срединная полоска между ними не закрылась еще сплошь и между отдельными кустиками растений проглядывает голая почва. Тем не менее мы здесь находим, между прочим, и типичные степные злаки: *Stipa capillata*, *S. Zalesskii*, *S. Lessingiana*, *Festuca* и *Koeleria gracilis*. Всего на этой полоске насчитано 33 дернины этих злаков; при этом бросается в глаза, что дернины эти развиты прекрасно, гораздо лучше, чем на прилегающей степи. Особенно выделяются дернины тырсы, молодые, еще не плодоносившие, но развитые вполне и имеющие очень широкие листья, не свернутые, а почти совсем плоские (ширина их была до 4 мм.). Последнее обстоятельство объясняется тем, что накануне прошел сильный дождь, вследствие чего влаги в почве было достаточно и растению не было необходимости умерять испарение, свертывая в трубку пластинку. Точно так же казались непомерно широкими и листья *S. Zalesskii*, так как они были лишь полусвернутыми. Хорошее развитие дернин здесь, на дороге, объясняется тем, что дернины выросли на свободе, а не в той более тесной обстановке, как на степи (в одном участке этой же дороги я видел на сравнительно небольшом протяжении до двух десятков молодых дерновин тырсы; это указывает на

легкое заселение свободной почвы даже тырсой, если сорной, быстро растущей растительности, почему-либо нет). Кроме того, там кое-где были разбросаны маленькие дернинки тонконога *Poa bulbosa* (по степным дорогам этот выгонный злак селится неохотно), 18 дернин *Agropyrum cristatum* (развитых гораздо лучше, чем на степи) 15 круговин *Pyrethrum achillefolium*, кое-где *Carex stenophylla* и *Artemisia austriaca*, один экз. *Serratula xeranthemoides*, один экз. *Trinia hispida*, один экз. степного будяка (*Carduus uncinatus*), несколько экз. *Falcaria Rivini*; кроме перечисленных растений, следующие более или менее сорные элементы в незначительном количестве *Lepidium perfoliatum*, *Echinospertum patulum*, *Erysimum repandum*, *Lagoseris orientalis* и *Bromus squarrosus*.

За этой лишенной совершенно синца полосой, которая пролегла через участок степи, тоже совершенно свободный от синца, началась опять дорога, сплошь покрытая этим злаком. Длина новой синцевой полосы тоже была почти в 30 сажен, и ей соответствовало обширное засорение степи по обе стороны. Дальше началась опять полоса, лишенная синца, и т. д. Когда синец растет один, как по дороге, он развивается лучше. Ко времени наблюдения он уже при таких условиях выбросил колос. Те же побеги синца, которые внедрены в степной покров, отличались очень слабым развитием, что ясно указывало на угнетающее действие степных злаков, которые, хотя и не могут окончательно задавить синца, все-таки сильно задерживают его развитие.

По Громовской дороге заповедная степь отделяется от последней довольно широкой полосой посевов, которые были заведены еще Ф. Э. Фальц-Файном для защиты степи от вторжения в нее проезжающих (во время грязи проезжие предпочитают ехать по целине, а не по дороге; этим, понятно, наносят степному покрову придорожной полосы большой вред). Лица, менее знакомые со степью, предполагали, что эти защитные полосы посевов не только не защищали степи от засорения, но и сами являлись неистощимым источником последнего. Непосредственное наблюдение над линией контакта распаханного и засеянного участка со степью показывает, что Фальц-Файн был прав. Близкое соседство целины с засоренною засевою полосой не дал ни малейшего засорения степи. В прошлом году эти полосы были засеяны ячменем, который, вследствие запоздания с уборкою, дал обильную падалицу, перезимовавшую столь благополучно, что ее частью оставили для уборки на семена, частью предназначили для корма скоту. Эта падалица местами была очень засорена *Sisymbrium Sophia* и *S. sinapistrum* (под пологом этих озимых уже цветущих сорняков находились обильные всходы ярового *Chenopodium album*). Тем не менее засорение это доходило только до линии распашки, а дальше не заходил ни один экземпляр этих сорняков. Степные злаки – *Festuca sulcata*, *Koeleria gracilis*, *Stipa capilla* – местами прямо упирались в сплошную стену у сорных крестоцветных. Линия между степью и пахотью проходила резко, точно ее ножом отрезали. Следует еще прибавить, что сейчас же за пахотью по целине пролегла мало наезженная самочинная дорога, которая если оказала подавляющее влияние на растительность, то это выразилось

в заметном сокращении на этой дороге тонконога (странно, что этот типично-выгонный злак, увеличивающийся на пастбище по мере усиления выпаса, не любит, чтобы по нем ездили, и по вновь пролагаемым дорогам исчезает чуть ли не в первую очередь), который за пределами дороги в прилегающей степи придает последней буроватый оттенок своими созревающими уже метелками. На этой дороге, кроме очень небольшого количества тонконога, попадают следующие злаки: *Festuca sulcata*, *Koeleria gracilis*, *Stipa Lessingiana*, *Agropyrum cristatum*, *Stipa capillata*, *Bromus squarrosus*. Кроме того, *Carex stenophylla*, *Pyrethrum achillefolium*, *Artemisia austriaca*, *Sisymbrium junceum*, *Dianthus capitatus*. В общем, эта заросшая дорога отличается хотя и более редким, но более высоким травостоем, чем прилегающая нетронутая степь. Затем она является и более зеленой вследствие уменьшения *Poa bulbosa* и отсутствия *Trinia hispida*, столь обильной по степи вне полосы заросшей дороги (по степи, кроме того, обильно попадает *Falcaria Rivini*, *Verbascum phoeniceum*; зато *Stipa Lessingiana* там меньше, чем по дороге).

По линии соприкосновения степи и пахоты во многих местах выступают пятна синца, которые частью заходят в степь, частью в распаханную полосу. Изучая распределение синца в обоих типах, ни разу не пришлось натолкнуться на пятно такого очертания, которое дало бы возможность предположить, что такое пятно первоначально зародилось на пашне, а с нее распространилось на степь. Наоборот, я видел одно обширное пятно, которое, как скорее можно было предположить, зародилось в степи, а после перешло и на пашню, так как на последней оно имеет ограниченное распространение и до самой дороги не доходит. Простое наблюдение за тем, чем покрыты байбаковины на этой части заповедного участка, указывает, что синец по ним очень распространен, так как байбаковины уже издали выделяются своим синеватым цветом, зависящим от масс синца. Так как даже удаленные от дорог и пашни байбаковины нередко бывают заняты синцом в то время, когда ближе к ним расположенные бывают свободны от этого сорняка, то ясно, что дороги и пашни не являются необходимыми или единственными факторами в деле засорения степи синцом, раз он уже появился в большом количестве по соседству. Это, конечно, еще не значит, что дороги не являются путями, по которым занос семян этого сорняка является более возможным и удобным. Самое главное в вопросе о синце заключается в том, что он может поселяться и на степи, что отпорная сила степного покрова недостаточна для того, чтобы сделать внедрение его невозможным (например, *Peganum harmala* сопровождает прежние дороги солевозного тракта, но в сторону от дорог вовсе не проникает). Однако это еще не все. Рассматривая распространение синца по территории Аскании-Нова, убедимся, что наиболее он распространен около самой экономии и на периферической части (от экономии) заповедного участка, где им заняты обширные пространства. Правда, не везде он там бросается в глаза (за исключением байбаковин), но если присмотреться, то увидим, что между степными травами имеются везде редко разбросанные стерильные побеги

(известное угнетение) синца. Ни один другой участок, быть может, на всей территории имения не заполнен так этим сорняком, как заповедный. В чем же дело? Прежде всего ясно, что здесь сказывается близость источника зла – экономии. Но этого недостаточно, так как вблизи последней не все участки заняты синцом так же, как и вдали от нее не все участки свободны от него. Очевидно, дело здесь также в чем-то другом, в меньшей отпорности заповедной степи по сравнению со степями, подвергающимися эксплуатации. Таким образом, обилие синца на заповедной степи является последствием какой-то ошибки в способе ведения последней. В 1903 году, после нескольколетнего отдыха от эксплуатации, растительный покров этой степи достиг апогея своего развития. Последующие годы растительность хотя и представляла иногда еще картину, близкую к упомянутой, но, в общем, ухудшалась неуклонно.

В виду того, что степь эта, наконец, перестала напоминать девственную и все более и более засорялась, грозя превратиться в бурьянище, я предложил Ф. Э. Фальц-Файну попробовать ввести умеренный выпас, т.е. включить тот фактор, под влиянием которого степь слагалась и который всегда имеет место на девственной степи. Мои доводы не показали тогдашнему владельцу достаточно убедительными. Однако, в виде опыта он согласился ввести умеренный зимний выпас с целью уменьшения к весне мертвой массы, препятствовавшей возобновлению травостоя.

Мера эта, как я писал об этом в прошлых моих работах, не оправдала возлагавшихся на нее надежд. Степной покров заповедного участка продолжал ухудшаться дальше вплоть до 1917 года, когда я в последний раз видел Асканскую степь до принятия на себя обязанностей заведывания Ботаническим Отделом в Аскании Новой в 1922 году. Когда я увидел опять заповедную степь (весною), она находилась в лучшем состоянии, чем в 1917 году. Что делалось на заповедной степи в течение упомянутых пяти лет – неизвестно. Очевидно, что ее не могли выпастать хотя бы и умеренно, так как количество скота за это время сократилось до чрезвычайности. Этим объясняется, согласно давнишним моим предположениям, сравнительно хорошее состояние степи в 1922 г. Однако, к весне 1923 года, как отмечалось в начале этой работы, произошло резкое ухудшение травостоя на участке. Последний, что особенно сделалось заметным с середины мая, значительно уступает по своей растительности любому степному участку, на котором выпасывание не доводилось до крайних пределов. Итак, плохое состояние растительности на заповедном участке не может быть объяснено особенностями года. Оно должно быть выведено из той особенности, которая отличала этот участок от прочих степей. Эта особенность заключалась в том, что заповедная степь, оправившаяся несколько, вследствие выпасания ее обычным способом от вреда, нанесенного ей исключительно зимним выпасом, но не доведенная еще до нормального состояния, опять подвергалась поздней осенью и зимою 1922 – 1923 года выпасанию, о котором я упоминал в начале этой работы и которое мне не удалось никак при-

остановить. Таким образом, мы видим, что заповедная степь в последнее время опять подвергалась одностороннему воздействию, которое для целины оказалось губительным. Половинчатое применение рациональной меры не дало и теперь ожидавшихся от нее благоприятных результатов. Однако, все это никоим образом не может быть выдвинуто в качестве довода против указанного мероприятия, поскольку последнее будет применено полностью и разумно. Насколько мне известно, в литературе только один К. М. Залесский («Залежная и пастбищная растительность Донской области», Ростов 1918 г.) высказался скептически и утверждал, что вообще состояния недостаточного выпасания быть не может. По этому поводу я дал свой ответ в работе «По пескам Днепровского уезда» (стр. 52 – 53), почему и считаю возвращение к этому предмету излишним. Здесь остается еще дать объяснение, почему поздней осенью и зимою выпас особенно вредно отзывается на устойчивости растительного покрова. Когда выпас производится во время развития растительности, животные поедают траву не сплошь, а с известным выбором. Например, коровы весьма охотно поедают *Polygonum patulum* и даже *Atriplex tataricum*, если эти растения имеются в междернинных промежутках, и мало обращают внимание на типичные степные травы. В общем, можно сделать вывод, что скот способствует уменьшению всего того, что растет в виде ингредиентов среди последних¹. Затем, легко убедиться, что животное передвигается по пастбищу не тогда, когда все кругом его выедено, а значительно раньше этого момента. Оно, с'евши некоторую часть растений, попавшихся ему по пути, идет дальше, оставляя прочую часть таких же растений нетронутою. Дальше, известно из непосредственных наблюдений над выпасными степями, что различные травы реагируют различно на самый факт выпаса. Ковыли исчезают в первую очередь, а *Festuca sulcata* и *Poa bulbosa* не только не уменьшаются в своем количестве, но наоборот, число их дернин значительно увеличивается. Соответственным выпасом можно довести степной покров до такого состояния, что он будет слагаться (при наличии подходящих условий в обширном поду во время засушливых лет) из одной почти овсяницы – *Festuca* или одного лишь тонконога – *Poa bulbosa*. Указанные злаки исчезают в последнюю очередь. Междернинные ингредиенты – в первую. Таким образом, умеренный выпас способствует очищению междернинных промежутков, т.е. способствует улучшению развития настоящих злаковых компонентов. Кроме того, подавляя в большей мере развитие наиболее сильных из них (ковыли), дает возможность овсянице, тонконогу и келерии участвовать в сообществе в таком размере, какое приводит его в устойчивое состояние. При полном отсутствии выпаса уничтоженные более мелкие степные компоненты вытесняются ковылями. Из последних ковыль-тырса, как наиболее мощный компонент, подавляет перистые ковыли, и наконец наступает такой момент, когда степь является по преимуществу тырсовой,

¹ Значение овец, вероятно, иное, чем крупного скота. В этом направлении должны быть сделаны соответствующие опыты.

а между крупными дернинами последней, которые оставляют между собой обширные промежутки, внедряется много ингредиентных элементов. К весне на такой степи остается много мертвых остатков, которые мешают развитию трав весеннего цикла. Кроме того, обилие растительной трухи ведет к образованию более или менее толстого защитного слоя на поверхности почвы. Это делает возобновление тырсы затрудненным. По мере отмирания последней на такой рыхлой почве с разреженным травянистым покровом легко поселяется всякий сор, не исключая пырея, синца, костра безостого и т. д. В некоторых участках, быть может, вследствие подобной причины развивается масса житняка (*Agropyrum cristatum*), родственного пыреям и хотя свойственного и степной растительности, но, при своем непомерно обильном развитии, являющегося указателем нарушенного равновесия. Итак, мы видим, что окончательное устранение выпаса приводит сообщество к образованию неустойчивого комплекса, не отличающегося строго определенным составом и вовсе не тождественного с типично-степным.

Что касается зимнего выпаса, то, очевидно, он не может иметь того общего значения, какое свойственно выпасу в течение вегетационного периода. Ингредиентные элементы к этому времени закончили цикл своего развития и дали семена. Сухие стебли растений скотом поедаются неохотно и главным образом поедаются зеленые листья *Festuca sulcata* (зимует с зелеными листьями). Даже и зайцы охотно «стригут» дернины этой овсяницы, что очень заметно во время выпадения снега. Обгрызанные в течение зимы дернины этого злака весной, очевидно, будут развиваться хуже. Наоборот, всецело переходящие в состояние зимнего покоя дернины тырсы, которая развивается поздно, в то время, когда прочая растительность созрела или выгорела, будут страдать от зимнего выпаса меньше, что даст им перевес по сравнению с прочими злаками, развивающимися весной (тонконог зимою находится в состоянии проростков, происходящих из «луковичек», почему повреждаться в таком состоянии будет лишь в незначительных размерах). Конечно, многое о влиянии такого одностороннего выпаса нам не известно во всех подробностях и подлежит более точному изучению путем соответственных опытов, но вред от него, полагаю, установлен уже достаточно твердо.

По мере переезда из заповедного участка в пастбищный (по направлению к Камышевому сараю), степной покров улучшается. Особенно увеличивается количество перистого ковыля – *Stipa Zalesskii* (по байбаковинам и здесь произрастает *Stipa Lessingiana*), перья которого здесь, местами даже на больших пространствах, сливаются в почти сплошную седую пелену. Степь с обильно разбросанным по ней перистым ковылем лишь немного не доходит до самого сарая, около которого и за которым простирается тонконожный сбой².

² Около Камышевого сарая на значительно притоптанном пастбище имеется под (небольшой). В центре его пучки подового пырея (*Agropyrum repens pseudocaesium*), еще без колосьев, кустики еще слабо развитого австрийского полынка, единичные дернины *Festuca sulcata*, листья *Inula britannica*, засох-

В другой части участка, где много имеется тырсы (около «каменных баб»), перистые ковьи столь же редки, как и в прошлом году. Между прочим, там в одном еле заметном понижении, занятом сплошь *Carex Schreberi*, резко выделяющейся своей яркою зеленью на фоне прошлогодней тырсы и созревающей *Poa bulbosa*, найдено несколько экз. дикой спаржи (*Asparagus officinalis*), являющейся у нас крайне большою редкостью. Кроме того, там же одна группа *Vicia tenuifolia*, кое-где редко попадающаяся и по другим понижениям, а также произрастающая в поду в конце заповедного участка, где более обильно растет обычная у нас *V. villosa*.

К концу мая (30), благодаря дождям, начавшимся с половины этого месяца и проходившим почти ежедневно, растительность на степи несколько поправилась. Правда, это не могло уже отразиться на тонконоге, так как последний к этому времени уже созрел. Но *Festuca sulcata* несколько выросла, а степная келерия местами достигла даже хорошего развития. В прошлом году было отмечено обильное развитие желтоцветных зонтичных (*Cachrys*, *Ferula*, *Eriosynaphe*, *Pastinaca*) на заповедном участке и в урочище «Кроли». В настоящем году только в известной части последнего урочища местами довольно много *Cachrys odontalgica* (цв. и незрелые плоды), *Pastifaca graveolens* (цв. и незрелые плоды) и *Ferula caspica* (бутоны), но все-таки их заметно меньше, чем в прошлом году. Что касается *Eriosynaphe longifolia*, то оно попадает в виде редкости в состоянии розеток, не собирающихся даже выпустить стебель, но с начинающими уже тем не менее желтеть листьями. Правда, цвести этому растению еще рано, но все-таки признаки приготовления к этому процессу должны были быть уже заметны. Очевидно, *Eriosynaphe* в этом году не развивается вовсе или зацветет, быть может, только очень немногие экземпляры¹. Этим, конечно, можно будет объяснить, почему *Eriosynaphe* за многие годы исследования Асканийской степи было отмечено всего лишь несколько раз. В той части урочища «Кроли», где сравнительно много зонтичных, попадает не-

---

ший уже *Ceratocephalus orthoceras* (между этими растениями светлая голая почва). Затем кольцо из более густой растительности: *Festuca sulcata* об., *Argopyrum pseudocaesium*, *Artemisia austriaca*, *Ornithogallum brachystachys*, *Ventenata dubia*, кое-где *Carex stenophylla*, а под этими растениями виден кое-где прихотливый *Myosurus minimus*. Там, где под переходит в степное плато, сразу появляется масса *Poa bulbosa* (не заходящей вообще в понижения), а вслед за нею кое-где уже видны дерновины *Koeleria gracilis* и *Stipa Zalesskii* (19 мая).

¹ Как было уже мною отмечено в моих прежних работах, *Eriosynaphe* является растением немногочетным и после плодоношения отмирает нацело. Наблюдаемые теперь розетки, судя по толщине корня, очевидно, появились еще осенью прошлого года. Весною, пользуясь отсутствием более рослого покрова, затеняющего их, они продолжали расти, а с развитием роста злаков, следовательно, при условии затенения, листья на них начали отмирать (такое отмирание является обычным в это время и у не зацветшей еще, но собирающейся цвести *Ferula caspica*). Следующею весною розетки *Eriosynaphe*, вероятно, появятся снова и только тогда, быть может, зацветут. Возможно, что до последнего процесса пройдет и большее число лет. Впоследствии (6 июня) найдено было два экземпляра *Eriosynaphe* (с бутонами) в урочище «Кроли», а также два экземпляра на заповедном участке (7 июня) близ «каменных баб».

редко островками большей или меньшей величины степной костер (*Bromus riparius*), которого в прошлом году не было вовсе (с соломинами), тогда как в настоящем году он попадаетея во многих местах Асканийских степей (понижения), а здесь выступает даже в той части степи, которая представляет типичное степное плато. Странно также, что здесь *Bromus riparius* выступает часто бок о бок с *Stipa Lessingiana*, б. ксерофильным перистым ковылем, который здесь местами выступает не только более обильно, чем более обычная *Stipa Zalesskii*, но кое-где является единственным представителем этой группы ковылей на более или менее значительном протяжении². В этом же участке, в общем, значительным распространением в этом году пользуется и степной будяк (*Carduus uncinatus*), попадающийся кое-где более тесными группами. Кроме того, здесь попадаетея изредка кое-где начавшая цветение *Nepeta parviflora*, дов. много еще не цв. *Phlomis pungens*, цв. *Arenaria rigida*, цв. *Asperula glauca* и т. д. В общем, урочище «Кроли» по своему растительному покрову является наиболее разнообразным участком в Асканийской степи (в настоящем году много было здесь *Astragalus asper*, растения, вообще крайне редкого в окр. Аскании-Нова) и здесь произрастает целый ряд растений, крайне редких или даже нигде более в Аскании не попадающихся. В описываемом участке на фоне обычного в данном году довольно низкого травостоя из тонконога, овсяницы и келерии с изредка разбросанной среди них *Stipa Lessingiana* в одном месте резко выделялось своею яркою зеленью и более пышным развитием тырсовое пятно величиною в несколько кв. саж. Это место, быть может, было несколько понижено, но на глаз в этом уверенности быть не могло: столь разница была незначительна. Во всяком случае если подобная разница и была, то не ею определялось резкое различие в травостое. Тырса в этом пятне представлялась в виде дерновин, понятно, еще без развитых стеблей. Дернины были очень велики, с признаками начала отмирания в середине самой дернины (таких дернин я давно не видал в Аскании). Листья достигали необычайной длины и вообще стерильные побеги были почти в аршин. Среди этих листьев кое-где выделялись соломины с созревшими уже плодами *Poa bulbosa*, которые буквально тонули в этой зеленой массе и были незаметны при поверхностно брошенном взгляде. Кроме того, почти не выделяясь над уровнем тырсовых листьев, там попадались *Festuca sulcata* и *Koeleria gracilis* в виде единично разбросанных дернинок с высокими соломинами. Только *Stipa Zalesskii*, попадавшаяся тоже в виде единичных дерновин, резко выделялась над этой зеленой массой своими седеющими «перьями» (*S. Lessingiana* начинает попадаться с того места, где кончается само «пятно»), равно как выделяется над нею и *Bromus riparius*, соломины которого достигают метровой величины и кончаются крупными метелками. Также выделялось несколько экземпляров *Carduus uncinatus*. Затем, среди этой тырсовой листвы виднеется довольно много сте-

² К концу мая единичные зерновки перистых ковылей уже начали созревать и опадать. В начале июня (6) уже много остей опало.

блей здесь еще не цветущей желтой люцерны (*Medicago falcata*), несколько кустиков *Phlomis pungens* (не цв.) и *Serratula xeranthemoides* (стебли и листья¹).

Кроме тырсовых пятен, в этой части степей урочища «Кроли» я видел зеленое «пятно», образованное степным коостром (*Bromus riparius*) и луговым мятликом (*Poa pratensis*) и изредка *Festuca* и *Koeleria*. Кроме того, там было очень много *Sisymbrium junceum*, много будяка (*Carduus uncinatus*) и попадались рослые растения: *Phlomis pungens*, *Verbascum phoeniceum*, *Serratula xeranthemoides* (еще не цв.). От окраины *Salvia nemorosa*. Дальше обычная степь из *Festuca*, *Koeleria*, *Poa bulbosa*, *Stipa Lessingiana* и *S. Zalesskii*. «Пятно» это, вероятно, было несколько понижено (глазом это улавливалось плохо), на что указывает наличие мятлика лугового, растения более влаголюбивого (31 мая).

Что касается желтоцветных зонтичных на заповедном участке, то их там вообще мало, несмотря на то, что в прошлом году было много. По правую сторону Громовской дороги, на степи по направлению к Дошаному и Молочному сараям, этих зонтичных нет, подобно тому, как их не было и в прошлом году. Последние степи (пастбищно-сенокосные) отличаются от распространенных по левую сторону упомянутой дороги, т.е. от заповедной степи, также почти полным отсутствием *Trinia hispida*, *Onosma tinctorium*, *Phlomis pungens*, *Dianthus capitatus*. Даже *Verbascum phoeniceum* на них попадает редко.

Степная воронка (31 мая), находящаяся у дороги между экономией и питомником. Она была описана мною в прошлогоднем моем обзоре («Изв. Госуд. Заповедника Аскания-Нова», выпуск 2, стр. 14) в тот момент, когда, вследствие обильных дождей в мае и начале июня, растительность, поселившаяся в ней в засушливые годы, начала страдать и засыхать. В настоящее время она представляется в следующем виде: степная растительность сразу останавливается у края понижения, но по границе с начала последнего

¹ Еще один пример тырсового «пятна» в описываемом участке в урочище «Кроли» (31 мая): тырса покрывает почву не столь густо и не столь рослая, но прошлогодние ее стебли высокие и обильные. Среди тырсы *Stipa Zalesskii* (мало), *Festuca sulcata* (мало), *Koeleria gracilis* (редко), несколько кустиков *Phlomis pungens*. Меж дернинами – *Anthemis ruthenica*, *Bromus squarrosus*. Над этим зеленым пятном возвышаются степные будяки (дов. об.) и единичные экземпляры *Sisymbrium sinapistrum*. Вообще надо отметить, что на описываемой степи в тырсовых пятнах почти постоянными спутниками являются: *Bromus riparius* (в 1923 г.; в иные годы этот злак соломин не развивает), *Phlomis pungens*, *Serratula xeranthemoides* и *Carduus uncinatus*. Растения эти, наоборот, в сплошной тырсовой степи не попадают вовсе (*Bromus*) или попадают редко. Указанный факт тем не менее не является странным. Сплошная тырса, занимающая огромные пространства, не представляет тех преимуществ накопления зимою снега, какие выпадают на долю отдельных тырсовых пятен, разбросанных далеко друг от друга по сравнительно обнаженной степи. Следовательно, тырсовое пятно к весне обладает большим запасом влаги, чем окружающая степь, лишенная или почти лишенная тырсы. Дальше *Phlomis* и *Serratula*, как растения – перекаати-поле, задерживаются калданом пятна в большем количестве, чем при условиях вне пятна. И хотя эти растения не любят расти среди сплошной тырсы, стесняющей свободу их развития и передвижения, но здесь вырастают чаще в силу более обильного обсеменения.

имеются перерванные группы еще не цветущего *Thalictrum minus*, образующие полукольцо (со стороны дороги растительность изменена, чем объясняется разрыв кольца). Вслед за ним идет кольцо, образованное *Poa pratensis* на фоне листьев *Carex Schreberi* (там же попадает кое-где также и *Ventenata dubia*; это кольцо тоже не сплошное, а прерванное в своей придорожной части). Затем идет сплошное пятно из подового пырея (*Agropyrum repens spreudocaesium*²). Еще дальше почва покрыта редко разбросанными экземплярами *Lepturus pannonicus* (цв.) и везде усеяна обильными всходами *Polygonum patulum* (в этой полосе лишь кое-где виднеются кустики пырея, выделяющиеся над низкорослым *Lepturus*). Наконец, в середине имеется лужа воды, среди которой сохранилась еще в одном месте группа пырея. Виновником полного уничтожения той растительности, которая занимала дно воронки в прошлом году, является, очевидно, не только появившаяся в ней в прошлом же году вода (вода этого года, очевидно, никакой роли не играла, так как ее там могло попадать слишком мало), но также и вытаптывание воронки скотом в то время, когда она была заболочена. Из прошлогоднего описания видно, что в этой воронке во время засушливого периода поселились даже такие растения, как *Festuca sulcata* и *Pyrethrum achillefolium*. Теперь их там вовсе нет.

Целинные степи в начале июня (6). В настоящем году, несмотря на дождливую и нежаркую погоду, созревание степных злаков началось довольно рано и совершалось в очень быстром темпе. *Poa bulbosa*, понятно, созрела уже давно, но так как она вообще отличается низким ростом, а в настоящем году рост ее был, кроме того, задержан весенними холодами, то, за исключением особенно вытопанных степей, она не имела никакого ландшафтного значения. Перистые ковыли, которые еще несколько дней тому назад играли столь видную роль и своими осями определяли облик степей лучшей сохранности, теперь уже значительно стусевались. Это произошло не только оттого, что значительная часть их зерновок с осями отвалилась, при чем попадают уже нередко кустики совершенно или почти целиком лишенные остей, но и оттого, что прочие весенние степные злаки пожелтели. У *Festuca sulcata* соломины и колоски приобрели уже ясно желтоватый или красноватый оттенок. У *Koeleria gracilis* метелки поблекли совершенно, пожелтели, а соломины приобрели желтовато-красноватый оттенок. Соломины перистых ковылей пожелтели тоже и только листья еще совсем зеленые. Понятно, что на таком желтовато-буроватом фоне и те ости ковылей, которые еще оставались, не выделяются достаточно резко, и только тогда, когда смотреть против солнца и лучи последнего отражаются от пучков остей, видно, что последних еще много, но все-таки уже прежней картины нет. Так как с уборкой сена в настоящем году запоздали, то обсеменение перистыми ковылями вышло обильным. Это особенно заметно там, где прокошенные полосы граничат с некошеной стенью. Вся поверхность сенокоса в таком случае усеяна

² В прошлогоднем описании у меня упомянуто *A. ramosum*. Полагаю, что последнее растение попало в список по ошибке.

остями, которые уже частью успели вбуравиться в почву. Однако, расстояние, на которое проникают зерновки с некошеной полосы, невелико. Каких-либо 2 – 3 десятка сажен составляют предел нормального разлета зерновок. При тихой погоде, очевидно, оно может сократиться почти до нуля. Зерновки *Stipa Zalesskii*, повидимому, опадают более легко. По крайней мере, общее впечатление получается такое, как будто бы *S. Lessingiana* увеличилась в своем количестве. Впрочем, необходимо отметить, что в некоторых участках степей (напр., за «Кролями» в сторону Гесова сарая) этот ковыль вообще попадался чаще и прежде. Там мы имеем участки с более низким травяным покровом, на котором почти исключительно попадаетея *S. Lessingiana*, и только там, где по тем или другим причинам покров делается более рослым и появляется *S. Zalesskii*. В таких участках пятна с более рослым травостоем, обыкновенно попадаютя и пятна степного костра (*Bromus riparius*). В настоящем году бросаея в глаза, что *Agropyrum cristatum*, развившееся столь пышно и обильно в прошлом году (оно попадалось в большом количестве тогда на больших площадях, производя как бы впечатление особой житняковой степи), в настоящем низведено до нормальных размеров, т. е. играет подчиненную роль. В урочище «Кроли», где в прошлом году житняка было особенно много, последний встречаея более обильно только по склонам байбаковин, т. е. там, где он всегда выступал более обильно¹.

В настоящем году обращаея на себя внимание факт, что *Linum austriacum*, попадавшееся в прошлом году хотя и не по всем степям, но не представлявшее вовсе из себя редкости, почти незаметно вовсе (я его нашел лишь несколько экземпляров в урочище «Кроли»; в прошлом году там это растение местами – попадалось даже довольно обильно).

Ковыль-тырса (*Stipa capillata*), который в прошлом году начал развиваться необычайно рано (13 июня один экз. отчасти выбросил свои ости), в настоящее время (7 июня) там, где он выступает в сплошных массах, еще не имеет сколько-нибудь развившихся соломин. Следовательно, его развитие в настоящем году идет там более или менее нормально. Однако, единичные дернины, попадающиея на пастбищных степях в виде редкого исключения, имеют не только вполне развитые соломины, но и кое-где на верхушках последних показались кончики остей. Один экз. тырсы на пастбище б.

¹ Интересно отметить, что *Agropyrum cristatum* – злак, как полагают, явно ксерофильный – любит также селиться по местам, несколько лучше увлажняемым. Так, напр., в прошлом году в урочище «Кроли» житняк особенно обильно развивался по ложине. В настоящем году я видел одну западину в том же урочище «Кроли» (6 июня), которая на границе от плато была окружена прерывистым кольцом из *Agropyrum cristatum* (также произрастали *Festuca*, *Koeleria*, изредка *Poa bulbosa*). В самой западине: группы *Agropyron glaucum* (в виде сплошных и густых зарослей), группы *Bromus inermis* (который, кстати сказать, в настоящем году попадаея вообще не часто и то почти исключительно в понижениях, тогда как в иные годы он появлялся в виде сорного даже на ровных степных участках), группы *Galium verum*, группы *Trifolium ambiguum*; единично или рассеяно: *Alopecurus pratensis*, *Dianthus guttatus*, *Sisymbrium toxophyllum*, *Koeleria gracilis*, *Festuca sulcata*, *Stipa Zalesskii*). Нельзя не отметить, что *Agropyrum cristatum*, подобно прочим пыреям, любит почвы несколько потревоженные, являея указателем некоторой нарушенности нормального растительного покрова.

заповедного участка (в районе Нового Этапа) найден был (7 июня по новому стилю) настолько развившимся, что на некоторых соломинах метелки выступили целиком.

Таким образом, развитие единичных экземпляров в настоящем 1923 году началось, по меньшей мере, на неделю раньше, чем в 1922 году (экз. собранные 7 июня 1923 г., были более развитыми, чем экз., собранные 13 июня 1923 года).

Участок около неб. кургана с «каменной бабой» (заповедная степь – 7 июня). Вершина кургана, на которой поставлена «баба», занята сплошь засыхающим уже сорным *Lepidium perfoliatum*. Там же местами попадает *Bromus squarrosus*, *Sisymbrium Sophia*, *S. Sinapistrum*. Под этой б. рослой сорною растительностью заметно *Agropyrum cristatum*, который за пределом засоренной верхушки на склонах курганчика попадает тоже, но является лучше развитым. По склонам, кроме житняка, произрастают: *Poa bulbosa*, *Koeleria gracilis*, *Festuca sulcata*, *Stipa Lessingiana*, *Bromus squarrosus*, а по фону из этих степных злаков разбросаны: *Trinia hispida*, пятно *Pyrethrum achillefolium*, *Sisymbrium junceum*, *Chrysocoma villosa*. Меж дернинами обильно выступает, как и в других местах этого кургана, ингредиентное *Trifolium arvense*. По слабо заметной прикурганной кольцеобразной выемке покров б. гидрофильный. Кроме элементов, перечисленных для склонов кургана, здесь появляется: *Stipa capillata*, *S. Zaleskii*, *Gallium verum*, *Salvia Aethiopsis*. С одной стороны имеются более густые тырсовые заросли, резко выделяющиеся на фоне пожелтевшего степного покрова. С с.-в. стороны эта заросль окружена полукольцевидной каймой рослого *Sisymbrium sinapistrum*, оторванные экземпляры которого были нагнаны здесь ветром и задержаны возвышающеюся стеною тырсового калдана (отсюда – у окраины обильное обсеменение сорного *Sisymbrium*). Среди самой тырсы местами много сплывающего ее *Gallium aparine*, попадают листья *Eryngium campestre* и возвышаются над тырсою будяки, *Delphinium Consolida* и *Tragopogon major*. Кроме того, среди тырсы растут: *Stipa Zaleskii*, *Trinia hispida*, *Plomis tuberosa*. Дальше, уже за пределами выемки, виднеется довольно много рослого *Pastinaca graveolens*, среди которого, между прочим, найден один экз. *Eriosynphe longifolia* и один экз. *Ferula caspica*. Кругом не особенно густой тырсовый покров.

Участок около другого такого же небольшого кургана, на котором имеется наклонная каменная «баба» (заповедная степь – 7 июня). У подножья самой «бабы», среди заросли из сорного *Lepidium perfoliatum*, находится разоренное гнездо степного орла (еще недавно я видел там яйца). Вершина, кроме упомянутого *Lepidium*, засорена *Sisymbrium Sophia* (много), в одном месте *Chenopodium album*, а под этим сорняком виднеются кое-где *Agropyrum cristatum*. По склонам, кроме степных злаков, *Pyrethrum achillefolium*, *Trinia hispida*. Везде много *Trifolium arvense*. По прикурганной выемке раннюю весною находились группы *Ficaria caltaefolia*, теперь, понятно, незаметные. Теперь там группы более рослой растительности, частью полусорного характера, образующие пятна: *Delphinium Consolida*, *Sisymbrium sinapistrum*, *Salvia Aethiopsis*, *Filago arvensis*, *Pastinaca graveolens*, *Poa pratensis*, *Galium verum*, *Vicia tenuifolia*, *Bromus*

inermis, *Verbascum phoeniceum*, *Potentilla argentea*, *Agropyrum repens*, *Medicago falcata*, *Dianthus guttatus*, *Vicia hirsuta*, *Agropyrum cristatum*. Среди этой более рослой растительности местами много *Arenaria serpyllifolia* и еще цветущих *Myosotis arenaria* и *Viola arvensis*. За пределами этой пестрой смеси форм и пятнами выступающих едва ли нормальных сообществ попадаетеся тырса, *Koeleria gracilis*, *Stipa Lessingiana*, *S. Zaleskii* (перистые ковыли здесь, как и вообще на заповедном участке, попадаютеся не часто), единично *Pastinaca graveolens* и *Ferula caspica*, много местами пятен серой *Linosyris villosa*, кое-где *Trinia hispida*, еще не образ. стеблей *Seseli tortuosum* и т. д.

Несколько дальше от наклоненной каменной «бабы» в сторону Камышевого сара идет понижение, кончающееся подовидно. Между прочим, там найдено было в цвету группу (7 июня) редкой у нас *Potentilla recta*. В другом месте системы этого понижения довольно обильно (местами) произрастало цветущее *Trifolium diffusum*, подобно многим другим однолетникам, развивающееся не ежегодно. Эта система понижений кончается, наконец, подом, вокруг которого имеется прерывистое кольцо из цветущей *Veronica spicata* (та форма, которая была названа Тужоном var. Falz Feini).

Б. Чапельский под (7 июня). За полосой, по которой обильно по фону из *Festuca sulcata* разбросана рослая цветущая *Ferula orientalis* (там же: *Poa bulbosa*, *Alopecurus pratensis*¹, *Koeleria gracilis*, *Stipa Zaleskii* – очень редко, *Phlomis tuberosa*, *Dianthus guttatus*², *Achillea micrantha*, *Ventenata dibia*, *Vicia tetrasperma*, *Agropyrum ramosum* – стерильные побеги, *Gallium verum*, *Sisymbrium junceum*, *Pastinaca graveolens*, *Veronica spicata* (кое-где неб. и негустыми группами), располагается обширнейшая зона почти чистой *Festuca sulcata*, которая начинает созревать. Соломины ее то являются бледно-желтоватыми, то (чаще) окрашены более или менее интенсивно в красно-фиолетовый цвет. В этой полосе нет уже ни *Koeleria*, ни *Poa bulbosa* (разве в виде редкого исключения кое-где единично появляется слабо развитый кустик). Совместно с *Festuca*, но несравненно менее обильно, чем она, выступает *Alopecurus pratensis*, плоды которого в значительной мере уже опали. Под этими злаками везде виднеются стерильные побеги *Agropyrum repens pseudocaesium*, которое развивается несколько лучше лишь там, где *Festuca* по той или иной причине уничтожена или угнетена (в последнем случае и *Alopecurus pratensis* развивается более обильно). Как это ни странно, на совершенно сухой, светлой подовой почве между дернинами, появившейся в засушливые годы *Festuca sulcata* попадаетеся кое-где болотная *Gratiola officinalis*, теперь цветущая. Меж дернинами овсяницы чаще всего – голая почва или небольшие побеги *Artemisia austriaca*, заходящей до центра пода. Кроме того,

¹ В подах около Аскании выступают в виде двух рас: с черноватыми плодами и с желтоватыми плодами. Обе расы приблизительно одинаково обыкновенны.

² За полосой *Ferula* (дальше к середине пода) местами очень обильно появляется эта гвоздика в виде расы, как и везде в Аскании, Falz-Feini, отличающейся короткими прицветными листьями. В полосе *Ferula* она попадаетеся лишь изредка.

нередко появляется ингредиентная *Ventenata dubia*. Фестуковая степь развита теперь в Б. Чапельском поду на огромных пространствах. В сущности, здесь мы имеем дело с своеобразным фитосоциальным целым, которое является комбинированным.

Дело в том, что основная (постоянная) подовая растительность в засушливые годы развивается слабо, частью не развивается вовсе. Постепенно сухое днище пода занимает фестуку, которая занимает, наконец, под сплошь. Прочие степные злаки подвигаются только на окраину пода и не заходят в область настоящей подовой почвы. *Festuca sulcata* тогда подавляет все и только *Alopecurus pratensis*, *Gratiola officinalis* да быстро кончающие весной развитие элементы в роде *Myosurus minimus*, *Nasturtium brachycarpum*, *Cerastium anomalum*... еще удерживаются. Там, где *Festuca* повреждена *Cledeobia*, развивается тоже типично подовая *Centaurea inuloides*. Подовый пырей подавлен и прозябает только в виде стерильных побегов. Однако, стоит поду покрыться в достаточной мере водою, чтобы он очистился от *Festuca*. Тогда он покрывается рослыми дернинами подового пырея (*Agropyrum repens pseudocaesium*), подовой осоки (*Carex nutans*), сусака (*Bromus umbellatus*), бекманнии (*Beckmannia eruciformis*), *Inula britanica*... Появляются более обильно и те элементы, которые переживают сравнительно хорошо и засушливый период (*Alopecurus pratensis*)... Кроме того, обильно появляются и более мелкие элементы в роде *Elatine alsinastrum*.

25 июня, возвратившись из экскурсии в Крым, я застал степь сильно выгоревшей, так как дожди прекратились и наступила жара. Злаки и прочие растения весеннего цикла созрели или частью начали засыхать вследствие недостатка влаги. Тырса, вследствие указанной причины, приостановилась в своем развитии. Среди сплошного ее травостоя ости почти не выступили, но побеги и листья еще не потеряли своей зеленой окраски. Одиноко вырастающие ее дернины у окраин и по сбоям отчасти выпустили ости; но, в общем, и они мало развились по сравнению с тем состоянием, в котором они находились до моего отъезда, о чем упоминалось выше. Австрийский полынок (*Artemisia austriaca*) вследствие недостатка влаги тоже развился слабо и не так бросается в глаза, как в обычные годы. Летние ингредиенты вследствие того же недостатка влаги также развились слабо. В общем, степь напоминает уже осеннюю картину. Однако, если условия влаги изменятся к лучшему, то не исключена возможность развития ковыля-тырсы, так как время к этому еще не утеряно. Наоборот, отмеченное выше развитие единичных дернин тырсы надо считать преждевременным.

Так как вследствие некоторых обстоятельств я вынужден был прекратить дальнейшее исследование Асканийских степей, то считаю уместным закончить эту мою работу списком тех растений, которые раньше мною здесь вовсе не наблюдались или в распространение которых удалось внести интересные детали:

1) *Reseda lutea* L. Один экз. найден при дороге в Григорьевку близ экономии (цв. 30 мая).

2) *Euphorbia agraria* M. B. Одна небольшая нецв. группа найдена (30 мая) на целинной степи по левую сторону от Громовской дороги (незначительное понижение с изреженным растительным покровом).

3) *Arenaria graminifolia pubescens* Fenzl. Один экз. с цв. и незр. плодами найден на пониженной степи (в конце мая) С. А. Дзевановиком.

4) *Silene densiflora d'Urv.* На степи главным образом из *Koeleria* в урочище «Кроли» (за последней рощей против Гессового сарая) 14 экземпляров в виде почти одной прямой линии (цв. 1 июня).

5) *Lavathera thuringica* L. Нецв. найдена в котловине за Орловым сараем (С. А. Дзевановский).

6) *Echium vulgare* L. Один крупный экземпляр (цв. 1 июня) найден при дороге (в Успенку) близ питомника.

7) *Salvia nutans* L. Несколько экз. найдено при дороге между экономией и питомником.

8) *Lathyrus Nissolia* L. Это заносное растение, после продолжительного перерыва, найдено вновь на Герцогском валу и у канавы в Зоопарке.

9) *Acroptilon Picris* С. А. Mey. Несколько раньше незамеченных очагов этого заносного сорняка найдено в течение 1923 года на полях и у дороги.

10) *Allium rotundum* L. Два экз. с бутонами найдено (31 мая) в лощине (уроч. «Кроли») и более значительное количество – в углублениях у раскопанных курганов (тоже в урочище «Кроли»).

Різниченко В.

Нарис Гідрогеологічних умов району державного степового заповідника «Чаплі»

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 9–16.

Славнозвісний на весь світ заповідник «Чаплі» (кол. «Асканія-Нова»), розлогим простором розкинувся серед сухих, безводних, безстокових степів Причорноморщини.

На багато десятків версов навкруги розгортається степове дозвілля, що має характер трохи не ідеальної рівнини, яку не зрошує жодна річка або навіть струмочок, не перетинає жоден яр чи балка.

Тільки «поди», невеличкі й чималі, та степові лощини почасти порушують одноманітність рельєфу цієї первісної рівнини, що в недавні геологічні часи ще спочивала під рівнем моря.

Підсоння степів району «Чаплів» визначається всіма ознаками суто континентального: різкі коливання температур дня й ночі, а також середніх місячних і річних, велика спека влітку й великі для даної широти морози взимку, невелика кількість опадів, що її треба рахувати в середньому коло 300 мм. на рік, раптові величезні зливи¹, панування на протязі значної частини року північно-східних сухих вітрів «суховіїв» - усе це є досить характерними ознаками підсоння цієї частини причорноморських степів.

Ще Ф. Теєтцман², що йому в першій половині минулого століття (р.р. 1832-1841) довелося прожити низку років і робити спостереження в районі «Асканії-Нової», так характеризує підсоння цього району: «Тут вважається за цілком звичайне, коли від одного гарного дощу до другого приходять три місяці (влітку). Улітку також звичайно зовсім не буває роси, земля вкінці висихає, стає тверда, як камінь, репається; у щілинах, що таким чином виникають, кінь може зламати ногу. Всяка рослинність гине».

У другому місці своєї праці Ф. Теєтцман каже: «Я можу запевнити, що в р.р. 1832 та 1833 я тут прожив 20 місяців і не бачив і одної краплини дощу, і одної сніжинки». Правда, таку страшенну посуху він вважає за виняток, але сама можливість її дає багато для уявлення картини місцевого підсоння.

У цілковитій згоді з Теєтцмановими спостереженнями маютья спостереження й пізніших дослідників. Так, напр., Н. Соколов³ каже: «Які страшні бувають тут неврожаї, нам самим довелося переконатися р. 1885. Через цілковитий брак дощу в першій половині літа все зілля на степу вигоріло настільки, що й косити не було чого. Озимина теж побільше загинула, не встигши налити колоса. Ярина місцями цілком не посходила, всюди видко було просторі лани, де не зеленіло жодної билиночки, хоч проте ці лани були засіяні ячменем, вівсом, ярою пшеницею; але ніщо не посходило через те, що з кінця квітня й до кінця червня не було й краплини дощу».

Такі величезні посухи відбуваються тут періодично. За останніх часів рік 1921 був таким критичним посушним роком, що побіч інших тяжких обставин (порядку соціального) спричинилося в Причорноморщині до страшного голоду з усіма його наслідками до дикого людодства включно.

¹ Відома, наприклад, злива в серпні р. 1899, коли протягом двох годин Великочепельський під був залитий на глибину до 0,5 саж. і більше водою. Тоді були залити водою поди Малочепельський, Баріашівський, Агайманський та інші великі поди.

² Franz Teetzmann. Ueber die Sudrussischen Steppen und uber die darIn im Tuarischen Gouvernement belegenen Besitzungen der Herzogs von Anhalt Kolthen (див. переклад Д.Зерова за редакцією проф. Станчинського, що друкується нижче, з оригінала якого й користувався автор).

³ Общая геологическая карта России. Лист 48. Труды Геологич. Комитета. Т. IX. №1, СПб, 1889, стор. 182.

Взагалі тут вважається, за Н.Соколовим, що на 10 років буває «2 роки доброго врожаю, 3-4 роки середнього і 5 років неврожаю, що буває в наслідок переважно посухи - головної кари тутешнього землеробства».

І от коли, при такому упередженні, після довгого переїзду безкраїм таврійським степом (пустинним і вигорілим) я літом 1922 р. наближувався до «Чаплів», то мимоволі мене вразила картина пишнотропічної оази з гаєм, садом, озерами й болотами, що серед них джерелом б'є дзвінке й шумливе різноманітне звірине й пташине життя.

Це є наслідок використання тут одного з поземів артезійських вод району для меліорації місцевого степу у відповідному напрямку.

Гідрогеологічна будова всякого району в комплексі всіх природних умов його відіграє дуже важливу роль, а в деякій частині має рішення значіння в напрямі органічного та неорганічного життя його, через те і в напрямі тих меліорацій, що бере на себе проводити культурна людина для поліпшення життя.

ВИНОСКИ

В районі заповідника й акліматизаційного зоопарку «Чаплі» значіння згаданого природного чинника таке велике, що без дуже сприятливих умовин з цього боку саме існування зоопарку цілком не було-б можливе.

До часів, коли засновано Ф. Фальц-Файном зоопарк (1888 р.), тут велося виключно екстенсивне, головним чином, скотарське (з перевагою вівчарства), господарство. З 13.000 десятин маєтку (самої тільки Асканії, без інших частин заповіднику, що має б. 40.000 десятин) більше як 10.000 десятин перебувало під випасом (цей напрямок сільського господарства доховувався й до останніх часів).

Потреби на воду задовольнялися з колодязів, що жилилися з небагатого на воду першого водомісного позему в пісках-пливунах під бурими червонуватими четвертинними суглинками на глибині коло 8-10 сажнів. Води в цих колодязях не зовсім вистачало для напування скотини, і часто траплялося, що гурти ходоби й отари овець простоявати цілими ночами коло степових колодязів, поки вдавалося задовольнити їхню потребу.

Коли в кінці 80-х років минулого століття Ф. Фальц-Файн розпочав був справу організації акліматизаційного зоопарку, він на самім таки початку звернувся за порадю до гідрогеолога. Згідно з його бажанням р. 1888 в маєток «Чаплі» («Асканія-Нова») таврійська губерніяльна земська управа командувала відомого гідрогеолога земства. Після попередніх дослідів він зробив такий висновок¹:

«Беручи на увагу положення геологічних поземів на берегах Дніпра, Молочної і Кіркенітської затоки, треба сподіватись, що в «Чаплях» (і Преображенці) артезійська вода буде здобута на глибині значно меншій, ніж у міському колодязі в Мелітополі (132 саж.) може бути наполовину меншій. Для самого процесу свердління не передба-

1 Отчет гидрогеолога таврической земской управы за 1888 год, стр.6

чається жодних особливих труднощів, бо мається проходити породи м'які або середньої твердості; ті конкреційні пісковці, дуже тверді, що можуть зустрітися, являтимуть собою лише тонкі перевірки. Можна побоюватися тільки, що натиск води буде не досить великий і через те, щоб мати певну кількість її, потребуватиметься порівнюючи більший діаметр свердловини. Треба зауважити проте, що для певних завбачань ті геологічні дані, що маємо, ще надто нужденні; артезійське свердління в «Чаплях» або в Преображенці буде першим у Придніпровському повіті, і не його наслідки слід передбачати, а від нього треба сподіватися вказівок на можливі наслідки дальших спроб».

Завбачання Н. Головінського справдилися в значній мірі і в деякій частині з великою докладністю; він не міг тільки на підставі тих даних, що мав він у ті часи в своїм розпорядженні, передбачати наявності тут зовсім неглибокого артезійського позему в понтичних вапняках, а рахував на артезійський позем у сарматських покладах, що його дійсно знайдено при одному глибокому свердлінні в «Чаплях» року 1912 на глибині коло 68 сажнів. Але про це докладніше скажу трохи далі. Тепер усе водопостачання району «Чаплів» провадиться з колодязів, що живляться рясною і доброю водою з першого артезійського позему в понтичних вапняках.

У цьому районі, включаючи й територію приєднаного до нього «Доренбургу», є 30 артезійських колодязів.

Умови зложення й характер цього позему в районі «Чаплів» мені довелося з'ясувати в загальних рисах короткими попередніми дослідями підчас першої сесії Асканійського Комітету, що в ній я брав участь як представник Українського Геологічного Комітету і Гідрогеологічного Бюро Сільсько-Господарського Наукового Комітету України.

Дані що до цього району поповнено підчас осінніх моїх дослідів того-ж року, головніше, в західній частині Дніпровського повіту.

Завдяки щирій допомозі охоронця асканійського музею Генріха Карловича Рібера та Івана Михайловича Привалова, що під доглядом його були збудовані майже всі сучасні колодязі на території «Чаплів», мені, не вважаючи на несприятливий загальний, цілком рівнинний рельєф місцевості без жодних природних відслонень, і не вважаючи на обмежений час дослідів, пощастило здобути цілком конкретні вказівки для загального уявлення умов уложення підземних вод району.

У музеї я розглянув два геологічні перетини: свердловини у Великочапельському поду району «Чаплів» завглибшки в 69 сажнів, представлений 30 зразками порід, та при залізничній станції Ново-Олексіївка завглибшки в 55 саж., представлений 26 зразками; зроблено огляд глинища цегельні при економії «Чаплі», огляд геологічного перекрою шахти завглибшки в 55 саж., представлений 26 зразками; зроблено огляд глинища цегельні при економії «Чаплі», огляд геологічного перекрою шахти завглибшки в 7 саж. на «Новому етапі» для здобування піску, який ілюструє більшу частину товщі четвертинних покладів району; зареєстровані майже всі відомі на основній те-

риторії «Чаплів» і території «Доренбургу» колодязі числом усіх на 37; із них оглянемо й пороблено поміри 30 колодязів і зібрано ізусні відомості про решту; розглянемо рукописні дані про водотяг «Чаплів» та инш.

На підставі всього зазначеного вимальовується така картина.

Перший позем ґрунтових вод є тут на глибині, як уже згадувалося, коло 8-1- сажнів у пісках-«пливунах» долішньої верстви четвертинних покладів району, що їх загальну grubіть треба рахувати в середньому на 9-12 саж.

Вода цього позему, недостатня кількістю й не завжди цілком догідна своєю якістю, не могла вповні задовольнити потреб навіть дуже екстенсивного степового господарства, що, між иншим, разом із думками заснувати акліматизаційний зоопарк примусило шукати инших джерел водопостачання.

У 90-х роках увесь район «Чаплів» перейшов на водопостачання з першого артезійського позему, що заложений тут на глибинах усього коло 15-20 сажнів у більш-менш твердих, розколинуватих і ніздрястих вапняках понтичного поверху (з *Dreissena* і *Cardium*) під негрубим шаром водотривких, пластичних брунато-червоних глин горішнього позему, видимо, теж понтичного поверху.

Понтичний артезійський позем має повільний, але виразно помітний навіть у межах самої території «Чаплів» похил з півночі на південь. Так, на північній межі цієї території згаданий позем спостерігається на глибинах коло 15–16 саж. від поверхні землі.

Притому відомі випадки, коли його досягали навіть шахтними колодязями й артезійська вода самотужки, своїм натиском проламувала стончений шар взагалі негрубих водотривких глин у дні шахти.

На північ від цієї межі спостерігається, як понтичні вапняки ступенево підносяться де-далі вище, і врешті на лівому боці Дніпрової долини виступають уже у відслоненнях на денну зверхність, напр., в околицях Каїрів, Коховки та инш., де їх здобувається для випалювання вапна. Теж саме спостерігається і в північно-східньому напрямі: так, напр., понтичний поверх із вапняками в с. Тимошівці є, за даними Н. Соколова, вже на височині коло 35 саж. над рівнем моря.

На південній межі території «Чаплів» артезійський позем у понтичних вапняках знижується до глибини коло 18-20 саж., а далі на південь, на березі моря, воду цього самого позему здобувають із глибини уже коло 30-50 сажнів.

Надзвичайно цікаві факти коливання рівня води у прибережних артезійських свердловинах коло моря, які спостерігаються там підчас великого прибою хвиль, при чому помічається підвищення рівня води в свердловинах, що живляться з понтичного артезіанського позему, до 0,3 саж. проти ординара. Це дає привід гадати, що межі стоків вод цього позему в даному районі є у дні моря не надто далеко від берега.

Отже, в даному разі ми маємо діло з типом похилого вложення артезійського водозабору, що межі живлення його починаються не дуже далеко за північною межею

території «Чаплів», межі стоку його частково відкриваються у прибрежній досить широкій смузі морського дна, а район натиску обіймає всю територію «Чаплів» і простягається до берега моря, розпросторюючись і далі на Перекопську шийку (межимір'я).

Територія «Чаплів» займає досить вигідний обруб району натиску артезійських вод цього позему, де неглибоке вложення самого позему і піезометричний рівень його вод відкривають змогу порівнюючи, легко його експлуатувати.

Невеликий взагалі натиск вод понтичного артезійського позему на території «Чаплів», що стоїть у цілковитій згоді з не дуже великою відділеністю на півночі меж живлення цього позему, в напрямі на південь, згідно з умовами вложення його, помітно зростає вже в районі «Чаплів». Так, коло північної межі ми маємо натиск приблизно 4,5-6,0 саж., а в південній частині - коло 7-8 саж. А ще далі на південь, у приморських свердловинах, натиск води доходить до 30 саж. і більше.

Що до притоку й водних запасів даного артезійського позему, то на це деякі конкретні вказівки подають такі факти.

З часів переходу степових колодязів «Чаплів» на живлення артезійськими водами всі потреби що до постачання води отарам овець і гуртам худоби, а також при польових машинних роботах улітку цілком забезпечувалися, і не було випадку, щоб бракувало води при постійному, незмінному рівні її в колодязях.

Приклади спробного відкачування води за допомогою одного відосередкового і двох толокових (поршневих) смоків разом з двох порядлежних шахт на майстерному дворі «чапельської» економії давали 17.000 відер води за 1 годину. Вода при тому знижувалася на 0,5 саж. але при дальшій одкачці вона вже залишалася незмінно на одному рівні.

Як зважити, що за сучасного стану вживання артезійської води господарством «Чаплів», коли витрачається коло 20.000 відер води на цілу добу і при цьому задовольняється всі потреби економії з боку водопостачання і в значній мірі з боку живлення іригаційних каналів та водоймищ, то можемо вважати, що всі функції та потреби зоопарку «Чаплі» цілком забезпечені з боку водних запасів розгляненого артезійського водозабору, що є достатні також і для дальшого нормального розвитку «Чаплів» у близькій майбутності.

Питання тільки повстає про достатню кількість палива, потрібного, щоб використовувати ці запаси; паливо досі постачалося сюди з Донецького кам'яновугільного басейну, але я вважав-би за далеко зручніше з огляду на умови транспорту здобувати його з нашого найпівденнішого торфовища – «Великого Кардашина»¹.

Що до добротності води даного артезійського позему, то на смак вона гарна, прісна, без запаху. Роблено й аналізи її, але дані їх підчас війни загублено, і досі не вдалося їх розшукати. Температура води є стала й відповідає 9 ступеням R.

1 В.Різниченко. Природні умовини найпівденнішого родовища торфів на Україні (рукопис).

Грубість понтичних покладів у районі «Чаплів» сягає всього коло 3,5 саж. Нижче йдуть сарматські поклади, можливо, з переходною верствою меотичних покладів угорі.

Глибокою розвідковою свердловиною, закладеною в середній частині великочапельського поду, виявлено наявність цих покладів, які складаються з черепашкових і політових, місцями міцних, злитних перекристалізованих вапняків, що перемежуюються з верствами вапнякуватих і мушлякових пісків і з проверстками темносірих або чорних глин з гіпсом, до глибини 69 саж. від поверхні землі.

До цієї глибини свердловина не вийшла ще з сарматських покладів із такими представниками фавни, як *Mastra*, *Ervilia*, *Cardium*, *Tapes*.

У долішній частині перетину, на глибині коло 67 саж. від поверхні, свердловина натрапила на другий артезійський позем у ясосірих вапняково-мушлякуватих і вапнякувато-кварцевих пісках під досить грубою верствою чорних глин із гіпсами.

Тиснення води цього позему перевищило тиснення води позему в понтичних вапняках усього на 0,3 саж. Виявилося, що вода цього позему не зовсім прісна і з досить міцним сірчано-водневим запахом.

З огляду на те, що було визнано, що вода цього артезійського позему не може мати практичного значіння для «Чаплів», визначення витрати води його не зроблено і водопостачання чапельського господарства зупинилося на експлоатації першого артезійського позему в понтичних вапняках.

Всьому господарству «Чаплів», не рахуючи степових колодязів, постачають воду три колодязі, що є на майстерному дворі економії. Вода подається трьома толокневими смоками і одним відосередковим. Для того, щоб упорядити в рух усі чотири смоки, разом потребується коло 20 кін.сил. Але ніколи не буває, щоб усі чотири смоки вправлялися в рух одночасно, бо для цього нема потрібної сили машини. Та й не було досі потреби на таку величезну кількість води, яку можуть дати всі смоки разом: одна пара смоків подає 10.000 відер води в одну годину, третій смок дає 3.500 відер на одну годину, а відосередковий - 10.000 відер води за одну годину. Всі потреби господарства задовольняються нині працею двох смоків. Ці смоки подають господарству всього коло 40.000.000 відер води на рік (притому один із них працює не цілорічно, а тільки по весні й улітку, коли найбільше потребується води для іригації та живлення ставків, озер і болот). З загальної кількості води, що постачається, коло 4.000.000 йде на задоволення потреб населення й напування худоби, а коло 36.000.000 - на штучне зрошування та на підтримання водоймищ.

З 1 січня р. 1922 по 1 травня смоками подано всього до 16.000.000 відер води. З цього числа на підтримання озер і болот пішло коло 10.000.000 відер, на ботанічний ставок - коло 2.000.000 відер, на зрошування ботанічного саду протягом березня і квітня - коло 3.000.000 відер, на городи - коло 300.000 відер та для населення й напування худоби - коло 1.500.000 відер.

Ботанічний сад «Чаплів» має коло 50 десятин, зоопарк - коло 100 десятин озера й болота - коло 40 десятин, городи- всього 10 десятин.

За достатньої кількості палива система артезійського водопостачання в «Чаплях» дозволить збільшити площу водоймищ, досвідних полів, городів, розсадників то-що, взагалі збільшити агрикультуру, птахівництво й рибництво в кілька разів проти теперішнього.

Яку велику вагу мають меліораційні спорудження, що могли розвинутися тут виключно через сприятливі умови вложення артезійських вод району, це можна бачити з того, що навіть на кліматичних умовинах не залишилася без впливу присутність тих споруджень. Так, на підставі 10 річних дуже ретельних спостережень над опадами по дощоміру, поставленому в економії «Чаплі», що провадив їх Г. Рібергер, середня кількість опадів на рік визначається цифрою коло 400 м/м., тимчасом як для всього цього району причорноморських степів, як уже згадувалося, треба її рахувати в середньому коло 300 м/м.

Маючи на увазі таку величезну вагу артезійських вод для життя «Чаплів», як надзвичайно важливого культурного й наукового осередку, треба визнати за конче потрібне детально з боку гідрогеологічного дослідити район та зорганізувати тут стаціонарні гідрогеологічні та меліораційні спостереження. Вага таких заходів збільшується ще тим, що здобутки таких дослідів і спостережень могли-б бути в певній мірі узагальнені та використані для значної частини посушливого степового півдня України.

Россинский Д. М.

Перелет поганки большой

Украинский охотник и рыболов, 1926. №5. С. 19-21.

(1585 встреча кольцованной птицы Русского Орнитологического Комитета Русского Общества Акклим. Ж. и Р.)

Десятого апреля 1925 года хранителем музея, препаратором 1-го Госзаповедника им. Х. Г. Раковского (б. Аскания Нова), кольцо «Moskwa Ornithol. Komitet. С 1883», выданное в 1915-м году Русским Орнитологическим Комитетом Фр. Эд. Фальц-Фейну и зарегистрированное в книге 3-й Русского Орнитологического Комитета под № 1959 на странице 79, было наложено на ногу поганки большой (*Podiceps cristatus* L.), по полученному в Русском Орнитологическом Комитете 7 апреля 1926 года сообщению 1-го Госзаповедника им. Х. Г. Раковского (б. Аскания-Нова) от 30 марта 1926 г. за № 894 в ответ на запрос Р. О. К-та от 6 марта 1926 года.

Пятого марта 1926 г. от профессора Г. А. Кожевникова в Русском Орнитологическом Комитете был получен вскрытый пакет со штемпелем «Орнитологическая Станция Росситен, Куришская низменность» (*Vogelwarte Rossiten Kurische Nehrung*) и адресованный

Орнитологическому Комитету, но неправильно направленный в Наркомздрав М. Черкасский пер. 2. Пакет был получен в Москве 11 декабря 1925 года и содержал в себе указанное выше кольцо и сообщение нижеследующего содержания на немецком языке.

«Кнаксен, 5 Ноября 1925 года Орнитологической Станции. В Росситен. Восточная Пруссия. В воскресенье 31 Октября т. г. здешний владделец нашел в лесу поганку большую, повидимому, застреленную. Она имела на ноге прилагаемое кольцо. Мы были бы очень благодарны Орнитологической станции, если бы получили извещение о происхождении кольца и животного. Петерс, учитель в Кнаксен, округ Нейштеттин, Померания».

О результатах этого опыта Русский Орнитологический Комитет известил с благодарностью Г. И. Риббергера, Петерса и проф. И. Тиннемана, заведующего Орнитологической Станцией в Росситен, отношениями 9 и 11 Апреля 1926 г.

Результаты этого точно проведенного научного опыта в виде дела, с соответственной перепиской и кольцом «Moskwa Ornithol. Komitet C 1883» хранятся в Русском Орнитологическом комитете и зарегистрированы в его книге встреч под № 158.

Результаты опыта изучения перелета птицы кольцеванием зарегистрированы в следующем виде.

Название птицы: Podiceps cristatus L – Columbus cristatus L – Haubentaucher – Поганка большая.

Меточное кольцо: «Moskwa Ornithol Komitet C 1883» зарегистрировано под № 1959 на стран. 79 третьей книги распределения колец Р. О. К-та, выдано в Асканию-Нова Фр. Эд. Фальц-Фейну в 1915 году.

Время метки: наложено на поганку большую 10 апреля 1925 года.

Место метки: Украина. Первый Госзаповедник им. Х. Г. Раковского (б. Аскания-Нова).

Метчик: Г. И. Риббергер, хранитель и препаратор 1-го Государственного Заповедника им. Х. Г. Раковского (б. Аскания-Нова).

Географическое положение места метки: 46° 32'–20" с. ш. и 3° 50', 45" в. д. от Пулкова.

Начало опыта: 10 апреля 1925 года.

Встреча кольцеванной птицы Р. О. Ком-та: № 158, зарегистрирована в книге встреч Р. О. К-та на стр. 7.

Время встречи: 31 октября 1925 года.

Место встречи: Кнаксен, округ Нейштеттин, Померания, Германия, в лесу.

Наблюдатель: Петерс, учитель в Кнаксен.

Состояние птицы: найдена, повидимому, застреленной.

Географическое положение места встречи: 53° 50' 55" с. ш. и 10° 58' 54" в. д. от Гринвича.

Расстояние от места метки до места встречи по воздушной линии – 1.300 километров.

Направление перелета: С.-З.

Промежуток времени от метки до встречи – 6 месяцев 21 день.

Извещение наблюдателя получено Р. О. К-том 5 марта 26 года.

Запрос в 1-й госзаповедник им. Х. Г. Раковского – 6 марта 1926 г.

Ответное извещение получено Р. О. К-тетом 6 апр. 1926 года.

Уведомления Р. О. К-та о результатах опыта.

1. Г. И. Риббергер: 9 апреля 1926 года.

2. Петерсу 11 апреля 1926 года.

3. Проф. И. Тинеманн в Росситен: 11 апреля 1926 г. Конец опыта 11 апреля 1926 года. Продолжительность опыта 1 год и 1 день.

Подробное изложение протокольных деталей опыта и изучения перелета птицы кольцеванием в русской орнитологической литературе появляется впервые и имеет инструктивное значение.

По данным проф. Н. А. Холодковского (Птицы Европы стр. 599 СПб Девриен 1911): 496. *Podiceps cristatus* L. Поганка большая *Colymbus cristatus* L. *Colymbus. Cornutus* Briss. *Der grosse Lapentaucher, Le grôbe huppé. The great crested grebe.* Чомга. Гагара. Хохлатая гагара. Крохаль. Нырок. Кавра. Хохлатая поганка.

«Большая поганка распространена в качестве гнездящейся птицы почти по всей континентальной Европе, кроме Норвегии и Севера Европейской России (к северу до 61 гр. с. ш.). На Кавказе, в южной Сибири и Средней Азии; зимует в разных тропических странах Старого Света, оседла местами в южной Европе (Греция, Испания), в Африке, Австралии, в Новой Зеландии. В Россию весною она прилетает в апреле или начале мая и улетает в сентябре-октябре к берегам Черного и Каспийского морей и далее на юг. На весеннем пролете эти птицы летят днем, не очень высоко, по одиночке или небольшими стайками; на осеннем пролете преимущественно ночью».

«Для гнездования большая поганка избирает преимущественно берега больших озер и болот и гнездится иногда в большом количестве в данной местности, так что является птицею довольно общественною. Вскоре по прилете начинается кладка и вывод птенцов; в конце лета (в одних местах позднее, в других раньше) молодые птицы уже отлетают. Как и гагары, эти птицы очень пугливы и охота на них не легка: они очень быстро ныряют, увидев малейшую опасность, и обыкновенно успевают нырнуть ранее, чем до них долетит дробь из ружья. Призывный крик большой поганки звучит как ке-ке-ке, в брачный период она издает род громкого краканья, – в роде «крао» или «круо».

В брачном оперении верхняя сторона головы и большие, в виде рогов, пучки перьев по бокам головы черные, остальная голова белая, начало шеи окружено большим ржаво-бурым, по краю почти черным воротником. Задняя сторона шеи и спина коричнево-бурые, крылья коричнево-бурые с белым передним краем. Нижняя сторона атласисто-белая с ржаво-бурыми пятнами на боках брюха. Клюв красноватый, раек красный, ноги

зеленовато-бурые, внутри светлее. Самка похожа на самца, но несколько меньше его, пучки перьев на голове и воротник несколько менее развиты. В зимнем оперении воротник и хохлы на голове мало выражены, бурые части оперения с примесью серого цвета. Молодые птицы не имеют хохлов и воротника; голова и шея с белыми и буро-серыми продольными полосами. Длина тела около 95 сант., крыла около 18 см., хвоста почти нет.

Приводим здесь же и данные о поганке большой проф. М. А. Мензбира (Птицы С. П. Б. Брокгауз - Ефрон. 1904-1909 стр. 197–201).

Типичным представителем рода (*Podiceps*) является большая поганка (*P. cristatus*), иначе называется чомгой и хохлатой гагарой. Это очень красивая птица, достигающая длины до 20–24 д. Самец в брачном наряде сверху матово-черный; передний край крыла, второстепенные маховые и вся нижняя сторона, включая подмышечные и испод крыльев, белые, с ржавчато-бурым цветом на боках; лоб, темя, затылок и большие перья по бокам головы черные; бока головы, горло и зоб белые, постепенно переходящие в ржаво-красный воротник, наружный край которого черный. Клюв красноватый; голая полоса между клювом и глазом черноватая; ноги грязно-оливково-зеленые с черноватой наружной стороной плюсны и серыми суставами; радужина ярко красная. Самка сходна с самцом, но меньше и с менее развитыми хохлами и ошейником. В зимнем наряде хохлов и ошейника почти нет, окраска же верхней стороны гораздо бурее, нежели весной. Пуховой птенец сверху бурый, с белой головой, шеей и нижней стороной тела, с черными полосами вдоль верхней стороны и груди, с двумя черными перевязями на клюве и с серым пятном с каждой стороны головы.

Немногие птицы распространены так широко, как большая поганка. Принадлежит восточному полушарию, она гнездится в большей части Европы, живет оседло в подходящих местах Африки (в тропической зоне, вероятно, только на большой высоте над уровнем моря), более или менее обыкновенна в большей части южной и средней Азии, найдена в Австралии, Тасмании и Новой Зеландии. При этом надо заметить, что австралийские особи, несмотря на то, что отделены большим расстоянием от главной области распространения вида, ничем не отличаются от типичных. Говоря подробнее о распространении большой поганки в Европе, мы видим, что вне пределов России она распространена вообще к югу от Балтийского моря, но, исключая Британских островов, всюду перелетная птица. В виде исключения залетает на Фарерские острова, в Гренландии и Исландии не найдена, в Норвегию залетает изредка, в южную и центральную часть Швеции прилетает правильно на лето. Переходя к Европейской России, мы видим, что описываемая птица в Финляндии обыкновенна к северу до 61° с. ш., но встречается и севернее; в области Двины доходит, быть может, до Архангельска, но это не выяснено, равно как распространение ее в Вологодской и Вятской губ. В Северной части Пермской губ. большая поганка редка, по крайней мере, вблизи от хребта, но далее к югу становится обыкновеннее и как в Уфимской, так и в Оренбургской губ. уже очень обыкновенна.

новенная. На всем остальном протяжении Европейской России большая поганка гнездится, встречаясь более или менее часто. В зависимости от количества подходящих станций. В области северного побережья Черного моря эта птица живет почти круглый год, улетая отсюда только не надолго. В Крыму, несомненно, встречается зимою, но неизвестно — гнездится ли? Что касается Азии, то большая поганка очень обыкновенна в юго-западной Сибири и прилежащих частях Русского Туркестана, но бывает только на пролете в большей части нашего Туркестана, вероятно, за недостатком подходящих мест для гнездовья. Она гнездится также в Закаспийском крае, Восточном Туркестане, Монголии и долине ХУАНХЭ, живет оседло на Каспийском море, зимует на Мекранском берегу в Белуджистане и Индии (отдельные пары, вероятно, остаются гнездиться и здесь), хотя не найдена ни в юго-восточной Сибири, ни внутри Китая, но зимует на берегах Японии и Южного Китая. На островах Малайского архипелага не найдена».

Мы опускаем подробное описание гнездовья поганки большой и остановимся еще на следующих данных проф. М. А. Мензбира.

В начале зимы хохлатые поганки в значительном количестве скопляются у северных берегов Черного моря, а также вероятно и Каспийского. В это время их можно часто видеть на Сиваше и у южного берега Крыма. Когда позднее холода усиливаются даже здесь, поганки отлетают еще южнее и на Черном море обыкновенно направляются в его юго-восточный угол, к устью Риона, и к южному побережью, на Каспийском — к Ленкории и южнее. К Ленкории же сваливают в это время и поганки, гнездившиеся в непроходимых камышах Акуши и низовьях Куры. В середине ноября описываемые птицы встречаются около Ленкорани, еще не часто, но с декабря до половины февраля число их здесь необычайно велико. В начале марта они встречаются здесь уже изредка и в одиночку.

Из приведенных выдержек данных о поганке большой видно, что результаты опыта кольцевания поганки большой кольцом «Moskow Ornithol Komitet. С 1883» совершенно отвечая указываемой области распространения описываемых птиц, в то же самое время резко отличаются от указываемых в выдержках данных перелета.

В самом деле по указаниям проф. Н. А. Холодковского «в России весною она (поганка большая) прилетает в апреле или начале мая и улетает в сентябре-октябре к берегам Черного и Каспийского морей и далее на юг», совершая таким образом осенний перелет в юго-восточном направлении. То же направление осеннего перелета поганки большой, т. е. в юго-восточном направлении, указывает в своем описании этого перелета и проф. М. А. Мензбир.

По результатам опыта кольцевания поганки большой направление осеннего перелета этой птицы выяснено в совершенно обратном северо-западном направлении. Очевидно, здесь что-то неясно и нуждается в дальнейшем выяснении, для которого дальнейшие опыты кольцевания поганок больших представляются наиболее надежным путем. В целях заинтересовать наших орнитологов, охотников и любителей

природи масовою меткою поганок великих, могутих дати швидке рішення питання і написана в такому вигляді справжня стаття. В вигляді одного припущення, повністю надаючи належну точність вказань про переліт поганки великої наших орнітологічних авторитетів, витримки з робіт яких нами приведені, вирішуємо висказати одну догадку. Нам здається, що все, висказане стосовно осіннього переліту поганки великої раніше спробами кільцевання цієї пташки Р. О. К-ом, вірно стосовно населення поганок великих областей річок Волги і Дону, але що в разі кільцевання в 1-му Госзаповіднику ім. Х. Г. Раковського (б. Асканія-Нова) ми маємо справу з населенням поганок і великих областей Висли і Дніпра, маючих тяготіння в своєму осінньому переліті до області великого впливу Гольфштрема, т. є. до берегів Балтійського моря, в північно-західному напрямку. Так чи це, звичайно, вирішиться на спробах.

Тетцманн Ф.

Про південно-російські степи та про маєтки герцога Ангальт-Кетенського, що знаходяться в Таврії.

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 121-146.

(НАПИСАНО В СІЧНІ Р. 1842-го)¹

Переклад з німецької мови Дм. Зерова, за редакцією проф. О. Янати²

Можливо, ні про одну країну Європи немає більш неповних і ненадійних сільсько-господарських відомостей, ніж про південно-російські степи. Новітні описувачі намагаються довести, немов усі степи можуть конкурувати з найродючішими частинами Європи, коли тільки як слід до них братися, і вони подають багато окремих деталей, що на їх підставі хочуть довести справедливість свого твердження.

¹ Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. Fünftes Bändchen. St. Petersburg, 1845, p. 86 – 135, 8.

Franz Teetzmann. *Ueber die Südrussischen steppen unb über die darin im Taurischen Gouvernement belegenen Besitzungen der Herzogs von Anhalt-Kothen.*

² Давно ще (12 років тому) пощастило мені знайти в бібліотеці «Таври́са» Губернського Таврійського Земства в Симферополі оцю першу друковану працю про Асканію-Нову. Навіть такому старанному дослідникові флори Асканії-Нової, як *І. Пачоський*, ця праця була відома досі тільки своєю назвою (за *М. Срединським*), але не була ним знайдена та використана, як первісне літературне джерело до флори Асканії-Нової, а разом і причорноморських степів. Не зробили цього й численні інші дослідники Асканії. А тим часом, як те бачитиме читач, *Ф. Тетцманова* праця, хоч і давня, але солідне джерело не тільки для характери-

Вони не згадують про те, що величезні простори степів можуть мати в різних місцях різний склад ґрунту та різний клімат, і що різні інші обставини можуть робити окремі частини їх то придатними, то непридатними для культури; випадкові явища й винятки вони подають, як приклади для характеристики цілого степу.

Той, хто знайомий з сільським господарством, при дальшому обмірковуванні може й не повірити описам, у яких багацько неправдивого – бо неможливе він помітить.

А якщо такі описи належать мандрівникам, я стверджую, що мандрівник не може мати ґрунтового й вірного уявлення про сільсько-господарські явища, коли в нього немає зібраних раніше певних матеріалів, або, принаймні, не може звернути увагу на те, що властиве тій країні, де мандрівник подорожує. У людини, що вперше приїздить у степи з родючої обробленої місцевости, уявлення й око помилятимуться на цих величезних безмежних рівнинах, хоча-б узагалі вони й були певними. Дуже треба, щоб мандрівник, маючи точно характеризувати степи, звертав увагу на слова тих людей, що довгий час живуть у степах; крім того, щоб він за різних частин року і в різних місцях перевіряв, чи те, що він чув, погоджується з його поглядами.

Властивості степів стають тільки тоді зрозумілі, коли всі відомі їх особливості оглянути разом. Але такий повний і точний огляд можливий тільки на певній, точно обмеженій і не дуже великій площі; бо пункти, що лежать один від одного на 100 верстов по прямій лінії, мають уже дуже різні кліматичні умови. Різні ґрунти бувають близько один від одного, часто без жодних переходів. Коли-ж обмежуються на загальний опис, неточність є неминуча. Мандрівників треба дуже остерігати, щоб вони не поклалися на саме розпитування, не сполучене з власними, докладнішими дослідями, бо тутешні великі землевласники дуже люблять вихвалитися. Політика їхня – затаювати правду: скрізь у Росії люблять будувати проекти; багацько поміщиків витрачають більше, ніж можуть, і збираються покривати свої дефіцити через краще оброблення землі, що незабаром повинно початися. Але вони не згадують, хоча й добре розуміють, або принаймні відчувають, що природа врешті ставить межі і кращому обробленню.

З сільсько-господарського досвіду інших країн тут можна користуватися, тільки в деяких випадках; для цієї країни його надто мало. Організація сільського господар-

---

стики флори Асканії, але й цілого комплексу її фізично-географічних, та взагалі природних умов, а поруч з тим – і сільського господарства найпосушливішого району України. І джерело це тим цінніше, що характеризує природу й господарство Асканії-Нової не сучасні нам, а перед 80-ма роками, даючи тим багато матеріалу для порівнянь та висновків у всіх галузях. З свого боку я наготовляю до друку працю про флору Асканії-Нової, у якій дається критичний огляд відповідної частини *Ф. Теетцманової* праці та порівняння поданих ним даних з усіма сучасними даними про флору Асканії, а поруч і деякі висновки що до зміни її протягом 80 р. Дуже бажано, щоб аналогічні праці з'явилися в інших галузях, у зв'язку з тим, що з *Ф. Теетцмановою* працює тепер матимуть змогу ознайомитися всі зацікавлені Асканією та нашими найпосушливішими степами. Дуже шкодує, що не мав можливості раніш видрукувати її переклад, але унеможлилювали це всім відомі обставини життя військових та революційних років.

Проф. О. Яната

ства інших країн, Англії, Бельгії, Німеччини, коли-б її перенести сюди, в більшості не дала-б ніякої користі, хоча-б вона на своєму місці й була дуже доцільна.

Ніхто ще не встановив дійсно сталої системи господарства в степах. Звичайно в сільських господарів тимчасові мотиви панують над виробленими планами.

Землі тут так багацько, така вона дешева, що одноразове оброблення її часто коштує вдвічі більше, ніж вона сама.

До того ще взагалі оборотні капітали степових сільських господарів дуже малі, коли порівняти їх до площі маєтків; завжди торговельна діяльність дає кращі прибутки невеликому капіталові, ніж коли використати його на саме тільки старанне оброблення землі. Цей факт більше впадає на очі в великих господарствах, ніж у малих, де сам господар обробляє землю. Тут кожний сільський господар, починаючи згори й кінчаючи селянином, торгує. Я не знаю тут нікого, хто-б став багатим, працюючи тільки коло сільського господарства, але знаю сотні людей, що багацько придбали, сполучаючи сільське господарство з торговою діяльністю, і залежно від обставин, даючи перевагу то тому, то іншому, при чому такі раптові зміни робили вони дуже завбачливо.

Сумнівно, щоб узагалі скрізь у степах можливе було в скорому часі раціональне господарювання; спочатку треба провести різні досліді, бо те, що тепер видають за досліді, перемішане часто з помилками; принаймні, ще дуже часто досліді дають суперечні наслідки. Сільське господарство вимагає, щоб клімат та ґрунт сприяли його намірам, але в степах обидві ці вимоги часто не задовольняються, і зрідка можна почути, щоб степовик справедливо вихвалявся, що він опанував своє господарство; усе більш він бачить, що стихії знущаються з нього та руйнують його наміри; але повинен покірно визнати їх владу; а багаті врожаї, що іноді бувають, він здобуває не через своє вміння та знання, але тільки з волі стихій.

Шкідливо впливає на степове господарство ще мала залюдненість степів і дорожня праця, що звязана з нею і що часто не відповідає ціні на продукти.

Взагалі степи можуть дати значно більше збіжжя і прогодувати значно більше худоби, ніж тепер. У степах надзвичайно мало людей і худоби; число їх, коли порівняти до інших країн, зовсім не відповідає площі, і все-таки часто їм не вистачає харчів та паші, так що люди й худоба тоді ще більше повинні розходитися.

		Людей обох полів	
У корол. Саксонії живе на 1 квадр. милю			6.300
« князівстві Люнебург « « « «			1.500
На Курщині « « « «			1.900
У Таврії « « « «			250
« Дніпровському повіті « « « «			130
« колоніях менонітів « « « «			760 ¹

¹ Для 1846 року маємо такі дані про густоту населення в згаданих тут частинах Росії: на Курщині – 2052; в Таврії – 492; у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах разом у середньому – 385; у колоніях менонітів приблизно 500.

Кеппен

Згадані допіру колонії містяться в найродючішій частині таврійських степів, мають землі, що лежать над рівнем води в морі, найбільше на три сажні, мають проникальний ґрунт і гарний склад його, мають річки, струмочки та ставки, що в таврійських степах ніде не трапляються, крім частин, що лежать близько від гір; і все-таки ми бачимо, що р. 1832 та 1833 населення їх повинно було почасти виселитися й шукати вільних земель, залишившись постійно жити на взятій у посесію землі, і що частина його худоби зовсім не повернулася.

Населення цих колоній могло-б іще збільшуватися, але хто міг гадати, що тільки певне число живих істот може жити на даній площі? Хоча немає ніяких меж для здібності людей до винаходів, і, таким чином, збільшення продукційності землі завжди можливе, але в таких місцевостях, як колонії менонітів, що зробили великий культурний поступ, цей процес відбувається не дуже швидко. Через століття можна помітити дійсну ріжницю, але не на протязі життя однієї людини.

Меноніти, як старанні та обережні підприємці різного роду, опанували всю околицю, і це їх підтримує; стверджувати, що вони живуть тільки з тих 65 десятин, що їм дано на кожну родину, було-б так само неправдиво, як і стверджувати, що мешканці великих міст живуть із природних прибутків своїх міських володінь.

При сучасному стані хліборобського й узагалі сільсько-господарського знання, — на скільки можна їх використати в колоніях менонітів, — населення цих колоній, коли воно ще тільки трохи збільшиться на тій самій території, вже бідуватиме: навіть бідує воно вже й тепер, але тільки це не дуже помітне тому, що тепер ще можна пасти худобу за невелику платню, користуючися сумежними чужими землями. Але недосить мати тільки хліб; для — життя людини треба більшого.

Усі інші таврійські степи ще менш родючі, ніж колонії менонітів. Між родючістю земель менонітів та мастків герцога Ангальт-Кетенського — Асканія-Нова, на мою думку, ріжниця така, як між 3 та 1. Подібну ріжницю що до родючости таврійських степів уже давно помітив російський уряд; тому давав він коло гір на кожну родину німців-колоністів по 15 десятин², тимчасом, як на р. Молошній по 60 — 65 десятин на одну родину.

Не підлягає жодному сумніву, що й у степах поволі настане кращий стан для їх населення; але не можна гадати, що степи можуть зрівнятися з дуже родючими країнами. Кліматичні умови та невелика кількість опадів, що припадає на день, становлять степи побіч з *найбіднішими, придатними до культури, землями.*

Щоб точніше схарактеризувати степи, я зібрав певні матеріяли можу довести, що подане відповідає дійсності.

² Коли я р. 1837, з доручення тогочасного міністра внутрішніх справ, ревізував німецькі й інші колонії в Таврії, то на кожне господарство припадало в Розенталі — 23 десятини, в Нейзатцу — 23 3/4 дес., у Фриденталі — 26 дес., в Гейльбронні — 30 дес., у Кроненталі до 61 десятини.

КЛІМАТ

Клімат степів характеризується то великою спекою протягом декількох тижнів, то лютими морозами, що теж тягнуться тижнями. Найбільша спека, яку спостерігали в Асканії-Новій, сягала $40\frac{1}{4}$ градусів, найбільший мороз – $24\frac{1}{4}$ градуси.

На протязі майже половини днів, – за 4 роки, пересічно – 190 день на рік, – у степах панують східні та північно-східні вітри; вони зменшують спеку, але збільшують посуху, що так упливає на рослини, а зимою роблять морози ще різкішими. Часто цей вітер набуває великої сили й підіймає величезні хмари пилу; звичайне явище – стовпи пилу значної вишини, що прямо, як щогли, стоять нерухомо протягом чверти години.

Узимку цей вітер спричиняється до так званих завірюх, цеб-то він підіймає сніг, що вже випав, і жене його поземно вперед, розганяє худобу, бо чабани не бачуть далі, як на 10 кроків, люди збиваються з шляху, а дороги не можна знайти тому, що метелиця заносить усі сліди.

Така хуртовина іноді тягнеться кілька тижнів, але частіше тільки три дні, і коли вона починається, найкраще всю худобу швидче гнати з степу додому й не виганяти, доки не настане година; у стадах, що пасуться в степу і не мають ніякого захисту, губиться при цьому багацько худоби, і навіть ті стада, що випадково, коли починалася завірюха, були далеко від своїх дворів, часто дуже страждають, худоба розбігається, стає здобиччю вовків або гине в морі. Надто важко гнати худобу додому проти вітру.

Ще, гадаю, треба згадати гарячий вітер, що його можна поставити побіч відомого сіроко; віє він іноді вже в травні й буває до вересня; але, на щастя, він віє тільки смугами; усе, що лежить на його шляху, згорає за кілька годин. Цілі поля хліба, що на їх ще вчора можна було покладати великі надії, завтра жовті та сухі; листя на деревах цілком засихає та скручується; молоді дерева, що мають у діаметрі і дюйм і більше, зовсім засихають.

Не що-року буває дощ та сніг, і один рік може дуже різнитися від другого кількістю опадів. Ріжниця опадів одного року проти другого буває більша як 1 проти 10; я можу запевнити, що в р. р. 1832 та 1833 я тут прожив 20 місяців і не бачив і однієї краплини дощу, і однієї сніжинки. Я тоді вперше був у цій місцевості й гадав, що така посуха є виняток; що правда, така велика посуха є виняток, цими роками, відколи я живу в степах, вона принаймні не повторювалася. Але ці 10 років мене переконали, що у цій місцевості пересічно випадає ледве $\frac{1}{3}$ кількосте опадів Берліну або Петербургу, цеб-то, коли в Берліні що-року випадає $19\frac{1}{2}$ дюймів, у С.-Петербурзі – 17 дюймів, – в Асканії-Новій – 6 дюймів.

З десятих довгих років, що я тут прожив, кліматично жоден не був подібний до другого; тут загалом кожен звик чекати раптових змін погоди: ніде не можна з меншим правом говорити про сталість клімату, як тут. Того-ж самого літнього дня пропадають від спеки і вдягають кожууха, щоб нагрітися; і подібно до того, як температура

змінюється на протязі одного дня, такі самі раптові зміни спостерігаємо протягом місяців і цілих четвертин року. Тут погода не визнає ніяких норм.

Тут уважається за цілком звичайне, коли від одного гарного дощу до другого проходить три місяці (влітку). Влітку також звичайно зовсім не буває роси, земля докраю висихає, твердне, як камінь, репається; у щілинах, що тим робом виникають, коняка може зламати ногу, всяка рослинність гине. На якій площі панує цей сухий клімат, я не можу визначити, але вже між Симферополем та Асканією-Новою є значна різниця. Спостереження п. державного радника Мільгавзена, що він провадив у Симферополі, свідчать, що в цьому місті на рік буває пересічно 90 днів із дощем та снігом. На протязі шести років, з 1822 до 1827 найменше число днів на рік із дощем та снігом було там 75, а найбільше – 115.

За роки від 1831 до 1834 у Симферополі що-року випадало снігу, дощу та граду пересічно 15 дюймів. Року 1831 випало 19 дюймів, р. 1832 – 11 дюймів.

В *Асканії-Новій* тільки 4 роки, як провадяться точні спостереження погоди, і виявилось, що було днів з опадами:

року 1838	.....	59
« 1839	.....	35
« 1840	.....	39
« 1841	.....	53

або пересічно 47 днів з опадами що-року. Але все-таки в Симферополі влітку засихають усі рослини, що ростуть од річки далі як на чверть верстви.

Але степовий господар не може з певністю чекати посухи: як я вже зазначив, бувають виняткові роки, що приносять із собою тим більше шкоди, що менше їх чекають. Я прожив у степах 6 років, з 1832 до 1837, і мучився від посухи; але потім прийшли роки 1838 та 1839, що були цілком протилежні попереднім шістьом рокам; надто вогкий був 1838-й, і ми вперше дізналися, що вогкі роки приносять степовому господареві ще більше шкоди, ніж роки сухі.

На цілі тижні зверхній шар землі перетворився в кашу, вози грузли по саму вісь, вівці та рогата худоба, через постійну негоду, стали хворіти на ящур копит, сіножаті влітку були затоплені, і ними не можна було користуватися, озимий хліб здебільша погнив підчас вогкої зими, а жито, що видержало зиму, дало добру четвертину спірцю. Усі степові рослини росли надзвичайно буйно й дали цілком стигле насіння, чого тут звичайно не буває; отже, коли це насіння висипалося, то степова худоба, що в більших степових господарствах є головною цінністю, не мала жодної поживи, крім вогкої соломи.

У перші роки мого пробування в цих місцях я мало звертав уваги на погоду, що здавалася тоді нескінченною посухою, – а тому спостереження погоди видавалися нецікавими; тільки з початку р. 1838 місцевий лісничий став що-дня робити точні записи, а з початку 1841 року встановлено гігрометр. Результати цих спостережень, у

формі таблиці, я подаю нижче. А перед тим ще подаю результати недокладних спостережень попередніх років.

Останній та перший нічний мороз

Останній нічний мороз	Перший нічний мороз
Року 1832 – 27 квітня	8 вересня
« 1833 – 8 травня	16 «
« 1834 – 7 квітня	14 «
« 1835 – 11 травня	17 «
« 1836 – 8 «	20 серпня
« 1837 – 20 березня	19 вересня
« 1838 – 28 «	18 «
« 1839 – 16 квітня	16 «
« 1840 – 18 «	15 «
« 1841 – 23 березня	8 «

Про силу весняних нічних приморозків свідчить той факт, що р. 1836 вночі перед 26 квітня, коли всі дерева вже давно вдяглися листям, померзло цілком навіть листя верб, що зовсім не належать до ніжних дерев; у ту саму ніч померзла навіть трава, що до того часу виросла; цей пізній нічний мороз спричинився до дуже малого врожаю сіна.

Довгість санної дороги що-зими

Зимую р. 1832 – 1833 зовсім не було санної дороги,	
«	« 1833 – 1834 « « « « «
«	« 1834 – 1835 з 7 грудня до 7 січня,
«	« 1835 – 1836 з 1 грудня до 14 січня,
«	« 1836 – 1837 з 16 грудня до 10 січня,
«	« 1837 – 1838 з 29 листопаду до 12 лютого,
«	« 1839 – 1840 з 11 грудня до 16 січня,
«	« 1840 – 1841 з 15 листопаду до 21 лютого.

Довгість періоду годування овець у стойлі

Узимку р. 1832 – 1833	17 день,	
«	« 1833 – 1834	10 «
«	« 1834 – 1835	9 «
«	« 1835 – 1836	22 «
«	« 1836 – 1837	13 «
«	« 1837 – 1838	76 «
«	« 1838 – 1839	39 «
«	« 1839 – 1840	72 «
«	« 1840 – 1841	74 «

Стан атмосфери

Місяці	По скільки днів кожного місяця										
	Ясно	Густі хмари	Рідкі хмари	Ясно	Туман	Затягн. небо	Розкід. хмари	Дощ	Сніг	Ожеледця	Гроза
Січень	5	4	5	–	2	3	–	3	9	–	–
Лютий	2	8	11	–	–	5	–	–	2	–	–
Березень	4	6	12	–	–	1	4	–	4	–	–
Квітень	4	4	12	2	2	–	5	–	–	–	–
Травень	–	9	12	–	–	–	1	1	–	–	8
Червень	2	–	22	–	–	–	1	3	–	–	2
Липень	7	2	18	–	–	–	1	–	–	–	3
Серпень	14	10	4	–	1	–	1	1	–	–	–
Вересень	22	–	6	–	–	–	–	1	–	–	1
Жовтень	5	8	9	–	2	4	1	1	1	–	–
Листопад	3	5	6	–	7	7	–	2	–	–	–
Грудень	3	7	4	–	–	10	–	–	6	1	–

Вітри

Місяці	Скільки днів кожного місяця							
	N	O	S	W	SO	SW	NO	NW
Січень	3	8	1	1	5	8	3	2
Лютий	6	7	1	7	1	–	3	3
Березень	8	4	2	3	1	3	10	–
Квітень	–	10	6	3	1	3	7	2
Травень	2	8	4	1	7	–	8	–
Червень	4	–	2	5	2	5	6	6
Липень	4	10	–	7	–	1	8	2
Серпень	2	14	6	2	–	1	4	–
Вересень	1	1	1	–	–	–	27	–
Жовтень	2	7	1	–	2	–	14	–
Листопад	1	9	–	2	–	1	17	–
Грудень	1	6	–	5	3	2	14	–

Рік 1840

Найбільші холод та тепло

Місяці	Холод			Тепло		
	6 год. ранку	12 год. дня	6 год. вечора	6 год. ранку	12 год. дня	6 год. вечора
Січень	13	9	12	21/2	41/4	21/2
Лютий	18	10	12	–	5	1/2
Березень	4	31/2	1	33/4	11	6
Квітень	2	–	–	9	19	14
Травень	–	–	–	12	31	18
Червень	–	–	–	17	36	35
Липень	–	–	–	20	38	29
Серпень	–	–	–	18	28	24
Вересень	2	–	–	14	34	15
Жовтень	1	–	–	9	19	13
Листопад	23	18	22	9	17	12
Грудень	1710/2	16	17	5	51/2	–

Стан атмосфери

Місяці	Скільки днів кожного місяця									
	Ясно	Густі хмари	Хмарних	Туман	Загягн. небо	Розкід. хмари	Дощ	Гроза	Сніг	Ожеледиця
Січень	4	9	–	4	13	–	1	–	–	–
Лютий	11	1	6	1	6	–	–	–	4	–
Березень	–	3	16	–	1	6	2	–	3	–
Квітень	1	7	14	–	–	3	3	1	1	–
Травень	2	4	19	–	–	1	4	1	–	–
Червень	6	–	10	–	–	9	4	1	–	–
Липень	23	–	5	–	–	2	1	–	–	–
Серпень	5	3	18	–	–	2	1	1	–	–
Вересень	22	2	5	–	–	–	1	–	–	–
Жовтень	–	9	11	–	–	–	10	1	–	–
Листопад	12	1	10	3	1	–	1	–	2	–
Грудень	6	1	3	9	10	–	–	–	1	1

Вітри

Місяці	Скільки днів кожного місяця							
	S	O	W	N	SO	SW	NO	NW
Січень	5	4	–	1	–	2	14	4
Лютий	1	1	2	8	1	–	15	1
Березень	4	9	4	3	–	5	15	1
Квітень	5	6	4	9	–	4	–	2
Травень	5	3	13	2	1	2	–	5
Червень	3	8	12	5	–	–	1	1
Липень	–	20	–	6	–	4	–	1
Серпень	2	1	14	–	2	4	7	1
Вересень	8	17	–	2	–	1	2	–
Жовтень	2	21	–	2	–	3	3	–
Листопад	9	3	1	7	–	–	8	1
Грудень	6	7	2	3	1	1	9	2

Рік 1841

Найбільші холод та тепло

Місяці	Холод			Тепло		
	6 год. ранку	12 год. дня	6 год. вечора	6 год. ранку	12 год. дня	6 год. вечора
Січень	191/2	111/4	3	1	21/2	1
Лютий	291/2	13	131/2	1	3	–
Березень	8	3	5	71/2	17	10
Квітень	–	–	–	10	23	15
Травень	–	–	–	14	34	17
Червень	–	–	–	17	33	23
Липень	–	–	–	19	40	25
Серпень	–	–	–	16	35	221/2
Вересень	3/4	–	–	141/2	2	19
Жовтень	61/2	–	–	11	27	14
Листопад	4	–	–	9	17	9
Грудень	17	6	10	4	11	6

Стан атмосфери

Місяці	Скільки днів кожного місяця								
	Ясних	Густі хмари	Рідкі хмари	Затягн. небо	Розкид. хмари	Туман	Дощ	Сніг	Кількість опадів у формі дощу та снігу в дюймах
Січень	4	2	6	10	–	3	2	4	3/4
Лютий	10	2	3	5	2	3	1	2	1/32
Березень	3	5	3	–	4	11	3	2	3/8
Квітень	8	–	10	–	5	4	3	–	1/6
Травень	7	2	16	–	1	–	5	–	3/4
Червень	10	–	14	–	2	–	5	–	3
Липень	15	–	11	–	1	–	4	–	15/16
Серпень	22	–	7	–	–	–	2	–	3/8
Вересень	17	–	7	–	–	–	6	–	1
Жовтень	23	2	5	–	1	–	–	–	–
Листопад	7	6	7	3	–	–	6	–	1/2
Грудень	–	3	16	4	–	1	4	4	35/96
Усього 81/4 дюймів опадів на 53 дні з дощем та снігом									

16 день було з грозою.

14-го червня випало за 2 години $\frac{7}{8}$ дюйму води, в формі дощу.

1841-й рік не можна вважати за особливо сухий; весна тільки була сухою, в червні-ж була незвичайна злива, а осінь ми мусимо визнати за надзвичайно родючу.

Вітри

Місяці	Скільки днів кожного місяця							
	S	O	W	N	SO	SW	NO	NW
Січень	1	12	1	5	1	2	7	2
Лютий	–	14	–	2	–	–	12	–
Березень	5	8	–	4	1	1	10	2
Квітень	–	11	5	6	–	–	5	3
Травень	4	17	2	–	–	2	3	3
Червень	4	13	9	1	–	2	–	1
Липень	1	18	5	5	–	–	1	1
Серпень	2	17	3	2	–	–	7	–
Вересень	7	5	6	8	–	–	4	–
Жовтень	1	12	3	2	1	3	6	2
Листопад	6	13	1	1	–	4	5	–
Грудень	2	26	1	1	–	1	–	–

(Треба тут зауважити, що автор користувався з термометра Реомюра. На жаль, здається, не звернуто було уваги на те, щоб усі спостереження провадилися в тіні. Чим відрізняються ясні дні (belle Tage) від ясних днів (heitere Tage) р. р. 1838 та 1839, мені не відомо. Не знаю також, чому деякі місяці мають не дійсне число днів. Kennen).

ҐРУНТ

Значно більша частина степів має глинясте підґрунтя, що не пропускає крізь себе води. Родючий шар землі, що лежить над цим підґрунтям, дуже часто буває тонкий; тому він легко, з одного боку, насичується й пересичується дощовою та сніговою водою, а з другого також легко вліті цілком висихає від спеки та вітру. Тому, хоча-б його складові частини були дуже родючі, але на ньому можуть рости тільки небагацько рослин, а саме з диких тільки ті, що видержують, як найбільшу міру посухи, так і найвищу міру вогкості.

Мені здається, що це непроникальне підґрунтя є причиною безлісся, що ми тепер спостерігаємо; далі це підґрунтя також перешкоджає скільки-будь помітно поліпшити клімат значними посадками дерев. Ніколи дерево не буде як слід рости на тонкому шарі родючої землі, що її підґрунтя зовсім не пропускає води; коли тут посадити дерево, то воно ростиме тільки доти, доки його штучно підтримувати й давати йому те, в чом відмовляє йому природа.

На такому підґрунті ледве-ледве можна розвести садок; але великі ліси, що могли-б поліпшити клімат, тут не можуть рости тому, що всіх багатств світу не вистачило-б на видатки, щоб їх утримувати. Мені здається за сумнівне, щоб наука могла визначити,

який відсоток площі країни треба вкрити лісом, щоб мати бажаний клімат. Але мені відоме одно твердження подібного роду головного крайового лісничого царства Польського І. ф.-д. Брінкена: він у своїй праці «Ansichten über die Bewaldung der steppen des Europäischen Russlands» (Брауншвайг, 1833 р., стор. 170), зазначає, що якби цій країні, – він особливо говорить про суміжний з Дніпровським Мелітопільський повіт. – дати клімат французького департаменту Жиронди, то треба-б заліснити приблизно 8% усієї її площі. На підставі довгорічного досвіду що до розведення дерев у Асканії-Новій я можу сказати, що десятина лісу тут потребує видатків не менше як 5000 карб. асигн. (14281/2 карб. сріблом), а тому потрібна кількість лісу в цьому маєткові вимагає п'ятнадцять мільйонів карб. асигн. (більше, як 41/4 міл. сріблом).

Не тільки величезні витрати, але також і інші причини переконують мене, що порадою ф. д. Брінкена в Асканії-Новій скористуватися не можна.

Дерево добуває собі поживу одночасно з атмосфери й із землі; ця остання повинна бути йому за резервуар вогкості, яку воно поволі використовує і що особливо корисна йому, коли в повітрі вогкості немає. Але в степах з непроникливим підґрунтям вода не може проходити глибоко, тому вона випаровується від спеки та вітру не поволі, а дуже швидко, і тоді протягом місяців дерево тут не має води ані з повітря, ані з землі.

Тут для лісових посадок мало того загального догляду, що його досить для лісів, – тут треба спеціально ходити коло кожного дерева протягом усього його життя, і все-таки спостерігають тільки повільну загибель, дочасну смерть дерев.

Степи, що мають згадані тільки що ознаки, я називаю віковичними степами через цілковиту безнадійність зробити їх родючішими за допомогою будь-якого з відомих заходів.

Навпаки, стеги з підґрунтям, що пропускає воду, здебільша придатні для лісових посадок, які можуть бути корисні для цих степів, як і для суміжної країни; але за сучасного стану й вони непридатні для вищої культури; і раніш, ніж вони почасті вкривються дикими деревами, пересельці, особливо там, де ці стеги лежать над рівнем води тільки на 2 – 3 німецьких сажні, вирубують їх; стеги з підґрунтям, що пропускає воду, я називаю випадковими степами.

До першої групи належить уся Асканія-Нова, – жоден клаптик цього маєтку не є винятком. Сюди також належать добрих сім восьмих Духвине, і тільки приблизно восьма частина Духвине належить до другої групи. При цьому треба зауважити, що місцевості, які я називаю випадковими степами, лежать від маєтку Асканії-Нової принаймні на 30 верстов, а то й більше; тому, навіть у тому випадкові, коли-б у близькому майбутньому заліснити їх, все-таки вони так далеко лежать від Асканії-Нової, що либонь не можна сподіватися, щоб від цього поліпшився клімат цього маєтку.

Зверхній (культурний) шар землі на такому великому просторі, який займають стеги, дуже різноманітний; тут можна знайти всі можливі переходи, починаючи від

мертвих летючих пісків та цілком неродючих солонців, аж до найбажанішого складу ґрунту. Взагалі можна тільки сказати, що місцевостів, цілком непридатних до землеробської культури, коли порівняти їх до всієї площі, небагацько.

А що цей верхній шар землі в різних місцевостях різні має властивості, то різною може бути й товщина цього шару, що лежить на підґрунті; у деяких місцях цей шар буває такий грубий, що негативні властивості підґрунтя майже не відчуються. Такий випадок між иншим маємо в східній частині Дніпровського повіту, а також почасти в колонії менонітів; у цій останній місцевості, крім того, є велика округа, що цілком належить до групи випадкових степів.

А в Асканії-Новій мені відома товщина зверхнього шару землі принаймні в тридцятьох місцях, що лежать далеко одно від одного в різних місцинах маєтку; ніде вона не становить більше як 16 надрейнських дюймів.

Складові частини зверхнього шару землі Асканії-Нової спочатку не могли дуже ризнитися від складових частин підґрунтя; але вплив спеки та холоду протягом багатьох тисячоліть подрібнив верхній шар землі; при континентальності тутешнього клімату цей процес відбувається ще й тепер; вода входить у ґрунт і розчиняє вапну, що робить глину м'якшою: повітря може розкладати залізо, що є в землі; зверхній шар темнішає проти підґрунтя; до нього значною кількістю примішується рослинний та тваринний перегній.

Я взяв за допомогою свердла декільки стовпців, по 6 дюймів завдовжки й однакових завгрубки, із зверхнього чорного шару землі Асканії-Нової, проаналізував їх методом Hermbstäda, і знайшов:

1/2% піску,

21/3% екстрактивних матерій,

31/2% вапни,

4% заліза,

892/3% остачі, певно самої глини з невеликою кількістю кременю.

Аналіза підґрунтя з глибини 4 футів, пророблена тим самим методом, дала:

7% піску,

9% вапни,

84% остачі, певно глини з домішкою заліза і невеликою кількістю кременю.

Аналіза зверхніх 6 дюймів землі великої сіножати (долина) дала:

9% втрати від спалення (gebrantte Erde) та піску,

1% екстрактивної матерії,

6% вапни,

7% заліза,

77% остачі, липучої синьої глини.

Докладної аналізи методом Шпренгеля я, на жаль, не міг проробити, через брак вищої хемічної освіти.

Зверхній шар землі рівного степу, про що свідчить також досвід, має такий склад, на підставі чого його можна залічити до найродючіших ґрунтів; він може дати врожай «сам-п'ятнадцять», коли тільки, залежно від властивостей підґрунтя, подається помірна кількість води, цеб-то, коли земля підчас вегетації не перетворюється в кашу від дощів, або не стає подібною до каменю від посухи; але тому, що врожай мало не виключно залежить від цієї помірної кількості води, що буває не часто, такого результату не можна добитися, — він трапляється тільки випадково.

Крім того, такі врожаї бувають наслідком довгорічного попереднього відпочинку землі, — вони цілком подібні до можливого тільки раз витрушування «скарбнички», в якій збирало декілька поколінь, що йдуть одне за одним.

Зазначений випадок, коли земля розкисає, трапляється рідко іноді його не буває й по кілька років; найчастіше трапляється це взимку; найбільше шкоди від цього буває на зовсім рівних місцевостях, що становлять більшу частину степів, де вода нікуди не може збігати.

Другий випадок, коли земля цілковито висихала, я спостерігав підчас мого, майже десятирічного, перебування в степах що-року вліті; це явище тяглося часом аж чверть року і часто цілком унеможлиблювало оранку, або принаймні затримувало її на кілька тижнів.

Перше явище на низьких місцинах, що їх вибирають у степах для розведення садків, спричиняється до гниття коріння в дерев; крім того, взагалі воно відбирає дереву можливість міцно стояти підчас вітру, і вже помірний вітер вириває тоді їх із землі. А на полях узимку від великої вогкості вимерзають, або, вірніше, згнивають хлібні рослини; влітку від вогкості на житі з'являються ріжки спірця. Ріжниці що до родючости, яка-б залежала від складу ґрунту, в Асканії-Новій я не помічав. У Духвині, навпаки, вона помітна.

Як відбувається природний ріст рослин у тих умовах клімату й ґрунту, що були описані

На підставі того факту, що в степах окремі цвіт'яні біла підіймаються над поверхнею землі на 2 — 3 фути, зовсім не можна робити висновків про велику природну родючість їх; за причину останньої я визнаю непорушність землі, де рослини густо ростуть, змагаються за місце і цілком укривають її, або перетворюють на дернину, і де це явище триває принаймні 6 місяців, а на протязі других 6-тьох місяців, хоча рослинність, здається, спочиває під снігом, але все-таки не завмирає, як це буває на луках Київщини та Поділля або Німеччини.

Але хоча я живу в степах майже десять років і в усі пори року переїздив ними вздовж і впоперек, проте такої родючости до цього часу ще ніде не натрапляв. Навпаки, на степах, що їх я називаю віковичними, я знаходив скрізь бідну рослинність, що вкриває тільки де-не-де і то невелику частину землі, залишаючи великі, цілком порожні, мертві простори. На степах, що їх я називаю випадковими, рослинність краща; але все-таки й тут її в усякому разі багатою назвати не можна.

Я подаю тут три малюнки, що характеризують рослинність маєтку Асканії-Нової; зроблено їх із великою обережністю на місцях, що далеко лежать одне від одного, за різного часу й родючими роками, при чому brano на увагу, щоб вони були типові для рослинності Асканії-Нової¹.

Кожний із цих малюнків подає 1 квадр. сажень, який був зовсім вижатий на серп і поділений на 49 кв. футів за допомогою забитих стовпців та натягнених на них шнурів. Чорні місця вкриті довгорічними рослинами, біла фарба показує голі місця, де тільки наповесні з'являється декілька тюльпанів, лілей та інших рослин, некорисних для сільського господарства, які зеленіють ледве 4 тижні, а потім зовсім зникають; 9 місяців ці місця залишаються зовсім порожніми. Рослини, що в інших місцях увесь час зеленіють, як, напр., роди конюшини, з'являються тут також на весні, а в липні обертаються в порошок. Взагалі увесь вегетаційний період тягнеться тут звичайно тільки 3 місяці; часто він буває ще менший. За родючих років зілля виганяється більше в довжину; за те зовсім не розростається в ширину (не розгалужується), а хоч, може, дуже непомітно.

Це рослинне вкриття, що на високих степах спостерігаємо тільки місцями, робить косіння сіна в цих місцях звичайно дуже невиконанним; між окремими кущами трави дуже важко згрібати граблями покосене. На сіножаті, звичайно, використовують тільки низини (долини); тут я подаю поздовжній малюнок степової рослинності долини, що його зроблено 19 червня 1840 року, при чому взято типову сіножатю.

Цей профіль подає смужку сіножати в долині на 1 дюйм завширшки та 81 дюйм удовж.

Я не вважаю рослинність долин взагалі за багатшу, ніж рослинність рівних степів. Що до поживної матерії, то кількість її там однакова, рослини на низинах навіть ростуть не густіше, ніж на високих степах; але рослини в долинах ростуть не кущами, а рівномірно розміщені, а тому їх можна обробляти косою й граблями.

І маєткові Асканії-Новій за найродючіших років, що їх можна пригадати, десятина звичайної, ніколи не оброблюваної й протягом 4-х місяців не спасуваної худобою землі, з метою досвіду, а тому й дуже акуратно скошена за найсприятливішого часу, дала 60 пудів сіна; друга десятина, пишно вкрита *Stipa capillata*, що стала витворювати насіння, але вже засихала, дала тільки 27 пудів. У долинах десятина за найкращих років давала 95 пудів сіна.

У менш родючі роки десятина придатної для покосу сіножати в долині давала тільки 56 пудів сіна, але більшини цих сіножатів тоді зовсім не можна було косити; тим менше придатними для покосу бували тоді відкриті степи.

Досі я не знайшов ніякого способу, щоб зміряти ріжницю що до росту трави на рівному степу за родючого і неродючого року; але щоб з'ясувати ріжницю, наведу, що в ро-

¹ Ці малюнки цілком відповідають степовим картинам (додаток, літ. С), що про них іде розмова на ст. 17 та дальших (другої статті, присвяченої південно-українським степам, вміщеної на початку збірника).

ках 1837, 1838 та 1839 приблизно половина всіх рослин, що вже вирости, досягала мені до литок, а друга – до поясу, тим часом, як р. р. 1832 – 34 жодна рослина не сягала литок.

Щоб порівняти подані тут результати з родючістю німецьких лук та пасовищ, наведу ті вимоги, що ставлять до них.

Луки:

добрі, коли вони що-року дають із десятима 170 пудів сіна;

середні, коли вони що-року дають із десятини 128 пудів сіна;

недобрі, коли вони дають що-року 85 пудів сіна;

зовсім недобрі, коли вони дають що-року 56 пудів сіна з десятини.

Само собою, що такі луки що-року повинні бути придатні для покосу на всьому своєму просторі; але наші тутешні луки не такі, як це було вже зазначено раніше. Велика сіножать, що міститься тут коло села, яку я добре спостерігав на протязі 9 років, за цей час, на всьому своєму просторі, що-року в середньому давала не більше як 39 пудів сіна, як я можу довести на підставі моїх підрахунків.

Пасовища. Одній вівці на період пасти в 165 днів треба 168 квад. сажнів звичайного пасовища, що його десятина (2400 кв. саж.) може дати 136 пудів сіна.

Останнє твердження має силу для Німеччини, де зілля не гине навіть узиму і де пасовище, коли сьогодні на ньому вівці з'їдять усю траву, вже через кілька днів знову зможе дати їм поживу. Всередині Дніпровського повіту, навпаки цьому, зілля росте звичайно тільки весною, а на дев'ять місяців майже зовсім гине; раз скошена або зовсім випасена місцевість зазеленіє майже завжди тільки на другу весну.

Характеризувати числом урожай трав на пасовищі неможливо через неоднаковість років, через те, що до цього часу не знайдено способів виміряти врожай пасовища за сухих років, і тому, що для пасовища не можна скористуватися пересічним обчисленням, бо траву на пасовищах не зберігають, як сіно від одного року до другого. Голу оцінку можна відкинути згідно з висловленим раніше моїм поглядом, що немає ніякої значної різниці поміж урожайністю сіножатів і інших степів. Досвід каже, що в Асканії-Новій у середньому п'яти четвертин десятини не завжди цілком досить, щоб прогодувати вівцю на протязі року.

Далі я подаю спис ¹ усіх диких рослин, що трапляються в обох маєтках герцогу. Ті рослини, що ростуть тільки на березі моря, а в степах не трапляються, означено літерою Д.

¹ Цей список показує, на скільки, рівняючи, повно, майже 90 років тому, було вивчено флористичний склад рослинності території нинішнього заповідника. На жаль, деякі, дуже застарілі, синоніми назв рослин списку, не дають можливості точно встановити деяких родів (Sp.) рослин вони стосуються. Проте за такими незначними винятками, список зберігає цілком свою наукову вартість і дає можливість цікавих порівнянь із даними пізніших досліджень. А таке порівняння виявляє і деякі зміни степової рослинності, що сталося переважно під впливом поширення культури, протягом останнього віку. На жаль, ні Й. Пачоський, ні інші дослідувачі, що їм список цей був відомий, досі не дали такого порівняння; треба сподіватися, що це зробить тепер Ботанічний Відділ Науково-Степової Станції Заповідника, зводячи матеріали про його рослинність.

О. Я.

Щоб характеризувати міру розповсюдженості тут різних рослин, до списку додано числа. Усій тутешній рослинності відповідає число 100, найрідшій рослині 1/100.000. Між цими числами кожна рослина має своє, що визначає відношення кількості її до всієї маси рослин. Звичайно, не може бути мови про цілковиту точність цих числових відношень, бо вони всі робилися на око; але вони задовольняють усі вимоги сільського господарства.

Пан Теетцман не є ботаник - спеціаліст, а тому я визнав за потрібне його список, перед тим, як друкувати, дати переглянути моєму поважному колезі, академікови С.А.Мeyer'ові, за що п. автор, що пробуває тепер у Німеччині, скільки мені відомо, буде мені вдячний.

Повертаючи цей список, мій учений друг пояснив, що деякі назви йому або зовсім невідомі, або сумнівні, напр., – *Asperula vulgaris*, *Campanula calicina*, *Centaureum minor* (може *Erythraea centaurium?*), *gagea uni flora*, *Potentilla bifolia* (може *P. bifurca?*). Далі, номенклатура дуже мішана, – трапляються назви то нові, то дуже старі. Тому п. Meyer дав мені 20 систематичних назв, які я додаю в дужках до старих.

Самий список змінено таким чином, що замість абеткового порядку прийнятий порядок по кількості, щоб таким чином легше можна було оглянути рослинність степів. П. Теетцман характеризував відношення кількості одних степових рослин до інших дробами, – найрідшим рослинам відповідає 1/100.000, тим ще вдвоє частіше трапляються 1/50.000, нарешті найпоширенішій рослині *Stipa capillata* – 50.

Крім того, що, не вживаючи дробів, можна уникнути багатьох друкарських перешкод, я цілком поділяю думку мого колеги, що краще було-б найрідші рослини зазначати через 1, рослини, що трапляються в 2 рази частіше, – через 2 і т. д., а цілі числа (від 1 до 50) сотнями тисяч (від 100000 до 50.000.000). Отже, читачеві треба тільки уявити степ, укритий десятками мільйонами рослин (список має 9.886.754, цеб-то майже 10 мільйонів), щоб бачити, як приблизно часто та чи інша степова рослина трапляється серед цієї кількості рослин. Для тих випадків, коли рослини трапляються в однаковому числі, залишено абетковий порядок.

Я не можу не згадати ще про одну увагу п. д-ра Meyer'a, а саме, що в тих місцях де ростуть рослини, які тут зазначено через 1 (у п. Теетцмана через 1/100.000), – напр., *Scandix australis*, *Portulaca oleracea*, *Veronica verna*, вони трапляються завжди в значному числі; тому треба гадати, що відомості п. Теетцмана торкаються великої території, де ці рослини знайдено тільки в одному або в двох місцях.

Келлен

Спис диких рослин, що трапляються в
Асканії-Новій

1. <i>Stipa capillata</i> – 3.000.000	5. <i>Artemisia austriaca</i> – 600.000
<i>Stipa pennata</i> – 1 300.000	<i>Achillea Gerberi</i> – 600.000
<i>Medicago falcata</i> – 700.000	<i>Achilla Millefolium</i> – 400.000
<i>Tricium repens</i> – 700.000	<i>Vicia Cracca</i> – 400.000

- Pyrethrum millefoliatum – 100.000
10. Chrysocoma villosa (Linosyris villosa) – 50.000
 Inula germanica – 50.000
 Salvia pratensis – 50.000
 Salsola Kali – 50.000
 Euphorbia Esula – 25.000
 15. Malva rotundifolia – 25.000
 Melilotos officinalis – 14.000
 Inula dysenterica (Pulicaria dysenterica) – 10.000
 Poa bulbosa vivipara – 4.000
 Linum austriacum – 2.000
20. Bromus arvensis – 2.000
 Bromus sterilis – 2.000
 Carex pilulifera – 2.000
 Carex stenophylla – 2.000
 Polygonum – 1.000
25. Ceratocarpus arenarius – 200
 Leontodon Taraxacum (Taraxacum officinale) – 200
 Lepidium latifolium – 200
 Gratiola officinalis – 100
 Iris pumila – 100
30. Juncus articulatus – 100
 Thalictrum flavum – 100
 Triticum desertorum – 100
 Amaranthus retroflexus – 20
 Amygdalus nana – 20
35. Galium ruthenicum – 20
 Potentilla argentea – 20
 Scirpus lacustris – 20
 Trifolium arvanse – 20
 Trifolium montanum – 20
40. Trifolium pratense – 20
 Anthemis Cotula (Maruta Cotula) – 10
 Linaria vulgaris – 10
 Atriplex hortensis – 10
 Carduus bamosus – 10
45. Cichorium Intybus – 10
 Galium humifusum – 10
 Galium Mollugo – 10
- Galium verum – 10
 Gypsophila muralis – 10
 50. Gypsophila paniculata – 10
 Lythrum salicaria – 10
 Myosotis Lappula (Echinosperrum Lappula) – 10
 Ornithogalum umbellatum – 10
 Phlomis pungens – 10
 55. Poa pratensis – 10
 Salicornia herbacea – 10
 Salicornia prostrata – 10
 Saponaria Vaccaria – 10
 Solanum nigrum – 10
 60. Statice tatarica – 10
 Thalictrum medium – 10
 Tulya sylvestris – 10
 Verbascum phoeniceum – 10
 Verbascum Thapsus – 10
 65. Xeranthemum annum – 10
 Polygonum arenarium – 5
 Polygonum Convolvulus – 10
 Polygonum persicaria – 5
 Senecio squalidus – 5
 70. Senecio erucaefolius – 10
 Senecio Doria – 5
 Serratula arvensis (Cirsium arvense) – 10
 Serratula stochadifolia – 10
 Serratula xeranthemoides – 10
 75. Dianthus atrorubens – 10
 Dianthus collinus – 6,66
 Dianthus bicolor – 6
 Alopecurus pratensis – 5
 Arundo Phragmites – 5
 80. Cakile Maritima – 5
 Chenopodium maritimum (Schoberia maritima) – 5
 Cochlearia armoracia – 5
 Delphinium Consolida – 5
 Draba verna (Erophila verna) – 5
 85. Festuca serotina (Molinia serotina) – 5
 Fumaria officinalis – 5
 Gagea pusilla – 5

- Gagea uniflora – 5
 Lamium amplexicaule – 5
 90. Melilotus vulgaris – 5
 Messeschmidia Arguzia – 5
 Nasturtium sylvestre – 5
 Panicum verticillatum – 5
 Peucedanum ruthenicum – 5
 95. Prenanthes muralis – 5
 Raphanus Raphanistrum – 5
 Salsola Soda – 5
 Saussurea salicifolia – 5
 Silene viscosa – 5
 100. Sisymbrium Sophia – 5
 Statice caspia – 5
 Thlaspi (Capsella) Bursa pastoris – 5
 Tragopogon major – 5
 Tragopogon pratensis – 5
 105. Tulpa Gesneriana – 5
 Valeriana tuberosa – 5
 Veronica spicata – 5
 Xanthium spinosum – 5
 Xanthium strumarium – 5
 110. Ranunculus Ficaria – 5
 Ranunculus oxyspermus – 5
 Fedia olitoria (Valerianella olitoria) – 1
 Frankenia hirsuta – 1
 215. Daucium flavum – 1
 Glaux maritima – 1
 Glycirrhiza echinata – 1
 Gnaphalium arenarium – 1
 Heliotropium europaeum – 1
 220. Herniaria incana – 1
 Herniaria hirsuta – 1
 Hesperis tristis – 1
 Kochia prostrata – 1
 Leonurus Cardiaca – 1
 225. Lepidium Draba – 1
 Lotus angustissimus – 1
 Lotus corniculatus – 1
 Lycopus europaeus – 1
 Lythrum Hyssopifolio – 1
 230. Lythrum Thymifolia – 1
 Marrubium vulgare – 1
 Melilotus coerulea (Trigonella coerulea) – 1
 Myosurus minimus – 1
 Nepeta sibirica – 1
 235. Onopordon Acanthium – 1
 Panicum Crus galli – 1
 Panicum muticum – 1
 Peganum Harmala – 1
 Poa dura – 1
 240. Portulaca oleraceae – 1
 Scandix australis – 1
 Scirpus ovatus (Eleocharis ovata) – 1
 Scirpus setaceus (Isolepis setacea) – 1
 Trifolium vesiculosum – 1
 245. Utricularia vulgaris – 1
 Utrica dioica – 1
 Veronica (?) – 1
 Veronica incana – 1
 Veronica spicata – 1
 250. Veronica verna – 1

Які результати дає землеробство в умовах, що вище описані

На підставі поданого вище складу тутешнього ґрунту, його треба було-б віднести до тієї класи, що зветься добрим перегнійним ґрунтом або ґрунтом пшеничним, коли-б цьому не перешкоджали непроникливе підґрунтя та клімат.

Із практики користування землею ми також бачимо, що ця назва не підходить. Коли буває вогко, оброблення ґрунту стає неможливе, худоба грузне по коліна; це явище між іншим трапляється зрідка, принаймні воно ніколи довго не тягнеться, тому, що, як уже зазначено, вода швидко випаровується, за винятком зими, коли вона затри-

мується на цілі місяці і шкодить озимині. Навпаки, посуха дуже часто перешкоджає землеробству, і часто весь час, коли повинно відбуватися оброблення землі, марно проходить, – через посуху земля стає така суха, що не можна орати. Це явище буває, з травня починаючи, аж до серпня й вересня, на протязі дуже багатьох років.

Довгість періоду, що протягом його можна провадити землеробські роботи на весні і в-осени, наперед зовсім не можна визначити, тому трапляється, що робітників і робочої худоби то вистачає, то ні, а тому, маючи на увазі ці дві вимоги, не можна знайти сталі пропорції їх до території, при чому менше все-таки це відзначається на дрібних господарях, де господарі оброблюють ґрунт власними руками, ніж на більших, яким треба для праці наймати поденних робітників.

Твердість ґрунту можна зменшити поволі добрим угноєнням: але така злиденна рослинність, яку ми тут маємо, дає, супроти обробленої площі, тільки незначну кількість гною, і цю невелику кількість його до того ще й палять, бо немає іншого палива. Не треба думати, що тут угноєння повинно так само регулярно й негайно реагувати, як маємо це в Німеччині; воно впливає непомітно; на перший, другий, або третій рік його впливу зовсім не видно, і залежить він од дощу; трапляється навіть, що можуть угноєння вважати за причину неврожаю і подавати однобічні докази цього. Коли-ж випадає досить опадів, щоб уможливити киснення гною, то він споживається надзвичайно швидко. Він тоді сприяє ростові окремих рослин у такій мірі, що я не пригадую, щоб подібні приклади бували в Німеччині.

Наші садки, що їх місцями угноюють і поливають разом із тим, виявляють це щороку. Але я повинен сказати, що ще не можна довести, щоб угноєння давало дійсно матеріальні прибутки. Угноєння тут є тимчасовим збагаченням невеличкої площі, з німецького погляду, невмірно великих просторів; але я все-таки певен, що заведення вгноєння поширить місцеве сільське господарство, що тепер використовує ґрунт тільки почасти, і вможливить добування продуктів з усієї площі¹.

Посуха часто так затягається, що навіть, коли ґрунт уже цілком приготований для засіву, не наважуються його засівати, бо рілля цілком висихає; чекають тоді для засіву дощу, але він не випадає і час, добрий для засіву, проходить марно.

Іноді в нас бувають дуже багаті врожаї, яких в Німеччині ніколи не буває навіть у найродючіших і найкраще оброблених місцевостях; я гадаю, що причиною їх є тільки молодість тутешніх полів, до чого приєднується ще випадково сприятлива погода, але в кожному разі не добре задумане й ретельно проведене оброблення ґрунтів.

Я ніколи не спостерігав в Асканії-Новій, щоб кількоразова оранка того-ж самого поля для одного й того самого засіву давала добрі наслідки. Навіть не можна помітити, щоб це певніше приводило до задовольняючих урожаїв. Кількоразова оранка збільшує тільки, як це передбачалося, висихання ґрунту.

¹ Цей погляд останніми роками фактично стверджений менонітами на Молочній.

Урожаї сам-п'ятнадцять і більше ярої пшениці, ячменю та жита зовсім нечужані; але в той самий час часто трапляються неврожаї, коли навіть не можна зібрати насіння. Не дуже велике щастя, – один рік мати врожай, не дуже задовольняючий, і після того ще декілька років терпіти нужду. Добрі й погані врожаї, що чергуються між собою, дуже важко або й зовсім не вирівнюються; навіть магазини не забезпечують від нужди.

Німецького хлібороба в його праці підтримує певність мати добрий урожай, а в хлібороба безнадійних степів, навпаки, є тільки можливість доброго врожаю. Різниця між певністю і можливістю досить, щоб визначити ту увагу й розміри оборотного капіталу, які в обох згаданих місцевостях присвячують землеробству.

Німецький хлібороб спирається, крім того, на весь, безліч разів перевірений, досвід тисячоліття; а таврійський хлібороб тільки на непевний і ненадійний досвід двох поколінь, перед якими безпосередньо маємо дуже темний час легенд.

До того, що я вже говорив про надзвичайні врожаї й неврожаї, можу ще додати, що в герцогських маєтках у Дніпровському повіті мали місце такі врожаї по роках:

Роки	Жито	Яра пшениця	Ячмінь	Просо	Льон
1832 р.	Сам – 5	Сам – 4	Сам – 4	Сам – 4	–
1833 «	Нічого	Нічого	Нічого	Нічого	–
1834 «	Сам – 16	Нічого	–	–	–
1835 «	Сам – 11	Сам – 4	Сам – 3	Сам – 37	–
1836 «	Сам – 2	Сам – 4	Сам – 1	Сам – 16	–
1837 «	Сам – 8	Сам – 15	Сам – 15	Сам – 36	–
1838 «	Сам – 3	Сам – 9	Сам – 11	Сам – 36	–
1839 «	Сам – 8	Сам – 13	Сам – 12	Сам – 64	Сам – 6
1840 «	Сам – 4	Сам – 8	Сам – 12	Сам – 7	Сам – 6
1841 «	Сам – 5	Сам – 4	Сам – 4	Сам – 7	Нічого
Пересічно	Сам – 6	Сам – 6	Сам – 7	Сам – 23	Сам – 4

На віковичних степах на цілині засівають просо або льон, потім яру пшеницю, або ячмінь, потім жито, при чому останнє в гарні роки, можливо через висипання зерна, раз або навіть двічі ще само родить; після того вже вважають землю за таку виснажену, що не наважуються більше її обробляти.

Як уже зазначено, угноєння неможливе, отже забрану силу землі доводиться повертати шляхом довгого відпочинку. Що до числа років відпочинку, то, на мою думку, треба років 8 – 10, принаймні таку довгість періоду спочинку я спостерігав у ближчій околиці. Від періоду спочинку, меншого як 8 років, я ще не бачив ніяких добрих наслідків.

На випадкових степах, около моря, досить трьох років відпочинку.

Колоністи, що живуть на випадкових степах коло східної межі таврійських степів, раз-у-раз обробляють одну третину своїх маєтків, яку вони призначили для хліба, при чому не можна помітити, щоб урожаї зменшувалися.

Отже, на степах ми бачимо різні способи рільництва, що пояснюється різницею природних умов. Мені невідомі приклади того, щоб у віковичних степах де-небудь кому-будь пощастило за допомогою особливих механічних або хемічних засобів, або нової системи сівозміну, досягти гарних, сталих урожаїв, хоча я вживав усіх заходів, щоб знайти такі приклади.

Порівняльні досліді неможливі тут через несталість клімату, що руйнує часто всі людські заходи; вони не можуть бути тут завданням окремих осіб, а загального інтересу я не помічав. Досліді, що повинні швидко привести до певних результатів, в цій місцевості коштують дуже дорого; і постійно вони приходять до висновку, що навіть, коли вони приводять до збільшення продукції, цей плюс не покриває збільшення витрат.

Дуже часто пересвідчувалися тут, що старанне оброблення ґрунту менше впливає на якість урожаю, ніж сприятлива погода, що не залежить від нас, а тому сільські господарі намагаються обробити якомога більше землі, що так дешево коштує, з найменшими витратами. Але все-таки я певен того, що на даній площі віковичних степів можна досягти можливості збільшення продукції.

Я тимчасом міцно переконався у тім, що прибуток місцевих полів ніколи не може дорівняти прибуткові родючих німецьких країн. Це є абсолютно неможливе через постійний брак вологи, що її можна штучно подати. Тому не можна досягти поліпшення тутешнього рільництва, переймаючи тільки закордонні методи.

За моїми обрахунками, в родючій Кетенській країні протягом століть пересічно кожна десятина (2400 кв. саж.) ріллі, луків, вигону, зараховуючи сюди все, що-року дає 70 пудів і більше збіжжя; і, не вважаючи на культуру картоплі, капусти, моркви й кормових рослин, що одночасно провадиться, не можна помітити зменшення її родючости.

Тут, в Асканії-Новій та її околицях, десятина що-року пересічно дає не більше 9 пудів збіжжя, принаймні коли взяти на увагу, що сюди треба зарахувати вісім років спочинку.

Німецькі колоністи, що живуть коло східної межі Таврії і, як усім відомо, дуже старанно обробляють свої поля, можуть мати все-таки на своїх маєтках у випадкових степах до цього часу не більше, як 10 пудів збіжжя з десятини що-року. Вони ділять свою землю на постійні три частини: поле, степ і луки. Як-би була можливість повсякчас обробляти поля без угноєння, не виснажуючи їх, то вони могли-б згодом добувати до 30 пудів, хоча й коштом інших галузів господарства. Але прийняти цю можливість – це суперечило-б усім досвідам; саме Thaer у своєму англійському сільському господарстві подає приклад що один англійський сільський господар, jethro jroll усе життя носився з таким проектом і нарешті на старість сам визнав його за хибний. Bernhard Petri відносно цього говорить у своїй праці про основні закони живлення

рослин (ст. 56): «Коли хочуть брак угноєння замінити на старанне оброблення, то це приводить поле найперше до виснаження».

Картопля росте в Асканії-Новій і на степах, що я їх назвав віковичними, але вона звичайно дає тільки велику кількість бульб, і треба мати велике щастя, щоб із посаженої мірки великих бульб здобути таку саму мірку дрібних.

Як виняток, вогкого 1838 року був урожай сам — 16. Картопля звичайно хворіє на англійську хворобу, що є наслідком літньої посухи; двічі за дев'ять років я не повернув насіння. Таким чином картопля придатна тут хіба тільки для культури на городах у невеликій кількості, але в усякому разі не для культур у значному масштабі.

Біла капуста не росте в Асканії-Новій навіть на городах при гарному догляді; культивувати її в полі було-б марною тратою праці.

Ріпа так само є тільки ласощами; її важко викохувати навіть на городах. Усі згадані рослини на степах, що я їх назвав випадковими, ростуть досить добре, але все-таки не так, як у Німеччині.

Із кормових рослин до цього часу, на віковичних степах, я пробував сіяти тільки еспарцет; він росте, але вже на третій рік заростає бур'яном; дуже сумнівно, коли взяти до уваги тутешні умови, щоб він при значній культурі давав користь. Інших кормових рослин я не сіяв; певність, що в умовах тутешнього клімату в найкращому випадкові завжди що-року тільки раз можна буде їх косити, не обіцяє ніякої користі при дорожнечі насіння і стримує навіть від досвідів.

З посухою можна боротися зрошенням; але майже ніде немає ані річок ані струмків. Цілковита, в більшості, рівнинність степів дозволяє влаштувати ставки, дуже корисні для постачання води, тільки надзвичайно рідко; постачання води в герцогських маєтках зовсім неможливе: улаштувати таке постачання з криниць можна тільки в тих місцях де вода в криницях неглибоко і де околиця місцевість має потрібний для цього схил; при цьому не тільки не сумнівно, але зовсім очевидно, що користь від цього не покриє витрат¹.

Я ще хочу згадати про ті зміни, що відбуваються з цілиними віковичними степами, як напр. в Асканії-Новій, коли використовують їх для засіву. Цілиний степ дає поживу, придатну для всіх родів тварин, але коли ґрунт використано, і коли після останніх жнив випадково будуть сухі роки, то він стає абсолютно неродючим і не дає жодної стеблини; цей стан може затягтися на декільки років.

Коли-ж після останніх жнив випадуть дощі, то того-ж самого року з'являється *Salsola Kali*² і вкриває усю ниву. Це зілля спочатку придатне для живлення худоби, і

¹ Як відомо, артезійне зрошення, що в останнє десятиріччя перетворило Асканію-Нову в пишну базу серед напівпустельних степів, цілком розвіяло скептичні погляди автора на можливість і рентабельність водних меліорацій у нашому найпосушливішому степу.

² Курай *О.Я.*

Проф. Яната

його можна використати на сіно; але вже через чотири тижні воно стає деревуватим і здатним тільки на паливо. Наступними роками, при помірно вогкій погоді, на залишених полях з'являється значна кількість рослин, але вони зеленіють тільки декілька тижнів. Коли їх покосити, то вони дадуть більше сіна, ніж та сама площа в своєму первісному стані. Але, на жаль, цей різнобарвний килим, що серед нього панує будяк, придатний для живлення не всякої худоби, власне тільки верблюдів.

Ще через декілька років зникає й цей різнобарвний килим, і починають панувати полин та пирій; нарешті залишається самий пирій; і при негустому засіві в родючі роки виганяє стебла завдовжки в лікоть; коли його скосити, то він дає все-таки більше сіна, ніж така сама площа цілини.

Коли дивитись на степ, як на пасовище, то тимчасове оброблення значно погіршує його якість, і для того, щоб він повернувся до первісного стану, потрібний, може, період на декілька людських поколінь. Земля, що її не обробляли вже 15 років, ще значно відрізняється від цілинного степу. Можна легко пересвідчитися, що первісний стан урешті повернеться, але я не міг визначити якого для цього треба часу; велетенські могили, насипані в степах забутими народами, укриті зіллям, що не різняться від рослинності цілинного степу.

Фортунатов Б. К.

Асканийский фазан.

Український Мисливець та Рибалка, 1926. № 5-6. С. 17-20.

За последние два года зоопарк Аскании получает десятки запросов о возможности приобретения там фазанов или фазаньих яиц.

Эти запросы созданы стихийно развившимся движением к воссозданию разрушенного охотничьего хозяйства.

В Западной Европе фазан, наравне с серой куропаткой, является основной массой разводимой охотничьей птицей, и вполне естественно стремление попытаться закрепить и у нас на Украине эту эффективнейшую и великолепную в мясном отношении дичь. Опять-таки вполне понятно, что за живым материалом обращаются именно в Асканию, так как здесь имеется прочно акклиматизированная, освоившаяся с климатом южной Украины птица.

До последнего времени Аскания была принуждена отказывать в отпуске фазанов, но в этом году, в связи с хорошим размножением этих последних, мы уже смогли передать значительную группу в 90 штук Житомирскому окротделу ВУСОП, который

первый на Украине сумел перейти от проектов к делу и в одном из своих заказников создал фазаний питомник.

В связи с этим обнаружившимся спросом на асканийского охотничьего фазана, интересно сообщить, каким путем шло разведение фазанов в Аскании и что, собственно, представляет из себя тамошний охотничий фазан.

Зоопарк времен Фальцфейна был учреждением любительским, и, выпуская в парк и степной загон все новые и новые породы птиц и животных, владелец не заботился о сохранении в чистоте ввозимых пород или о создании и научном изучении вполне определенных гибридов.

Как общее правило, скрещивание шло в зоопарке стихийным путем, в результате чего создались группы помесей совершенно неопределенных, в происхождении которых часто весьма трудно распутаться и разобраться. Все же, применительно к асканийскому фазану, эту работу, в основном, удалось провести.

Междуродовые скрещивания у фазана представляют хотя и возможное, но все же крайне редкое исключение. Кроме того, полученные гибриды, естественно, бесплодны.

Поэтому в зоопарке времени Фальцфейна скрещивание происходило внутри следующих групп:

- 1) золотой фазан с алмазным;
- 2) серебряный фазан с меланотом;
- 3) кавказский фазан с манчжурским, монгольским и японским;
- 4) совершенно особняком стоит фазан королевский, который при скрещиваниях

ведет себя так, как если бы он принадлежал к особому самостоятельному роду,— именно, за все существование Аскании родилось всего только три экземпляра помесей его с кавказским или манчжурским фазаном, при чем эти помеси были вполне бесплодны.

Гибриды золотого фазана с алмазным и серебряного с меланотом впоследствии вымерли все до одного, зато помеси внутри рода *Phasianus* чрезвычайно размножились и густо заселили парки Аскании. В течение последних двух лет я сделал попытку разобраться в составе метисов этой группы, при чем ежегодно регистрировались характернейшие отличительные признаки сначала у десятков, а в последнее время уже у сотен самцов фазанов.

Эта статистического характера работа выяснила, что асканийский охотничий фазан представляет из себя смесь громадного числа комбинаций признаков отдельных видов, иначе, он является продуктом расщепления настолько сложного, что среди десятков просмотренных птиц трудно найти два экземпляра, вполне тождественные между собой. Дальнейшее исследование, из которого я, конечно, могу привести здесь лишь отдельные выдержки, установило следующие факты:

- 1) Среди почти трехсот исследованных самцов не оказалось ни одного экземпляра, в котором можно было бы констатировать наличие какого-нибудь признака, с несомненностью происходящего от японского фазана.

Поэтому, хотя японский фазан в Асканию ввозился и с прочими фазанами скрещивался, он *затем растворился и исчез, не оставив по себе ни малейшего следа.*

2) Монгольский фазан с несомненностью *влил в асканийскую фазанью группу ген¹ своего характернейшего признака – именно, яркого, изумрудно-зеленого блеска перьев спины и надхвостья.*

Я оговариваюсь, именно ген, а не признак, потому что блестящая буро-зеленая окраска спины и надхвостья монгольского фазана генетически весьма сложна, и ген изумрудно-зеленого цвета перьев входит туда лишь как составная часть.

Наоборот, в Аскании, в результате расщепления, он в отдельных случаях частично или даже вполне освободился от бурой окраски, что в сильнейшей степени увеличило его внешний эффект.

Так, при регистрации 1928 года был впервые обнаружен один молодой самец с чистой изумрудно-зеленой окраской срединной полосы надхвостья, что, повидимому, является внешним выражением этого гена, очищенного от всех других.

3) *Вся остальная совокупность признаков взята асканийскими помесями от фазанов кавказского и манчжурского.*

Описание признаков фазанов рода *Phasianus* весьма затруднительно, благодаря чрезвычайной пестроте птиц и наличию большого числа признаков отличающих один вид от другого.

В этой небольшой статье, естественно, возможно упомянуть лишь о трех-четырех наиболее бросающихся в глаза и характерных признаках.

Из таковых я остановлюсь здесь на ошейнике, цвете и окаймленности перьев груди и на окраске надхвостья.

Ошейник. Манчжурский фазан имеет широкий белый сплошной ошейник.

Кавказский фазан совершенно лишен ошейника.

Фазаны асканийского зоопарка все, за редчайшими исключениями, имеют ошейники, но ширина последних лишь в очень опять-таки редких случаях достигает ширины ошейника манчжурского фазана. Это объясняется тем обстоятельством, что широкая белая полоса на шее манчжурского фазана создается несколькими генами.

Здесь необходимо заметить, что генетический состав какого-либо признака обычно определяется посредством иногда весьма длительного ряда скрещиваний и расщеплений разбивающих в конце концов на отдельные гены образованный или сложный признак. Однако, при наличии значительного числа близко родственных диких видов тот же результат иногда в готовом виде дается нам самой природой. Так, в данном случае, изучение ошейников у различных видов рода *Phasianus* выясняет существование в природе следующих вполне стойких и, следовательно, генетически чистых выражений этого признака. Привожу примерно их в порядке нарастания ширины ошейника: Кавказский фазан, Ph. *Colchicus*, ошейника нет;

Ph. decollatus strauchii – ошейник еле намечен сзади отдельными белыми черточками;
Ph. Klossowskii Tarnowsk. – ошейник очень узкий, разорванный спереди;
Ph. torquatus A1pherakii – ошейник сплошной, широкий.

Таким образом, несомненно наличие минимум трех генов ошейника, создающих последовательным соединением указанные здесь формы.

Этим, между прочим, объясняется, почему, несмотря на отсутствие до сих пор специального подбора, этот признак, в общей, конечно, форме, прочно закрепился в Аскании. Действительно, вероятность появления при расщеплении одного экземпляра, совершенно лишённого всех трех генов иначе фазана без ошейника теоретически равна всего 1/64 что очень близко подтверждается моими наблюдениями.

Окаймленность перьев на груди. Здесь мы также имеем постепенное расширение металлически блестящей чернозеленой каймы вокруг каждого пера на груди птицы.

Ph. torquatus A1pherakii – каймы нет;

Ph. torquatus Karpowii – узкая, как ниточка, каемка;

Ph. Colchicus – кайма широкая, приблизительно 3–4 миллиметра;

Ph. Crysomelas Sewertzow – кайма очень широкая, захватывающая почти половину пера.

Среди асканийских фазанов наблюдаются первые три типа, что вполне понятно, так как Ph. Crysomelas Sew. туда ни разу не ввозился.

Первый и третий тип получены соответственно от фазанов манчжурского и кавказского, а тип с узкой, как нить, каймой, весьма, между прочим, в Аскании распространенный, создан посредством расщепления.

Окраска надхвостья – перечисляю основные типы надхвостья:

Ph. versicolor (японский) – однородное, серо голубое надхвостье;

Pli. torquatus alph. (манчжурский) – края надхвостья сероголубые, посредине идет травянисто-зеленая полоса;

Ph. colchicus – надхвостье красно-бурее;

Ph. mongolicus turkest – надхвостье блестящее зелено-бурое.

Схема эта упрощена, с целью не загромождать изложения описанием еще нескольких промежуточных видов.

В Аскании, как было выше указано, чисто серо-голубое надхвостье не встречается. Остальные же типы, посредством скрещивания и расщепления, создали такое количество промежуточных форм, как ни по одному другому признаку.

В числе нескольких чистых и уже неспособных к дальнейшему расщеплению новообразований выделяется своей красотой комбинация серо-голубой окраски краев надхвостья манчжурского фазана с блестящей изумрудно-зеленой окраской, полученной от фазана монгольского.

Будущее асканийского фазана.

Таким образом, парки Аскании заселены пестрой смесью, создавшейся скрещиванием и расщеплением фазанов кавказского, манчжурского и монгольского. Вопрос о дальнейшей работе над этой смесью разрешается на основании следующих соображений.

Первая возможность — это поглотительное скрещивание с каким-либо из трех чистых видов. Такое размножение, конечно, возможно и аналогичная работа уже 8 лет ведется в Аскании с зубром и крымским оленем.

Однако, какой-либо научной ценности такая работа в данном случае не представляет, и, если на то пошло, гораздо проще было бы просто перестрелять всех фазанов в Аскании и заселить вновь парки каким-либо чистым видом.

Для родов *Thaumalea gennalus* почти так и случилось, с той лишь разницей, что помеси фазанов золотого с алмазным и серебряного с меланотом не пришлось отстреливать, а они вымерли сами. Вместо этого мы приобрели в 1925 и 1926 году за границей партии чистых золотых и чистых серебряных фазанов, при чем, как то само собой очевидно, ввоз после этого в Асканию алмазного фазана и меланота является совершенно недопустимым.

Несравнимо более интересной является вторая возможная работа с асканийскими помесями — это использование стихийно прошедшего расщепления для создания новой, особенно красивой и вполне стойкой местной формы.

Исследование методов создания новых константных пород птиц и животных составляет предмет работы, которая ведется мною в Аскании с 1921 года, и основным затруднением подобных работ является необходимость оперировать с десятками и сотнями экземпляров для того, чтобы извлечь всего два - три экземпляра новой искомой формы. На практике же такое обилие живого материала осуществляется чрезвычайно редко. Поэтому, наличие в Аскании сотен стихийно расщепляющихся помесей фазанов создает для подобной работы исключительно благоприятную обстановку.

Для будущего константного асканийского фазана я выбрал комбинацию максимально эффективную и нарядную и, вместе с тем, возможно генетически простую, с тем, чтобы облегчить процесс синтеза и очищения ее генов. Этот тип слагается из следующих составных частей:

1) Ошейник спереди разорван (тип фазана монгольского, бухарского и некоторых других). В Аскании этот тип преобладает.

2) Надхвостье блестящее серо-голубое с краев и изумрудно-зеленое по середине. Первый экземпляр этой новой комбинации был обнаружен лишь в 1928 году.

3) Грудь кавказского фазана — фиолетово-красная с широким блестящим черно-зеленым окаймлением каждого пера (признак кавказского фазана).

4) Кроющие перья плеча белые, как у манчжурского фазана.

Такая комбинация, когда она будет создана, явится красивойшей возможной формой внутри рода *Phasianus*.

Ввиду очень раннего отрастания крыльев у фазана, разведение с опытными целями фазанов возможно только в крытой вольере. С другой стороны, вольера должна быть достаточно велика, иначе размножение не удастся. Такой вольеры в Аскании нет, почему пока пришлось ограничиться вольным размножением фазанов, поправляя его отбором самцов в определенную сторону. Для этой цели в 1925 году были отбракованы и проданы около 20 самцов с бурым надхвостьем, каковой признак подлежал ликвидации в первую очередь.

В 1926 году та же операция была повторена с втрое большим числом самцов фазанов, что уже резко отозвалось на приплоде 1927 года и количество фазанов с зелено-голубой окраской надхвостья значительно увеличилось. Одновременно с тем, браковались сравнительно редкие фазаны без ошейника или с тусклой светло-бурой грудью манчжурского фазана. Зимой 1927–1928 г. было выловлено и отбраковано уже около 100 самцов фазанов, при чем на этот раз браковка была более строгой и на свободу выпускались лишь фазаны с яркой фиолетово-красной грудью и без бурых тонов в надхвостье. В результате, тип заполняющих парки фазанов сейчас резко изменился и стал значительно более нарядным.

Что касается отбракованных по окраске самцов, то 45 штук их пошли в питомник Житомирского окротдела ВУСОР, а остальные частью пойдут в Московский зоопарк в обмен на получаемую оттуда водную птицу, частью оставляются для научно-экспериментальной работы прибывающих летом в Асканию научных работников.

По постройке большой вольеры туда будет перенесено окончание работы по синтезу нового асканийского фазана, для чего будут выделены вполне безупречные нового типа самцы. С этого момента размножение примет характер поглотительного скрещивания, при том с материалом предварительно подготовленным, что является делом уже вполне нетрудным.

Фортуатов Б. К.

Аскания-Нова

Украинский охотник и рыболлов, 1926. №3. С. 18-20.

Про зоопарк и заповедник Аскании писали очень много.

В данном случае я хочу коснуться лишь вопроса о том, что дает и может дать сама Аскания и ее опыт для организации охотничьего дела.

В отличие от обычных зоологических садов Аскания стремилась содержать свою фауну в условиях возможно полной свободы.

Не все давалось легко. Многие завоевания достигнуты путем тяжелых потерь и жертв. Зоопарк Аскании в полном смысле этого слова построен на костях, и тем дороже полученный такую цену опыт.

Бесчисленные фазаны свободно бегают и летают по паркам, площадям и улице Аскании, стадо диких гусей, гуменников и огарей ежедневно улетают далеко в степь, вероятно иногда за пределы заповедника и ежедневно снова возвращаются обратно.

Огари и крыжни находятся в несомненной связи с берегом моря и какими то другими за десятки верст гнездовыми районами. Осенью неизвестно откуда собирается масса огарей и крыжней, а к весне от них остается много если четвертая часть. Что привлекает одних птиц и удерживает других? Наконец как добиться стойкого заселения какого либо участка дикой птицей. Для птицы непролетной, как фазаны, Аскания выработала совершенно определенную технику.

Допустим доставлена группа нового вида фазанов. Птицам подрезают часть маховых перьев крыла, так, чтобы не тронуть кроющих перьев и пускают их в просторную клетку или просто загородку в парке.

При 10 отрезанных перьях достаточно забора в 1 сажень высотой.

По крайней мере одна сторона помещения должна быть затянута сеткой, чтобы птица знакомилась с местом будущего обитания. Подрезка крыльев не обязательна, но желательна и производится с той целью, чтобы птица не разбивала голову и чтобы в первые дни после выпуска на волю она не имела возможности далеко улететь. При наличии в данном месте лисиц крылья подрезать никаким образом нельзя.

В таком помещении птицы выдерживаются два-три месяца, затем выпускаются на волю. Выпуск весной или летом, но отнюдь не зимой, иначе велики шансы потери неосвоившихся и неразмножившихся птиц от пролетного ястреба тетереватника (*Astur palumbarius*).

В день выпуска перед клетками насыпается в нескольких местах корм, двери тихо открывают и уходят. Наличие хотя небольших хвойных групп в громадной степени обеспечивает сохранение фазанов. В особенности нужны хвойные деревья зимой, когда фазаны укрываются в них от метели.

Подкормка ведется ежедневно и корм (зерно) насыпается в одних и тех же местах вблизи клеток. Наконец необходимо указать, что возможность размножения всецело зависит от отсутствия ежей и сорок. Полдюжины ежей в небольшом лесу – и можно гарантировать, что не уцелеет ни одного яйца и не выведется ни одного фазана.

Изложенный способ универсален и в равной мере приложим к животным. Демонстрирую примером. В 1921 г. привезены туры (*Capra cylindricarnis*), животные, для которых никаких заборов не существует.

Туры помещены в сарайчик с решетчатой дверью, в так называемом большом загоне, и перед дверью ежедневно кладется корм для прочих животных, которые поэтому подходят к сарайчику. Через два месяца туры выпускаются. Первые дни знакомства проходят бурно, и туры поминутно спасаются через саженный деревянный забор, но сейчас же снова возвращаются обратно. Затем все уладилось и новые рав-

ноправные члены пестрого общества лишь очень изредка покидают на часок загон, чтобы пощипать более пышную траву в соседнем парке.

Тем же путем и с тем же успехом происходило, например, в свое время заселение збурами Гатчинского леса, и оленями Беловежской пушчи.

Вообще привязанность к месту у многих животных и птиц чрезвычайно велика.

Использование этой особенности позволяет легко закрепить многие виды. Наоборот выпуск привезенных животных прямо на свободу влечет в большинстве случаев их исчезновение.

Второй фактор, создающий необычайную и чарующую густоту населения парков Аскании, это сознание полной безопасности, привожу два-три примера. В 1921 году после того, как решительными мерами была ликвидирована охота на степях заповедника, количество зайцев росло буквально на глазах, и окрестные дядьки жаловались, что Аскания у них переманила всех зайцев. В последние два года, когда повсюду в окрестностях заяц стал редкостью, на Асканийской степи их много, а в парках и вблизи последних они буквально кишмя кишат.

Другой пример. Осенью 1925 года на пруду зоопарка осела стайка белолобых казарок (*Aus albifrons*). Сначала птицы были страшно дики и осторожны. В настоящее время, т. е. по прошествии 4-х месяцев, они ничем не отличаются от старожилов зоопарка и совершенно равнодушно сидят на льду или плавают в полынье в 10 шагах от человека.

Еще более разителен пример кобчика (*Erythropu vespertvnuj*) и пустельги (*tivunaulu tonuwuluj*). Оба этих прелестных и безвредных вида находятся в зоопарке под охраной и гнездятся в огромных количествах. И пустельга и кобчик без крайней необходимости гнезд не вьют и занимают пустые грачиные гнезда. Против грачей запорок принужден бороться, иначе они в одно лето захватят парки многотысячными массами, губя пометом деревья и вытесняя прочую птицу. Поэтому как только прилетели кобчики, начинается избиение грачей. Выстрелы гремят, то в одном то в другом углу парка. Кобчики (как впрочем и другие охраняемые виды) к выстрелам относятся абсолютно безразлично. Они твердо знают, что это их не касается.

Иногда можно видеть следующую сценку. Кобчик целыми часами терпеливо сидит на суку возле гнезда, занятого грачами и чего то ждет. Раздается выстрел, падает убитый грач, а сидевший в нескольких шагах от него кобчик вместо того, чтобы улететь садится на гнездо и вступает во владение долгожданным жилищем.

АККЛИМАТИЗАЦИЯ

Вопреки тому, как это принято думать, наша зима для многих даже тропических видов не представляет ровно ничего ужасного. Так все виды фазанов вплоть до видов из тропической Азии как золотой (*Thaumalea picta*) перезимовывают на свободе абсо-

лютно без затруднений. Требуется только защита от ветра и метели, для чего как было выше указано достаточно небольшой хвойной заросли.

Американский страус (*Rhea americana*), как показал произведенный мною в этом году опыт, перезимовывает без всякого укрытия, между тем этой зимой мороз доходил до 18 по Реомюру.

Собственно, ставя опыт я опасался не мороза, а глупости птиц, так как нельзя было ручаться: станут ли они садиться ночью на солому или прямо в снег. В последнем случае можно было опасаться отмерзания ног. Оказалось, что страусы садятся на солому. Типично тропические животные, как антилопа, гну, оба вида из экваториальной Африки, антилопа нильгау и олень Аксис из Индостана, кенгуру из Тасмании и др. перезимовывают, удовлетворяясь открытым навесом. При этом устойчивость несомненно растет из поколения в поколение. Так, доставив летом 1925 года пару голубых гну из заграницы, я был поражен при наступлении осени разницей в длине зимней шерсти наших старых, здесь рожденных гну и вновь привезенных животных. Вообще опыт Аскании твердо устанавливает, что чрезвычайно многочисленные виды птиц и животных, как будто совершенно чуждых нашему климату, тем не менее переносят его несколько не хуже старых, исконных обитателей.

ПЕРЕВОД В ОСЕДЛОЕ СОСТОЯНИЕ ПРОЛЕТНОЙ ПТИЦЫ

Этот метод, правда, мало применимый в охотничьем хозяйстве, сводится к постепенному уничтожению пролетного инстинкта.

У пойманных птиц (дикий гусь, кряква и пр.) ампутируется конец крыла, тоже повторяется у их потомства и во втором и третьем поколении. В четвертом поколении возможно попытаться часть птенцов оставить летными. В Аскании для многих видов эта работа уже закончена и пролетный инстинкт атрофирован без остатка.

Таких птиц можно поселить в любом пруду (при условии ампутации крыльев в первом поколении и конечно подкармливания зимой), и птенцы их уже никуда не улетят. Таким образом чарующая всякого посетителя Аскании и кажущаяся почти чудесной густота, разнообразие и напряженность жизни в зоопарке достигается очень простыми и немудренными способами. Собственно придерживаясь изложенного, можно было бы превратить в зоопарк любой изолированный в степи лесок, которыми так богата Украина.

Другой вопрос, какие правовые условия для того необходимы? Но с этим связана вообще либо возможность возрождения у нас правильного охотничьего хозяйства, либо полная гибель в течение нескольких лет последних остатков еще уцелевшей дичи. Во всяком случае несомненно одно: Никакое охотничье хозяйство невозможно, пока любой охотник, хотя бы член Союза и обладатель безукоризненного билета имеет право охотиться в любом лесу. Отсюда выходов только два: или переход как

на западе, к праву частного владения охотничьими угодиями, что в корне противоречит самим основам новых отношений, созданных революцией, либо широчайшая сеть мелких заповедников и открытая для всех охота в их окрестностях. Если последний путь ляжет в будущем в основу охотничьего законодательства, то для практической организации сети заповедников опыт Аскании окажется весьма не бесполезным.

Фортуатов Б.

Приморські заповідники (фрагмент)

Вісті ВУЦВК. 1926. № 278, 2 грудня.

За останні роки голий приморський степ надзвичайно швидко залюднився. Ще три роки тому весь беріг від Дніпра до Сивашів і далі на схід являв собою безмежний степ, тільки де-не-де виднілись економії, села та хутори. Тут вповдовж морських берегів і особливо на величезних косах – Тендер, Джарилгач, Обиточенська та інш., користуючись малолюдством і, тому, майже повною безпечністю, водилось сила водяної птиці. На прибережних лиманах по-весні і, особливо, в-осени відпочивала перелітна птиця, що збиралась з доброї половини кол. Європейської Росії. Нарешті, тут же, особливо на Тендерському лимані, зимувало багато лебедів та інших водоплавців, що літали знов-таки майже з половини Росії і майже всієї України.

Правда, власники величезних латифундій, кому належали коси та узбережжя, не відмовляли собі в полюванні, але, беручи до уваги розмір угодів (один Тендер має довжини біля 60 верств) шкоди від цього полювання майже не було ніякої, а до того ще було організовано добру охорону.

Революція змела поміщицькі латифундії, і, починаючи з 1921 року, величезні прибережні землі економією Чорноморської, Кларівської, Преображенської економії вкрились густою сіткою виселків та хуторів. Степову цілину вибрано, узбережжя залюднилось і умови існування птиці гостро змінились. Не було заселено тільки узбережні коси та острови, де, по характеру місцевості, селитися було незручно. І ще в цьому році, під час переліту, незлічені зграї водних птиць вкривали до самого обрію води тендерівського та джарилгачського лиманів.

Однак, і тут умови були вже не ті. Охорони на косах не було і в цьому останньому припулкові перелітну птицю та ту, що зупинялась зимувати, нещадно нищили. Ще гірш стоїть справа з зимуванням. І коли б, приміром, винищування лебедів на тендерівському лимані не пощастило негайно припинити, то величезну зимівлю лебедів було б ліквідовано. Це призвело б до того, що ця птиця зникла б з усієї території СРСР, включаючи й береги Льо-

дового Океану. Слід пам'ятати, що рідкі породи птахів, що їх лише інколи можна зустрінути окремими парами в країні, під час переліту, збираються на узбережжі всі відразу. Звичайно, що полювання на них відразу винищує їх на всій території України та Росії.

Що ж до гніздов'я, то тут становище абсолютно безпорадне. За останні роки чорноморська водна птиця майже не гніздиться. Яйця на Тендері вибираються й нищаться на 99,9%. Теж саме робиться й далі па схід – у Чурюку, Джарилгачі та на дрібних островах. В гніздовий період люде-хижакн об'їджують острови та коси і забирають геть чисто всі яйця. Наливають яйцями дубки (дубками тут звуться прибережні парусні судна) і десятками пудів вивозять їх на виробництво мила та на годівлю свиней. (!?)

Збирається все – і свіже, і насичене, і наклонене. Буває навіть так, що в літню спеку вилуплені пташенята ворухаються в яєчній масі залитій кров'ю зародків. В наслідок цього за останні роки чорноморська птиця перестала плодитись – доживають вік старі птахи, що народились до 1921 р., після чого чорноморські береги спорожнюють.

Такий безпорадний стан викликав потребу негайного утворення заповідників на косах та островах Чорного та Азовського морей. В 1922 р. досить легко слалося оформлення цих заповідників постановою ВУЦВК, причім їх було приєднано до заповідника «Асканія - Нова».

Однак, Асканія переживала тоді дуже скрутні часи, своїми правами не користалася і, кінець кінцем, не довго думаючи, приморські заповідники було обмінено Радгосптресту на два дрібні допоміжні радгоспи. Звичайно, що це нечуване діло сталося тільки тому, що наукового апарату в Асканії в ті часи не було майже ніякого.

Однак, уже в наступному році питання про організацію приморських заповідників знов стало на чергу дня і після майже двох років блукання по комісіях та канцеляріях, цими днями передається нарешті на затвердження Раднаркому УСРР.

Є таке прислів'я: «Краще пізно, ніж ніколи».

В справі охорони природи пізно – значить ніколи. Цей принцип було своєчасно здійснено в РСФРР, де за останні роки утворено низку величезних заповідників – Кримський 8.000 десятин, Кавказький – 250.000 десятин, Баргузинський соболинний – стільки ж, Астраханський – де в низинах Волги охороняються гнізда водної птиці – біля 20.000 дес. та інш.

Загалом там пощастило своєчасно охоронити від загибелі надзвичайно цінні куточки первісної природи, раніш ніж плуг та сокира змели їх з лица землі. На Україні за цей час було утворено єдиний заповідник «Асканія-Нова», та й то дуже сумнівний, бо до нинішнього року охорони степу там не було і тільки в цьому році шматок первісного ковилевого степу, розміром у 6.000 десятин, звільнено на завжди від усякого господарського користування.

Зате, з організацією сітки нових приморських заповідників Україна в справі охорони природи висувається па перше місце у всьому Союзі. І це як раз вчасно, бо по-весні було-б уже пізно. Вже виорано півроку тому на Чурюку останній на всій Україні цілинний

полиньювий степ, вже віддано на три роки в ореаду надзвичайної краси острів Бірючий з його мереживом незліченних протоків та озер, переповнених водною птицею, з його чарівно-прекрасними порослями барвистого кермека, що тягнеться на сотні десятин.

Ще цієї весни, відряджені мною з Асканії експедиції, розповідали про велику силу водної птиці на мілких водах та піщаних косах Джарилгача, про лебедів, що наче снігом вкривали до самого обр'ю води Тендерівського лиману; нині ж там гримить справжня канонада і птиця, збившись до купи в глибині затоки, не має змоги навіть вийти на беріг, щоб знайти собі поживи.

Коли з організацією заповідника забаритись ще на рік, то це означає масову загибель водної птиці, що відпочиває та годується тут. А далі змінилися б шляхи переліту і спорожнили б відразу ріки та озера України. На щастя в сучасний момент ця історична справа майже доводяться до кінця.

І завдяки цьому, нинішні й майбутні покоління матимуть змогу побачити чудеса природи нашого півдня – ковилевий степ в Асканії, полиньювий степ, що де-неде зберігся ще на Чурюку, безкраї поля лілового кермека в рамці проток та озер на Бірючому і тільки-но відкриті гущавини стародавнього, давно забутого на Україні і збереженого на острові Тендері чагарника, сумахи, укритого, як та кульбаба, шапкою свого пухкого насіння. А найголовніше – тут можна бачити дивовижні картини багатотисячних гніздових водних птиць, де ще недавно не можна було й кроку ступити, щоб не роздушити кількох яєць. За 2-3 роки, після організації охорони, тут буде все відновлено. Нарешті, тільки той, хто був на Тендері або на Джарилгачі, в місяці переліту, може уявити собі картину морських заток, до самого обр'ю, укритих незліченними зграями ріжних водних птиць.

Америка має право пишатися своїми численними заповідниками. Хто в цілому світі не чув імені знаменитого Іелоустонського національного парку? Мине ще кілька років і ім'я тендерівського заповідника буде не менш відомим в світі.

Останні два роки цілий світ з напруженою увагою стежив за роботою нашої експедиції Козлова в Монголії, що викопувала там у глибині пустелі рештки похованої в землі старовинної культури й кістки вимерлих страховищ.

Незрівнянно більшу вагу має нині справа утворення приморських заповідників, де збережено буде від загибелі багатющу живу природу берегів нашого степового півдня.

Надзвичайно легко все зруйнувати. І коли-б шляхом величезних зусиль не пощастило зберегти останній на Україні великий шмат ковилевого степу в Асканії, коли б знову було відкладено оформлення заповідника на берегах моря, то в нас і в наших нащадків залишилося б лише кілька вчених праць про назавжди втрачену природу та кілька десятків вчасно знятих фотографій.

Вже нині, не зважаючи на величезні труднощі з транспортом, тисячі селян, робітників та учнів, коли на підводах, а то й пішки, мандрують за 70 верств від ст. Ново-Олексіївка, щоб побачити безмежний ковилевий степ і на цілий світ відомий зоопарк в Асканії.

Коли ж від ст. Федорівка до порту Скадовська та джарилгачського заповіднику, що лежить проти нього, пройде в 7 верстах від Асканії намічена ще до війни залізниця, коли утворено буде поруч їх Дніпрельстан з величезним при ньому пролетарським центром, коли пароплавом униз по Дніпру, можна буде проїхати від Київа аж до самого острова Тендера, то можна сказати напевне, що тоді сотні тисяч людей з усього Радянського Союзу що-року матимуть змогу користатися наслідками того діла, що утворюється нині актом організації Українських Приморських Заповідників.

Шарлемань М.

Матеріали до орнітофауни Державного Степового заповідника Чаплі та його району

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 47-94.

Література про «Чаплі» (Асканію Нову) досить велика, але по-більше це популярні роботи, в яких конкретного матеріалу що до природи цієї цікавої місцевості небагато. Тільки в справі ботанічного дослідження А. Н. пощастило: маємо низку ґрунтовних праць Й. Пачоського про флору Заповідника і району. Майже бракує фавністичних розвідок, про околиці Асканії Нової, зокрема про її орнітофавну. Отже, щоб заповнити цю прогалину, я й подаю тут конспективні відомості про птахи Заповідника та його околиць. Ці відомості протягом багатьох років з доручення Ф. Фальц-Файна збирали Є. Сіянка та Г. Рібергер. За останній рік (1921) їх збирав С. Снігиревський. Через нього я й одержав із Заповідника увесь матеріал для опрацювання. Він же передав до Зологічного Музею Всеукраїнської Академії Наук деяку кількість пташиних шкурок, що я їх також опрацював. Крім того, я вважаю за доцільне подати тут список літератури до орнітології Асканії Нової.

Усім особам, що передали мені матеріал, особливо С. Снігиревському, моя щира подяка.

СПИСОК ПТАХІВ

1. *Urinator arcticus* (L.)

Кожара – рідкий перелітний птах Асканії Нової. Спостерігали її тільки двічі: 16.XI.1916 р. і 15.II.1918 р. Цікаво зазначити, що в Дніпровому гирлі, як свідчить Д. Подушкін (ст. 75), цих птахів буває небагато. Виникає питання, яким шляхом летить та сила *U. arcticus* L., що ми спостерігаємо в-осени в середній частині Дніпра.

2. *Columbus cristatus* L.

Весняний переліт *пірникози великої* спостережувано 25.III.1909 (P) і 22.III.1917 (C). Осінній: 22.VIII.1915, 19.X.1917 і 17.XI.1920. Подушкін ніколи не бачив у Дніпровому гирлі великих табунів цих птахів. Цікаво це порівняти зі спост. в окол. Києву, де не рідко можна бачити табуни цих птахів із 50 й більше екземплярів.

3. *Proctopus nigricollis* Brhm

Пірникоза чорношия – перелітний та, мабуть, рідкий гніздовий птах. По весні її спостерігали: 27.II.1912, 25.IV.1913, 11.IV.1915, 7.III.1921, (знайдено с-ця, її, мабуть, убив якийсь хижак) 18.III.1921. Улітку 3 екз. *Proctopus nigricollis* Brhm. – здобуто 9.VII.1909. Коли порівняти ці останні відомості з відомостями Подушкіна, то можна зробити висновок, що ця пірникоза в невеликій кількості гніздиться у Дніпровському повіті. В-осени *P. nigricollis* Brhm спостерігали: 3.XI.1913, 16.X і 17.X.1915 (5 екз.), 21.XI.1918.

4. *Tachybaptus nigricans nigricans* (Scop)

По весні *малу пірникозу* в А.-Н. спостерігали: 26.III.1916 (1 екз.), в-осени: 4.XI.1913 (2 екз.), 22.VIII.1915, 26.III.1921 (1 екз.), 16.XI.1915. Подушкін не подає цього птаха для фауни Дніпров. повіту.

5. *Phalacrocorax carbo* (L)

Баклана великого спостерігали в А.-Н. досить часто. Його бачено по весні: 13.III.1909, 15.III.1909 р. (спіймано 2 екз.), 26.III.1909 (знайдено мертвого), 6.IV.1911, 10.III.1912, 10.V.1915, 12.III.1916 (1 екз.), 28.IV.1919, 18.IV.1920 (пара). Улітку ці птахи спостережувано тільки одного разу: 9.VII.1918 три табуни з 50 екз. Птахи трималися два дні та й одлетіли. В-осени їх помічено 16.X.1915, 4.XII.1915, 22.XI.1916 (1 екз.), 29.XI.1916 (1 екз.), 21.XI.1917.

6. *Pelecanus onocrotalus* (L)

Бабурожеву спостерігали лише кілька разів 1919 р. Бачено її 14.IV; 19.VI зловлено одну в Дарівці, 20.VI. знову спостерігали цих птахів, 2.IV.1915 бачили 6 штук.

7. *Botaurus stellaris* (L)

Бугай на перельоті спостережувано по весні: 17.III.1909, 26.III.1911, 18.III.1912, 18.III.1915 (1 екз.), 19.III.1915, 13.III.1917 (1 екз.), 18.V.1917 (1 екз.), 28.III.1919, 6.III.1920 (1 екз.) в-осени: 25.VIII.1913, 7.XI.1915, 20.XI.1918. Подушкін зазначає, що *B. stellaris* – гніздовий птах Дніпрового гирла.

8. *Ardetta minuta* (L)

Вовчка або *бугайчика малого* в А.-Н. по-весні спостерігали: 13.IV.1910, 19.V.1910, 3.V.1911, 11.V.1912, 16.IV.1915, 10.V.1915, 22.V.1916 (6 екз.), 30.IV.1916, 16.V.1917, 28.V.1921. Улітку птахів, що, мабуть, гніздилися, бачили 4.VI.1917 та 14.VII.1915. В-осени їх спостерігали 19.VIII.1909 і 25.VIII.1913. Як свідчить Подушкін, цей птах гніздиться у Дніпровому гирлі.

9. *Nycticorax nycticorax* (L)

Кваків на перельоті по весні спостерігали: 31.III.1911, 18.IV.1912, 10.IV.1912, 25.III.1913 (2 шт.), 13.IV.1917, 22.IV.1918, 30.IV.1918, 15.IV.1919, 19.IV.1920, 17.IV.1921. В-осени їх бачили: 19.VIII.1909 (початок перельоту), 25.X.1910 (2 екз.), 31.VIII і 1.IX.1913, 16.IX.1916, 30.VIII.1919, 19.VIII.1920, 24.IX.1920. Як повідомляє Подушкін, цей птах гніздує у Дніпровому гирлі.

10. *Ardeola ralloides* (Scop.)

В А.-Н. цю *жовту чаплю* спостерігалося тільки весною й на початку літа. Її бачено: 9.VI.1909 (7 штук на болоті), 3.V.1916 (пара), 26.V.1916, 21.IV.1917, 30.V.1917 (8 екз.) 28.IV.1919 (початок перельоту). Цікаво зазначити, що цього птаха Подушкін не спостерігав у Дніпровому гирлі.

11. *Phox purpurea* (L)

Чапля руда в А.-Н. – звичайний птах. Її переліт по весні спостерігали: 28.III.1909 (1 екз.), 29.IV.1910 (3 екз.), 12.IV.1912, 9.IV.1913, 1.IV.1915 (1 екз.), 29.III.1916, 23.IV.1916 (4 екз.), 31.III.1917, 21.IV.1918, 25.IV.1919, 6.IV.1921. Підчас літніх мандрівок: 5.VI.1911, 31.VII і 6.VIII.1916 (багато на болоті), 15.VIII.1909 (5 екз.). В-осени їх бачили: 5.X.1911, 10.IX.1917 (5 екз.), 13.IX.1917. Подушкін свідчить про те, що цей птах гніздиться у Дніпровому гирлі.

12. *Garzetta garzetta* (L)

Чапура мала біла – досить рідко буває в А.-Н. Її тут бачено: 9.V.1907 (2 екз.), 22.V.1910, 4.V.1921. Наприкінці літа спостерігали тільки одного разу 22.VIII.1909. Подушкін каже, що вона гніздиться у Дніпровому гирлі.

13. *Herodias alba* (L)

Чапуру білу велику помічено тільки одного разу 22.VIII.1909 разом з *Garzetta garzetta* (L). Цей птах тепер рідкий і в Дніпровому гирлі. Подушкін спостерігав його тільки на перельотах.

14. *Ardea cinerea* (L)

Чаплю сіру спостерігали в А.-Н. дуже часто. Її весняний приліт помічено: 5.IV.1907, 30.III.1908, 6.III.1909, 21.III.1909, спостерігали 5 шт., 28.III.1910 (5 шт.), 30.III.1911, 26.III.1913, 18.III.1915 (1 екз.), 11.III.1916 (2 екз.), 8.III.1917, 21.III.1918 (2 екз.), 29.III.1921. Підчас літніх мандрівок її бачили: 15.VIII.1909 (5 екз.), 7.VI.1910 (2 шт.), 13.VII.1910 (1 екз.), 19.VII.1910 (10 шт.), 13.VII.1911, 17.VIII.1911, 25.VIII.1913, 16.V.1915 (2 пари), 20.V.1915, 22.V.1915 спостережувано 12 шт., що трималися до 3.VI.1915, 14.VII.1915, 23.VII.1915 (на болоті, більше ніж 20 шт.), 31.VII.1916 і 6.VIII.1916 (багато на болоті), 16.V.1917 (18 шт. на болоті), 29.V.1917 (20 шт. *A. cinerea* і *Phox purpurea*), 6.VIII.1917 (багато), 19.VII.1918 (12 екз.), 27.VIII.1918 (багато), 3.VII.1919, 20.VII.1919 (5 шт.), 19.VIII.1920, 26.III.1920. Осінні мандрівки та переліт помічено 30.X.1915 (1 екз.), 17.IX.1916, 2.IX.1917 (багато), 29.XI.1917 (1 екз.), 14.IX.1918 (6 шт.).

15. *Plegadis falcinellus* (L)

Коровайку в А.-Н. спостерігали тільки на весні: 27.IV.1913, 2.IV.1914, 10.IV.1915, 16.IV.1915 (4 шт.), 23.IV.1916, 2.V.1917 (на болоті 1 екз.). Коровайку Подушкін зовсім не подає для фавни Дніпрового гирла.

16. *Melanopelargus niger* (L)

Чорного бусла в А.-Н. бачено тільки двічі: 19.IX.1916 (1 екз.) і 21.VIII.1911. Цікаво відзначити те, що Подушкін показує цього птаха тільки для осінніх перельотів.

17. *Ciconia alba* (L)

Чорногуз звичайний – гніздовий та перелітний птах. Приліт спостережувано: 20.IV.1907, 6.IV.1908, 9.IV.1910, 16.IV.1911, 29.III.1912, 13.IV.1912 (приліт місцевих чорногузів), 11.IV.1913, 1.IV.1915, 22.III.1916 (приліт одного чорногуза на старе гніздо), 12.IV.1916 (приліт другого на старе гніздо), 3.IV.1917, 10.IV.1917 (зайняли гнізда), 22.IV.1918 (приліт одного на старе гніздо), 28.IV.1918 (приліт другого на старе гніздо), 11.IV.1919 (прилетіла пара), 7.IV.1919 (прилетіла пара), 7.IV.1920, 6.IV.1920, 6.IV.1921 (1 екз.). Літні спостереження такі: 21.VI.1909 перші пташенята, 8.VII.1909 великі табуни; молодим надіто персні Rossiten'ської станції №№ 320, 324, 325; 28.V.1911 спостерігали 8 штук, 29.V.1911 спостерігали велику зграю, 4.VIII.1911 перший виліт молодих із гнізда. 14.VI.1916 перші пташенята, 16.V.1918 спостерігали 16 чорногузів коло ставка, 9.VI.1918 – 25 штук, 9.VI.1918 – 9 екз., 11.VI – 45 шт., 15.VI.1918 – табун з 75 шт., 7.VI.1918 – 53 шт., 18.VI – 148, 21.VI.1918 – більш 200. Ці зібрання чорногузів коло ставків спостережувано підчас великої спеки. До чорногузів приєднуються чайки (*Vanellus vanellus*), журавлі сірі (*Grus grus*) та красавка (*Anthropoides virgo*). 25.VI.1918 чорногузів значно поменшало, 31.VII.1918 спостережувано багато, 11.VIII.1918 спостережено 15 екз., 27.VII.1918 надіто персні на 3 молодих, 18.VIII.1918 перший виліт молодих із гнізд; осінній переліт на відліт спостережувано: 3.IX.1909, 31.VIII.1911, 28.XI.1915 (спостережено перелітного екземпляра), 24.VIII.1918 (відліт місцевих), 18.VIII.1919 початок відльоту, 28 – 29.VIII.1919 місцеві чорногузи відлетіли, 18.IX.1919 спостерігали двох чорногузів.

18. *Merganser serrator* (L)

Креха середнього в Асканії спостерігали: 4.III.1911, 23.IV.1913 (одержано з Кулебатина), 22.X.1915 (3 екз.), 3.XI.1915 (2 екз.).

19. *Merganser merganser* (L)

Великого креха спостерігали значно частіше, ніж попередній рід. Весною або наприкінці зими його спостерігали: 23.II.1909 (здобуто у Кахівці, с-ць), 25.II.1909 (3 екз. летіло з заходу на схід), 6.II.1910, 12.II.1911, 17.II.1911, 19.III.1913, 21.III.1916, 31.III.1918 (3 екз.). В-осени та протягом першої половини зими його бачено: 17 – 19.XI.1907 (9 екз.), 8.XI.1909, 27.XI.1909 (с-ць), 17.XI.1910 (пара), 28 – 29, 30.XI.1910,

2.XII.1910, 11.XII.1910 (с-ць), 2.XII.1911, 7.XI.1916 (6 шт.), 15.XI.1916, 8.IX.1916 (7 екз.), 29.XII.1916, 4.XI.1917, 29.XI.1917, 7.XI.1918 (19 екз.), 9.XI.1918, 13.XI.1918 (13 екз.), 16.XI.1919 (3 екз.).

20. *Mergus albellus* (L)

Малого креха спостерігається часто в А.-Н. У другій половині зими та весною його помічено: 24.I.1909, 12.II.1911, 15 – 16.II.1911, 25.IV.1913 (10 шт.), 17.IV.1915, 4.III.1917, 10.II.1918 (с-ць), 7.II.1918, 26.III.1918 (3 шт.), 23.II.1910, 20.III.1921 (с-ць). Початок перельоту в-осени та в першій половині зими: 29.XI.1910 (5 шт.), 30.XI.1910, 18.X.1911, 11.XI.1911, 5.XII.1911, 22.X.1915 (2 екз.), 18.XII.1915 (5 екз.), 2.XI.1916 (табун в 20 екз.) 29.XI.1917 (5 екз.), 7.XI.1918 (7 екз.), 27.X.1920 (8 шт.). Улітку *Mergus albellus* (с-ць) спостережено тільки одного разу 18.VI.1918.

21. *Erismatura leucocephala* (Scop)

Совку в А. Н. бачено тільки раз 19.III.1915. Це другий випадок знайдення цього птаха у Дніпровським повіті. Уперше в зазнач. повіті цю рідку качку здобув на Дніпрі коло Корсунського монастиря К. Фальц-Фейн 22.X.1904 (ст. ст.) (Пачоський, Орнит. Вест., 1911, №3 – 4, стор. 217).

22. *Clangula clangula* (L)

По весні та наприкінці зими *гоголя* спостерігали 29.III.1908 (здобуто 1 екз.), 15.II.1911, 26.III.1912 (спостережено коло Кумбатина), 25.IV.1913 (с-ць), 24.II.1915 (с-ць), 19.III.1921 (с-ця), 1.IV.1921, в-осени та в першій половині зими: 20.X.1908 (здобуто 1 екз.), 8.XI.1910, 25.XI.1915 (2 с-ця), 2.XI.1916 (кілька екземплярів), 4.XI.1918.

23. *Aythya ferina* (L)

Чернь червоноголову весною спостерігали: 17.III.1909, 25.III.1910 (здобуто 1 екз. в Дарівці), 29.III.1910 (с-ця), 18 – 20.II.1911, 10.III.1912 (7 екз.), 22.II.1916 (16 екз. на ставку), 7.III.1917 (2 с-ць), 8.III.1917 (4 екз.), 6.IV.1918, 17.IV.1919, 21 і 22.III.1921 (с-ць), в-осени: 5.XII.1911 (здобуто с-ць semiad), 11.XI.1913.

24. *Filigula filigula* (L)

Чернь чубату по весні спостерігали: 12 – 13.III.1908, 27 – 28.II.1913, 17.III.1915 (с-ць), 28.III.1915, 15.II.1916 (3 екз.), 13.III.1917 (с-ць), 12.III.1919 (с-ць), другу весну цього самця спостерігали в А.-Н. 5.III.1920, 3.III.1921 (с-ць), 19.III.1921 (с-ць). На осінньому перельоті ці качки спостережено тільки один раз: 24.IX.1911.

25. *Marila marila* (L)

Весною *чернь морську* спостерігали: 27.IV.1913, 28.IV.1913 (с-ця), 10.IV.1915, 12.IV.1919 (1 екз.), в-осени та взимку її помітили: 17.XI.1907, 19.XI.1907 (с-ць здобуто), 15.X.1908 (4 екз.), 19.X.1908 (1 екз.), 9.X.1911, 5.X.1915 (с-ця), 25.XI.1916 (с-ця), 15.I.1916 (2 с-ця), 9.X.1917 (с-ць).

26. *Nyroca nyroca* (Güld)

Весняний переліт цих качок спостережувано: 13.III.1907, 30.III.1909, 23.III.1910 (2 екз.), 19 і 23.III.1911, 9.III.1912, 20.III.1913, 19.III.1915, 28.III.1915 (23 шт.), 14.III.1916, 8.III.1917, 25.III.1921. В-осени переліт спостережувано: 4.IX.1909, 11.IX.1909 (11 шт.), 28.IX.1910 (8 шт.), 25.XI.1915, 22.X.1916.

27. *Netta rufina* (Pall)

Чернь червононогу спостерігали в А.-Н. тільки три рази: 13.I.1909 (2 с-ць в табуні крижнів. Трималися до 30.1). 26.X.1913 (с-ць semiad, F. E.), 1.XI.1913 (с-ць ад.).

28. *Spatula clypeata* (L)

Широконоску спостерігали підчас весіннього перельоту: 4.IV.1907, 11.III.1908, 19.III.1910 (с-ць), 29.III.1910 (пара), 31.III.1910 (9 с-ць), 1.IV.1910 (с-ця), 21.III.1913, 19.III.1915, 11.III.1916 (багато перелітних), 9.III.1916 (1 екз), 9.III.1918 (с-ць), 17.III.1919, 19.III.1919 (чимало) 22.III.1921. Влітку на гніздуванні знайдено в Дарівці 3 – 6.V.1909. Підчас осіннього перельоту їх бачено : 20.IX.1909, 30.VIII, 3.IX.1911 (Кумбатин), 25.XI.1915, 29.X.1916 (багато у поду), 30.IX.1918 (кілька штук).

29. *Querquedula querquedula* (L)

Весняний переліт чирянки більшої спостережувано: 4.IV.1907, 29.III.1908, 6.III.1909 (перші), 21.III.1908 (багато), 2.III.1910 (5 штук), 19.III.1910 (с-ць), 24.III.1910 (12 штук), 2.IV.1910 (великий переліт), 12.IV.1910 (на болоті табунець), 23 і 26.III.1911, 28.II.1913, 16.III.1915, 17.III.1916, 17.III.1917, 17.III.1918, 26.III.1910 (чимало), 31.III.1918 (табун з 40 штук), 19.III.1919, 19.III.1921. Літні спостереження такі: 13.VII.1919 (бачили 3 пари), 22.VI.1911 і 4.VII.1911 (бачили каченята). Осінній переліт помічено: 14.X.1916 (не багато), 22.X.1916, 29.X.1916 (багато), 8.XI.1918 (табунець).

30. *Dafila acuta* (L)

Весняний переліт шилохвоста помічено: 6.IV.1907, 13.III.1908 (30 шт.), 7.III.1909, 9.III.1909 (близько 100 шт.), 3.III.1910 (8 с-ць), 9.III.1910 (с-ць), 24.II.1911, 15.III.1911, 6.III.1912, 7–8.III.1912, 17.III.1913 (багато), 20.II.1915 (17 шт), 21.II.1915, 17.II.1916 (1 екз.), 27.II.1916 (чимало), 12.III.1916 (багато), 1.II.1918 (8 шт), 17.III.1921 (2 екз.), 21.III.1921. На гніздуванні *Dafila acuta* в А.-Н. вже зазначив И. Пачоський. У картковій каталозі є такі відомості: 29–31.VI.1907 у Дарівці гніздяться *Dafila acuta*, 10.VII.1908 з'явилися на луках після дощу шилохвости, 11.VI.1909 в Успенці гніздяться шилохвости. Знайдено багато яєць; 4.VII.1911 (чимало молодих, що вже літають), 27.VII.1911 (чимало). Осінній переліт спостережувано: 29.X.1911 (в Дарівці), 14.X.1916 (не багато), 22.X.1916, 29.X.1916 (багато у поду), 14.XI.1919.

31. *Nettion crecca* (L)

По весні чирянку меншу спостережувано: 9.IV.1907, 23.III.1910 (с-ць), 25.III.1910 (здобуто 3 екз.), 3.IV.1910 (здобуто с-ць), 4.IV.1911, 6.III.1912 (почат. перельоту), 10.III.1913

(пара), 22.II.1915 (поч. перельоту, 10 шт.), 2.III.1915 (пара), 11.III.1917 (поч. перельоту), 10.II.1918 (поч. перельоту), 19.III.1919, 8.III.1921 (3 шт.). Літні спостереження: 24.V.1907 (бачили в А.-Н.), 16.VI.1907 (выводки в Дарівці), 27.VII.1911 (чимало). Осінній переліт спостережувано: 29.IX.1911 (Даровка), 29.X.1916 (багато), 14.VIII. (14 шт).

32. *Chaulelasmus streperus* (L)

Нерознів в А.-Н. спостережувано тільки по весні: 31.III.1911, 24.III.1913 (7 шт.), 31.III.1915 (пара), 25.III.1916 (1 с-ць), 19.III.1918 (початок перельоту), 24.II.1919 (початок перельоту), 29.III.1921.

33. *Mareca penelope* (L)

Свищ спостережувано в А.-Н. досить часто. По весні його помічено: 6.IV.1907, 28.II.1908, 6.III.1909, 4.III.1910 (с-ць), 19.III. (с-ць), 15 і 23.III.1911, 5.III.1913 (с-ць), 10.III.1913 (пара), 21.II.1915 (10 екз.), 17.II.1916 (1 екз.), 5.III.1916 (великий табун), 12.III.1916 (багато перелітних), 9.III.1917 (кілька екз.), 3.III.1918 (6 екз.), 7.III.1918 (14 екз.), 19.III.1919 (чимало), 11.III.1921, 19.III.1921 (7 шт.), 20.III.1921. Осінній переліт спостерігали: 4.IX.1909, 30.VIII, 3.IX.1911 в Дарівці, 29.IX.1911 (у Дарівці), 2.XII.1912 (здобуто с-ць semiad), 22.IX.1916 (5 екз.), 14.X.1916 (мало), 26.X.1916 (у поду, багато), 25 – 29.XI.1918 (у Дарівці).

34. *Anas boschas* (L)

Крижень в А.-Н. дуже звичайний птах, але відомостей про його переліт занотовано небагато. Весняний переліт помічено: 28.II.1907, 24.IV.1907, 8.IV.1917 (багато коло балки з водою), 4.VI.1917 (у поду, багато с-ці). Гніздування спостережувано: 16.VI.1907 (вивідки), 29.VI, 1.VII.1907 (спостережувано на гніздуванню в Дарівці), 5.VII.1908 (з'явилось багато у степу по дощі), 8.VI.1909 спостережено на гніздуванню в Успінці (знайдено багато яєць), 7.III.1912 (здобуто молодих у Кумбатині). Осінній переліт спостережувано: 25 – 29.XI.1908 (у Дарівці), 27.IX.1908 (кількість місцевих значно зменшилася), 23.XII.1908 (здобуто с-ць), 14.X.1916 (багато на ставку та у поду), 22.X.1916 (мало), 29.X.1916 (знову багато на ставку та у поду).

35. *Casarca casarca* (L)

Огари спостережувано по весні: 16.II.1907 (вивідки), 7.III.1909, 8.VI.1909 (в Успінці гніздяться), 16.III.1910 (прилетіли огари, що відлетіли на зиму). В-осени їх бачено: 4.IX.1913 (на Дніпрі, нижче від Берислава, 7 шт.), 29.IX.1917 (великий табун прилетів на ставок), 26.IX.1919 (з'явилось 138 шт.). Цікаво відзначити, що Подушкін цього птаха подає, тільки як весняного перелітного птаха Дніпрового гирла.

36. *Tadorna tadorna* (L)

Приліт *галагазів* (місц. назва) спостережувано по весні: 6.V.1910 (Дарівка), 2.V.1911, 27.V.1912, 11.III.1913, 8.III.1915, 15.II.1916 (с-ць), 8.III.1917, 1.III.1918 (с-ць). Літні спостереження такі: 4 – 6.VII.1907 (в Петровську – Чурюк, спостережено тих, що, мабуть,

гніздилися), 23 – 25.VI (спостережено там таки), 31.V, 3.VI.1909 (в Дарівці гніздяться), 23 – 25.VI.1909 (в Чюрюці бачили пар 9 – 10), 6.V.1910 кілька штук бачили в Дарівці, 27.V.1912 спостерігали пару плерелітних. Осінній переліт помічено 1.XII.1919 (3 екз.).

37. *Cygnus glor* (Omel)

Лебеді-шавкуни спостережувано тільки весняної пори: 18.V.1915 (7 шт.), 20.V.1915 прилетіли і трималися на болоті до 19.VI.1915; 21.VII.1916.

38. *Cygnus cygnus* (L)

Лебідь скрипун часто буває на перельоті в А-Н. Весняний переліт помічено: 14.IV.1907, 1.IV.1908, 4.IV.1908, 21.II.1909 (8 екз.), 21.III.1909 (11 екз. летіло на південь), 24.IV.1909, 9.II.1910 (2 екз. летіло на північн. схід.), 1.III.1910 (16 шт.), 28 – 30.III і 3.IV.1911, 9.III.1912 (7 шт. летіли на схід), 3.III.1915 (17 екз.), 5.III.1915 (3 екз.), 9.III.1915 (пара), 13.III.1915 (залишилося на ніч 9 екз.), 14.III.1915 (лебеді, що ночували, відлетіли на півн. схід.), 17.III.1915 (16 екз. летіло на півн. схід, 22.III.1915, 28.III.1915 (8 екз.), 7.III.1916 (8 екз. на півн. схід.), 1.IV.1916 (11 екз.), 1.IV.1917 (приліт), 1.IV.1918 (32 екз. – на схід.), 2.III.1918 (5 екз., серед них 3 молодих), 9.III.1918 (24 екз. – на схід), 12.III.1919 (26 екз.), 18.III.1920 (табун), 24.III.1921. Осінній переліт спостережувано: 10.XI.1908, 25 – 29.XI.1908 (в Дарівці на морі), 30.X.1909 (4 екз.), 16.XI.1910 (5 екз. – на захід), 26.X.1915 (8 шт.), 17.XI.1915 (7 шт.).

39. *Melanonyx* sp.

Якісь *гуменники* спостережено 2.XII.1912.

40. *Anser albifrons* (Scop)

Гусярок білочолых дуже багато підчас перельотів. Весняний переліт гусярки спостережувано: 13.IV.1907 (летіли цілий день), 14.IV.1907 (теж), 12.III.1908, 27.III.1908 (багато), 30.III.1908, 9.III.1909 (14 екз.); 17.III.1909 (38 шт.), 20.III.1909 (загальний переліт), 3.IV.1909 (загальний переліт), 24.II.1910, 1.III.1910 (табун), 18.III.1910 (великий переліт), 10.III.1911, 14, 26, 28 і 30.III.1911 (переліт), 2.III.1912 (початок перельоту, 15 шт.), 18 – 24.III.1912 (переліт), 16.III.1913 (великий переліт), 17.III.1913, 21.III.1913 (великий переліт), 23.III.1913 (дуже багато), 6.IV.1913, 21.II.1915 (початок перельоту, 17 екз.), 28.II.1915 (переліт), 18.III.1915 (7 екз.), 19.III.1915 (великі табун), 27.II.1915 (20 екз. на північ), 2.III.1916 (початок перельоту), 5, 6, 7.III.1916 (переліт), 17.III.1916 (летіли цілий день), 23.III.1917 (30 екз.), 1.IV.1917 (загальний переліт), 7.III.1918 (початок перельоту спост. 8 шт.), 10.III.1918 (великий табун), 13.III.1918 (цілісінький день летіли на схід), 25.IV.1918 (табун), 12.III.1919 (початок перельоту 28 шт.), 31.III.1919 (22 шт.), 6.IV.1919 (табун, 68 екз.), 9.III.1920 (початок перельоту), 27.III.1920 (3 таб., високо), 30.III.1920 (великий табун), 14.III.1921 (перші перелітні), 15.III.1921, 18.III.1921, 20.III.1921 (загальний переліт), 24.III.1921. В 1921 р. спостережено, як мені казав С. Снігірєвський, такий випадок: перелітний гусак спарувався з гускою зоопарку, що в

неї було обрізано крило. Вони вивели гусенята. Осінній переліт помічено: 22.IX.1909 (великий табун), 26.X.1910 (великий переліт) 30.X.1910 (переліт тягнеться), 24.IX.1911 (початок перельоту), 23.X.1911 (великий табун), 24.X.1911 (великий переліт), 27.X.1911 (теж), 17.X.1913, 19.X.1913, 27.X.1913 (великий переліт), 15.V.1918 (початок перельоту), 18.X.1918 (цілісінський день летять високо), 19.X.1918 (теж), 20.X.1918 (переліт зменшився), 24.X.1918 (пролетіло кілька табунів), 30.X.1918 (загальний переліт), 31.X.1918, 30.XI.1918 (9 екз.), 28.X.1919, 29.X.1919 (цілісінський день великий літ), 3.XI.1919 (цілий день летіли зі сходу на захід), 4.XI. 1919 (бура з дощем, великий переліт), 12.XI.1919, 1.X.1920, 22.X.1920 (цілісінський день летіли), 25.X.1920 (загальний переліт). Цікаво відзначити, що Подушкін у Дніпровому гирлі ніяких гусей не спостерігав!

41. *Tinnunculus tinnunculus tinnunculus* (L)

Боривітер – гніздиться, буває на перельотах та зимує в А.-Н. Весняний переліт спостережувано: 16.III.1910, 26.III.1913, 5.III.1915, 6.III.1915 (прилетіло чимало), 25.III.1917, 23.III.1918 (початок перельоту). Улітку на молодих птахів понадівали персні Rossiten'ські №№825, 830; 18.VI.1910, 21.III.1921, 25.III.1921 (почали мост. гнізда). Осінній переліт помічено: 7.IX.1917 (масовий переліт), 23.VIII.1918 (початок перельоту), 19.IX.1918 (масовий переліт), 23.VIII.1919 (початок перельоту), 25.VIII.1919 (гуртовий переліт). Взимку 1915 р. зимувало 3 пари в зоопарку, в 1917 р. теж, в 1918 р. теж.

42. *Cerchneis naumanni naumanni* (Fleischer)

Боривітер степовий гніздиться в А.-Н. Весняний переліт спостережувано 14.IV.1915, 28.III.1916, 26.IV.1917 здобуто 2 екз.

43. *Aesalon aesalon* (Tunst)

Підсоколик малий буває на перельотах та взимку. В А.-Н. його помічено: 2.XII.1909, 2.II.1910 (1 екз.), 8.II.1910 зникли). 2.III.1913, 27.III.1913, 7.I.1915 (спостережувано по небагато), 23.II.1916, 9.II.1917 (1 екз.).

44. *Erythropus vespertinus vespertinus* (L)

Кібчик звичайний – гніздовий та перелітний птах. Весняний переліт помічено: 17.IV.1909 (початок перельоту), 20.IV (гуртовий переліт), 2.V.1910 (масовий переліт), 10.IV.1911 (приліт), 24 і 27.IV.1911, 4.VI. (спостережено багато), 16.IV.1912 (початок перельоту), 25.IV.1913 (початок перельоту), 8.IV.1915 (початок перельоту), 28.IV.1915 (багато), 29.IV.1915 (теж), 10.IV.1915 (спостережено багато), 13.IV.1916 (початок перельоту, в парку багато), 12.IV.1917 початок перельоту), 24.IV.1918 (початок перельоту), 28.IV.1918 (масовий переліт), 12.IV.1919 (початок перельоту), 20.IV.1919 (масовий переліт), 16.IV.1921, 25.IV.1921 (масовий переліт). Літні спостереження: 2.VII.1907 молоді почали вилітати з гнізда, 14.VII.1907 (молоді вилітали з гнізд). Осінній переліт: 20.IX.1909 (початок перельоту), 26 і 27.IX.1915 (багато перелітних), 7.IX.1917 (гуртовий переліт), 21.IX.1918 (гуртовий переліт), 19.IX.1920 (початок перельоту).

45. *Hypotriorchis subbuteo* (L)

Весняний переліт *підсоколика білозерця* спостережувано 18.IV.1909, 17.IV.1920. Осінній переліт: 19.VIII.1910 (початок перельоту), 11.IX.1911 (початок перельоту), 25.IX.1913, 31.VIII.1918. Улітку білозерця бачено 18.VII.1910.

46. *Falco peregrinus* (Tunst)

Сокола мандрівного по весні та в другій половині зими спостерігали: 2.III.1909 (здобуто с-ця), 24.I.1911, 7.II.1911, 25.II.1912 (здобуто), 18.IV.1919. Улітку, в-осени та в першій половині зими його помічено: 1.VIII.1909 (з молодих), 4.X.1909 (2 екз.), 1.XII.1910 (здобуто 1 екз.), 24.X.1915, 21.XI.1915, 20.X.1916 (здобуто 2 екз.), 22.X.1916 (бачили одного, що вганяв за яструбом-голубятником (*Astur palumbarius* L, останній мусив був сісти на землю), 29.VII.1918, 18.IV.1919.

47. *Falco peregrines Leucogenys* Brhm

Білощогого сокола мандрівника в А.-Н. здобували по весні: 3.IV.1909, в-осени та взимку: 15.IX.1909 (спостерігали двох, одного здобули), 22.X.1918, 31.XII.1919. Чи певно визначено цю форму, перевірів у Муз. А.-Н. С. Снігіревський.

48. *Gennaia sacer* (Gm)

Балабана здобували тільки тричі в А.-Н., а саме: 3.III.1910, 1, 10.XII.1910 (здобутий мав ремінь на нозі), 18.III.1915.

49. *Hierofalco gyrfalco* (L)

Проф. М. Мензбір¹ бачив молоду с-ця *кречета норвезького*, що її здобуто 12 (25). XI.1911 в А.-Н., шкурки цієї самиці зберігаються у Музеї Асканії.

50. *Accipiter nisus* (L)

Яструб-гороб'ятник – звичайний перелітний зимовий птах А.-Н., що трапляється тут не по багато екз. Весняний переліт його спостерігали: 16.III.1909 (с-ця), 25.IV.1909 (с-ця), 25.III.1911, 27.III.1913, 18.III.1921, 16.IV.1921. Осінній переліт помічено: 23.VIII.1909 (початок перельоту), 29.VIII.1909, 1.X.1909 (дуже багато), 2.XII.1909, 18.VII.1911 (початок перельоту), 17.VIII.1911 (здобуто 1 екз.), 22.VIII.1913 (початок перельоту), 28.VIII.1915 (початок перельоту), 15.IX.1915 (багато), 2.IX.1916, 26.VIII.1917, 27.VIII.1918 (початок перельоту). 28.VII.1918, 16.IX.1918 (багато), 9.IX.1919 (початок перельоту). Взимку *A. nisus* бачили: 2.II.1910, 2.II.1912, 4.II.1912 (здобуто), протягом I.1915 спостерігали в невеликім числі.

51. *Astur brevipes* Sev.

Тювика спостерігали в А.-Н. рідко: 25.V.1908 (здобули одного на перельоті), 15.V.1910 (спостерігали на перельоті), 21.V.1912 (спостерігали одного на перельоті).

¹ Фауна России, птицы», т. 6, в. 1, 1916, ст. 336

52. *Astur palumbarius* L.

Яструб-голуб'ятник – дуже частий гість в А.-Н., з ним усіма засобами тут борються. Цього птаха здобули та спостерігали у другій половині зими та по весні: 29.I.1909, 1.II.1909, 4.IV.1909, 14 і 15.I.1911. 23, 24, 25.III.1911, 15.II.1912, 19.II.1912 (спостер. на перельоті), 8.II.1915 (здобуто 1 екз.), 17.II.1917 і 1918, 4.IV.1919 (здобуто), 3.II.1921 (кілька екз.), 8.III.1921 (переліт). В-осени та в першій половині зими його бачили: з 16.XI.по 26.III.1908 (здобуто 13 екз.), в першій половині IX.1908 здобуто 4 екз., 10, 11, 12.1908 здобуто 21 екз., 14.IX.1909, 5.X.1909, 11.X.1909, 13.XI.1909, 14.XI.1909, 22.XI.1909, 23.X.1909, 12.XI.1909, 24.XII.1909. За IX і X.1910 вбито 8 шт., 30.XI., 1.XII., 3.XII.1910, 4.XII.1910, 6.XII.1910, 30.XII.1910, 8.X.1911, 10.X.1911, 11.X.1911. За X здобуто 10 екз., 20.XII.1911, 20.XI.1912 (здобуто), 25.XI.1912, 22.X.1913, 1.XII.1913, 15.IX.1915, 27.X.1915, 9.X.1916, 7.XII. 1916, 18.IX.1916, 23.X.1917 (3 екз.). 28.X.1917 (здобуто 2 екз.), 24.XI.1917 (вбито на початку прильоту 9 шт., 2 зловлено пасткою – капканом), 5.XII.1917 (зловлено 1 екз.), 9.IX.1918, 10.IX.1918, 15.XI.1918 (зловлено 1 екз.), 22.XI.1918 (теж), 28.XI.1918 (впіймано 7-мих екз.), 15.IX.1919, 14.X.1919, 17.XII.1919 (спостеріг. 5 екз.), 31.XI.1919.

53. *Archibuteo lagopus* Brunn

Зимняк – звичайний зимовий птах. В-осени з'являється: 16.IX.1909, 6.IX.1915 (небагато), 8.IX.1915 (2 екз.), 29.X.1916, 2.XI.1916 (переліт, спостережено 3 екз.), 29.X.1917 (спостережено чимало). Взимку та на початку весни його бачили: з 26.I по 8.III.1908 (здобуто 5 екз.), 17.II.1910, 20.II.1910, 8.III.1910 (кілька штук), 20.I.1911, 24.III.1913 (2 екз.), 17.I.1915 (10 штук увечорі в зоопарку). Протягом січня спостерігали досить часто. (Удень зимняк ловить здобич у степу, увечорі летить ночувати в парк). 14.II.1915 (увечорі в парку 22 шт.), 21.II.1915, 14.I.1916 (увечорі в парку), 23.II.1916, 2.III.1916, 4 і 5.I.1917, 28.I.1917 (5 екз.), 18.II.1917, 3 – 5.III.1917 (через брак поживи живилися здохлими воронами), (*Corvus cornix* L.), 5.III.1921 (багато), 15.III.1921 (великий переліт), 13.XII.1917 (кілька екземпл.), 15.XI.1918 (кілька екз.), 18.XII.1918 (кілька екз.), 29.XII.1918 (пара), 28.I.1919 (пара), 16.XII.1919 (коло 20 шт.) 15.II.1920 (10 екз.), 6.XII.1920 (пара), 5.III.1921 (багато).

54. *Buteo ferox* (Gm)

Каню степову спостережувано в А.-Н. досить рідко, в-осени підчас перельоту. Її помічено: 28.VIII.1915, 24.X.1915 (рідко), 15.IX.1917 (чимало).

55. *Buteo desertorum vulpinus* (Licht)

В А.-Н. одзначено тільки осінній переліт *кані рудої*: 18.IX.1909 (8 шт.), 19.IX.1909 (масовий переліт), 20.IX.1911 (масовий переліт), 24.IX.1911 (масовий переліт), 25 і 26.IX.1911 (здобуто 4 шт.), 7.IX.1919 (початок перельоту), 19.IX.1915, 29.X.1917 (чимало), 24.IX.1918. Подушкін для Дніпрового гирла відмічає каню, як весняного та осіннього перелітного птаха.

56. *Milvus milvus* (L)

Шуліку руду спостерігали в А.-Н.: 24.X.1915 і 15.X.1917 (чимало).

57. *Milvus melanotis* (Temm. et Schleg)

У щоденниках Г. Рібергера є такі спостереження, що їх віднесено до *чорновоухої шуліки*: 3.V.1909 (почали мостити гніздо), 13.V.1909 (масовий переліт), 19.IX.1909 (масовий переліт). Знаходження *M. melanotis* (Temm. et Schleg) в А.-Н. мусить бути стверджене музейним матеріалом, а поки-що цей рід ми подаємо тільки під знаком запитання.

58 *Milvus korschun* (Gm)

Весняний переліт *шуліки чорної* відзначено: 19.III.1911, 16.IV.1912, 3.IV.1915 (початок перельоту, 1 екз.), 28.IV.1915 (переліт чималої кількості), 19.III.1916 (початок перельоту), 14.IV.1916 (масовий переліт), 26.IV.1916 (спостеріг. 20 шт.), 25.III.1917, 12.IV.1917, 20.IV.1918, 2.V.1918, 20.IV.1919, 1.IV.1921. Улітку та в-осени на перельоті цього птаха спостерігали: 21.VII.1909 (8 шт.), 11.VIII.1909, 13.VIII.1911, 15.VIII.1911, 23.VII.1912 (1 екз.), 4.IX.1916 (на перельоті коло 20 шт.), 12.VII.1918 (5 шт.), 22.VI.1918 (коло 50 шт.), 15.VII.1918 (масовий переліт).

59. *Haliaeetus albicilla* (L)

Орел сіруватень – досить звичайний мандрівний птах околиць А.-Н. Його спостерігали: в 1908 р. 5.VII (здобуто 1 екз.), 21.XII (здобуто 1 екз.), в 1909 р. з 26.I. по 8.III. спостережено 2 молод., 10.III. здобуто 1 в Успенці, в 1910: 2.I спостережено кілька штук, 8.III спостережено 4 шт., 17.III – 2 шт., 5.IV – 7 шт., 18.V – 2 шт., 30.XI – 1 екз., 1911 р. 9.I – 2 шт., 7.II.1912 р. – II, III; 17.III.1921, 1913 – 13.I підчас великої завірюхи 2 шт. трималося в ботанічн. саді А.-Н., 19.X; 1915 – протягом I декади спостережувано підчас перельоту по-над зоопарком, 7.XII.1915 – 2 екз., 24.XII – 1 екз., 1916 – 30.X – 1 екз.; 4.XII – 1 екз.; 1917 – 10.XII – 1 екз.; 1918.14.I – 1 екз., 21.X – 1 екз.; 1919.15.III – 1 екз., 2.XI – 3 екз.; 31.XII.1919 – 1 екз.

60. *Haliaeetus beucorhyphus* (Pall)

Орла довгохвостого спостерігали в А.-Н. тільки двічі: 29.V.1910 (здобуто 1 екз. Шкурка, як свідчить С. Снігиревський, зберігається в муз. А.-Н.), 16.II.1918 спостерігали 1 екз.

61. *Strigiceps cyaneus* (L)

Луня польового по весні спостерігали: 24.III.1913, 23.III.1918, 5.III.1921, 14.III.1921 (великий переліт), улітку його помічено: 14 – 17.VI.1910 (початок перельоту, – Чурюк), 29.VIII (початок перельоту), 10.VI.1915 (1 екз.), 5.III.1921 (переліт). Узимку його спостерігали 4 і 5.I.1916 та 2.I.1918.

62. *Strigiceps cineraceus* (Montagu)

Луня лучного спостережувано в А.-Н. 28.III.1915, 25.II.1917 (знайдено мертвого), 12.VII.1916.

63. *Circus aeruginosus* (L)

Луня очеретяного по весні спостерігали: 5.IV.1909 (приліт?), 8.IV.1910 (приліт), 3.V.1911, 23.III.1913, 10.IV.1916, 12.IV.1917 (переліт), улітку його помічено: 10.VI.1915 (1 екз.), 12.VII.1916 (1 екз.). В-осени та взимку його бачили: 4.IX.1919 (здобуто 1 екз.), 19.XII.1918.

64. *Eutolmaëtos pennatus* (Gm)

Підорлика карлуватого спостережено: 27.IX.1909 (здобуто 1 екз. *morpha minuta* Brhm.), 3.X.1911 (здобуто 1 екз. *morpha minuta* Brhm), 4.XI.1916 (у парку спостережено кілька штук).

65. *Aquila naevia* (Gmel)

Підорлика меншого здобуто 1 екз. 5.IX.1909.

66. *Aquila maculata* (Gmel)

Підорлика більшого по весні спостерігали: 3.IV.1915 (початок перельоту, 1 екз.), 14.IV.1916. В-осени його помічено: 6.IX.1909 (2 екз.), 25.IX.1911 (4 екз.), 25.X.1915 (1 екз.), 3.XI.1916 (2 екз.), 3.XI.1917, 7.XI.1909 (2 екз.).

67. *Aquila nepalensis orientalis* (Cab)

Орел степовий – звичайний гніздовий та перелітний птах А.-Н. Весняний переліт його помічено: 28.III.1909, 17.III.1910 (дві пари, одна почала гніздитись), 27.IV.1911 (приліт), 27.III.1912 (початок перельоту), 5.IV.1915 (у степу 4 екз.), 19.III.1917 (приліт) спостережено парування 1.IV.1921. Спостереження над гніздуванням оттакі: 9.VII.1909 (в Успінці зловлено 3 молодих, 22.VII.1909 на цих молодих понадівали персні Rossiten'ської станції №№326 – 328 та й випустили), 5.IV.1910 (гніздяться), 22.VIII.1916 (спостережено 1 старого й 2 молодих), 22.VI.1918 (спостережено 20 шт.), 15.VIII.1919 (3 екз.). Підчас осіннього перельоту багато *степових орлів* помічено 29.VIII.1920.

68. *Aquila melanaëtus* (Linn)

Орла могильника, самицю, здобуто 26.I.1917.

69. *Aquila chrysaëtus chrysaëtus* (L)

Орла сизого досить часто спостережувано в-осени, взимку та на провесні; його помічено: 1908 р. між 21 – 23.XII. Вбито 5 екз., 1909 між 26.I і 5.II спостерігали 1 екз., 16.XI здобули 2 екз., 21.XI здобули *subsp fulvus* L., 1910.2.I вбито 1 екз. (Ф. Е), 5.III.1910 спостерігали 2 екз., 17.III спостерігали 1 екз., 1911.9.I спостерігали 1 екз.; 1915 протягом січня нерідко його спостерігали в околицях А.-Н., 7.XII бачили 3 екз.; 1916.19.X – 2 екз., 22.X – 2 екз., 4.XII – 1 екз. 1918.24.I.

70. *Vultur monachus* (L)

Грипа чорного в А.-Н. спостерігали двічі: 3.X.1918 бачили вісім птахів, що сиділи на телеграфних стовпах, 12.X.1918 спостерігали 2 екз.

71. *Gyps fulvus* (Gmel)

Грипа білоголового спостерігали в А.-Н двічі: 24.V.1911 (Ф. Е.) і 3.X.1918 (разом з *Vultur monachus* L., див. вище).

72. *Circus gallicus* (Gmel)

Крачуна в А.-Н підчас перельотів помітили: 17.V.1909, 8.VI.1909 (2 екз.), 21.VII.1909, 21.IX.1909 (2 екз.), 23.VII.1912 (2 екз.), 6.VIII.1913, 5.VII.1918 (1 екз.).

73. *Pernis apivorus* (L)

Осоїда підчас весняного перельоту помічено: 12.IV.1919 (початок перельоту); підчас осіннього – 26 і 29.VIII.1909, 1.IX.1912, 9.IX.1918 (7 шт.). Подушкін спостерігав *P. apivorus* тільки підчас осінніх перельотів.

74. *Pandion haliaëtus* (L)

Скобу підчас весняного перельоту та на початку літа спостерігали: 5.IV.1907, 8 і 9.IV.1911, 8.IV.1915 (1 екз.), 4.IV.1915 (1 екз. на ставку), 10.IV.1916 (1 екз.), 5.IV.1917 (1 екз.), 21.IV.1918, 12.IV.1918. В-осени 23.IX.1909 здобули 1 екз. в Дорнбурзі, 25.IX.1913 спостер. В А.-Н. Подушкін спостерігав *P. haliaëtus* тільки підчас осінніх перельотів.

75. *Perdix perdix* subsp

Спостереження над *куріпками* такі: 1909 р. 17 – 18.II здобуто 11 шт., 9.II. спост., 27.VI бачили молодих підлітків, 30.VIII здобуто 3 екз., 10.XI.1909 вбито 4 екз., 1910.8.II здобуто 4 екз., 16.XII (багато), 1911.16.II; 1917.16.I з'явилося кілька табунів, досі бачили тільки два табуни; 4.II. у парку кілька табунів, 3.XI кілька табунів у парку.

76. *Coturnix coturnix* (L)

Перший покрик *перепілки* чули: 20.IV.1907, 21.IV.1909, 18.IV.1913, 18.IV.1915, 20.IV.1916, 19.IV.1917, 22.IV.1919. Молодих 1 – 2 денного віку бачили 27.VI.1909.

77. *Anthropoides virgo* (L)

Весняний переліт *журавля степового* помічено: 28.III.1909 (2 екз.), 5.IV.1910 (3 пари), 28.III.1911, 5.IV.1912 (пара), 9.IV.1913 (пара), 28.III.1915 (початок перельоту – пара), 9.IV.1915 (перелетіло 9 екз.), 25.III.1916 (початок перельоту), 4.IV.1917 (приліт), 17.III.1918 (приліт, 1 екз.), 12.IV.1919 (початок перельоту), 30.III.1921 (приліт). Літні спостереження оттакі: 23.V.1909 (пара), 17.VI.1909 (надягли на молодого перстень Россітенської станції №306), 6.VII.1910 з Дарівки привезли молодих, 1.VII.1918 спостерігали кілька пар, 24.VI.1921.

С. Снігиревський каже, що коли їхали з Асканії на ст. Ново-Олексіївку, то по дорозі спіймали 3 молодих. Спостереження на прикінці літа та осени такі: 29.VII.1917 (початок перельоту), 4.VIII.1918 (6 екз.), 29.VIII.1918 (2 екз.), 19.VIII.1920 (1 екз.).

78. *Grus grus* (L)

Спостереження над весняним перельотом такі: 27.III.1908, 3.V.1909 (13 шт.), 23.V.1909 (12 шт.), 12.IV.1911, 29.V.1911 (великий табун), 5.IV.1912 (3 шт.), 25.IV.1913, 30.V (11 шт.),

23.III.1915 (початок перельоту), 3.IV.1915 (12 шт.), 11.IV.1915 (10 шт.), 10.IV.1916 (5 екз.), 4.IV.1917, 8.IV.1918 (початок перельоту, 6 екз.), 14.IV.1920 (переліт), Спостереження над життям та мандрівками місцевих птахів улітку такі: 4 – 6.VI.1907 бачили дорослих у Петрівці (Чурюк), 14 – 16.VI.1910 (Чурюк – 2 пари), 1.VI.1911 гніздо з 2 яйцями, 28.VI.1911 (18 шт.), 30.VII.1912 (шт. 40), 9.VIII.1912 (шт. 30), 6.VI.1913 (21 шт.), 12.VII.1916 (пара на болоті), 29.VII.1917 (переліт?), 30.VI.1918 (11 шт.), 20.VII.1918 (14 екз.), 4.VIII.1918 (12 екз.), 15.VIII.1908 (14 шт.), 16.IX.1918 (великий табун), 13.X.1919 (пара).

79. *Fulica atra* (L)

Весняний переліт *лисок* спостережувано: 30.III.1911, 17.IV.1913, 25.II.1917 (1 екз.), 23.III.1917, 6.IV.1918. Між 29.VI і 1.VI.1907 багато лисок спостережено в Дарівці, де вони гніздяться. В-осени занотовано тільки одне спостереження: 25.XI.1915 бачили 1 екз.

80. *Gallinula chloropus* (L)

Пріліт *курочок водяних* помічено: 12.IV.1910, 4.IV.1911, 12.IV.1913, 31.III.1915, 1.IV.1915 (спостережено багато), 4.IV.1918. Осінній переліт спостережувано 24.IX.1909 (масовий переліт), 15.VIII.1920 (початок перельоту).

81. *Porzana porzana* (L)

Пріліт *погонича* спостережувано: 18.III.1909, 10.IV.1910, 13.IV.1912, 2.III.1915 (1 екз.), 24.III.1917 (поч. перельоту), 12.IV.1917 (масовий переліт), 3.IV.1918, 5.IV.1919 (поч. перельоту). Осінній переліт помічено: 22.VIII.1915, 12.VIII.1916, 18.IX.1916, 4.X.1916, 12.VIII.1917, 17.IX.1918, 5.IX.1919, 20.XI.1919 (1 екз.).

82. *Zapornia intermedia* (Herm) (baieloni auct)

Пріліт *погонича малого* помічено: 14.IV.1911, 5.IV.1912, 11.IV.1915, 23.III.1917 (початок перельоту). Осінній переліт помічено тільки раз: 18.VIII.1919.

83. *Crex crex* (L)

Пріліт *деркачів* спостережувано: 13.V.1909, 9.V.1915 (почали кричати, спостережувано 6 шт.), 10.V.1917 (перший крик), 5.V.1919. Самця альбіноса здобуто 12.VII.1908. Осінній переліт помічено: 17.IX.1918 (масовий переліт), 1.IX.1915 (переліт дуже інтенсивний), 12.IX.1915, 23.IX.1916, 11.IX.1917, 14.IX.1918, 4.IX.1919, 15.VIII.1920 (початок перельоту).

84. *Rallus aquaticus* (L)

Весняний переліт *вівчарика* помічено: 26.III.1916, 12.IV.1916, 3.III.1918 (початок перельоту). Осінній переліт помічено: 12.IX.1915, 14.IX.1915 (1 екз.), 2.VIII.1916 (початок перельоту), 8.VIII.1916. Дуже часто вівчарики залишаються й на зиму, коло теплих струмків в А.-Н.; 9.II.1915 спостереж. 1 екз., 11.II.1915 (теж), 10.XII.1915 (пара коло теплового струмка), 17.XII.1915 (1 екз.), 20.I.1916 (коло теплового струмка з осені живе один), 11.II.1917 (1 екз. коло теплового струмка).

85. *Tetrax tetrax* (L)

Переліт *хохітви* помічено: 15.IV.1909, 93.IV.1912, 1.V.1918 (пара), 10.IV.1919 (5 екз.), хохітва гніздиться в А.-Н. Улітку *хохітву* спостережувано також між 14 і 17.VI.1910 в Чурюку. Осінні спостереження: 16.IX.1913 (здобуто самицю), 30.IX.1913 (1 екз.), 7.X.1915 (1 екз.), 6.XI.1918 (табунець), 13.X.1919.

86. *Otis tarda* (L)

Дрохва – звичайний осілий птах А.-Н. На зиму число цих птахів значно збільшується. Спостереження по роках такі: 1907 р. 4 – 6.VII (самець в Петрівці, Чурюк), 1908 р. I – II і до середини III великий переліт із заходу на схід; 1909 – I і II спостерігали, 8.III. орел убив *дрохву* вагою в 22½ ф., 18.XI – 14 шт., 21.XI – 13 шт. пролетіло на південь. 26.XI чимало пролетіло на південь; 1910.2.I. бачили табун, 18.I. 5 шт. летіло зі сходу на захід, 24.II. великий переліт із півзаходу на південь. схід, 18.III – 14 шт. летіло на схід, 14 – 16.VI, Чурюк – 1 шт., 11.XII дуже багато; 1911.16.II і 9.III спостер., 29.IX – 5 самців, 1912.5.I на південь – 7 шт., 24.I. великий табун на захід., 1.III з'явилося багато в степу, 26 молоді (масток Єлізавстфельд), 10.II – переліт, 18.VII здобуто молодих; 1915.1.II. невеликий табун пролетів на південь, 14.II.1915 пролетіло на північ два великих табуни, 14.XII.1915 (великий табун – на південь), 1916.8.I. великий табун пролетів на північ, 18.III. почали токувати; 1917.10.III. чимало летіло на північ, 8.X. пролетіло 16 шт., 7.XII пролетів великий табун; 1918.19.I. цілісінський день летіли з півдня на північ; 30.XII.1919 великий табун летів на південь.

87. *Aegialitis dubia* (Scop)

Приліт *пісочника малого* помічено: 8.IV.1907, 17.IV.1908, 30.III.1909, 10.IV.1911, 8.IV.1912, 22.IV (переліт), 17.III.1916 (пара), 20.III.1918. Літні спостереження: 23 – 25.VI.1908 (10 пар спостер. в Петрівці), 2 – 4.V в Дарівці спостережено близько 20 шт., 23 – 25.VI.1909 в Чурюку багато. Осінній переліт: 20.VII.1909, 3.IX.1909, 29.VIII.1918, 5.X.1918.

88. *Aegialitis alexandrinus* (Linn)

Пісочника морського спостерігали 4 – 6.VI.1907 в Петрівці, де цей кулик гніздиться. Малі птахи вже були в табунцях дорослих; 1 – 3.VIII.1907 там таки бачили дуже маленьких молодих.

89. *Aegialitis hiaticula* (L)

Пісочника великого спостерігали в Дарівці 6.V.1910, в Чурюку небагато 14 – 16.VI.1910.

90. *Eudromias morinellus* (L)

Сивку плохуна веснянім перельоті спостерігали: 6.IV.1907, 23.IV.1907, 6.IV.1909 (початок перельоту), 23.II.1910 (2 великі табуни), 5.IV.1910, 3.IV.1911, 12.III.1912, 26.III (Кумбатин – 2 шт.), 9.IV.1912 (здобуто 3 екз.), 23.III.1913, 25.III.1913, 28.III.1913 (Кумбатин),

4.IV.1915 (початок перельоту – 10 екз.) 5.IV.1915 (табун у степу), 25.III.1916 (початок перельоту – табун з 20 шт.), 22.III.1917 (початок перельоту), 22.IV.1918 (переліт), 7.IV.1919, 11.IV.1920 (переліт). Влітку цих птахів спостерігали: 9.VII.1909 (8 шт.), 27.V.1918 (багато). Осінній переліт: 19.VIII.1908, 9.IX.1909 (табунець), 22.IX.1909, 25.IX (летіли цілий день), 18.XI.1909 (табунці – у степу), 18.VIII.1911, 7.XI.1911, 24.VIII.1915, 8.XI.1915 (у степу чимало), 30.VIII.1916 (великий табун), 1.IX.1916 (теж), 13.X.1919, 23.VIII.1920 (10 екз.).

91. *Squatarola helvetica* (L)

Сивку морську в А.-Н. спостерігали тільки одного разу 29.XI.1917 (1 екз.). Удруге її помічено в Дарівці 30.VIII.1911.

92. *Charadrius pluvialis* (L)

Сивку звичайну на весняному перельоті відмічено: 19.IV.1907, 25.III.1910 (чималі табун), 8.IV.1910, 6.V.1910 (шт. 18 – 20, Колончак), 22.IV.1911, 12.III.1912, 7.IV.1913 (Кумбатин), 25.II.1916 (Кумб., переліт). Осінній переліт занотовано тільки 1 раз: 13.9.1916.

93. *Vanellus vanellus* (L)

Весняний приліт та переліт *чайки* спостережувано: 28.II.1908, 16.III.1908 (масовий переліт), 7.III.1909, 18.III.1909 (масовий, переліт), 18.III.1910, 26.III.1910 (з 20 шт.), 27.III.1911, 8.III.1912, 15.III.1913, 25.II.1915 (Кумбатин), 7.III.1915, 5.IV.1915 (табунець у степу), 19.II.1916, 5.III.1916, 13.III.1917 (табунець), 8.III.1918 (1 екз.) 26.III.1918 (табун близько 20 шт), 26.II.1919, Літні спостереження такі: 31.V.1911 знайдено гніздо з 1 яйцем. Молодих знайдено 19.VI.1909 і 22.VI.1911 (Дарівка), 2.VII.1909 (у Дарівці). Літні мандрівки: 20.VII.1909, 10.VII.1910 (11 шт.), 18.VII.1910 (багато), 30.VII.1912, 10.VI.1913 (20 шт.), 5.VI.1915 (таб. у 10 шт.), 27.V.1915 (великий табун на болоті), 19.VII.1915 (великий табун), 19.VII.1916 (багато на болоті), 25.VII.1917 (велика кількість). Осінній переліт помічено: 5.IX.1909 (таб. у 27 шт.), 7.XI.1909, 18.XI.1909, 27.XI.1910 (табун близько 30 шт.), 9.XII.1910 (1 екз.), 13.XII.1910 (1 екз.), 30.X.1911 (великий табун), 9.VIII.1912, 18.VIII.1912, 30.X.1913, 28.VIII.1915 (великий табун), 20.XI.1915 (великий табун), 24.XI.1915 (великий табун), 19.VIII.1916. (великий табун на ставку), 30.VIII.1916 (табун), 31.VIII.1916 (теж), 14.X.1916 (багато), 22.X.1916 (великий табун), 11.X.1917 (великий табун), 20.IX.1918 (багато), 8.X.1919 (у степу багато), 19.VIII.1920 (багато).

94. *Haematopus ostraeus* (Subsp)

Весняний переліт *кулика-сороки* помічено: 12.IV.1915, 22.VIII.1912 А.-Н. одержала з Кумбатина (очевидно молодих) птахів цього роду.

95. *Himantopus himantopus* (L)

Кулик довгоніг весняної пори спостережувано: 25.IV.1907, 22.IV.1909, 3.V.1910 (пара), 12.V.1910 (1 екз.), 2.IV.1911, 23.IV.1912 (пара), 4.V.1915 (пара), 25.IV.1916 (пара), 21.IV.1917 (1 екз.), 16.V.1918 (пара), 5.V.1919 (пара). Літні спостереження: 20.VI.1908 з

Дарівки привезли 2 молодих, 23 – 25.VI.1908 гніздиться в Петрівці, 31.V – 3.VI.1909 в Дарівці помічено 3 пари, 19.VI.1909. у Дарівці спіймано 1 молодого, 4.VII.1909. у Дарівці здобуто 2 екз. 31.V.1918. (спостереж. пару).

96. *Recurvirostra avocetta* (L)

Шилодзьобку спостережено по весні тільки одного разу: 2.V.1919 (3 екз.). Улітку зроблено такі спостереження: 4 – 6.VII.1907 у Петрівці знайдено гніздо з зародженими яйцями та молоді птахи різного віку. Спостережувано також табуни з дорослих та молодих птахів; 23 – 25.VI.1908. у Петрівці спостерігали 4 пари старих; 23 – 25.VI.1909 в Чурюку спіймано 3 молодих та спостережувано 5 пар.; 14 – 16.VI.1910. в Чурюку 8 пар., 17.VI.1911 у Преображенці здобуто молодих. Осінні спостереження: 1 – 3.VIII.1907. спостережувано в Чурюку, 17.VIII.1913 в А.-Н., 2.X.1916 (на ставку).

97. *Numenius tenuirostris* (Viell)

Кульона малою підчас весняного перельоту спостерігали: 31.III.1911, 12.III.1912, 13.IV.1913 (в Кумбатині). В-осени його помічено тільки одного разу: 13.IX.1916.

98. *Numenius phaeopus* (L)

Кульона середнього спостерігали двічі: 8.IV.1910 (11 шт.) і 22.III.1916.

99. *Numenius arquatus* (L)

Весняний переліт *кульонів великих* помічено: 9.IV.1907, 4.III.1909, 22.III.1909 (1 екз.), 23.III.1909 (2 екз.), 23.III.1910 (11 шт.), 31.III.1911, 12.III.1912 (?), 20.III.1912, 21.III.1912 (6 шт.), 19.III.1913 (30 шт.), 20.III.1915 (1 екз.), 1.IV.1916 (на болоті), 9.III.1917 (чули, по-свист), 8.IV.1918, 30.III.1919. Літні спостереження такі: 20.VI.1907 спостережено великий переліт, 26.VI.1907 великого табуна з молодими спостережено в степу, 4.VI.1908 спостерігали кульонів в Успенці, 18 – 19.VI.1908 одержано з Успінки молодих, 23 – 25.VI.1908 у Петрівці спостерігали 2 пари старих, 31.V – 3.VI.1909 в А.-Н. знайдено 5 молодих, 19.VI.1909 у Дарівці спіймали 2 молодих, 9.VII.1909 в А.-Н. спостерігали старих та молодих, 7.VII.1910 бачили в табуні 30 шт., що летів на схід, 10.VII.1910 спостерігали в степу 40 шт., 28.VI.1911 бачили табун коло 100 шт., 21.VI.1912 великий табун у степу, 25.VII.1915 спостерігали в степу багато, 31.VII.1912 у степу 11 шт., 25.VII.1915 у степу багато, 29.VI.1917 – 10 шт., 30.VI.1918 – 15 шт. Осінній переліт спостережувано: 4.IX.1909, 11.IX.1909, 12.IX.1917, 25.VIII.1918 (10 шт.), 5.X.1918.

100. *Limosa limosa* (L)

Приліт і переліт *грицика* помічено: 21.VI.1907, 21.III.1908, 17.III.1909, 10.IV.1911, 6.IV.1913 (9 шт.), 3.IV.1915 (1 екз.), 13.III.1916 (1 екз.), 22.III.1916 (коло 20 екз.). Літні спостереження: 8.VI.1909 в Успінці спостережено близько 20 пар, що гніздилися, 5.VI.1910 (спостерігали в А.-Н.), 25.VII.1915 (пара), 30.IV.1916 (3 пари), 29.V.1917 (пара), 13.V.1918 (пара з 23.IV. тримається коло ставу), 22.VI.1918 у великому табуні чайок (*Vanellus*

vanellus L.) спостережено грициків, 30.IV.1920 спостерігали пару. Осінні мандрівки та переліт помічено: 20.VIII.1908 (8 шт.), 12.IX.1916, 3.IX.1916 (1 екз.), 15.III.1918 (8 екз.).

101. *Terekia cinerea* (Güld)

Мородунку помічено двічі: 17.VIII.1913 (здобуто), 21.VIII.1913 (Кумбатин).

102. *Totanus totanus* (L)

Коловодника звичайного підчас весняного перельоту спостережувано: 4.IV.1907, 22.III.1909 (2 шт), 6.IV.1910 (1 шт), 13.III.1911, 30.III.1911, 11.III.1912, 26.III.1912 (Кумбатин), 24.III.1913 (1 шт.), 27.III.1913, 30.III.1915 (1 екз.), 23.III.1916 (близько 20 екз.), 8 і 9.V.1916 (великі табуни на болоті) 9.III.1917, 3.IV.1918. Літні спостереження: 4 – 6. VII.1907 спостережено в Петрівці (Чурюк), 23 – 25.VI.1908 гніздиться в Петрівці, 31.V – 3.VI.1909 у Дарівці гніздиться пара; 4, 23 – 25.VI.1909 в Чурюку спостережено 4 пари, 4.VII.1909 здобуто 1 екз. в Дарівці. 6.V.1910 спост. 3 пари в Дарівці, 11.V.1910 (2 шт.), 19.V.1910 (2 шт), 13.VII.1911 (спостережено поворотний переліт), 7.VII.1912 з Кумбатина привезено молодих. Осінній переліт помічено: 23.IX.1909 (здобуто 1 в Каховці), 30.IX.1909 (спостережено 12 шт.).

103. *Totanus erythropus* (Pall)

Коловодника чорного підчас весняного перельоту помічено 8.IV.1910 (1 екз.), 14.V.1910 (2 шт.), 30.III.1911, 11.III.1912, 13.IV.1913 (Кумбатин), 17.III.1916, 21.III.1916, 21.IV.1917 (1 екз.), 10.V.1920 (пара). Улітку зазначеного птаха спостережувано: 12.VII.1916 (1 екз.) і 23.VI.1918 (1 екз.). Осінній переліт помічено: 21.IX.1909, 21.VIII.1913 (Кумбатин).

104. *Helodromas ochropus* (L)

Коловодника телегуза спостерігали підчас весняного перельоту: 4.IV.1907, 25.III.1908, 13.III.1909, 14.III.1910, 24.III.1910, 25.III.1911, 25.III.1912, 12.IV.1912, 20.III.1913, 31.III.1913, 20.III.1915, 22.III.1916, 18.III.1917, 22.III.1918 (4 екз.), 25.III.1920 (1 екз.). Улітку його помічено: 14.VI.1907 (1 екз.), 5.VII.1909, 5.VI.1910 (2 екз.), 7.VI.1910 (2 шт.), 13.VI.1911 (початок осіннього перельоту, як зазн. в щоден.), 23.VI.1912 (спійм. 2 шт.), 28.VI.1912 (бачили), 10.VI.1913 (2 шт.), 7.VII.1913 (6 шт.), 5.VI.1915 (пара), 1.VII.1916 (3 шт.), 12.VII.1916 (1 екз.), 5.VI.1917 (дві пари у поду), 23.VI.1918 (1 екз.), 1.VII.1918 (1 екз.), 6.VII.1919. Осінній переліт спостережувано: 30.VII.1909, 24.VII.1916 (багато на болоті), 9.VIII.1918.

105. *Glottis stagnatilis* (Bechst)

Весняний переліт *коловодника малого* спостережувано: 18.IV.1907, 20.IV.1907 (багато), 24.IV.1907, 26.IV.1909, 9.IV.1910, 7.IV.1911, 11.IV.1912, 31.III.1913, 28.IV.1916 (пара), 13.IV.1918, 30.IV.1918, 10.V.1920 (пара). Літні спостереження: 19.V.1910 (спостерігали 6 шт.), 9.VII.1911 (спостерігали старого птаха з 3 дорослими молодими), 30.VII.1913, 6.VIII.1913, 11.VIII.1913. Осінній переліт помічено: 20.VIII.1908, 6.IX.1909, 26.VIII.1917.

106. *Glottis glottis* (L)

Коловодника великого підчас весняного перельоту помічено: 8.IV.1907, 24.IV.1909, 3.IV.1911, 16 і 18.IV.1912, 13.IV.1913, 4.IV.1915, 17.IV.1916, 13.IV.1918, 2.V.1919. Підчас осіннього перельоту занотовані такі дати: 6.VIII.1909, 15.VIII.1909, 13.VII.1911, 30.VII.1913, 6.VIII.1913, 13.VIII.1913, 16.VIII.1913, 29.X.1913, 26.VIII.1917, 29.VIII.1918, 18.IX.1918 (3 екз.).

107. *Tringoides hypobucos* (L).

Коловодника-набережника по весні спостережувано: 7.IV.1910, 9.IV.1911, 4.IV.1912, 30.III.1913, 13.III.1915 (поодинокі), 13.III.1916 (1 екз.), 19.III.1916, 3.IV.1917, 3.IV.1918, 31.III.1919. Літні спостереження: 21.VII.1909 (6 шт.), 14.VII.1915 (кілька штук), 19.VII.1916, 5.VII.1917 (табунець), 19.VII.1917 (багато). Осінній переліт спостерігали: 10.VIII.1918 (кілька екз.), 20.VIII.1918 (багато), 12.IX.1918, 5.X.1918, 24.VIII.1919.

108. *Pavoncella pugnax* (L)

Весняний переліт *коловодника брижача* одмічено: 12.IV.1907, 7.V.1907 (дуже великий табун), 14.V.1907, 16.V.1907, 24.III.1908, 22.III.1909 (4 екз.), 5.IV.1910 (4 екз.), 6.IV.1910 (12 шт.), 8.IV.1910 (11 шт.), 22.V.1910 (1 шт.), 20.III.1911, 11.III.1912, 27.III.1912, 8.V.1912 (Кумбатин), 9 і 10.V.1912, 11.V.1912, 4.V.1913, 11.III.1915 (близько 20 екз.), 25.IV.1915 (табунець), 12.III.1916, 8 і 9.V.1916 (великі табуни самиць і самців), 9.III.1917 (2 самці), 12.III.1917 (пролетіли 2 табуни), 22.V.1917 (табунець самиць), 29.V.1917 (великий табун самиць), 3.III.1918 (3 екз.), 31.III.1919 (10 екз.), Літні спостереження: 4 – 6.VII.1907 спостерігали у Петрівці, 29.VII.1912 (з Кумбатина одержано с-ця), 13.VII.1912 (шт. 15 у ступу), 20.VII.1912, 31.VII.1912 (дуже багато), 11.VIII.1912 (багато), 25.VII.1915 (багато у ступу), 12.VII.1916 (табунок). Осінні спостереження: 30.VIII.1911, 4.IX.1911 (спостерігали в Дарівці), 29.IX.1911 (*Ibidem*), 14.X.1916 (мало), 12.IX.1918 (на болоті).

109. *Limonites minuta* (Leisl)

Побережника малого по весні спостерігали: 30.IV.1909, 19.V.1910 (4 шт.), 6.VI.1910, 8.V.1910 (6 шт.), 11.VI.1913. Влітку його бачили 13.VII.1911. Осінні спостереження: 5.VIII.1909 (12 шт. на болоті), 6.IX.1909 (на болоті), 21.IX.1909 (15 шт.), 1.IX.1918, 12.VIII.1918, 14.IX.1918 (3 шт.).

110. *Limonites temminckii* (Leisl)

Побережника Темінкова по весні спостережувано: 5.V.1910, 12.V.1910 (кілька шт.), 14.V.1910 (8 шт.), 22.V.1910 (кілька шт.), 14.V.1912, 12.IV.1915, 28.V.1916. Осінній переліт помічено: 11.IX.1909 (2 шт.), 21.IX.1909 (3 шт.), 6.VIII.1913, 25.VII.1915 (небагато).

111. *Phalaropus hyperboreus* (L)

Плавунчика по весні спостерігали тільки одного разу: 13.V.1910 (2 екз.), в-осени двічі: 23.IX.1909 (1 екз.), 14.VIII.1915 (1 екз.).

112. *Ancylochillus subarquatus* (Güld)

Побережника криводзьобого підчас весняного перельоту помічено: 1.IV.1911, 95.II.1915. Влітку особин, що блукали, та табуни помічено: 14 – 17.VI.1910 (великий табун у Чурюку), 26.V.1916, 4.VI.1917 (табунець у поду). Підчас осіннього перельоту його помічено: 1 – 3.VIII.1907 (здобуто 2 екз.), 10.IX.1909 (4 шт.), 27.VII.1913, 6.VIII.1913, 11.VIII.1913, 17.VIII.1913, 22.IX.1915 (1 екз.), 9.VIII.1918 (кілька екз. на болоті).

113. *Pelidna alpine* (L)

Побережника чорногрудого по весні спостерігали: 18.IV.1907, 8.V.1912 (Кумбатин). Підчас літніх мандрівок та осіннього перельоту його помічено: 13.VII.1910 (1 екз.), 6.VIII.1913 (табунок), 19.VII.1916 (пара на ставку), 27.VIII.1918.

114. *Limicola platyrrhyncha* (Temm)

Побережника болотника по весні помічено: 8.IV.1910 (2 екз.). Під час літніх мандрівок та осіннього перельоту його спостерігали: 31.VIII.1909, 27.VII.1913, 6.VIII.1913, 11.VIII.1913, 17.VIII.1913, 23.VIII.1913, 8.VIII.1918.

115. *Limnocryptes gallinula* (L)

На весняному перельоті *баранчика малого* помічено: 11.VI.1907, 3.III.1908, 17.III.1909, 20.III.1909 (2 екз. на болоті), 19.III.1910 (1 екз.), 24.III.1910 (1 екз.), 22.V.1910, 24.III.1917, 23.III.1918. Осінній переліт цього птаха занотовано тільки одного разу: 28.XI.1910 (1 екз.).

116. *Gallinago gallinago* (L)

Весняний приліт *баранчика крехтуна* помічено: 4.IV.1907, 24.IV.1907, 14.V.1907 (1 екз.), 27.III.1908, 16.III.1909 (1 екз.), 20.III.1909 (1 екз.), 20.III.1910, 24.III.1910 (2 шт.), 22.V.1910, 3.IV.1911, 8.III.1912, 27.III.1912, 19.III.1915, 28.III.1915, 19.III.1913 (1 шт.), 25.III.1913 (3 шт.), 27.III.1913, 31.III.1913, 3.III.1915 (поодинокі екз.), 8.III.1916 (2 екз.), 4.III.1917 (1 екз. коло теплого струмка), 22.III.1918, 21.VII.1909 (1 екз.), 13.VII.1910 (2 екз.), 13.VII.1911 (спостережено поворотний переліт), 24.VII.1916. Осінній переліт спостережувано: 20.VIII.1908 (8 екз.), 15.VIII.1909 (6 екз.), 21.IX.1909 (3 екз.), 22.IX.1909, 27.IX.1909 (2 екз.), 13.VIII.1913, 22 і 23.VIII.1913, 19.IX.1915, 12.VIII.1916, 21.VIII.1917 (1 екз.), 27.IX.1917 (1 екз.), 18.XI.1917 (1 екз.), 30.VIII.1918 (2 шт.), 11.IX.1918 (2 екз.), 30.X.1918 (2 екз.).

117. *Gallinago major* (Gm)

Підчас весняного перельоту *баранчика лежня* спостерігалось: 24.IV.1907, 23.IV.1909, 29.III.1910 (1 екз.), 29.IV.1911, 17.IV.1913, 18.III.1915 (1 екз.), 24.III.1917, 5.IV.1918. Підчас осіннього перельоту його занотовано тільки одного разу: 2.IX.1909 (на болоті).

118. *Scolopax rusticola* (L)

Підчас весняного перельоту *слукву* помічено: 7.IV.1909, 4.IV.1910 (1 екземпл.), 25.II.1913, 28.III.1913 (3 шт.), 15.IV.1913, 22.III.1915, 24.III.1916 (2 екз.), 27.III.1917. Улітку цього птаха

помічено: 19.VI.1910. Підчас осіннього перельоту та взимку його спостерігали: 13.IX.1909, 21.IX.1909 (1 екз.), 3.X.1909 (5 екз.), 6.XI.1909 (здобуто 1 екз.), 24.XI.1909 (2 екз.), 4.XII.1909 (1 екз.), 26.X.1910 (багато), 27.XI.1910 (здобуто 1 екз.), 29.XI.1910 (2 шт.), 4.XII.1910 (1 шт.), 13.XII.1910 (1 екз.), 18.XII.1910, 1.I.1911, 19.IX.1911, 24.IX.1911, 14.X.1911, 28.XI.1912, 28.IX.1913, 5.X.1913 (4 шт.), 12.X.1913, 14 – 17.X.1913 (чимало), 28 – 30.X.1913, 24.IX.1915 (3 екз.), 27.IX.1915 (1 екз.), 12.X.1915 (5 екз.), 13.X.1915 (дуже багато), 14.X.1915 (багато), 30.X.1915 (кілька штук), 20.IX.1916, 13.X.1916 (багато), 28.X.1916, 1.XII.1916 (чимало), 3.XII.1916 (5 шт.), 25.IX.1917 (5 екз.), I.X.1917 (3 екз.), 14.X.1917 (10 екз.) 18.XI.1917 (1 екз.).

119. *Gloreola melanoptera* Nord

Дерихвіст – звичайний гніздовий птах А.-Н. Весняний приліт помічено: 28.IV.1907, 30.IV.1909, 25.IV.1911, 23.IV.1912, 28.IV.1913, 4.V.1913 (Кумбатин), 17.IV.1915, 26.IV.1918. Літні спостереження: 3.VI.1908 (Успенка), 4.VII.1911 (здобуто молод. у Дарівці), з 13.VI по 17.VI.1911 (у Дарівці спостерігали молодих), 22.VI.1911 (молоді в Дарівці), 25.VII.1915 у степу спостерігано табуни.

120. *Oedicnemus oedicnemus* (L)

Спостереження над *лежнем* такі: 3.VI.1908 спостерігали в Успінці, 6.VII.1908 (здобуто підлітка), 14 – 17.VI.1910 у Чурюку спостерігали 2 екз.

121. *Larus gelastes* (Licht)

Морського голубка спостерігали: 14.VII.1910, 21.VIII.1913 (Кумбатин), 30.VIII.1918 (10 шт.).

122. *Larus cachinnans* Pall

Мартина реготуна знайдено на гніздуванні в Дарівці: 31.V – 3.VI.1909 тут знайдено цілу колонію. Вік молодих птахів був 1 – 2 тижні, багато яєць; 16.VI.1909 там таки здобуто 3 молодих. В А.-Н. цих птахів спостерігали: 1911.2.III, 1912.17.II, 1913.8.II, 1913.1.III (2 екз.), 1915.14.I (перелітали по-над зоопарком поодинокі та табунцями), 24.I (13 шт. пролетіло над зоопарком), 21.II (перелітало чимало), 30.IV (здобуто птаха з персьем від 30.VI.1913 в А.-Н.), 1916.12.II (4 екз.), 1.XI (близько 20 шт.), 1917 (поодинокі екз. і табунці), 9.IV (спостерігали на ставу) 1919.18.II (пари), 4.III.1920 (чимало).

123. *Larus argentatus* (Gmel)

Мартина сріблястого здобуто 18.III.1909, 7.III.1918.

124. *Larus canus* (L)

Великий переліт *мартина сизого* спостерігали 5.XII.1909.

125. *Chroicocephalus ridibundus* (L)

Мартина звичайного на весняному перельоті помічено: 27.II.1910, 1.IV.1916, 22.III.1917, 24.III.1919, 7.III.1920. Улітку його помічено: 14.VII.1910, Взимку його спостерігали: 20.XII.1910, 17.I.1915, 15.XII.1916.

126. *Sternula minuta* (L)

Весняний переліт *крячка малого* спостережувано: 12.V.1910 (2 екз.), 3.IV.1915 (10 шт.), 10.V.1916 (чимало), 15.IV.1917, 21.IV.1918. Влітку цих крячків здобуто 3 екз. 8.VII.1909 в Успінці. В-осени *S. minuta* L. помічено: 24.VIII.1909, 30.VIII.1913, 19.VIII.1916 (2 екз. на ставу).

127. *Hydrochelidon nigra* (L)

Весняний пріліт *крячка горного* занотовано: 10.V.1907, 3.IV.1909, 13.V.1915, 9.IV.1919.

128. *Hydrochelidon leucoptera* (Meisn et Schinz)

Крячка білокрилого помічено: 15.IV.1909 і 16.V.1900 (табун близько 100 шт.).

129. *Syrhaptus paradoxus* (Pall)

Г.Рібергер занотував отакі спостереження над *саджами*. 1908 р. 11.V одержано с-ця з Дарівки, 13.V з'явилися в Асканії табунами в 3, 5 і 30 шт. Здобуто у степу 2 шт. 14.V, 2.VI. Одержано з різних частин околиць А.-Н. 16 шт. Переліт окремими екземплярами та парами спостережувано до 15.VI, 25.VI. Спостерігали 4 екз. у Громівці й Петрівці – 7 екз, 26.VI. Спостерігали коло Тишкова 8 шт., 30.VI бачено 1 екз. (Сіяноко); 7.VII бачено у Дофині молодих, тоді-ж таки привезено 1 яйце, що його зберігали в Музею А.-Н.; 12.VIII спостерігали на болоті 3 шт., 13.VII – 6 шт., 20.VIII на болоті бачено 20 шт., 19.XI здобуто у Преображенці с-ця, 15 – 17.XII. спостерігали табунця штук у 15, 19. XII, здобуто с-цю й с-ця; 1909 р. 23.XII, як повідомив лікар Скворцов, 26.XI коло с. Строганівка спостерігали табунця, що з нього вбито птаха. 1910 р. 7.II. Шенеман спостерігав у степу 2 шт.

130. *Columba oenas* (L)

Весняний переліт *синяків* спостережувано: 16.III.1909, 6.II.1910 (15 – 18 шт. Ф. Е.). 11.III.1910 (табун шт. у 20), 24 і 30.I.1911 (табунцями), 2.III.1913, 19.II.1915 (табунок), 26.II.1915, 8.III.1915, 9.III.1915. Підчас осіннього перельоту цього голуба помічено: 23.XII.1909, 26.IX.1911, 28.IX.1911, 17.XII.1911, 13.VIII.1913, 2.X.1913 (шт. 30), 17.X.1915 (табун), 10.X.1916 (близько 20 шт.), 22.X.1916 (близько 20 шт.), 21.X.1917 (близько 15 екз.), 24.IX.1918 (6 шт.), 8.X.1918 (чимало), 11.X.1918 (великий табун), 19.XII.1920 (10 шт. у степу).

131. *Palumbus palumbus* (L)

Весняний переліт *припутнів* помічено: 23.I.1910, 7.II.1910, 8.IV.1913, 20.III.1915, 30.III.1915 (1 екз.), 30.III.1916 (2 екз.), 12.IV.1919. Осінній переліт спостережувано: 19.IX.1907, 1.X.1907 (близько 30 шт.), 17 – 19.XI.1907 (15 екз.), 29.IX.1911 (2 шт.), 8.X.1911 (9 шт.), 15.IX.1912 (5 шт.), 30.IX.1913 (3 шт.), 25.X.1915 (3 екз.), 21.X.1916 (пара), 24.IX.1918 (великий табун), 8.X.1918, 14.X.1919 (1 екз.), 28.IX.1920.

132. *Turtur turtur* (L)

Пріліт *горлиць* помічено: 25.IV.1909, 2.V.1911, 14.V.1912.

133. *Cuculus canorus* (L)

Приліт, переліт та перше кування *зозулі* помічено: 20.IV.1907, 22.IV.1909 (кування), 9.IV.1910, 21.IV.1911, 16.IV.1912, 17.IV.1913, 20.IV.1913 (кування), 25.IV.1915 (кування), 18.IV.1916 (кування), 12.IV.1917 (кування), 22.IV.1918, 30.IV.1918, 21.IV.1919 (кування), 22.IV.1920 (кування). Молоду зозулю помічено 22.VII.1912. Осінній переліт спостережувано 1.VIII.1910, 2.VIII.1911, 28.IX.1911, 1.IX.1917.

134. *Asio otus otus* (L)

Сову вухату підчас перельоту помічено: 1.XI.1916, 2.XI.1917 (багато), 5.X.1920; на зимуванні її знайдено: 26.II.1909 (багато), 16.I.1913 (10 шт.), I.1915 (багато), всередині III їх значно поменшало, 4.I.1920 (багато), 28.I.1920.

135. *Asio flammea flammea* (Pontopp) (accipitrinus auct)

Початок осіннього перельоту *болотяних сов* помічено: 28.IX.1911. Підчас зимового перебування ці сови спостережувано: 26.II.1909 (багато), I.1915 (чимало, всередині березня поменшало), 19.XII.1918 (цієї зими мало).

136. *Bubo bubo interpositus* (Rotsch. et Hart.)

Слідом за Сушкиним¹ ми повинні до зазначеної форми віднести *пугача* А.-Н. *Пугача* спостерігали: 18.II.1908 (1 екз. на перельоті?), 8.X.1916 (1 екз.), 23.VI.1908 одержано молодого з Петрівки.

137. *Otus scops pulchella* (Pall)

Приліт *сплюшок* помічено: 5.V.1909 (приліт та перші «співи»), 11.V.1916, 30.IV.1919, 16.IV.1920.

138. *Strix aluco aluco* (L)

Весняні мандрівки цієї *сови* помічено: 13.IV.1918 (покрики), 29.V.1919 (покрики). В-осени її спостерігали: 14.X.1911 (зловлено пасткою), 27.VIII.1918 (покрики).

139. *Athene noctua* (Scop)

В 1919 р. *сичі* почали кричати вперше 16.I.1919.

140. *Caprimulgus europeus* (L)

Весняний переліт *дрімлюги* помічено: 8.V.1909, 9.V.1910, 6.V.1912, 16.IV.1915, 30.IV.1916, 8.V.1917, 24.IV.1918. Осінній переліт спостережувано: 8.IX.1909 (початок), 28.VIII.1913, 27.VIII.1915 (1 екз), 13.X.1915 (багато), 8.IX.1916, 1.IX.1917, 16.IX.1918, 22.IX.1918, 11.IX.1919.

141. *Cypselus apus* (L)

Весняний переліт *серпокрильців* занотовано тільки один раз: 16.V.1915 (табун шт. у 650). Підчас осіннього перельоту цього птаха помічено: 2.IX.1909, 29.VII.1916, 25.VIII.1919.

¹ Орнит. Вести., 1914, стор. 28

142. *Coracias garrula* (L)

Весняний приліт та переліт *сивораки* помічено: 22.IV.1909, 4.V.1910, 25.III і 1.V.1911, 18.IV.1915, 30.IV.1916, 2.V.1918, 21.IV.1919. Осінній переліт спостережувано: 20.VIII.1909 (2 екз.), 7.IX.1909 (4 шт.), 4.IX.1917 (багато), 20.IX.1918 (2 шт.).

143. *Alcedo ispida* (L)

Підчас весняного перельоту *рибалочки* спостережувано: 19.IV.1909, 27.IV.1911, 2.V.1911, 21.IV.1912, 17.IV.1913, 26.IV.1915 (1 екз.), 7.IV.1915, 17.IV.1917, 5.IV.1918, 24.IV.1918, 5.IV.1919. Влітку цього птаха спостерігали: 21.VII.1910 спіймали «ослабевшого в степи», 29.VII.1915 (1 екз.), 7.VII.1917 (1 екз.). Підчас осіннього перельоту його помічено: 22.IX.1911, 5.VIII.1912, 30.VIII.1912, 10.IX.1912, 22.VIII.1915, 14.IX.1915 (1 екз.), 6.IX.1916, 17.IX.1916, 26.IX.1917, 15.VIII.1918, 29.VIII.1919, 16.IX.1920.

144. *Merops apiaster* (L)

Приліт *бджолоїдок* помічено: 3.V.1907, 8.V.1908, 1.V.1909, 3.V.1910, 15.V.1910 (масовий переліт), 4.V.1911, 14.V.1912, 4.V.1913, 6.V.1915, 13.V.1915, 2.V.1916 (табун близько 20 шт.), 14.V.1916 (масовий переліт), 19.V.1916 (великий табун), 8.V.1917, 16.V.1918, 29.V.1918, 19.V.1919, 31.V.1919. Влітку між 4 і 6.VI.1907 бджолоїдки спостережено у Петрівці (Чурюк). Осінній переліт помічено: 25.VII.1909 (початок перельоту), 31.VIII.1909, 9.IX.1911, 31.VIII.1912, 24.VIII.1913, 28.VIII.1913, 30.VIII.1915 (невел. табун), 14.IX.1915 (близько 20 екз.), 1.IX.1918 (близько 20 шт.), 2.IX.1916, 25.VIII.1917, 31.VIII.1917, 9.IX.1917 (близько 20 шт.), 23.VIII.1919. 26.VIII.1918 (початок перельоту), 6.IX.1918, 8.IX.1918 (масовий переліт), 12.IX.1918.

145. *Upupa epops epops* (L)

Приліт *одудата* перший покрик помічено: 8.IV.1907, 16.IV.1908, 8.IV.1909, 9.IV.1910, 27.III.1911, 20.III.1912, 13.IV.1912 (перший покрик), 7.IV.1913, 21.III.1915, 30.III.1915 (перший покрик), 30.III.1916 (перший покрик), 23.III.1917, 4.IV.1917 (перший покрик), 4.IV.1918, 8.IV.1918 (перший покрик), 27.III.1919, 7.IV.1920.

146. *Dendrocopus major* L. (pinetorum Brhm)

Ятеля звичайного спостерігали по весні: 24.IV.1911, 29.III.1920. В-осени: 20.X.1911, 12.X.1919, 24.X.1919, 27.III.1920. Узимку: 19.I.1915, 22.II.1915.

147. *Jynx torquilla torquilla* (L)

Весняний переліт *крутиголівки* помічено: 22.IV.1909, 7.IV.1913, 26.IV.1915, 5.IV.1917. В-осени її помічено: 29.IX.1909, 20.VIII.1915.

148. *Chelidon rustica rustica* (L)

Приліт *ластівки сільської* спостережувано: 8.IV.1908, 16.IV.1909, 8.IV.1910, 5.IV.1911, 4.IV.1912, 8.IV.1913, 11.IV.1916, 25.IV.1916 (масовий переліт), 30.III.1919, 8.IV.1919 (багато), 7.IV.1920. Літні спостереження: 2.V.1915 почали будувати гнізда,

14.V.1917 гине чимало ластівок сільських та міських через брак поживи. Осінній переліт помічено: 16.VIII.1909 (гуртуються перед відлітом), 12.IX.1911 (великі табуни), 24.IX.1911 (переліт), 5.X.1913 (кілька шт.), 9.IX.1915 (значна кількість ластівок одлетіла), 10.IX.1915 (знову з'явився багато на телеграф. дроті), 28.IX.1917, 12.IX.1918 (одлетіла більша частина), 17.IX.1918 знову йде переліт, 20.IX.1918 (спостерігали знову), 5.X.1918, 8.X.1918 (чимало ластівок сільських).

149. *Hirundo urbica urbica* (L)

Приліт ластівок міських помічено: 15.IV.1907, 20.IV.1909, 11.IV.1910, 4.IV.1911, 16.IV.1913, 18.IV.1915, 23.IV.1916 (20 шт.), 30.III.1917, 26.IV.1918. Літні спостереження: 30.VI.1909 (перші пташенята у гніздах), 2.V.1915 (почали будувати гнізда). Осінній переліт та відліт занотовано: 21.X.1915 (у невеликій кількості), 2.VIII.1916 (збираються в табуни, готуючись до відльоту), 9.X.1916 (трапляються рідко), 27.VIII.1918 (зібралися великими табунами).

150. *Riparia riparia riparia* (L)

Весняний переліт шуриків підбережків помічено: 18.IV.1909, 7.V.1911, 18.IV.1915, 28.III.1917 (початок перельоту). Осінні дати перельоту такі: 16.IX.1909, 29.VIII.1912, 28.VIII.1915.

151. *Nannus troglodytes* (L)

Волове вічко буває в А.-Н. підчас перельотів та взимку. Весняний переліт спостережувано: 24.II.1916, 23.III.1918, 15.II.1920. Осінній переліт помічено: 20.X.1911, 3.X.1915, 19.X.1915 (багато), 13.X.1916, 5.XI.1916, 27.X.1917, 23.X.1918, 22.X.1919, 3.XI.1919, 6 і 11.X.1920 (багато), 8.XII.1920 (чимало). На зимуванні його помічено: 30.I.1909 (це волове очко живе цілу зиму в А.-Н.), 10.I.1913, 17.XII.1915 (1 екз.), 18.XII.1918, 19.XII.1918.

152. *Prunella modularis modularis* (L)

Підчас весняного перельоту плетнівку помічено: 10.III.1912, 14.III.1915 (1 екз.), 16.III.1917 (1 екз.), 21.IV.1918 (1 екз.). В-осени її спостережувано: 27.X.1916 (близько 20 екз.). Взимку її помічено: 30.I.1909 (цей птах жив в А.-Н. усю зиму), 15.II.1915.

153. *Eritacus rubecula rubecula* (L)

Весняний переліт вільшанок спостережувано: 21.III.1909 (2 екз.), 24.III.1910, 5.IV.1911, 18.III.1912, 25.III.1913, 3.III.1915, 7.III.1915, 24.II.1916, 21.III.1917 (1 екз.), 2.IV.1918, 22.III.1919. Осінній переліт помічено: 10.XI.1909, 21.IX.1911, 13.X.1915, 24.X.1915 (багато), 2.X.1916, 14.X.1916, 28.X.1916, 24.X.1917 (чимало), 22.IX.1918, 21.X.1919 (чимало). Взимку вільшанки спостережено: 20.I.1911, 15.XII.1911, 1.XII.1915, 19.XII.1915, 1.I.1919.

154. *Cyanecula Svecica* (L) subs

Приліт та переліт синьошийок спостережено: 10.IV.1907, 11.IV.1908, 31.III.1909, 25.III.1910, 3.IV.1910, 12.IV.1910 (3 шт.), 11.IV.1911, 29.III, 3.IV.1912, 7.IV.1913 (2

шт.), 2.IV.1915, (3 екз.), 26.III.1916, 26.III.1917. Осінній переліт помічено: 11.IX.1909, 22.IX.1911 (2 екз.), 1.IX.1913 (2 шт.), спіймав Г. Гроте (див. список літератури).

155. *Luscinia megarhynchos* (Brehm)

Цікаво відзначити знахідки в А.-Н. *західного солов'я*. Як свідчить С.Снігиревський, у Музею А.-Н є серія шкурок цього птаха. Спостерігачі А.-Н. (Г. Ріббергер і Є Сіянка) вміють добре відрізнати спів солов'я західного. Приліт *західного солов'я* помічено: 17.IV.1909, 12.IV.1910, 11.IV.1911, 11.IV.1913, 10.IV.1915, 29.III.1917. Відомості про осінній переліт західного та східного солов'їв змішані, тому ми їх подаємо при матеріялах про *L. luscinia*.

156. *Luscinia luscinia* (L)

Приліт та співи *солов'я звичайного* або *східного* помічено: 28.IV.1907 (перший спів), 28.IV.1909 (прилетіли та вперше співали), 1.V.1909 (масовий переліт), 29.IV.1910 (приліт), 30.IV.1910, 26.IV.1911, 23.IV.1912, 27.IV.1912 (перший спів), 3.V.1912 (масовий переліт), 20.IV.1913, 20.IV.1915, 23.IV.1916 (приліт і перший спів), 11.IV.1917, 29.IV.1918 (приліт, спів), 29.IV.1918 (перший спів). Літні спостереження: 22.V.1918 (у парку співає 9 солов'їв), 16.VI.1918 *солов'ї* ще співають, 19.VI.1919 (перші пташенята). Осінній переліт солов'їв (*megarh. et luscinia*): 13.VIII.1908 (масовий переліт), 6.VIII.1909 (початок перельоту), 1.VIII.1910 (початок перельоту), 1.VIII.1911 (початок перельоту), 2.VIII.1910 (багато), 7.VIII.1915 (початок перельоту, летять ще мало), 19.VIII.1916 (йде переліт), 3.VIII.1916 (багато), 25.VIII.1916 (у парку неголосно співав соловей), 2.VIII.1918 (початок перельоту).

157. *Phoenicurus phoenicurus phoenicurus* (L)

Весняний приліт та переліт *горихвістки звичайної* помічено: 10.IV.1908, 15.IV.1909, 8.IV.1910 (початок перельоту), 14.IV.1911. 3.IV.1912, 5.IV.1913, 8.IV.1915, 15.IV.1916, 28.III.1917 (початок перельоту), 16.IV.1918 (початок перельоту), 23.III.1919 (1 екз.), 17.IV.1920. Осінній переліт спостережувано: 5.IX.1909 (багато), 21.IX.1911 (дуже багато), 22.IX.1913, 16.IX.1915, 23.IX.1915, 6.X.1915 (багато), 10.X.1915 (багато), 13.X.1915 (багато), 26.VIII.1916, 5.IX.1916 (багато), 28.IX.1917 (1 екз.), 9.X.1917 (багато), 10.X.1917 (зрідка), 16.IX.1918, 22.IX.1918, 23.IX.1918 (багато), 6.IX.1919 (багато), 22.X.1919 (чимало).

158. *Phoenicurus phoenicurus mesoleucos* (Hempr et Her.)

Білокрилу горихвістку спостережено в А.-Н. двічі: 10.IV.1908, 8.IV.1914 (спіймали 1 екз., див. Г. Гроте – список літератури).

159. *Pratincola rubetra rubetra* (L)

Відомості про *янчука лучного* чомусь не занотовані у щоденниках Є. Сіянка і Г. Ріббергера. Приліт цього птаха спостерігав Г. Гроте 19.IV.1914 р. (див. спис. літератури).

160. *Pratincola torquata rubicola* (L)

Янчука спостерігали та здобували в А.-Н.: 7.III.1909 (Ф. Е.), 8.III.1909 (здобуто 1 екз.), 25.III.1913 (спостерігали 1 екз.), 17.III.1915 (1 екз.), 26.IV.1916 (спіймали 1 екз.), 22.IV.1918.

161. *Saxicola oenanthe oenanthe* (L)

Весняний приліт *білогузки звичайної*: 19.III.1909, 5.IX.1910, 31.III.1911, 26.III.1912 (початок перельоту), 21.III.1915, 25.III.1916, 27.III.1917 (початок перельоту), 7.IV.1918, 29.III.1919 (початок перельоту). Осінній переліт спостережувано: 23.IX.1915, 28.X.1916.

162. *Saxicola pleschanka pleschanka* (Lepech)

Білогузку лису спостерігали: 14.IV.1912 і 30.IV.1921 (С. Снігиревський).

163. *Monticola saxatilis* (L)

Дрозда гірського (с - ця) здобуто в А.-Н. 12.IV.1915 р.

164. *Merula merula* (L)

Весняний переліт *коса звичайного* помічено: 19.III.1909 (6 шт.), 13.III.1910 (3 шт.), 21.III.1910 (8 шт), 5.III.1915, 21.III.1915, 2.III.1913, 31.III.1913 (чимало), 1.III.1915 (1 екз.), 14.III.1915 (1 екз.), 17.III.1915 (перший спів), 10.III.1916, 17.III.1916 (перший спів), 24.III.1916 (багато), 27.III.1917 (початок перельоту), 10.IV.1917 (перший спів), 9.IV.1918 (чимало). Літні спостереження: 9.V.1920 (перше пташенятко). Осінній переліт спостережувано: 5.IX.1909, 29.XI.1909, 23.IX.1911, 7.X.1911, 29.IX.1913 (багато), 5.X.1915 (1 екз.), 12.X.1915 (багато), 28.IX.1916 (перші перелітні), 14.X.1916, 15.X.1916 (багато), 28.X.1916, 3.X.1917 (невеликий табунець), 18.X.1917 (багато), 18.XI.1917 (пара), 9.IX.1918 (кілька штук), 7.X.1918, 13.X.1918 (мало), 30.X.1918 (багато). Взимку цих дроздів помічено: 13.II.1910 (1 екз.), 17.XII.1911, 5.XII.1915 (1 екз.), 1.XII.1915 (пара), 7.II.1917 (1 екз.), 11.II.1917 (1 екз.).

165. *Merula torquata* (L) (subsp?)

Як казав мені С. Снігиревський, у музею А.-Н. зберігається кілька екземплярів *коса білогорлого*, що його здобуто в околицях А.-Н. Дат, коли знайдено ці птахи, я, на жаль, не маю. Подушкін¹ свідчить, що цей дрізд буває у Дніпровому гирлі підчас весняного та осіннього перельотів. Коло Очакова він спостерігав с-ця й с-цю 19.III. (1.IV.) 1906 та на Таврійським березі Дніпра здобув молодого с-ця 23.IX. (6.X.) 1905.

166. *Turdus philomelus philomelus* (Brhm і musicus auct)

Весняний переліт *дрозда співочого* помічено: 18.III.1909 (приліт), 8.IV.1910, 5.IV.1911, 25.III.1912, 30.III.1913, 12.III.1915 (1 екз.), 5.III.1917 (3 екз.), 16.IV.1918 (почат. перельоту). Осінній переліт спостережувано: 10.X.1915 (мало), 12.X. 1915 (багато), 30.IX.1916 (початок перельоту), 14.X.1916, 15.X.1916 (багато), 18.X.1916, 28.IX.1917 (3 екз.), 18.X.1917 (багато), 2.X.1918, 30.X.1918, 18.X.1919.

¹ Loc. cit. 120

167. *Turdus musicus* L. (*iliacus* auct)

Дрозда білобривого по весні бачено: 28.IV.1907, 11.IV.1909, 18.IV.1911, 27 і 31.III.1913, 12.III.1915 (1 екз.), 16.IV.1918, 18.IV.1918. В-осени: 23.IX.1911 і 30.X.1918.

168. *Turdus viscivorus viscivorus* (L)

Весняний переліт *дрозда їмелюха* помічено: 10.III.1908, 6.III.1919, 5.IV.1910 (зловлено 1 екз.), 24.III.1913, 31.III.1913, 5.III.1915, 12.IV.1917 (масовий переліт, гудувалися у степу), 13.IV.1916 (багато у степу), 21.III.1917 (перший спів), 23.III.1917 (масовий переліт), 26.III.1919 (великий табун). Осінній переліт спостережувано: 29.IX.1909, 8.X.1911, 10.X.1915, 21.X.1919.

169. *Turdus pilaris* (L)

Весняний переліт *дрозда чикотня* помічено: 4.IV.1907 (масовий переліт), 16.III.1910 (шт. 20), 25.III.1911, 2.III.1913, 27.III.1913 (багато), 31.III.1913 (чимало), 4.III.1915 (3 шт.), 7.III.1915 (8 шт.), 18.III.1915 (багато), 23.III.1918. Осінній переліт помічено: 8.X.1911, 10.XI.1912 (табунець), 29.IX.1913 (багато), 13.X.1918 (багато). На зимуванню цього дрозда помічено: 9.I.1910, 15.I.1910, 10.II.1910, 23.II.1910 (шт. 30), 18.I.1911, 10.I.1911 (2 шт.), 22.I.1911, 6.II.1913 (3 шт.), 1.XII.1915 (10 шт.) 27.XII.1915 (чимало), 22.I.1917, 13.XII.1917, 18.I.1918 (5 екз.), 14.XII.1918 (5 екз.), 3.II.1919 (пара), 25.XII.1919 (табунець), 1.I.1920, 16.I.1920, 10.II.1920 (знайдено 2 мертві екз.), 22.II.1920 (знайдено 2 мертві екз.).

170. *Sylvia communis communis* (Lath)

Весняний переліт *кропивника сірого* помічено: 5.V.1910, 5.V.1911, 23.IV.1912, 13.IV.1913 (Кумбатин), 29.IV.1915, 7.IV.1917.

171. *Sylvia atricapilla atricapilla* (L)

Весняний переліт *кропивника чорноголового* помічено: 19.V.1907 (спів), 14.V.1909 (початок перельоту), 22.IV.1916, 18.IV.1917, 4.IV.1918 (початок перельоту), 21.V.1919, 20.IV.1920. Літні спостереження: 1.VII.1910 (гніздо), 16.VII.1910 (спостережено 3 пташенят), 10.VIII.1916 (двоє пташенят вилетіли з гнізда). Осінній переліт спостережувано: 2.IX.1909 (Ф. Е.), 26.VIII.1913.

172. *Sylvia curruca curruca* (L)

Приліт *кропивника сміхованця* помічено: 1.V.1909.

173. *Sylvia borin borin* (Bodd)

Приліт *кропивника садового* занотовано: 5.V.1916, 7.V.1917.

174. *Sylvia nisoria nisoria* (Bechst)

Приліт і переліт *кропивника рябогрудого* спостережувано: 8.V.1907, 14.V.1909, 14.V.1916, 15.V.1917, 9.V.1918.

175. *Calomodus schoenobaenus* (L)

Приліт і переліт *очеретянки малої* спостережувано: 19.IV.1909, 10.IV.1913, 20.IV.1915, 15.IV.1916 (1 екз.), 29.III.1917 (початок перельоту), 10.IV.1918 (початок перельоту).

176. *Acrocephalus arundinaceus* (L)

Весняний приліт та переліт *очеретянки великої* помічено: 1.V.1907, 29.IV.1909 (початок перельоту), 8.V.1910. На осінньому перел. її бачено: 16.VIII.1916, 27.VIII.1918 (1 екз.).

177. *Locustella luscinioides luscinioides* (Savi)

Приліт та переліт *очеретянки соловейкової* помічено: 19.IV.1909, 10.IV.1913, 20.IV.1915, 15.IV.1916 (1 екз.), 29.III.1917 (початок перельоту), 10.IV.1918 (початок перельоту).

178. *Luscinola melanorogon melanorogon* (Temm)

Очеретянку тонкодзьобу спостережено: 4.V.1909.

179. *Phylloscopus sibilatrix* (Bechst)

Весняний переліт *вівчарика жовтобровика* помічено 28.III.1913. Осінній переліт спостережено: 22.IX.1911 (дуже багато).

180. *Phylloscopus trochillus* (Bechst)

Приліт *вівчариків весняних* спостережувано: 30.III.1909, 7.IV.1910, 31.III.1913, 23.IV.1916, 27.III.1920. Осінній переліт помічено: 7.VIII.1918 (початок відльоту), 23.VIII.1918 (відліт), 18.VIII.1920 (масовий відліт).

181. *Phylloscopus collybita abietina* (Nilss)

Весняний переліт *вівчариків каваликів* спостережувано: 20.III.1915 (3 екз.), 21.III.1916 (початок перел.), 29.III.1916 (1 екз.), 5.IV.1916 (перший спів), 23.IV.1916 (багато), 26.III.1917 (початок перельоту), 9.IV.1918 (поч. перел. 2 шт.), 24.III.1919 (початок перельоту). Осінній переліт помічено: 19.VIII.1915, 29.VIII.1915, 30.VII.1916 (початок перельоту), 9.X.1917 (багато), 10.X.1917 (зрідка).

182. *Syphia parva parva* (Bechst) (L)

Весняний переліт *мухоловок білошийок* спостережувано: 29.IV.1911, 5.IV.1912, 13.IV.1913 (Кумбатин), 7.IV.1915 (1 екз.), 16.IV.1916 (2 екз.), 9.IV.1917. Осінній переліт помічено: 16.IV.1918.

183. *Hedymela atricapilla atricapilla* (L)

Весняний переліт *мухоловки строкатої* помічено: 16.IV.1907 (Ф. Е.), 13.IV.1909, 9.IV.1910, 11.IV.1911, 5.V.1912, 12.IV.1915 (початок перельоту), 9.IV.1917 (початок перельоту), 22.IV.1918, 9.IV.1919 (поч. перельоту), 25.IV.1920. Осінній переліт спостережувано: 23.IX.1915, 25.VIII.1917, 16.IX.1917, 26.VIII.1920.

184. *Nuscicapa striata striata* (Pall)

Весняний переліт *мухоловки сірої* помічено: 1.V.1907, 3.V.1909 (початок перельоту), 4.V.1911, 4.IV.1913(?), 15.IV.1915, 29.IV.1915, 15.IV.1916 (початок перельоту), 6.IV.1916, 3.V.1917 (початок перельоту), 15.V.1917. Осінній переліт спостережувано: 17.VIII.1909, 19.VIII.1915, 1.X.1915, 20.VIII.1916, 24.VIII.1918 (чимало), 24.VIII.1919 (багато).

185. *Bombycilia garrula garrula* (L)

У різні роки *імелушку* спостерігали в А-Н: 1908. 6.XII (2 екз.); 1909. 24.1 (2 екз.), 11.II.1909 (7 екз.), 12.XII.1909 (1 екз.); 1910. 8.I (2 шт.), 15.I (2 шт.), 25.I (1 шт.), 31.I (8 шт.), 12.II. (1 шт.), 7.XII (1 шт.), 9.XII (2 шт.), 22.XII (2 шт.); 1911. 19.I і 3.II., 23 і 25.III.; 1912. 13.XII; 1913. 28.X (1 шт.); 1915. 9.III (1 екз. живився ягодами вержинського ялівця), 29.XI (2 екз.); 1916. 18.I (3 екз.), 31.I (8 екз.), 24.II, 28.XI; 1917. 4.XI (1 екз.), 19.XI (2 екз.), 13.XII (3 екз.); 1918. 1.I (10 екз.), 18.I (10 екз.), 14.II (коло 50 екз.), 15.II (36 екз.), 19.XII; 1920. 1.I (5 шт.), 3.III (10 екз.).

186. *Enneoctonus collurio collurio* (L)

Приліт і переліт *сорокача терневого* спостережувано: 1.V.1909 (початок), 4.V.1910 (початок перельоту), 7.V.1911, 2.V.1912, 2.V.1915, 6.V.1916, 10.V.1917, 8.IV.1918, 10.V.1920.

187. *Phoneus senator senator* (L)

Сорокача червоноголового спостерігано та здобуто: 5.V.1915, 7.V.1916.

188. *Lanius exubitor* (L)

Сорокача великого спостережено: 11.III.1909, 5.XI.1912, 19.III.1915, 22.III.1917, 12.III.1919.

189. *Lanius minor* (Gm)

Сорокача чорноголового підчас весняного перельоту і прильоту спостерігано: 4.V.1909, 4.V.1910, 4.V.1911, 2.V.1912, 6.V.1915, 8.V.1918.

190. *Panurus biarmicus rossicus* (Brhm)

Синиці вусаті по весні спостережено: 14.III.1908 (переліт), 10.IV.1915, 29.III.1916. В-осени їх помічено: 25.X.1915, 25.X.1916 (в очереті близько 20 шт.), 11.XI.1916 (ще тримаються), 27.XI.1916 (усе ще тримаються), 27.X.1917 (початок перельоту), 21.XI.1918 (2 с-ці й 1 с-цю).

191. *Remisa pendulina pendulina* (L)

Весняний переліт *ремезів* помічено: 4.IV.1909, 10.IV.1910, 1.IV.1915 (1 екз.), 7.IV.1919 (початок перельоту), 1.IV.1920 (пара). Наприкінці літа та в-осени цих птахів спостерігали: 30.VII.1910, 19.X.1915, 4.X.1916 (пара), 15.X.1916 (7 шт.) 8.XI.1916 (3 шт.) 10.X.1916 (кілька екз.), 27.VIII.1918 (1 екз.), 18.IX.1918.

192. *Regulus regulus regulus* (L)

Переліт *золотомушок* в-осени спостережувано: 30.IX.1909, 7.X.1911 (багато), 27.IX.1916, 28.X.1916, 3.XI.1917, 2.X.1918, 23.X.1918 (початок перельоту), 27.IX.1919, 5 і 10.X.1920. Взимку їх помічено: 20.I.1911, 17.XII.1911, 2.X.1913, I.1915 (у невеликій кількості), 13.XII.1917, 23.I.1918, 19.XII.1918, 28.I.1920. Підчас весняного перельоту їх бачено: 21.III.1915, 23.III.1918, 15.III.1919.

193. *Poecile sp.*

Пухляка спіймано в А.-Н. 27.X.1913.

194. *Periparus ater* (L)

Синицю чорну спостерігано: 1.X.1909 (близько 10 шт.), 4.X.1911 (3 шт.), 8.X.1911 (багато), 31.XII.1911, 7.X.1913.

195. *Cyanistes coeruleus* (L)

Синики звичайні підчас весняного перельоту спостережено : 15.III.1919 (чимало). В-осени їх помічено: 7.X.1913, 30.IX.1916, 28.X.1916, 22.IX.1918, 15.X.1918 (багато), взимку спостережувано їх: 19.XII.1915 (пара), 28.XII.1915 (табунець), 28.I.1919 (чимало), 5.III.1921 (переліт, кілька шток).

196. *Parus major* (L)

Весною *синицю велику* помічено: 15.III.1919 (чимало). Влітку 13.VI.1912 р. вилетіли в парку молоді. В-осени ці птахи помічено: 1.X.1918, 16.IX.1915 (1 екз.), 14.X.1915 (кілька екз.), 20.XI.1915 (кілька екз.). Взимку 2.I.1921.

197. *Certhia familiaris* (L)

Підкоричника в А.-Н. бачено: 25.X.1910, 31.XII.1911, 27.II.1912, 26.XI.1915 (1 екз.), 5.XI.1918 (1 екз.), 28.XI.1920 (1 екз.).

198. *Motacilla alba alba* (L)

Весняний приліт та переліт *плиски білої* помічено: 10.III.1908, 9.III.1909 (1 екз.), 14.III.1917 (7 шт.), 17.IV.1909 (дуже багато), 20.III.1910, 1.IV.1910 (багато), 11.III.1911 (Ф.Е), 27 і 30.III.1911, 6.III.1912 (початок перельоту), 10.III.1912, 8.IV.1912 (масовий переліт), 14.III.1913, 16.III.1913, 2.III.1915 (3 шт.), 14.III.1915 (5 екз.), 8.III.1916 (1 екз.), 19.III.1916 (великий табун), 15.III.1917 (4 екз.), 20.III.1918 (1 екз.), 16.III.1919 (1 екз.), 11.III.1920. Осінній переліт спостережено: 27.IX.1909 (коло 150 шт.), 2.XII.1912, 5.XII.1912, 20.XII.1912 (переліт), 1.X.1915 (дуже великий табун), 21.VIII.1917, 19.IX.1917 (масовий переліт), 8.X.1918 (багато), 17.IX.1920 (близько 100 екз.).

199. *Colobates boarula boarula* (L)

Підчас весняного перельоту *плиску гірську* спостережено: 30.III.1909, 13.IV.1913 (Кумбатин), 12.III.1915 (1 екз.), 16.III.1917, (початок перельоту). Підчас осіннього пере-

льоту її помічено: 16.VIII.1909 (11 шт.), 4.IX.1912 (масовий переліт), 23.IX.1915, 4.X.1917 (багато), 9.X.1917 (багато), 10.X.1917 (усі відлетіли), 18.XI.1917 (1 екз.), 14.X.1919 (1 екз.).

200. *Budytes flava* (L.) subsp

Весняний переліт *плисок жовтобрушок* спостережено: 4.IV.1907, 17.IV.1909, 20.III.1910 (початок перельоту), 7.5.1911, 8.IV.1912 (масовий переліт), 22.III.1913 (2 шт.), 6.IV.1917. Осінній переліт помічено: 21.VIII.1910 (великий переліт), 6.IX.1911 (великий табун), 31.VIII.1915 (масовий переліт), 1.X.1915, 14.VIII.1916 (величезний табун), 23.IX.1917, 20.VIII.1918 (багато), 30.VIII.1918 (масовий переліт), 10.IX.1918 (масовий переліт), 20.IX.1918 (багато).

201. *Budytes melanocephala* (Licht)

Чорноголову плиску жовтобрушку підчас весняного перельоту спостережувано: 17.IV.1909, 31.III.1915 (1 екз.), 29.IV.1915 (спіймали самця, на нього надіто в А.-Н. персня), 29.IV.1912, 21.III.1916, 15.IV.1916, 12.IV.1919, 14.IV.1920. Підчас осіннього перельоту її помічено 20.IX.1916 (багато).

202. *Anthus pratensis* (L.)

Підчас весняного перельоту *щеврика лучного* помічено: 18.IV.1909, 12.IV.1910, 31.III.1911, 20.III.1912, 4.IV.1915 (початок перельоту), 29.III.1916, 14.IV.1916 (масовий переліт), 23.III.1917 (початок перельоту), 4.IV.1917 (багато), 20.III.1918 (початок перел.), 17.IV.1919 (початок перел.). Осінній переліт спостережувано: 27.VIII.1909, 20.XI.1918. Взимку 31.XII.1911 Є. Сіяноко здобув самицю.

203. *Anthus cervinus* (Pall)

Щеврика чорногрудого підчас весняного перельоту спостережено: 22.IV.1907, 4.V.1910 (чимало), 27.IV.1911, 4.V.1912, 16.IV.1915, 25.IV.1915.

204. *Otocoris alpestris flava* (Gm)

Жайворонка рогатого спостережувано взимку й на провесні: II.1907, I.1909, 15 – 21.I.1912, 24.I.1912 (відлітають на північ). I.1913, 4.I.1916, 4 і 5.I.1917, 9.II.1917 (великі табун), 11.III.1917 (багато).

205. *Alauda arvensis* (L.)

Польовий жайворонок, що гніздиться в А.-Н., належить до форми *Alauda arvensis cantarella* Вг. Підчас перельоту, звичайно, в А.-Н. буває й типова форма *A. arvensis arvensis* L. Перший спів *жайворонків* чули: 7.III.1910 (співали), 5.III.1911 (перший спів), 29.II.1912 (перший спів), 16.III.1913 (перший спів), 15.II.1915 (перший спів), 4.III.1916 (перший спів), 8.III.1917 (перший спів), 24.II.1919 (перший спів), 7.III.1921 (С. Снігиревський). Спостереження над гніздовими птахами такі: 17.IV.1909 (знайдено гніздо з 9 яйцями), 7.IV.1915 (гніздо з 3 яйцями), 8.IV.1916 (гніздо з 3 яйцями), 5.V.1918. Знайдено 3 напівопірені пташенята. Взимку великий табун *жайворонків* помічено 10.II.1917.

206. *Lullula arborea* (L)

Весняний переліт *жайворонка лісового* спостережувано: 15.III.1908, 7.III.1910 (3 шт.), 10.III.1910 (3 шт.), 13.III.1910 (15 шт.), 27.III.1911, 16.III.1913. Один раз *лісові жайворонки* помічено 31.XII.1911.

207. *Calandrella minor heinei* (Nomeyer)

Приліт *жайворонка малого* спостерігали 23.III.1915, 22.III.1917.

208. *Pterocorys sibiricus* (Gm)

Жайворонка білокрилого спостережувано: в II.1907, 6.XI.1909 (великий табун), 18.XI.1909 (небагато), 2.I.1910, 27 і 28 спостережувано переліт, 22.I.1912, I.1913, 17.I.1915 знайдено птаха, що забився об телегр. дріт, 1.II.1915 (великі табуни летіли на південь), 12.II.1915 (небагато в табунах *Melanocorypha calandra*), 4 і 5.I.1916 (великі табуни), 4.II.1917 (великі табуни), 9 і 10.II.1917 (великі табуни), 2.III.1917 (багато), 1.I.1919 (табун).

209. *Melanocorypha calandra calandra* (L)

Жайворонка степового або «джурбая» (місц. назва) спостерігали в А.-Н. 11.III.1909 (багато), 5.III.1910 (разом з *P. sibirica*). 16 – 21.I.1912, II.1913, 12.II.1915 (чимало у степу спостережувано протягом усього місяця), 2.I.1915 (великі табуни), 4 – 5.XII.1916, 9 і 10.II.1917 (великі табуни), 2.II.1917 (мало). Цей птах гніздиться в А.-Н.

210. *Miliaria calandra calandra* (L)

Приліт і переліт *просянок* спостережувано: 4.IV.1907, 15.IV.1915, 27.III.1916 (початок перельоту). Влітку їх помічено: 10.VI.1915 (1 екз.), 4.VI.1917 (пари, що мали гнізда).

211. *Emberiza citrinella erytrogenis* (Brehn)

Весняний переліт *вівсянок жовтобрушок* помічено: 8.III.1911, 20.III.1913, III.1915 (3 шт.), 22.III.1917 (початок перельоту), 26.III.1917 (масовий пер.), 19.III.1918 (початок перельоту), 5.III.1911 (дуже великий табун). Взимку її помічено 7.I.1919.

212. *Synchramus shveniceus ukraineae* (Zar)

Вівсянка очеретянка – зимовий та перелітний птах А.-Н. Її спостерігано: 4.X.1911. Протягом I трималась невеликими табунами; 14.III.1915 (кілька екз.), 3.XI.1915 (багато), 24.II.1916, 11.II.1917, 13.X.1917, 15.X.1917 (багато), 21.IV.1918, 16.I.1920.

213. *Glycispina, hortulana* (L)

Початок весняного перельоту *вівсянки садової* занотовано 26.IV.1915 (15 шт.)

214. *Calcarius lapponica lapponica* (L)

Подорожника лапонського спостерігали: 16 – 21.I.1912, I.1913, 6.I.1916, 9.II.1917 (великий табун), 10.II.1917 (великий табун). Звичайно цей птах трапляється в околицях А.-Н. рівняючи мало.

215. *Passerina nivalis nivalis* (L)

Подорожника снігового спостерігали: 28.I.1911, 6.I.1915, 4.II.1917 (невел. табун), 9 і 10.II.1917 (великі табун), 2.III.1917 (багато).

216. *Passer domesticus* (L)

Горобець хатній – звичайний осілий птах. Спостережень над ним не занотовано.

217. *Passer montana montana* (L)

Горобець польовий – звичайний осілий птах. В 1909 р. 15 травня у гніздах перші пташенята вилетіли з гнізд.

218. *Fringilla coelebs* (L)

Весняний переліт *зяблика* спостережувано: 16.III.1910 (4 шт.), 21.III.1910 (багато), 16.III.1913. 18.II.1915 (чималий табун), 14.III.1915 (перші співи, птахів ще мало), 22.III.1915 (багато). 29.II.1916 (багато), 25.III.1916 (перший спів), 16.III.1917 (величезний табун, серед них *Fringilla montifringilla* L.), 23.III.1917 (масовий переліт), 28.III.1917 (перший спів). Літні спостереження: 18.VI.1916 (перші пташенята). Осінній переліт помічено: 27.IX.1909 (початок перельоту). 20.XI.1915, 5.XI.1916 (чималий табун), 20.XI.1917 (великий табун у степу), 18.X.1919 (чимало). 20.XI.1920 (великий табун разом із *Fringilla montifringilla* L.). Взимку *зяблики* спостережено 15.I.1910. 15.XII.1911, 27.I.1915 (у цілинному степу табун шт. 330), 1.XII.1915, 5.XII.1915 (у степу багато), 7.I.1917 (великий табун), 21.I.1917 (великий табун у степу), 11.II.1917, 13.XII.1917, 23.I.1918, 2.II.1918) (великий табун), 19.XII.1918 (великий табун), 31.XII.1919 (багато), 2.I.1920 (багато).

219. *Fringilla montifringilla* (L)

Юрки спостережено: 21 і 30.I.1911, 11.IV.1915¹), 1.XII.1915, 4.XII.1915 (у степу багато), 11.III.1916 (багато в табунах *зябликів*), 10.XII.1916 (мало), 23.III.1917 (масовий переліт), 21.X.1917 (у степу багато).

220. *Loxia curvirostra curvirostra* (L)

Шишкаря ялинового в 1909 р.1 спостерігали: 18.VII в ботан. саду, 3.VIII (табунець), 26.VIII (табунець 15 шт.) в 1913 р. його помітили: 5.III (16 шт.), 6 і 7.III (16 шт.), 16.III – 8 шт., 21.IV. В 1905 р. *шишкаря* спостерігано: 27.IX (1 екз.), 3.X (20 екз.), 6.X (близько 50 шт.).

221. *Carpodacus erythrina erythrina* (Pal)

Весняний переліт *турків* спостережувано: 19.V.1907, 18.V.1909, 22.V.1910, 27.V.1912, 20.V.1915, 18.V.1916 (початок перельоту, співали), 13.IV.1917, 17.IV.1918 (початок перельоту, співають), 18.V.1918, 18.V.1919 (початок перельоту), 17.V.1920 (початок перельоту, співають).

¹ Це був відомий наліт *Loxia curvir*, що залишився чомусь майже не відзначений у літературі. (Див. мою статтю).

222. *Carpodacus erythrina roscata* (Hodgs)

Як казав мені С. Снігиревський, один екз. цього птаха, що його здобуто в А.-Н., зберігається в Асканійському музею.

223. *Pyrrhula pyrrhula pyrrhula* (L)

Снігури в А.-Н. в-осени спостережено: 7.XI.1909 (початок перельоту), 25.XI.1909 (4 шт.), 6.XI.1910 (чималий табун), 16.X. 1911 (початок перельоту), 7.XI.1912 (початок перельоту), 22.X.1913, 14.XI.1916 (1 с-ць і 2 с-ці), 22.XI.1916 (близько 20 екз.), 19.XI.1917 (с-ць), 22.XI.1917 (близько 10 екз.), 5.XI.1919 (початок перельоту (2 екз.). Взимку їх помічено: 5.XII.1909 (3 шт.), 12.XII.1909 (3 шт.), 23.XII.1909 (2 с-ці), 8.I.1910 (3 шт.), 12.II.1910 (1 шт.), 22.XII.1910 (табунець), 22.II.1915 (перший раз у цю зиму спостеріг. пара), 28.XII.1915 (с-ці), 17.I.1916 (3 екз.), 2.II.1916 (6 екз.), 26.I.1917 (3 екз.), 4.II.1917 (с-цю), 7.II.1917 (8 екз.), 13.XII.1917 (10 екз.), 24.II.1916, 22.III.1918 (3 екз.).

224. *Acanthis flammea flammea* (L)

Чечітки спостережено коло А.-Н.: 6.XI.1910, 26 і 30.I.1911, 8.III.1911, 26.I.1912 (з 20 шт.).

225. *Cannabina cannabina cannabina* (L)

Коноплянка – звичайний осінній птах А.-Н. В-осени і взимку цих птахів більше – налітають птахи з півночі. У щоденниках занотовано такі спостереження: 1909. 5.II (табунець), 1910. 17.I (табунець), 22.XII (багато), 1911. 19.II, 1912. 22.I (великий табун), 1915. 10.II (невелич. табунець), 13.XII (великий табун), 4.XII (чимало), 1916. 24.I (великий табун), 12.X (з'явився табун), 1917. 11.II, 18.II (великий табун), 28.VII (спостерігали два вивідки), 30.XII (з'явився великий табун), 1918. 19.XII (табунець), 1919. 31.XII (чимало).

226. *Chrysomitris spinus* (L)

Осінній переліт *чижів* помічено: 30.IX.1909, 3.X.1909, 15.X.1915, 25.IX.1916, 15.X.1916 (багато в парку), 25.IX.1917 (табунець), 14.X.1918 (у великій кількості), 27.IX.1919, 18.X.1919 (чимало). Весняний переліт одмічено: 19.II.1911, 11.IV.1915 (табунець), 10.III.1916, 7.IV.1917 (у Доренбурзі).

227. *Carduelis carduelis* (L)

Щиглика спостережено в А.-Н. 1.VIII.1909, кілька екз., 9.XII.1909 (перел. табунок), 17.X.1911 (почат. перел.), 13.X.1913, 22.II.1915, 16.IV.1915 (пара), 15.X.1915, 15.X.1916 (у парку багато), 1.X.1916 (великий табун), 28.VII.1917, 18.X.1919 (чимало).

228. *Chloris chloris* (L)

Весняний приліт *зеленяків* помічено: 21.III.1910, 6.IV.1911, 22.III.1915. Взимку зеленяків спостерігали: 14.II.1917 (кілька екз.), Екземпляр с-ця ад. 24.VI.1911, що його здобули в А.-Н., рівняючи його до київських та інших зеленяків, досить значно відрізняється від них. Напевно, ми його мусимо визнати за *Chloris chloris menzbiri* Moltch.

229. *Coccothraustes coccothraustes* (L) subsp

Весняний переліт *костогриза* спостережувано: 20.IV.1907, 30.III.1909, 6.IV.1911, 20.III.1915 (1 екз. у парку), 29.III.1916 (2 екз.), 6.IV.1918 (1 екз. у парку). Осінній переліт помічено: 22.IX.1909, 29.XI.1909, 15.XI.1910 (9 екз.), 5.X.1911, 17.XI.1912, 26.XI.1915. Узимку його бачено: 5.II.1911 (1 екз.), 11.II.1917 (1 екз.).

230. *Oriolus oriolus oriolus* (L)

Приліт та перший спів *вивільги* помічено: 20.IV.1907, 25.IV (початок перельоту), 30.IV.1909 (перший спів), 27.IV.1911, 27.IV.1912 (приліт і перший спів), 27.IV.1913 (початок перельоту), 25.IV.1915 (перший спів), 21.IV.1916, 18.IV.1917, 30.IV.1918.

231. *Pastor roseus* (L)

Шпаки рожеві спостережувано: 22.V.1907 (табунець), 25.V.1909 (з 15 шт.), 23.V.1910 (близько 20 шт.), 19.VI.1910 (1 екз. у табуні звичайних шпаків), 23.V.1912 (3 шт.), 31.V.1916 (7 шт.), 26.V.1917 (близько 20 екз.), 26.V.1918 (2 екз.), 3.VI.1918 (2 екз.).

232. *Sturnus vulgaris tauricus* (But)

С. Бутурлин описав цю форму шпака з Дніпровського повіту. Два екз. *шпака* з А.-Н., що їх передав до музею Академії Наук С. Снігіревський, цілком відповідають описові *S. v. tauricus* But. Приліт шпаків помічено: 30.III.1909 (перші прильоти), 8.III.1909 (перші прильоти), 8.III.1909(40 шт.), 11.III.1909 (30 шт.), 1.III.1910 (чимало), 6.III.1910 (перший спів), 1.III.1911 (приліт), 29.II.1919 (3 шт.), 5.III.1912 (шт. 30), 1.III.1913 (5 шт.), 15.III.1915 (5 шт.), 1.III.1915 (увечорі з'явився величезний табун), 14.III.1915 (багато), 19.II.1916 (2 екз.), 20.II.1916 (4 екз.), 2.III.1916 (чималий табун), 7.III.1916 (перший спів), 16.III.1916 (масовий приліт), 23.II.1917 (перші прилітні), 6.III.1917 (близько 20 шт.), 20.II.1918 (1 екз.), 1.III.1918 (8 шт.), 30.III.1918 (масовий приліт, близько 200 шт.), 4.III.1920 (початок перел.). Літні спостереження: 15.V.1909 (перші пташенята), 31.V.1909 (пташенята вилетіли з гнізда), 1.VII.1909 (шпаки збилися в табуну та й почали мандрувати по околицях), 29.V.1912 (вилетіли молоді з гнізд). Осінній переліт і відліт спостережувано: 18.XI.1909, 28.XI.1910 (спост. таб. близько 40 шт.), 27.X.1915 (до цього дня тримався невеличкий гурток шпаків, сьогодні кількість значно збільшилася). 12.IX.1918 (більшість шпаків одлетіла), 8.X.1918 (табунець), 14.X.1919 (табун). Взимку шпаків спостерігали: 24.XII.1908 (1 екз. у табуні граків), 19.I.1909 (1 екз.), 21.I.1910 (5 шт.), 24.I.1910 (5 шт.), 10.II.1910 (6 шт.), 10.II.1912 (звідкілясь прилетів 1 шпак), 1.I.1919 (табун), 23.I.1919 (5 шт.), 3.I.1920 (шт. 10 – 12).

233. *Garrulus glandarius* (L) subsp

Сойки спостережено: 4.XI.1915 (1 екз.), 25.X.1916 (1 екз. у парку), 8.II.1917 (здобуто у Преображенці 3 екз.), 7.IV.1917 (1 екз. в Доренбурзі).

234. *Nucifraga caryocatactes* (L) subsp

Одного лускоріха спіймано 19.IX.19111. Це друга знахідка цього птаха в А.-Н.

235. *Pica pica* (L)

Сороку спостережено по весні: 4.IV.1909, 14.II.1910, 16.III.1913 (2 шт.), 22.III.1915 (1 екз.), 5.IV.1915 (знайдено 2 цілком готові гнізда), 4.II.1917 (1 екз.). В-осени її помічено: 13.XII.1909, 29.IX.1911, 6.XI.1912, 17.XI.1912 (вбито).

236. *Coloeus monedula collaris* (Drumm)

Галки в А.-Н. спостережено: в I.1915 (у великій кількості збираються на ніч у зоопарку), 18.XI.1915 (з'явилися у велик. кільк.), 12.I.1916 (багато налетіло), 20.III.1916 (кількість зимув. значно зменшилась), 27.I.1917 (значно побільшало), 31.X.1917 (багато налетіло), 30.XII.1918 (у великій кільк.), 3.X.1920 (з'явилося багато).

237. *Tyrannosorax frugilegus frugilegus* (L)

Граки або гайворони в А.-Н. підчас їхнього мандрування на Північ спостер.: 11.III.1910 (початок перельоту), 13.III.1911 (початок перельоту), 6.II.1912 (граків побільшало), 20.III.1916 (значно поменшало), 20.II.1917 (граків побільшало), 7.III.1918 (граків менше стало). Спостереження над гніздуванням: 16.III.1910 (почали мостити гнізда), 14.IV.1916 (почали мостити гнізда), 2.IV.1918 (почали мостити гнізда), 19.VI.1918 (налетіло багато). Спостереження над осіннім перельотом та зимуванням такі: 10.IX.1909 (почався приліт), 21.IX.1909 (приліт іде), 22.IX.1911 (переліт), 17.X.1911 (масовий приліт), 30.IX.1913 (приліт), I.1915 (граків чимало збирається на ніч у зоопарку), 18.XI.1915 (з'явилося багато), 20.XII.1915 (здобути граки у шлунках мали мало не виключно саму пшеничку (кукурудзу), 15.X.1916 (приліт), 28.X.1916 (з'явилося в парку дуже багато), 27.I.1917 (граків побільш.), 17.X.1917 (з'явилося кілька штук), 31.X.1917 (прилетіло багато), усередині XII.1917 знову налетіло багато, 20.XII.1918 (сила), 3.X.1920 (багато), 27.XI.1920 (дуже багато).

238. *Corone cornix* (L)

Ворону сіру в зоопарку спостережено: 28.IX.1909 (початок осінн. прильоту), 18.XI.1915 (з'явилися у великій кількості в зоопарку), 28.X.1916, 17.X.1917 (початок прильоту), 31.X.1917 (налетіло багато), 27.I.1920 (налетіло надзвичайно багато). Зимові спостереження: I.1915 збирається багато на ніч у зоопарку, 12.I.1916 (з'явилося дуже багато), 27.I.1917 (кількість тих, що зимували, збільшилася), у лютому 1917 багато ворон та граків здохло від курячої холери. 20.XII.1918 (сила). Весняний переліт та відліт спостережувано: 20.III.1916 (кількість тих, що зимували, значно зменш.). Спостереження над місцевими, що гніздяться: 14.III.1918 (почали робити гнізда).

¹ Це, мабуть, були *N. c. macrohynchus*, що їхній наліт спостерігали 1911 р. (див. мою статтю).

239. *Corvus corax* (L)

Спостереження над *круками* такі: 30.III.1908 (помостили гніздо на старій груші), 3.IV.1908 (убито пару, у гнізді 6 яєць), 2.II.1909 (спостерігали 3 перельоти), 4.VIII.1909 (спостерігали 5 екз.), 27.II.1910 (2 екз.), 1.III.1910 (почали мостити гніздо), 5.III.1910 (друга пара помостила гніздо), 8.VI.1910 (спостерігали шт. 70), 9.I.1911 (бачено пару), 7.IV.1917 (у Доренбурзі гніздо з 5 пташенятами), 17.III.1918 (помостили гніздо), 25.III.1919 (у круковім гнізді на сосні 2 яйця; ця пара почала будувати гніздо наприкінці лютого), 2.III.1920 (знайдено гніздо з 4 яйцями).

ДОДАТОК

Мою працю, що її надруковано в цьому збірнику, написано ще в 1921 р. Після того по орнітології Асканії-Нової та її району надруковано кілька праць. Найбільша та найцікавіша з них це праця Н. І. Дергунова: «Дикая фауна Аскании»¹. в статті подається переважно екологічний матеріал. Фавнистичний список невеликий. Новинами для фавни А.-Н. з'являються: баклан середній (*Phalacrocorax graculus* L), що його спостерігали 22.III.1922, плиска жовтоголова (*Budytes citreola* Pall.), яку помічено 1.V.1922, очеретянка ставкова (*Acrocephalus streperus* Vieill), що її спостерігали з 8 по 14.VII.1929 р. та горихвістка кавказька (*Phoenicurus ochruros* Gm), що її здобуто 10.IV.1922 р. Цікаві відомості про гніздування тювика (*Astur brevipes* Sev) в А.-Н.

В моїй статті: «Замітки про птахів України»² для А.-Н. подається азійський шпак (*Sturnus vulgaris porphyronotus sharpe*)! Два самця цього птаха здобуто в А.-Н. в VII.1918. Брудне пір'я хвостів наче-б то свідчить про те, що зазначені птахи жили у вольєрі. В тій самій статті подається відомості про те, що кулик сорока Сиваша належить до Дніпрянської форми. *Haematopus ostralegus borysthenicus* Charl.³

Л. О. Портенко в замітці: «Альбинос морського зуйка»⁴ описує випадок повного альбінізму морського пісочника (*Aegialitis alexandrinus* L), що його здобуто 20.VII.1923 р. на півострові Джаралгач на Чорному морі, недалеко від А.-Н. В іншій статті: «Матеріали по організації птичьих заповідників на Сиваше и Черном море»⁵ того-ж таки автора подаються нові для району Асканії птахи: індійська очеретянка (*Acrocephalus agricola* Lerd.) та щеврик степовий (*Agrodroma campestris* L.). Цікаві відомості про гніздування сірого журавля (*Grus grus* L) на Сивашу. Г. Ребергер

1 Збірник. – Аскания-Нова, Степной Заповедник Украины. Под редакц. М. Завадовського и Б. К. Фортунатова, Москва ГИЗ, ст. 201 – 259.

2 Записки Фіз.-Мат. Відділу ВУАН, в. II. ст. 1 - 5 (відбитку).

3 Див. також: Шарлемань. Русск. Гидробиолог. Журнал, 1922, №11 – 12, ст. 3171.]

4 Природа и охота на Украине, Харьков, 1924, №1 – 2, ст. 179.

5 Укр. Охотник и Рыболов, Харьков, 1925, № 2, ст. 20 – 22.

у статті: «Сведения о кольцовании птиц в Аскании-Нова с 1907 - 1923 год»⁶ подає відомості про відмічування алюмінієвими каблучками низки звичайних асканійських диких птахів: боривітра (*Tinnunculus tinnunculus*), кобчика (*Erythropus vespertinus*), шпака (*Sturnus vulgaris tauricus* But.), плиски чорноголової (*Budytes feldeggii*), чорноморського мартина (*Larus cachinnans*), ластівки міської (*Hirundo urbica*), огаря (*Casarca casarca*), журавля (*Grus grus*), гоголя (*Clangula clangula* L.) та чорногозу (*Ciconia ciconia*).

6.VI.1925. Київ

ЛІТЕРАТУРА

Grote, Hermann. Übersicht des Vogelzug in Ascania Nova Taurien Südrussland. Ornith Jahrb., XXV, 1914

Гроте, Г. Краткий обзор перелета птиц весной 1914 г. въ имѣніи Фальц-Фейна Асканія-Нова, Таврической губ. Днѣпров. уѣзда. Птицевѣдѣніе и птицеводство, год V, 1915, вып. 3 и 4, ст. 179 – 184.

Heinroth. Vogelguz in Ascania Nova. Yourn f. Ornith, 1908 p., 296.

Sonratz. Низка приміток у журналі «Natur und Haus» про солов'їв Асканії Нової.

Кайгородов, Дм., проф. Опыты изслѣдованія хода весенняго пролета белого аиста в Европ. Россіи. Извѣст. Лѣсн. Инст., 1911, ст. 13.

Кайгородов, Дм., проф. Опыт изслѣдованія хода весенняго поступательного движенія кукушки по Европ. Россіи. Труды СГБ О -ва Ест., XXXVIII, в. 1, 1907, ст. 308.

Молчанов, Л. А. Списокъ птицъ Естест.-Историч. Музея Таврическаго Губ. Земства. Мат. къ познанію фауны и флоры Росс. Имп., в. VII, 1906, ст. 248 – 301.

Молчанов, Л. А. Эндемизмъ Крымской орнитофауны, Ежегодн. Зоолог. Музея Академіи Наук, т. XXI, 1916, ст. 40 – 58:

Пачоский, І. К. По поводу *Perdix arenicola* But. Псовая и Руж. Охота, 1905, №2, ст. 26.

Пачоский, І. К. Орнитолог. заметка. Ybidem., 1902, №32, ст. 412.

Пачоский І. К. Матеріали по вопросу о сельско-хозяйственномъ значеніи птицъ. Изд. Херсон. Губ. Земства, 1909.

Пачоский І. К. Къ орнитофауне Херсонской губерніи. Орнитологической Вѣстникъ, 1911, №3 – 4, ст. 212 – 223.

Пачоский, І. К. Утки низовьевъ Днѣпра. Птицевѣд. и Птицеводство, 1911, вып. 2, ст.1.

Пачоский, І. К. Замѣтка о гнѣздованій шилохвоста (*Dafla acuta* L.) Птицевед. и Птицеводство, год II, вып. 3 – 4, 1911, ст. 15.

Пачоский, І. К. Залеть краснозобой казарки в Днѣпровскій уѣзд Таврич. Губ. Орнитолог. Вѣстн, 1915, № 3, ст. 253 – 254.

Подушкин, Дм. Ал. Замѣтки о перелетахъ и гнѣздовій птицъ въ окрестн. Днѣпровского лимана. Записки Крымского Общества Естествоисп. и Люб. Природы, т. II, 1912, ст. 72 – 121.

Фальц-Фейн, Ф. Э. Сообщение объ окольцованіи птицъ в зоопарке Асканія Нова, Днѣпровско-го уѣзда, Таврической губерніи. Орнит. Вѣстн., 1915, №3, ст. 249 – 251.

---

6 Там таки, ст. 18 – 19.

Шарлемань М., Снігіревський С.

Матеріали до бібліографії про Державний Степовий Заповідник «Чаплі», кол. «Асканія-Нова»

Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського
(к. Асканія-Нова). Рік 1924. Т. III. Харків, 1926. С. 105-108.

I. Період дореволюційний (1845 – 1917 р.)

1. *Алехин, В.* Некоторые новые сведения относительно растительности «Аскания Нова». [Труды. Бот. Сада Юрьевск. Унив....].

2. *Алехин, В.* Аскания-Нова, замечательный оазис в степях Таврической губернии [Вестн. Воспитания, 1912, № 1].

3. *Анучин, Д. Н.*, проф. Охрана памятников природы. [Москва, 1914; про Заповідник на ст. 41].

4. Bilder aus Askania - Nova [Deutscher Jäger - Zeitung (Neudamm) 1913, № 48 (Bd. 61) S. 774 – 775].

5. *Бородин, И. П.* Охрана памятников природы. [Тр. Бот. Сада Юрьевск. Университета, т. XI, в. 4, 1910, ст. 312 – 313; про асканійск. степ].

6. *Bronart v. Schellendorf.* Zebras als Zugthiere [Mutter Erde, II. № 7, S. 125 – 126].

7. *Bussius, E.* Die diesjährige Straussenzucht im Tierpark des Herrn Fr. Falz-Fein zu Askania-Nova. [Der Zoolog. Garten, Frankfurt a. M., 1905, XLV Jahrg., № 5, p. 139 – 144].

8. *Heck, L.* Prof., Dr. Im zoologischen Paradiesgarten [Velhagen u. Klassings Monatshefte, XX, 2, 1905, Berlin, S. 215 – 236].

9. *Heck, L.* Prof., Dr. Steppe u. Steppenwirtschaft [Velhagen u. Klassings Monatshefte, XX, 2, 1905, Berlin, S. 165 – 180].

10. *Heck, L.* Prof. Dr. Ein Tierparadies, am Schwarzen Meer. [Berlin, Illustr. Zeitung № 4, S. 426].

11. *Gernet, A.* v. Askania - Nova [St. Petersburger Zeitung, № 559, 18 – IX, 1-X 1911].

12. *Гибер-ф.-Грейфенфельс.* Коневодство и коннозаводство в имениях наследников Фальц - Фейн в 1903 г. [Перекоп. 1903].

13. *Гроте, Г.* Краткий обзор перелета птиц весной 1914 г. в имении Ф.-Фейна «Аскания – Нова» Днепровск. у. [Птицеведение и Птицеводство, год V, вып. 3 – 4. Москва 1915; окремих відбиток № 73, стор. 1 – 6].

14. *Депп, Н.* Несколько слов о зоологическом саде Фальц-Фейна. [Естеств. и Географ., 1898, март; список тварин на 1897 – 1898 р.].

15. *Drücke, Artur.* Askania-Nova. Die Geschichte einer Kolonie Anhalts in Südrussland [Halle a/S, 1906, S. 1 – 64].

16. *Завадовский, М.* Гибриды в зоопарке «Аскания - Нова» [«Природа», Москва, 1916, № 1, ст. 93 – 95].
17. *Залесский, К.* Заповедная степь Фальц - Фейна в «Аскания - Нова» [Бюлл. Харьк. Общ. Люб. Природы, 1915, № 5].
18. *Zograf, N.* L'expédition d'acclimatation et a les congres des acclimat. Russes à Moscou en aut 1908. [Bull. d. l. Soc. Nat. d. Acclimat. de France, avril 1910, p. 138 – 139].
19. *Iwanoff, E.* Die Fruchtbarkeit d. Hybriden des Bos taurus und d. Bison americanus. [Sonderabdr. a. d. «Biolog. Centralbl.», Bd. XXXI, № 1, 1911].
20. *Iwanoff, E.* Zur Frage d. Fruchtbarkeit der Hybriden des Hausspferdes. Sonderabdr. a. d. Biolog. Centralbl. Bd. XXXI, № 1, 1911].
21. *Иванов, И. И.* Искусственное оплодотворение домашних животных. [Петроград, Изд. Вет. Упр. М. В. Д. 1910; – доповіді в Асканії на ст. 29 – 41].
22. *Iwanoff, Elias.* Der zoologische Garten von Fr. Falz-Fein. [Separ. aldr. aus d. Jahrb. f. Tierzucht. VI Jahrg. 1911, Hannover].
23. *Иванов, И.* Зоологический сад Фальц - Фейна и его значение, как научно-зоотехнической станции. [Архив Вет. Наук., 1910].
24. *Iwanoff, E.* Terternité des hybrides de Bison americanus o Bison europeus o [Extrait des Comptes rendus de séances d. l. Soc. Biolog. t. LXX, p. 584].
25. *Иванов, И. И.*, проф. Краткий отчет о деятельности физиологического отд. Вет. Лаб, М. В. Д. за 1909–1913 г. [Ленінгр., 1913]; – є відомості про заснування зоотехнічної станції в Аск. - Н.
26. *Иванов, И. И. и Филиппченко, Ю.* Описание гибридов между бизонами, зубрами и рогатым домашним скотом в зоопарке Аскания-Нова. [Вид. М. В. С. Ленинград, 1915].
27. *Иванов, М. Ф.*, проф. Гибриды в зоопарке Фальц-Фейна в Аскании-Нова. [Москва, 1916].
28. *Иванов, М. Ф.* Акклиматизационный зоологический сад Ф. Э. Фальц - Фейна в Аскании-Нова Таврич. губернии. [Естеств. и Географ. 1911].
29. *И. Е.* Аскания-Нова. [Журнал «Охота», ред. Оппоков. 1904, № 2, ст. 26 – 27. Москва].
30. *Ильин, В. С.* Аскания-Нова. [Вестн. Московск. Зоолог. Сада, 1909, № 3, ст. 145 – 156].
31. *Ильин, С.* Аскания-Нова, зоологический сад Фальц - Фейна. [Журнал «Северное Сиание», 1908, № 2, ст. 3 – 13].
32. *Klebs, K.* Askania-Nova. [Illustr. Landwirtschaftl. Zeitung. 32 Jahrg., № 33, 24/IV. 1912].
33. *Княжин, С.* У миллионеров – культуртрегеров. [«Мир», 1909, № 17 – 20].
34. *Козлов, П. К.* История ангальтской колонии в южной России и разведение мериносов. [«Новое Время», № 13448, 20/VIII. 1913].
35. *Козлов, П. К.* Аскания-Нова в ее прошлом и настоящем. [Русская Старина, июль 1914, стр. 19].
36. *Козлов, П. К.* Аскания-Нова. Первые опыты акклиматизации животных в России. [Постоянная комиссия народных чтений при М. Н. П., № 309, 1915 г.].

37. *Козлов, П. К.* Аскания-Нова – ее современное положение. [Журнал «Мозаика», 1913, № 3, стр. 37 – 50. Уфа].

38. *Conraetz, W.* Sprosser u. Nachtigallen im Tierpark des Herrn Falz-Fein, Askania-Nova, Taurien. [«Natur u. Haus», Jahrg. VIII, 1899, p.p. 361, 391, 404. Jahrg. IX. 1900 p. 51. Berlin].

39. *Conraetz, Wilh.* Neues aus dem Tierpark des Herrn Falz-Fein, «Askania-Nova». [«Nat und Haus», Jahrg. VIII, 1899, Heft 9, 11, Berlin].

40. *Conraetz, W.* Weitere Plauderein aus Herrn Falz-Fein zoologischem Park. [«Natur u. Haus». Bd. VI, № 16, 23; Bd. VII, № 8, 9, 12, 14].

41. *Conraetz, W.* Die Sanger der Herrn Falz-Fein in Askania-Nova. [Die Gefiederte Welt, 1894, Berlin].

42. *Conraetz, W.* Schilderung aus dem Park und den Vogelstuben des Herrn Falz-Fein. [Die gefilderte Wett, 1893, № 38, 41, 45, 46, 48, Berlin].

43. *Conraetz, Wilh.* Ornithologische Mitteilungen aus Sud-Russland. [Die gefilderte Welt, 1890, № 2, 3, 6, 8, 11, 30, 35, 41 und 42].

44. Краткие сведения о зоопарке Ф.Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова. [Берислав, листовка].

45. *Кулагин, Н.* Об искусственном оплодотворении у лошадей. [Вестн. Животноводства, 1913, лист № 5, стр. 426 – 434; є деякі відомості про досвіди в Асканії].

46. *Куницкий, П.* Сказочный оазис. [Природа и Люди. 1911. № 1 и 2].

47. *Лукашевич, И.* Моя поездка в Аскания-Нова. [Охотничий Вестник, Москва].

48. *Малышев, С.* Зоологический Сад Ф.-Фейна (к отчету о командировке в Аск.-Н.). [Труды СПб. Общ. Естествоисп., XLII. б. 1, № 5 – 7, 1911, стр. 253 – 270, подается список тварин на VI. 1911 р.].

49. *Марков, Мих.* «Аскания-Нова». [Изд. Харьковск. Общ. Сельск. Хоз. 1911].

50. *Matschie, P.*, Prof. Ein urindersames Tierheim in Suderussland.

51. *Matschie, P.*, Prof. Wilde Pferde im Park des Herrn Falz-Fein in Askania-Nova. [Illustrierte Zeitung, № 3010, III. 901, p. 366, Berlin].

52. *Мокржецкий, С. А.* Несколько слов об акклиматизационном зоологическом парке в Аскании - Нова Ф. Э. Фальц-Фейна. [Севастополь, 1911].

53. *ottingen v. Albert.* Ein interessanter Bastard. [Berlin Illustr. Zeitung, № 13, vol. 31. III. 1900].

54. *Пачоский, И. К.* Причерноморские степи. [Зап. Имп. О. С. - Х. Ю. Р., 1908, №№ 7 – 9; повний опис цїлинного степу в Аск. -Н.].

55. *Пачоский, И.* Очерк растительности Днепровского у. Таврич. губ. [Зап. Новор. Общ. Ест., т. XXVI. 1904].

56. *Пачоский, И. К.* Утки низовьев Днепра. [Птицеведение и Птицеводство, II, 2 (1911), стр. 1 – 20].

57. *Пачоский, И. К.* Целинные степи окр. Аскании. Степные заповедные участки Аскании, степные поды окр. Аскании. [Мат. по исследов. почв и грунтов Херсонской губ., 1917, вып. 13, стр. 6 – 43, 193 – 210].

58. *Пачоский, И. К.* Заметка о гнездовании шилохвости в поду Аскании-Нова. [Птицевед. и Птицеводство, II, 3 – 4, 1911, ст. 15].

59. *П. М.* Таврическая сказка (зоопарк «Аскания - Нова»). [Сонце России, 1913, № 48 (199), ноябрь, стр. 15 – 16].

60. *Погоржельский, В.* Отчет о деятельности Московск. Зоолог. Сада за 1911 г. (про Асканию ст. 6 – 8). [Годичный отчет о деятельн. Имп. Русск. Общ. Акклим. Животн. и Растений и его отделений за 1911 г. Москва. 1912].

61. *Soffel, Karl.* Der Tierpark des Herrn Falz-Fein zu Askania-Nova. [Zoolog. Garten (Breslau) 1912, Heft 62].

62. *Soffel, Else.* Aus dem Tierpark des Herrn Falz-Fein zu Askania-Nova. [Deutscher Jäger, 35 Jahrg., № 28, 1913, p. 603 – 605].

63. *Soffel, K. u. E.* Im Steppenpark zu Askania-Nova. [Berlin 1913. Sonderabdr. aus Westermanns Monatsch].

64. *Stoll, F.* Der Tierpark des Herrn Fr. Falz-Fein in Askania-Nova [Neue Balt Waidmanns-blätt. VIII, № 19. p. 433 – 439].

65. *Stoll, F.* Der Tierpark des Herrn Fr. Falz-Fein in Askania-Nova. [Deutsche Monatschrift für Russland. Reval 1914, 56 Jahrg., Heft 7, p. 516 – 526].

66. *Талиев, В.* Охраняйте природу! [2-е изд. Харьк. О-ва Люб. Пр. 1914, стр. 14].

67. *Teetzmann, Franz.* Ueber die Südrussischen Steppen und über die darin in Taurischen Governement belegenen Besitzungen des Herzogs von Anhalt-Kothen. [Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches, St. Pet., 1845, Bd. XI, S. 89 – 135].

68. *Тоболкин, Я. А.* Впечатления из поездки в «Аскания-Нова». [«Вестн. Зоолог. Сада» Москва, 1912, № 6, ст. 338 – 347].

69. *Tusson, J.* Beiträge zur Vergleichen. der Flora der südrussischen Steppen. [Sonderabdr. aus «Botanik Közlemenyék», 1913, Heft. 5 - 6, Budapest, 1913].

70. *Falz-Fein, M.* Création d'un jardin zoologique en Russie. [Bull. Bincensuel d. l. Soc. Nation. d'Acclimatis de France. Paris 1889, № 22].

71. *Falz-Fein, M.* Der Tarpan oder zentral – asiatische Wildpferd Equus przewalskii Poliak. [Natur. u. Haus, Berlin, Jahrg. IX, 1900, Heft 9].

72. *Фальц-Фейн, Ф.* Сообщение об окольцевании птиц в зоопарке Аскании-Нова Днепровск. уезда. [Орнит. Вестн., 1915, № 3, ст. 249 – 251].

73. *Фальц-Фейн, Ф.* Опыты метизации зебры с лошадыю. [Журнал Спорта, 1903, № 25, ст. 306 – 308, Москва].

74. *Fals-Fein, Fr.* Mitteilungen aus meinem Tierpark. [Nat. u. Haus, Jahrg. IX, Heft 11].

75. *Falz-Fein, Fr. et Iwanoff, E.* A propos du problème de la télégonie. [Comptes rendus d. seances 1. 1. Soc. Biolog. t. LXXIV, p. 1029, 1913, Paris].

76. *Филипченко, Ю. А.* Исследование черепов гибридов из зоотехнической станции Аскания-Нова. 1915.

77. *Völtz, Wilh.* Ein Ausflug in die Südrussische Steppe (Vortrag). [«Nachricht a. d. Klub der Landwirte zu Berlin», № 541, 11. VI, 1910].

78. *Völtz, Wilh.* Ein Ausflug in die Südrussische Steppe. [Deutsche Landwirtsch. Presse (Berlin), № 63, 64, 65, 66; 10, 13, 17 и 20.VIII. 1910].

79. *Яната, А. А.* Флора степи Мелитопольск. у. и юго-вост. части Днепр. у. [Тр. Ест-Ист. Муз. Тавр. Губ. Земства, т. II].

80. *Ярошко.* В гостях у Ф. Э. Фальц-Фейна (Москва 1893).

81. *Энгельке, Г.* Африка в России (Зверинец Фальц-Фейна). [Путеводный Огонек. 1908, №№ 20 и 22].

Шептицкий Г.

Об организации приморских заповедников на берегах Черного и Азовского морей

Радянський мисливець та рибалка, 1926. №14

14 июля 1927 года состоялось постановление Совета Народных Комиссаров УССР об образовании приморских, в пределах УССР, заповедников, как с целью охраны и изучения птиц во время гнездования, перелетов и зимовок, так и сохранения и изучения природы побережий вообще.

В связи с проведением данного постановления в жизнь, для установления согласно декрета границ заповедников в натуре, а также для непосредственного ознакомления с отводимыми в заповеднике берегами и островами, приезжал в Херсон, а отсюда на побережье Ягорлыцкого и Джарылгачского заливов, директор приморских заповедников т. Ткаль. Среди множества вопросов, поднятых во время совещания его с представителями местного окр. отдела ВУСОР'а, был между прочим и вопрос о месте, где будет расположена приморская исследовательская станция. Тов. Ткаль по этому поводу сообщил, что в центре уже намечены для этого два пункта – Геническ на Азовском море и Скадовск на Черном море, но пока неизвестно, какому из этих мест будет отдано предпочтение.

Признавая огромную важность правильного разрешения этого вопроса, я предлагаю в форме дискуссии высказать свои соображения за и против этих пунктов всем тем, кто знает оба эти места. От своего имени и имени охотников Херсонщины в ближайшее время сообщу наши по этому вопросу мнения.

Г. Шептицкий

Штамм А.

Охрана природы и организация заповедников (Фрагмент)

Украинский охотник и рыболов, 1926. №10. С. 5-6.

В настоящее время идея охраны природы все глубже начинает проникать в сознание правительства и народа; в особенности понятна она охотничьей массе.

Непосредственно сталкиваясь с животным миром в его природной обстановке, охотник отлично понимает, в какой степени искажается благодаря деятельности человека первобытная девственная природа. Движение по охране природы началось в Северной Америке и Канаде, где в настоящее время существует более 60 национальных парков и заповедников, занимающих громадные площади земли, и где всякая деятельность человека прекращена. Оттуда дело охраны природы перекинулось в Европу, где особенно много заповедников природы организовано в Германии. Здесь охраняются не только заповедные участки земной поверхности, но также отдельные предметы, как-то интересные деревья, растения, камни и животные.

России в дореволюционное время не было заповедников. Беловежская пуца, на которую часто указывают как заповедник, была простым охотничьим хозяйством, организованным для спортивных целей. Аскания-Нова пользовалась широкой известностью благодаря акклиматизационному зоопарку и ботаническому саду, которые отнюдь не охраняли девственную природу, а наоборот создавали чуждую в данном месте соответственную обстановку.

Аскания-Нова отвечала требованиям охраны природы лишь в части сохранения участка в 500 десятин целинной степи.

Охрана природы лучше всего и полностью осуществляется лишь выделением так называемых заповедников. Все остальные организации, способствующие охране природы, как заказники, культурные хозяйства, парки и проч., не выполняют полностью основной идеи охраны природы, так как все это учреждения временные, Заповедником же называется определенная часть природы или отдельные естественные предметы, объявленные неприкосновенными навсегда. Заповедники ввиду важности учреждаются исключительно центральной властью СССР, учредительным актом для каждого заповедника в отдельности.

СССР в настоящее время имеются следующие заповедники:

...

IX. Степной заповедник «Чапли» им. Х. Раковского, (б. Аскания-Нова). Охраняются остатки целинной степи. Основан 8/II – 1921 г. Находится в ведении УССР.

Все перечисленные заповедники находятся в полном ведении государства и состоят на госбюджете.

...

Мы можем гордиться нашими заповедниками. За несколько лет сотни тысяч экскурсантов посетили наши заповедники.

Несколько сот слушателей вузов выполнили успешно в них свою производственную практику, (особенно по изучению охотничьих промысловых животных).

Произведено много научных изысканий в заповедниках, и научная литература обогатилась целым рядом ценных вкладов из области естествознания.

Но это, конечно, недостаточно; мы должны стремиться к выделению в виде заповедников еще многого в природе, чему грозит безвозвратное истребление со стороны человека.

Нам, охотникам, предстоит проработать над выделением под заповедники ценных охотничьих угодий с редкими охотничьими животными, как например: бобра, выхухоли, косули, кабана, байбака, стрепета и дрофы.

Задача заключается не в том, чтобы выяснить список животных, требующих охраны. Они более или менее известны всем.

Требуется подыскать подходящее место, где бы организация заповедника могла быть проведена реально, не затрагивая чрезмерно интересы населения в смысле отчуждения пахотных, сенокосных и пастбищных участков, и где-бы могла быть установлена и проведена реальная охрана заповедника.

Весьма необходимо учреждение заповедников в устьях и плавнях украинских рек, с богатейшим населением охотничьих птиц, единственных в своем роде во всем мире.

Заповедники устанавливаются центральной властью. Но она не имеет еще достаточного количества средств для того, чтобы широко кредитовать эти начинания и не может затратить сверхестественные усилия для искусственного выделения заповедников.

Пусть помнят поэтому охотники на местах, что от добросовестного отношения их к данному вопросу и от их инициативы зависит в сущности успешное решение задачи охраны природы.

А. Штамм

1927

[б/а]

[б/н]

Вісник Природознавства, 1927. №1. С.58.

Проф. М. Клепініна призначено за Директора Наукової Частини Державного Степового Заповідника «Чаплі» (кол. «Асканія Нова») ім. Раковського.

[б/а]

II Німецький З'їзд в справі охорони природи

Вісник Природознавства, 1927. № 2. С. 120.

II Німецький З'їзд у справі охорони природи (Zweiter Deutscher Naturschutztag) відбувся в Касселі, з 1 по 6 серпня включно. (Перший такий з'їзд був у Мюнхені, 1925 року). Крім делегатів з Німеччини, у з'їзді взяли участь і делегати з інших країн, зокрема — Швеції. Від України було подано на з'їзд (через Н. Шостенко-Десятову) докладну інформацію про стан справи з охороною природи на Україні, зокрема — про заповідник «Чаплі» (к. «Асканія-Нова»), про організацію Надморських заповідників, про охорону степових цілин та взагалі забутків природи і т. и.

[б/а] (В. Г. Аверін)

Держзаповідник «Асканія-Нова»

Радянський мисливець та рибалка, 1927. №14.

Нині по наших степах зимує багато дроф, бо снігу мало, хоч мороз і доходить іноді до 18°.

Цього року дуже багато зайців. Коли вийти у степ, там можна побачити, що від вас біжить зразу декілька десятків зайців. Мабуть у звязку з цим з'явилося і багато орлів – беркутів, а особливо могильників; в волах двох забитих беркутів знайдено м'ясо зайців. Останніми днями до парків держзаповідника налетіло багато омельюхів (свирістелей), були також і шишкарі (клести).

На зимівлю тепер зібралось багато джурбаїв (степових жайворонків), які величезними зграями літають по степу; іноді можна чути такий галас, що вони й не чують, як до їх підїзжають. Разом з джурбаями з'явились і невеличкі соколи – підсоколики (дербники), які й годуються цими жайворонками.

На зимівлю на ставках zostались з пролітних зграй дві білошейних гусарки. Велика кількість дрохвів і зайців привабила багато браконьєрів: нещодавно піймано одного з 5 дрохвами та 25 зайцями, крім того одібрано у браконьєрів 12 рушниць.

В. А.

[б/а]

Будівництво заповідника «Чаплі»

Вісник природознавства, 1927. №2. С.119-120

Державний Степовий заповідник «Чаплі» ім. Раковського (кол. «Аск. Нова») на клопотання, що його було порушено через Комісію Охорони Природи СГНК'У, НКЗС та Раду Народніх Комісарів УСРР до Уряду СРСР, одержав дотацію в сумі 200.000 крб. на одноразові заходи до унормування стану та діяльності Заповідника.

[б/а]

Від редакції

Охорона пам'яток природи на Україні. Збірник 1

(За редакцією проф. О. Федоровського та Є. Лавренка).

Харків 1927. С. 3.

Справа охорони природи на Україні ще дуже молода. В передреволюційні часи пам'ятки природи охоронялося лише випадково – поодинокими заходами наукових установ, громадських організацій, почасти окремих осіб-аматорів, у рідких випадках урядових відомств.

Тепер держава вважає охорону природи за свій обов'язок, вона бо визнає велике наукове, культурне, освітнє значіння первісної недоторканої природи. Художній і естетичний вплив її відчуває багато людей.

Можна сказати, що вся сучасна ідеологія, сучасний світогляд наш, будується цілком на вивченні природи. Художній і естетичний вплив її відчуває багато людей.

Одночасно поширюється думка, що всебічне вивчення природи матиме величезне застосовне економічне значіння. Людина мусить вважати себе і своє господарство за твір природи, за її функцію.

Але цілком зрозуміло, що вивчаючи природу та її закони, ми мусимо виходити од первісної природи, яка не зазнала ще впливу людини, не підлягала тим змінам, які людина майже всюди встигла внести в неї.

З цього очевидна величезна вага, що її мають невеличкі клапті уламки первісної природи, будь то геологічні пам'ятки, географічні комплекси, неорані облоги, стародавні ліси, або рештки копальних тварин, окремі рідкісні рослини, птахи і звіри.

Всі ці нечисленні забутки природи, що пройшли довжезні ряди століть і тисячоліть без якого-будь впливу людини – дорогоцінний матеріал для наукового спостереження, досліду й наукових висновків.

Проте, часто маємо випадки, коли з ідеєю охорони природи вступають в колізію сьгоднішні господарчі, часто меркантильні міркування. З цієї колізії в Європі, ще більше а Америці, пам'ятки природи вже виходять переможцями. Їхнє величезне загальнолюдське, світове значіння вже визнають усі.

Розпочинаючи це видання, редакція має перед собою різноманітні і складні задачі. Ми маємо поширювати і освітлювати саму ідею охорони природи на Україні з усіх наведених вище міркувань. Ми одночасно мусимо спішно збирати відомості про всі пам'ятки природи, які ще збереглися до нашого часу, яким загрожує велика небезпека з боку напруженого використання природних сил. Ми маємо виявляти ті, що дійсно мають наукову вартість, і мусимо довести, що тимчасові вигоди від недовогого використання, або навіть одноразового знищення цих дорогоцінних пам'яток, не можна порівняти з їхньою величезною науковою цінністю та економічними наслідками їх повного всебічного вивчення.

Проте, вже зараз треба поспішати і по змозі фіксувати всі ті природничі дані, що їх ми зібрали для найважливіших забутків природи. Найкращий спосіб такої фіксації – видрукування України в курс тих конкретних заходів. Яких вживає Наркомос, почасти й інші державні установи й суспільні організації, в напрямку виявлення та збереження пам'яток природи.

Отже всім цим завданням має на меті задовольняти серія збірників, з яких перший зараз випускаємо в світ.

[б/а]

**Постанова ВУЦВК і РНК УСРР
«Про перший державний
степовий заповідник «Чаплі»
імені тов. Раковського» (Арт.415)**

Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Відділ перший, ч.24. – 20 червня 1927. – С.403-408.

**115. Про перший державний степовий заповідник «Чаплі»
імені тов. Раковського.**

Рада народніх комісаріатів УСРР постановила затвердити нижченаведене положення «Про перший державний степовий заповідник «Чаплі» імені тов. Раковського»:

**Положення про перший державний
степовий заповідник «Чаплі» імені тов. Раковського.**

1. Перший державний степовий заповідник «Чаплі» імені тов. Раковського», будучи заповідником загально-союзного значіння, є в безпосередньому віданні Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР.

2. Заповідник складається з земель колишніх маєтків «Асканія-Нова» площею 20.748 гектарів (19.035 дес.) і «Доренбург» площею 21.996 гектарів (20.180 дес.), усього площею 42.744 гектарів (39.215 десятин).

3. Заповідник має своє завдання:

а) зберігати і всебічно вивчати плановим порядком цілинний південний трав'яний степ, його природу і виробничі сили сільського господарства най посушливішої частини України;

б) зберігати, вивчати й акліматизувати в умовах південного степу тварини та рослини степової смуги і особливо ті, що мають або можуть мати народно-господарське і, взагалі, практичне значіння.

4. Відповідно до завдань заповідника, степова його цілина, площею коло 32.000 гектарів, лишається назавжди неораною; решту площі землі використовується згідно з планами виробничих і господарських робіт заповідника, затверджуваними порядком арт. Арт. 10 і 11.

Із зазначеної площі степової цілини лишаються назавжди як абсолютний заповідник, без ніякого господарського ви користування, 6.600 гектарів землі у межах,

значених на плані, що його затвердив Народній Комісаріят Земельних справ УСРР, порозумівшись з Народнім Комісаріатом Освіти УСРР.

5. Заповідник є на державному бюджеті і має допоміжне господарство, що діє на загальних підставах, установлених для державних підприємств, які є на господарському розрахунку:

Увага. Майно і капітали допоміжного господарства заповідника визначається в окремій постанові Української Економічної Народи на подання Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР.

6. Заповідник має спеціальні кошти, що складаються з:

а) тої частини зиску допоміжного господарства, що їй належить відрахувати на прибуток державної скарбниці;

б) надходжень від наукових і науково-практичних установ заповідника;

в) різних надходжень від установ, організацій та поодиноких осіб.

Увага. Порядок одержання, зберігання і видаткування спеціальних коштів визначається у постанові РНК УСРР з 20 грудня 1926 р. «Про спеціальні кошти установ, що є на державному і місцевому бюджеті» (Зб. УЗ. УСРР 1926 р., № 80, арт. 491) та інструкціях, що їх видає Народній Комісаріят Земельних Справ, порозумівшись з Народнім Комісаріатом Фінансів УСРР.

7. Щоб здійснити покладені на заповідник завдання, при цьому зорганізовується наукові і науково-практичні установи.

8. Науковими і науково-практичними установами заповідника є:

1) Науково-степова станція з відділами:

а) метеорологічним,

б) гідрологічним,

в) ґрунтознавства і геології,

г) ботанічним і

д) зоологічним;

2) Зоопарк;

3) Зоотехнічна станція;

4) ботанічний сад;

5) Фітотехнічна станція.

9. Допоміжними науковими установами заповідника є:

1) музей;

2) бібліотека;

3) науковий архів.

10. Плани і програми работ наукових і науково-практичних установ заповідника затверджує Народній Комісаріят Земельних Справ, порозумівшись з Народнім Комісаріатом Фінансів УСРР.

11. Виробничі й господарські плани та кошториси допоміжного господарства заповідника затверджує Народній Комісаріят Земельних Справ, порозумівшись з Народнім Комісаріятим Фінансів УСРР, з тим, що зазначені плани мають бути погоджені з науковими планами робіт заповідника.

Затверджується звітність і розподіляється зиск допоміжного господарства порядком, що його встановлено у постанові РПО СРСР з 30 січня 1925 р. «Про порядок визначення та розподілу прибутків» (Зб. Зак. СРСР 1925 р., № 8, арт. 79) з тим, що належна до відрахування на прибуток державної скарбниці частина зиску надходить у спеціальні кошти заповідника.

Увага. До видаткової частини кошторисів допоміжного господарства вноситься суми, що належать направленню із зисків у спеціальні кошти, зазначивши реченці внесення зазначених сум.

12. Заповідник мусить оскільки можна широко розповсюджувати серед людності України і цілого Союзу РСР відомості про результати своєї наукової і практичної роботи, зокрема, друкуючи періодичні і неперіодичні популярні наукові видання.

13. Загально керує заповідником Народній Комісаріят Земельних справ УСРР, що здійснює це керування в науковій його частині, порозумівшись з Народнім Комісаріятим Освіти УСРР, через Сільсько-Господарський Науковий Комітет України.

14. На чолі заповідника є директор, що управляє заповідником у цілому, регулюючи й координуючи, у межах затверджених планів і кошторисів, всю наукову й господарську роботу заповідника та відповідає за стан заповідника.

Зокрема, до відання директора належить:

- а) складати наукові і виробничі плани;
- б) впорядкувати касу і діловодство і вести звітність за встановленою формою, а також складати звіти, баланси й кошториси;
- в) наймати й звільнювати робітників і службовців, за винятком зазначених в арт. арт. 17 і 19;
- г) розподіляти роботу й обов'язки між службовцями;
- д) заступати на суді особисто або через спеціально уповноважених осіб.

Увага. Директор має право безпосередньо зноситися з усіма державними установами, урядовими особами, громадськими організаціями, крім всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народніх Комісарів і Української економічної Народи, що з ними зноситися належить через Народній Комісаріят Земельних справ УСРР.

15. Крім того, до відання директора, як завідача допоміжного господарства, належить:

- а) вчиняти законні акти (арт. 22 Цивільного Кодексу УСРР) на набуття, перевласнення і віддання в оренду майна допоміжного господарства;

- б) видавати й приймати до виплати векселі та інші реченцеві зобов'язання;
- в) дисконтувати векселі, що надходять на ім'я допоміжного господарства;
- г) робити всілякі дозволені законом кредитові операції, зв'язані з веденням допоміжного господарства;
- д) страхувати майно допоміжного господарства;
- е) видавати довіреності відповідно до арт. 267 Цивільного Кодексу УСРР.

16. Директора заповідника настановлює Народній Комісаріят Земельних Справ УСРР на подання Сільсько-Господарського Наукового Комітету України.

17. Директор заповідника має двох заступників. Один з них завідує науковими та науково-практичними установами заповідника і другий завідує допоміжним господарством заповідника.

18. Заступника директорові, що завідує допоміжним господарством, настановлює Народній Комісаріят Земельних Справ УСРР.

19. Завідателів наукових установ настановлює директор заповідника і затверджує Народний Комісаріят Земельних Справ, порозумівшись з Народнім Комісаріяттом Освіти УСРР.

20. На розвиток цього Положення надати Народньому Комісаріяттові Земельних справ УСРР право видавати інструкції і правила. Погоджуючи їх що до наукової частини роботи заповідника з Народнім комісаріатом Освіти УСРР.

Харків, 19 травня 1927 р.

Голова Ради Народніх Комісарів УСРР В.Чубар

Керівничий Справ Ради Народніх Комісарів УСРР Я.Касян

[б/а]

Природничий парк (заповідник) на Україні.

Свобода. Український дневник (Урядовий орган заповомогової організації Український народний союз в Злучених державах Америки), 1927. 5 січня. Ч.3. Шп.2.

На Радянській Україні є цікавий парк, якому рівного нема в цілій Європі. Парк той називається «Нова Асканія», а є в ньому найрізніші звірята, а рівночасно є той парк знаменитою ботанічною досвідною станцією. Ще перед війною вдалося приєднати для того парку (основаного заходами приватної людини) визначних ботаніків і зоологів. Парк займає 600 десятин землі, а служить виключно для

ботанічних дослідів. Простір, застережений для звірят, є такий великий, щоби звірята могли почуватися зовсім свobodно, що вможливило як найдокладніше обсервувати їх життя і звичаї.

– Де ж я знайшовся? – питається справознавець «Красної Газети» - який оглядав цю Нову Асканію. Стадо диких антилоп чвалає попри мене. Стрічаю величезного чорного струса. Дикі коні і зебри зриваються і втікають, як заглянули мене. Посеред степу основано величавий парк. Ступається в холодній тіні, цвітистими левадами: тут пtiчий рай. Здається маємо перед собою опіrenих мешканців тропікальних джанглів. перед моїми очима літає огнисто червоний птах. На озері, довкола якого ростуть дерева, плавають чорні лебеді. Північ пригадують лише стада диких качок. Здалека видно флямінгів, у типовій відпочинковій поставі. На берегах озера за гніздилися цілі громади щурів, із якими йде завзятий бій. Все таки множаться неправдоподібно скоро і численно. Навіть високі нагороди, визначені за кожного вбитого щура, були досі безуспішні. Нечайно цілий гурток лям зривається і втікає нечувано скоро. Там знову стадо антилоп лежить нерухомо. Наші поводитарі перестерігають нас, щоби не наближались до антилоп. Передовсім небезпечною є самиця антилопи, яка дуже запопадливо боронить своїх молодих. Той рід антилоп – пояснює провідник – є для парку свого роду благородною валютою. Рід той вже зовсім вигинув, тому інші звіринці можуть лише звідси спроваджувати їх за високі ціни. Одна така антилопа варта 1.500 рублів. Часто вимінює Нова Асканія ці звірята за інші. Антилопи не видержують зими, але гну, себто інший рід антилоп, якось легше зимують. У Новій Асканії є ще інші роди звірят, рідкі вже нині, або такі, які деінде вже взагалі не живуть.

[б/а]

Радянська Україна (фрагмент)

Діло, 1927. №65 (24.03.1927). Шп. 2.

... З реферату Баланіна довідуємося, що найкраще поставлені ботанічні установи. Дослідну роботу над рослинами ведуть ботанічні городи в Харкові, Одесі та Києві. Крім того ведуть її по заповідниках, як у заповіднику Шевченка і великому підприємстві «Чаплі»...

[б/а]

Справочник по Госзаповеднику «Чапли» им. Раковского (бывш. «Аскания-Нова») (фрагмент)

/ Под. ред. Н. М. Колодько. Геническ: Государственная типография, 1927. 24 с.

Предисловие

Издание краткого справочника по Госзаповеднику трактуется необходимостью удовлетворить запросы десятков тысяч экскурсантов, которые ежегодно посещают Госзаповедник со всех концов С.С.С.Р

В справочнике освещены главнейшие моменты настоящего развития и направления научных и прикладных учреждений Госзаповедника и его производственных отраслей.

Текстовая часть справочника по зоопарку и заповеднику составлена Б. К. ФОРТУНАТОВЫМ, по животноводству и зоотехнической станции П. П. БЕЛЕХОВЫМ, по полеводству и фитотехнической станции А. Е. КОВАРСКИМ.

Редакция принадлежит нижеподписавшемуся.
Директор Госзаповедника «Чапли» им. Х. Раковского М. Н. Колодько

Заповедник и Зоопарк Аскания-Нова

Всего сотню лет назад широкая степь между Днепром и Доном была Диким полем, как его тогда называли.

Теперь это отошло в прошлое.

Распахались и заселились степи; истреблены населявшие их дикие животные и можно пересечь Украину от края до края, не встретив по дороге даже кустика ковыля.

Только в одном месте – в Аскании-Нова сохранен большой, свыше 25-ти тысяч десятин, кусок сплошной ковыльной степи. Сохранен для того, чтобы рабочие, крестьяне и учащаяся молодежь могли видеть своими глазами повсюду уничтоженную природу древней степи – седое волнующееся море ковыля и тех животных и птиц, которые когда-то в степи обитали.

Такие места, где природа т. е. растительность и животные – навсегда охранены от всякой порчи и уничтожения человеком, называются Заповедниками, и подобные учреждения существуют во всех странах мира. Так, в Соединенных Штатах Америки имеется свыше тысячи Заповедников.

У нас работа по охране природы развернулась только после Революции, и в РСФСР за истекшие годы основано около десятка обширных в десятки и сотни тысяч десятин площадью Заповедников.

На Украине до этого года Аскания-Нова являлась единственным Заповедником.

Теперь новые Заповедные участки выделены по берегам Черного и Азовского морей и по берегам Днепра.

Кроме Заповедника, в Аскании-Нова имеется еще степной Зоопарк, т. е. место, где собраны животные и птицы всего земного шара и где их можно видеть не в узких клетках, как в городских Зоологических садах, а в обстановке почти полной свободы.

Здесь же для обслуживания Заповедника, Зоопарка и научных учреждений при Заповеднике существует большое образцовое хозяйство.

Ничего подобного нигде, кроме Аскании, увидеть нельзя и неудивительно поэтому, что с каждым годом все увеличивается число желающих повидать чудеса Аскании, массами стекается в ее окрестное крестьянство и тянутся в Асканию экскурсии с самых дальних концов Советского Союза,

Для дальних экскурсий путь в Асканию лежит либо через станцию Ново-Алексеевку южных дорог, либо через пристань Каховку на Днепре.

С обоими этими пунктами установлена автобусная связь.

От Ново-Алексеевки путь в Асканию идет через большое село Ново-Троицкое и затем через производственную экономию Дорнбург, где сосредоточена большая часть Асканийского хозяйства.

ЗАПОВЕДНИК.

На этом пути по обе стороны дороги тянутся паханные поля перелого (то-есть заброшенные пашни) и глазам экскурсанта представляется обычная картина, какую он может видеть в любом месте степной полосы Украины.

Но вот, проехав 50 верст от станции, вы пересекли границы паханных полей Дорнбурга за которыми начинается от века непаханная ковыльная степь.

Чем дальше на запад от Дорнбурга, тем степь становится лучше и сохраннее и наконец, в нескольких верстах от Дорнбургской экономии экскурсия подъезжает к границе абсолютного, т.е. полного степного Заповедника. Этот так называемый Новый Заповедный участок, площадью в 4800 гектаров (около 4500 десятин) выделен в 1926-27 г. г и, являясь полным Заповедником, избавлен от всякого хозяйственного использования.

Выбор места для этого Заповедника был сделан по тем соображениям, что только здесь имеется сплошной большой массив особенно хорошего чернозема, на котором пышно развивается ковыльная растительность.

Кроме того, только здесь, в самом центре степи, вдали от обеих экономий, дикая степная птица находит достаточно спокойствия и удобств для гнездовья.

После того, как в конце мая выкашиваются остальные степи Аскании и начинает выкидывать метелки осенний ковыль-тырса, граница Заповедника очерчивается с величайшей резкостью. Вне Заповедника – низкая растительность с редкими и чахлыми стеблями тырсы, в Заповеднике – густой ковер степных трав, который к июлю весь покрывается колышавшимся морем желто-зеленых метелок осеннего ковыля.

Здесь, на некошенной степи находят приют и размножаются почти вымершие древние обитатели степи – степной орел и стрепет (птица родственная дрофе), которые способны жить только на некошенной целинной степи и которые поэтому почти вымерли повсюду на Украине и сохранились в небольшом количестве только на степях нашего Заповедника.

Наконец, что касается животных первобытной степи – тарпана, сайгака, байбака, олени и дикой козы, – то они давно истреблены в степях Украины, но все эти животные (кроме вымершего тарпана) будут снова восстановлены на территории степного Заповедника после того, как последний будет окружен оградой из проволочной сетки.

К числу обязательных растений степи принадлежат: 1) два вида весеннего ковыля (с пушистыми метелочками), 2) осенний ковыль-тырса, 3) типец – низкая сравнительно трава, густо растущая между кустами ковылей, 4) келерия – более высокий, но и более редко разбросанный в степи злак.

Новая, проложенная в 1927 году плановая дорога из Дорнбурга в Асканию проходит как раз по северной границе Заповедника, так что последний лежит влево (если ехать со станции в Асканию). На углах участка поставлены столбы с надписью «Заповедник».

Почти на середине пути между Асканией и Дорнбургом эта дорога пересекает небольшой (около версты в поперечнике) участок который распаивался до 1917 года, а после того был заброшен, иначе говоря является ныне так называемым перелогом.

Здесь с величайшей наглядностью посетители Заповедника могут видеть, что делает со степью распашка и как трудно восстанавливается на перелогах степная растительность.

Уже десять лет этот участок лежит нетронутым, и тем не менее он решительно ничем не похож на нормальную степь: нигде не видно ковыля, изредка, на десятки шагов один от другого попадают редкие кустики типца, и почва перелога покрыта сплошь низким и густым синцом, который синеватой окраской своих листьев резко отличается от светлозеленого фона остальной степи.

В Дорнбурге есть 30-ти летние перелого и все-таки они решительно ничем не похожи на нормальную степь.

Таким образом, распашка убивает степь, и нужны многие десятилетия, прежде чем снова достаточно уплотнится почва и начнут медленно один за другим появляться степные растения.

Вот почему Асканийская от века нетронутая плугом степь представляет безмерную, ни с чем не сравнимую ценность.

Длина Заповедного участка с востока на запад — 8 километров, после чего снова тянется полоса степи. находящаяся в распоряжении овцеводства.

Здесь разница в типах растительности еще более резка, чем по восточной меже Заповедника, так как здесь начинается полоса степи, сильно выбитая овцами еще при бывшем владельце Фальц-Фейне.

Вместо высокого и густого ковыля Заповедника справа и слева простирается степь, покрытая весной низеньким тонконогом, уже в июне засыхающим и отмирающим до следующей весны.

Несколько позднее в глаза бросаются зеленовато-желтые заросли несъедобного молочая. Типец и ковыль также всюду имеются, но не образуют сплошного покрова, а разбросаны отдельными кустиками.

Таков вид степи, которая несколько ослаблена выпасом, но все же является нормальной степью, так как все степные растения на ней сохранились.

Полное восстановление такой степи совершается очень быстро. Достаточно дать ей 3-4 года полного отдыха.

Несколько дальше дорога проходит через овечий сарай Тышков и здесь, и окрестностях сарая, можно наблюдать последнюю форму выбивания степи. Ни одного из вышеуказанных степных растений здесь уже нет.

Почва покрыта низеньким спорышем. кохией и несколькими другими невзыскательными травками, которые в нормальной степи отсутствуют и появляются только на сбоях,

Однако, в отличие от распахки, даже такое сильное выбивание не является безнадежным, и при достаточном отдыхе степная растительность через десяток лет сполна восстанавливается. Участок этот также лежит к югу, то-есть слева от дороги.

Почва здесь значительно беднее и ковыль не такой густой и высокий, как на Новом Заповеднике, тем не менее старый участок сохранен заповедным по своей близости к Аскании и для продолжения прежней многолетней научной работы.

Уже не доезжая сарая Тышкова на горизонте показывается лесной массив Аскании, а несколько дальше открывается вид на громадное (7 верст в поперечнике) понижение степи, так называемый «под».

Такие поды обыкновенно бывают невелики, по иногда достигают размеров нескольких верст. Под, на краю которого стоит Аскания, является одним из самых больших.

Растительность пода сильно отличается от растительности возвышенной степи: она состоит почти из одного типца и в мае, когда цветет ковыль, под кажется, как бы зеленым озером с резко очерченными белыми берегами.

АСКАНИЯ-НОВА.

Аскания-Нова была основана в 1828 году одним из германских герцогов, которому царем Николаем I был подарен участок г. 12.000 десятин пустынной степи.

Герцог занялся здесь хлебопашеством и разведением овец.

И то, и другое дело у него не пошло и, разочаровавшись в доходности степного хозяйства, он в 1856 г. продал землю разбогатевшему немецкому колонисту Фейну.

От герцогских времен Аскания сохранила несколько домов да свое название. Дело в том, что у первого ее владельца было в Германии имение «Аскания», в честь которого свою степную экономию он назвал Асканией-Нова.

У более практичных Фейнов степное овцеводство стало приносить доход, и когда посредством брака соединились фамилии и состояния двух богатейших местных землевладельцев Фальца и Фейна, образовались династия Фальц-Фейнов, которая одно время владела несколькими сотнями тысяч десятин земли.

Подобных богатых помещиков в степи было немало, и конечно имя Фальц-Фейнов было бы ныне бесследно забыто, если бы один из членов этой семьи не устроил в своем имении Аскания зоологического парка, который быстро прославился по всему миру.

Кроме того, им был выделен здесь же заповедный участок, на котором проф. Пачосским и другими учеными была проведена большая научная работа, также получившая широчайшую мировую известность.

ЭКОНОМИЯ

За Тышковым сараем начинается Старый Заповедный участок площадью около 1000 десятин, учрежденный еще Фальц-Фейном.

Когда едущий со станции сворачивает на широкую улицу экономии, – налево начинается ряд домов, а направо за металлической сеткой открывается ряд больших, окаймленных камышами прудов.

Это - так называемые Внешние пруды. Название свое они получили оттого, что до 1925 года этот район вовсе не был огорожен и поэтому оказывался вне лежавшего рядом с ним зоопарка

В прудах разводятся масса карпов и золотой рыбы, в камышах гнездится вольная оседающая на пролете водная птица.

За Внешними прудами лежит здание мастерских и насосной станции, которая тремя трубами подает из-под земли воду, питающую пруды и парки Аскании.

Миновав двор мастерских экскурсанты под'езжают к экскурсионному дому и являються к постоянно находящемуся там дежурному, который и отводит их в помещения,

Экскурсионный дом оборудован в 1927 году на средства, отпущенные Союзным Правительством; рассчитан на 70 человек, что соответствует ежедневной посещаемости прежних лет.

Однако, в 1927 все растущая популярность Аскании начала привлекать по 300-500 человек в день, так что большинство приезжающих поневоле приходится раз-

мещать в мало подходящих помещениях, а в праздники, когда наплыв экскурсий особенно велик, многие принуждены ночевать под открытым небом.

Поэтому всем запрашивающим нас учреждениям мы предлагаем не приезжать в праздники, когда массами и без всякого предупреждения с'езжается в Асканию окружающее крестьянство.

У дежурного при доме экскурсий регистрируются и получают пропуска в парки и музей, а также билеты на столовую, где за плату в 70 копеек в день отпускается чай, обед и ужин.

Плата за ночлег и посещение взимается в размере:

- 1) с учеников нисших учебных заведений. 15 коп.
- 2) « « средн. и высш. уч., 30 коп.
- 3) с остальных ..... 60 коп.

Врученные суммы расходуются исключительно на прислугу при доме, на проводников и вообще на обслуживание экскурсий.

ЗООПАРК

Как выше было указано, широкая известность Аскании началась со времени учреждения ее владельцем Фридрихом Фальц-Фейном своего зоопарка.

Зоологические сады издавна существовали во многих крупных городах всего мира; но во всех них животные и птицы содержались в клетках или в лучшем случае в небольших загородках, и потому зоопарк с диким населением, живущим почти на полной свободе, действительно представлял из себя нечто необычайное и небывалое.

В настоящем путеводителе зоопарк описывается в том порядке в каком обычно движутся по нем экскурсии.

ЗДАНИЕ ВОДНОЙ ПТИЦЫ

Сейчас-же по входе в зоопарк слева находится красивое новое здание, строящееся на средства, отпущенные Совнаркомом Союза, предназначенное, для перезимовки тропической водной птицы. Эта постройка оранжерейного типа, со стеклянной крышей и большим во всю длину здания бассейном с мелкой теплой водой будет использоваться зимой под всевозможных куликов, розовых фламинго, белых цапель, колпиков, тропических уток и прочую птицу, не переносящую наших морозов.

Летом же 1928 года здесь впервые в Аскании расцветет самый громадный на земном шаре цветок – Виктория regia – водяная лилия из Южной Америки с почти саженными листьями и огромными, утром белыми, а к вечеру пурпурно-красными, только на один день распускающимися цветами.

При здании строится громадная сетчатая вольера, покрывающая собой несколько деревьев.

ХИЩНЫЕ ПТИЦЫ

Напротив, здания водной птицы находится старая деревянная клетка с хищниками. Здесь содержатся степные орлы, вороны, орланы белохвосты и одинокий старый гриф, привезенный из Крыма.

О степном орле, коренном и почти уничтоженном обитателе степи было уже упомянуто выше, что-же касается орлана-белохвоста, — то эта птица морских берегов, которая залетает в наши степи обычно зимой и питается в степи главным образом зайцами.

ЖУРАВЛИ

В 1927 году Зоопарк постепенно собрал значительную группу степных журавлей-красавок, которые бродят, по всему парку, но чаще всего держатся на лужайке против клетки хищников.

На воле эта красивая и веселая птица также гнездится на территории Заповедника, обычно в хлебах.

БЕЛЫЕ ЦАПЛИ.

Немного далее у мостика, пересекающего первый водный канал, находится вольера (проволочная клетка) с белыми цаплями.

Эта необыкновенно-красивая птица почти истреблена на Украине, так как пушистые перья, покрывающие у нее спину, употреблялись на украшение дамских шляп.

Имеющиеся в Аскании белые цапли получены из Туркестана, где они еще сохранились.

В вольеру белых цапель выходит труба, по которой вода подается в пруд. Отсюда она поступает в прямой канал, вдоль которого обычно и идет движение экскурсий.

КОБЧИКИ

В период гнездования весь парк наполняется звонким криком и писком кобчиков. Эта красивая и безвредная птица питается почти исключительно насекомыми, режет ящерицами и в зоопарке пользуется охраной. По этой причине она массами здесь гнездится, пользуясь брошенными грачинными гнездами.

Самец кобчика сизосерый с красным брюшком и красными ногами, самки желтовато-пестрые.

ФАЗАНЫ.

Справа и слева в лесной чаще то и дело показываются и вновь исчезают фазаны, которые населяют оба парка в количестве нескольких сот штук и которые в Аскании очень хорошо плодятся.

Обычный, чаще всего попадающийся на глаза фазан представляет собой помесь нескольких родственных пород: кавказского фазана, манчжурского и японского.

Значительно реже встречаются в парке более красивые южные формы фазанов – золотой с пурпурной грудью и золотисто-желтой спинкой, серебряный – с белой спинкой и черной грудью и королевский – с громадным, свыше аршина длиной хвостом.

Эти породы, водящиеся в Китае, прекрасно чувствуют себя в Аскании, зимуют без всякого укрытия и хорошо размножаются.

ПРУДЫ

Дорожка вдоль прямого канала подходит к берегу пруда, и обычно каждый посетитель Зоопарка невольно приостанавливается.

Действительно, пруды – одно из самых красивых мест Зоопарка.

Причудливо изгибаются берега, окаймленные зеленью деревьев.

За прудами несколько островов с высокими курганами, также поднимающимися над рамкой зелени.

В конце лета, когда вся гнездящаяся птица выводит на воду своих птенцов, – поверхность пруда кишит плавающей птицей; но в апреле и мае обитатели Зоопарка на гнездах, и пруды кажутся почти пустыми.

ОГАРИ.

Эта крупная и красивая желто-красная утка, пожалуй, первой на пруду бросается в глаза. Огари очень хорошо плодятся и широко разлетаются по окрестностям вплоть до берегов моря. Зимой улетевшие птицы снова возвращаются в Асканию, так что зимой их больше, чем летом. Коренной родиной огаря являются озера Туркестана, но в большом количестве он водится и на Украине по морским берегам.

ДИКИЕ ГУСИ.

В Аскании имеется несколько пород гусей:

1) Обыкновенный или серый дикий гусь с розовым клювом и розовыми ногами, родоначальник нашего домашнего гуся, на которого он очень похож.

2) Гусь гуменник с желтыми ногами и черно-желтым клювом.

3) Белолобая казарка – обитатель крайнего севера, маленький гусь с белым лбом.

4) Белошекая казарка, также маленький, пестро разрисованный гусь, водящийся в Западной Европе и

5) Нильский гусь красивая птица с резко очерченным темным пятном на груди, родом из Африки.

Все эти гуси в Аскании хорошо прижились и прекрасно размножаются. За исключением Нильского гуся они зимуют прямо на пруду в огромной полынье, на которой пестрым ковром собирается зимою все население прудов, и которой сами птицы не дают замерзать.

ЛЕБЕДИ.

В наибольшем количестве в Зоопарке имеется северный лебедь кликун, огромная белоснежная птица с черно-желтым клювом.

Название «кликун» он получил благодаря своему громкому крику, тогда как его южный родич «шипун», гнездящийся по рекам и берегам Западной Европы и Украины, совершенно лишены голоса. Другое отличие заключается в клюве, который у шипуна розовый с черной при основании шишкой.

Наконец, на пруду можно видеть черного Австралийского лебеда и очень редкого черношейного лебеда, родиной которого является Южная Америка.

ФЛАМИНГО.

Несомненно, это изумительно своеобразная птица более и дольше всех остальных останавливает и на себе внимание посетителей Зоопарка.

Действительно, в фламинго поражает все — непомерно длинные ноги, змеей изогнутая шея, громадный странной формы клюв и неожиданно красные снизу крылья, яркий цвет которых становится виден, когда птицы размахивают ими.

Родиной фламинго являются соленые озера и лиманы Африки и Азии.

В Аскании они живут очень хорошо, но не размножаются, по-видимому, потому, что для размножения фламинго нуждается в воде, или быть может в той пище, которую они находят в иле соленых озер.

Питается фламинго мелкими насекомыми, и рачками которых ловит в мутной воде своим большим гребенчатым по краям клювом.

ПРОЧАЯ ВОДНАЯ ПТИЦА.

В небольшом путеводителе невозможно упомянуть о всей многочисленной зоопарковой птице.

Кроме указанных пород, на прудах зоопарка живут красивые пестрые галагазы (род утки), гнездящиеся в норах по обрывам морских берегов, несколько пород нырков (мелкие, часто очень нарядно раскрашенные утки), колпики — длинноногие белые птицы с плоским лопатой клювом и много другой разнообразной водной птицы

СТРАУСЫ НАНДУ.

На простирающемся за прудом обширном загороженном участке степи живут и гнездятся страусы Нанду.

Этот сравнительно небольшой серый страус, родом из Южной Америки, прекрасно прижился в Аскании. Зимы нашей он не боится, по крайней мере в 1927 году был поставлен вполне удавшийся опыт перезимовки Нанду прямо в парке.

Чрезвычайно своеобразно происходит размножение этого страуса, живущего небольшим стадом.

Начинается с того, что один из самцов делает гнездо, — простую ямку, землю из которой он валиком нагребает кругом.

После этого все наличные самки несутся в одно гнездо, на которое садится делавший гнездо самец.

Когда в гнезде наберется штук 20-30 яиц, — самки опять-таки все вместе начинают нестись в другое гнездо и так далее.

Ни в насиживании, ни в воспитании птенцов самки не принимают никакого участия, обязанность эта выполняется самцами.

Страусы Нанду несут по 25 в среднем очень крупных яиц и в Зоопарке прекрасно размножаются.

БОЛЬШОЙ ЗАГОН.

Старый деревянный забор отделяет лесную часть Зоопарка от степной части, иначе — Большого Загона.

До 1927 года это название не вполне отвечало действительности.

При Фальц-Фейне было огорожено только 60 десятин степи, и деревянный забор, итого участка, по образному выражению одного из экскурсантов, буквально упирался в глаза.

В 1926-27 г. мы заменили сгнившую ограду тяжелой металлической сеткой, а площадь Загона почти удвоили (с 60 дес. до 110 дес.).

В настоящее время с южной стороны ограда совершенно не видна, да и с остальных сторон металлическая сетка смутно и призрачно маячит где-то далеко на горизонте.

В Загоне содержатся многочисленные породы животных травоядных главным образом уроженцев Африки.

Кроме того, там же находятся страусы Африканский и Австралийский.

ОЛЕНИ.

Наиболее многочисленная группа животных Загона состоит из Крымских оленей. Этот последний является потомком того древнего оленя, который когда-то населял степи южной Украины и потому для нас особенно интересен,

В отличие от западно-европейского, так называемого благородного оленя, а также от Сибирского оленя Марала он имеет слабо пятнистую окраску шкуры и очень широко расставленные рога.

Кроме Крымских оленей в загоне живут почти вдвое более мелкие и пестро разрисованные светлыми пятнами по кирпично-красному фону Манджурские олени.

АНТИЛОПЫ КАННА

В Загоне имеется несколько видов антилоп. Из них Канна сразу обращает на себя внимание посетителей своим громадным ростом. Это животное, происходящее размерами самого крупного быка, ранее водилось в большом числе по степям Африки, но с появлением белого человека и его дальнобойной винтовки было быстро истреблено.

В Аскании Канна имеется в количестве 15 в среднем штук и очень хорошо размножается. Излишние экземпляры идут в обмен за границу, так как зоологические сады предъявляют на Канну большой спрос и платят за нее крупные суммы. Рыночная цена Канны равно в среднем 1200-1500 рублям, и большое количество диких животных получено за последние годы из за границы в обмен на эту антилопу.

АНТИЛОПЫ ГНУ.

Животные среднего роста (несколько мельче коровы) темно серой масти с тяжелой непропорционально большой по туловищу головой. Родом также как и Канна из степей Африки, но в отличие от остальных тропических антилоп совершенно акклиматизировано и переносит нашу очень суровую зиму без всякого укрытия.

Также как и Канна, Гну хорошо у нас размножаются.

НИЛЬГАУ.

Эта крайне оригинальная антилопа родом из Индии и является крупнейшей из индийских антилоп. Масть самок буровато рыжая самцы такой же окраски как гну, именно темно серой.

Чрезвычайно своеобразна та поза угрозы, которую принимает самец Нильгау, когда кто-нибудь подходит к его загородке.

Он как кошка дугой выгибает спину, хвост поднимает как напуганная собака, далеко вперед вытягивает шею и изо рта у него начинает капать слюна. В такой позе Нильгау способен оставаться довольно долго.

Акклиматизация Нильгау почти закончена и в прошлом уже имеются случаи перебивки его прямо в загоне, правда в мягкие зимы.

БЛЕСБОК.

Некрупная стройная Антилопа из Африки кирпично красной масти с белым лбом. Вымерла в Аскании еще до войны и вновь восстановлена в 1925 году.

ДЖЕЙРАН.

Крошечная Антилопа из Туркестана и Закавказья. Самец с очень красивыми, изогнутыми в стороны и назад рогами, самка безрогая.

У себя на родине Джейраны и поныне водятся в большом количестве.

В Аскании после долгого перерыва вновь восстановлены в 1926 г.

ГАРНА

Маленькая Индийская Антилопа. Самка почти не отличается от самки Джейрана. Самец с черной спиной и белым брюхом и изумительно правильными длинными, изогнутыми штопором рогами.

В 1927 Г. зоопарк пополняется еще несколькими породами Антилоп.

ГРИВИСТЫЙ БАРАН.

Животное северной Африки желтовато песочной масти с длинной почти до земли спускающейся гривой под шеей и такими-же длинными волосами на передних ногах. Обычным местом жительства для него служат горы и обширные плоскогорья Алжира и Марокко.

В Аскании гривистый баран живет давно, вполне акклиматизирован и хорошо размножается.

МУФЛОН.

Является единственным диким бараном Европы, уцелевшим и поныне в диком состоянии в горах островов Корсики и Сардинии.

У Муфлона очень резко выражена разница в окраске полов. Самка желтовато-песочная такая же как и гривистый баран, (самец темно-бурый с ярким белым в форме седла пятном на спине).

ЗЕБРЫ.

В зоопарке имеются два вида зебр – степная зебра, сравнительно небольшого роста животное, с поразительно ярко разрисованной шкурой покрытой причудливо – изгибающимися полосами, и значительно более крупная и еще более красивая по своему рисунку Абиссинская зебра.

Степная зебра очень широко распространена по степям Африки, наоборот зебра Абиссинская живет в узко ограниченном районе плоскогорий Абиссинии и потому цена ее доходит до 5000 руб. за штуку.

Зебры скрещиваются с домашними лошадьми и дают так называемых зеброидов очень сильных полосатых животных, к сожалению совершенно бесплодных.

ЛАМА

Когда первые путешественники, прибывшие к берегам Южной Америки увидели Лам, являвшихся там единственными домашними животными, они приняли их за громадных овец, и таково бывает и сейчас первое впечатление экскурсанта, если он незнаком с этим странным животным. На самом деле Лама по внутреннему строению есть типичный верблюд, только лишенный горба и одетый длинной овечьей шерстью. В Аскании Ламы хорошо живут и размножаются являясь домашними животными. Они не имеют постоянной окраски, которая бывает белая, рыжая, пестрая и черная.

СТРАУС АФРИКАНСКИЙ.

Эта громаднейшая из живущих ныне на земном шаре птиц была уже давно одомашнена и одно время широко разводилась ради своих красивых перьев, которые служили украшением для дамских шляп. После войны с исчезновением моды на страусовые перья разведение страусов сильно сократилось. Самец Африканского страуса черный с бело-снежными перьями на крыльях и хвосте, самка серая, равно как и птенцы до трех лет.

В отличие от Нанду оба пола насиживают по очереди, преимущественно самец ночью, а самка днем.

Громадные белые яйца весят 5 фунтов штука, В Аскании размножение этих страусов пошло хорошо с 1926 года, когда мы получили из за границы недостававших нам хороших самок.

АНТИЛОПНИК.

После осмотра загона экскурсии подходят к антилопнику. Это здание, служащее для содержания зимой боящихся холода животных, представляло при Фальц-Фейне низкий и темный сарай с наскоро сколоченными в нем клетушками. В 1926-27 году был построен новый образцово благоустроенный антилопник с системой небольших двориков при нем.

ОТДЕЛ АВСТРАЛИИ.

Позади антилопника в 1926 году отгорожена охваченная металлической сеткой пока небольшая поляна предназначенная для животных и птиц Австралии.

Население этого отдела еще немногочисленно состоит из двух пород кенгуру, страусов Эму и Австралийских черных лебедей, но в ближайшее время мы добавляем сюда еще новых птиц и животных.

КЕНГУРУ.

Родиной многочисленных пород кенгуру является Австралия с прилегающими островами.

В отличие от всех остальных (не Австралийских) млекопитающих детеныши кенгуру рождаются на очень ранней ступени развития. Для всякого другого животного подобное крошечное голое с неразвитыми конечностями существо мы назвали бы просто выкидышем.

Родившийся детеныш помещается матерью в особую сумку, которая находится у нее на животе и прикладывается ртом к соску на дне сумки. После этого губы зародыша стягиваются, плотно охватывая основание соска, а головка последнего разбухает, заполняя рот. В результате детеныш оказывается прикрепленным к соску и уже не может от него оторваться. В таком положении молодой кенгуру остается несколько месяцев, затем, выросши и покрывшись шерстью, сперва начинает выглядывать из сумки и наконец вовсе вылезает наружу.

Пока в зоопарке имеются два вида кенгуру – гигантский красный, и серый уаллаби. Первый является крупнейшим из всех кенгуру. Старый самец кирпично-красного цвета достигает в стоячем положении высоты среднего роста человека. Самка серой масти и гораздо мельче.

Наоборот Уаллаби очень маленькие и очень темные животные ростом с зайца, с крысиной мордочкой и с коротким и коренастым телом.

В Аскании все кенгуру хорошо размножаются, но гигантские кенгуру, привозные из-за границы часто погибают от воспаления слюнных желез. Наоборот родившиеся в Аскании, по-видимому уже устойчивы.

АВСТРАЛИЙСКИЙ СТРАУС ЭМУ.

Гораздо меньше Африканского и совершенно лишен крыльев. Несет ярко-зеленые яйца, покрытые блестящими чернозелеными крапинами.

ЧЕРНЫЕ ЛЕБЕДИ.

Во всем своеобразная Австралия и своих лебедей окрасила в черный цвет, который кажется как то особенно странным рядом с бело-снежной окраской лебедей старого света.

Австралийский лебедь со своими как бы завитыми перьями на спине и ярко красным клювом поразительно эффектен и в большом количестве разводится в парках Европы.

В Аскании он был истреблен за войну и снова восстановлен в 1926 году.

ДИКИЕ ЛОШАДИ.

Обогнув Австралийский отдел и здание страусятника, экскурсия подходит к двору диких лошадей.

Этот двор заканчивается постройкой летом 1927 года, до тех же пор дикие лошади содержатся в конюшне, расположенной вдали от зоопарка на так называемой Волонне.

Еще не так давно дикая лошадь – Тарпан во множестве водилось по степям южной Украины и еще живы старики которые своими глазами видели тарпанов. В настоящее

время этот вид вымер поголовно, но зато уцелел другой родственный вид – Монгольская дикая лошадь, или как ее называют в честь открывшего ее путешественника – Лошадь Пржевальского.

Эта лошадь водится в северозападной Монголии и отличается от домашней лошади короткой стоячей гривой, тяжелой головой и шеей и неукротимо злым нравом. Масть ее буланая с узким черным ремнем на спине и черными ниже колен ногами. Хвост и грива также черные. Подобная масть наблюдается и среди домашних лошадей, что доказывает происхождение их отчасти и от лошади Пржевальского.

По невероятной злобности и дикому характеру лошадь Пржевальского не имеет себе равных в Аскании. Держать вместе с другими животными ее нельзя и при осмотре необходимо соблюдать особую осторожность и не приближаться вплотную к ограде.

Вымерший тарпан отличался от лошади Пржевальского своей мастью, именно он был серой мышастой окраски.

ОДОМАШНЕННЫЕ СТАДА

Совершенно в стороне от остального зоопарка содержатся одомашненные животные, которые пасутся с пастухом в открытой степи.

Эта группа была завезена Фальц-Фейном вследствие тесноты Большого Загона и с расширением последнего постепенно сокращается.

Все тропические животные переводятся в Загон и вне его остаются бизоны, зубры, олени и свободно бродящее по степи стадо диких баранов – муфлонов.

БИЗОН.

Еще в конце прошлого столетия миллионные стада этих громадных и мохнатых диких быков населяли пустынные тогда степи северной Америки.

Но вот от Атлантического к Тихому океану прошла железная дорога, нахлынули массы охотников и в 4 года бизоны были истреблены почти поголовно. В результате, когда попытались найти и взять под защиту уцелевшие кое где разрозненные экземпляры, то удалось собрать всего около 200 штук бизонов. К счастью меры охраны были приняты крайне решительные. Было создано несколько Заповедников в десятки и сотни тысяч десятин, где были поселены бизоны, и почти истребленное животное удалось восстановить.

К весне 1927 года имелось уже свыше 15 тысяч бизонов и размножение их шло со все возрастающей скоростью.

ЗУБР.

Перед войной европейский дикий бык зубр водился только в Беловежской Пуще и Гродненской губернии и в горных лесах Кавказа. Кроме того, около сотни зубров содержалось в зоологических садах и парках.

Война, можно сказать, стерла зубра с лица земли. Уцелело во всем земном шаре 59 штук в зоологических садах и под сомнением несколько штук в Кавказском Заповеднике да около двух десятков помесей зубра с бизоном и домашним скотом сохранились в Аскании.

С тех пор началась учебная работа по восстановлению зубра. За границей число их с 1922 по 1927 год увеличилось до 69 штук, а в Аскании стадо помесей систематически скрещивается с чистым Зубром.

В результате этого, так называемого поглотительного скрещивания мы уже получили группу животных с $\frac{3}{4}$ крови зубра $\frac{1}{4}$ крови бизона. Выросши, они в свою очередь будут крыться чистым зубром, дадут приплод уже с $\frac{7}{8}$ крови последнего, и такие животные будут уже совершенно неотличимы от чистых зубров.

МУФЛОНЫ

В открытой степи свободно пасется стадо муфлонов, о которых уже упоминалось при описании животных загона, это стадо иногда забирается на несколько верст в глубину степи, и затем снова каждый день возвращается само в экономию на водопой, где его можно видеть преимущественно вечером.

В настоящем справочнике путеводителе по Зоопарку указан только тот живой материал, который имелся к 1 Июня 1927 года, но уже в ближайшем времени Зоопарк пополняется еще большим числом животных и птиц из Африки и Туркестана.

[б/а]

Цілинні степи України

Діло 1927. №16 (23.01.1927)

Відомі з історії та історичних переказів, пісень і дум великі українські степи нині вже не існують. Денеде остали від них невеличкі рештки, а у великій масі давні степи розорані. При нинішніх обставинах і тим невеличким остаткам цілинних українських степів загрожує небезпека, бо вже в 1927 р. мають вони пійти під плуг. В звязку з наміченою ліквідацією останків степу появилася на сторінках харківських «Вістей» (з 11.01.1926) обширна стаття агронома Є. М. Лавренка, в якій він боронить тих решток українського степу перед загладою.

Своє становище мотивує Лавренко між іншим тим, що рослинність цілинних степів має особливий інтерес, як матеріял для районування степової частини України, а також тим, що рослинність степової цілини є одним з найголовніших елементів для творення ґрунту, бо сама вона залишає в ґрунті перегній. Агрономія пошукує всяких способів поліпшування

грунтів. І саме тому, щоби ґрунт зробити кращим для управи, треба знати всі його прикмети, його історію та щойно на основі цього намітити засоби його поліпшення. Коли не стане ні кусочка степової цілинної землі з її рістнею, то не буде змоги слідкувати за історією ґрунту, не буде даних на те, які складники найкраще надаються для його по ліпшення. Ось і ті мотиви, то заставили Лавренка боронити рештки цілинного степу від заглади.

З уваги на те, що український степ займав величезний простір і мав кілька полос, що відрізнялися від себе рістнею, а тепер відрізняються плодистістю, пропонує Лавренко зберегти для досвідів і зразку відповідну кількісь цілинного степу в тих полосах, тим більше, що рештки його ще є.

Найменше остало їх у північній т. зв. лісостеповій частині України. На Правобережжю їх таки зовсім нема. Зате на Лівобережжю є ще в полосі лісостепу два останки колишнього цілинного ґрунту. Находяться вони в Лубенській окрузі (землі б. Дубровського кінного заводу) і в Сумській окрузі (землі бувшого Михайлівського заводу). Обі ті рештки обіймають кругло 1000 десятин цілинного лісостепу. В 1927 р. малиб вони перейти на власність селян під рільну господарку.

В степовій частині України збереглося дещо цілини і на Правобережжю. Є вона в північній частині Криворіжчини і в Першотравенській та Зіновівській округах. Ці цілини належать до полоси т. зв. звичайного чорнозему. В полосі т. зв. Південного чорнозему є ще дещо степової цілини в Херсонській, Миколаївській та Одеській округах, а крім того в південній частині Криворіжської округи. Всих тих цілин нараховують на кілька тисяч десятин.

На Лівобережжю в степовій його частині є таких цілин ще більше. В Полтавській окрузі є т. зв. Розумовський степ, Струківський степ і степ Гамовецького. Крім того є ще поменші. Всі ті цілини малиб теж у найближчому часі розорати. Найбільші цілини збереглися на сході колишньої харківської губернії голови на землях давніх т. зв. кінних заводів. До таких належать Кирянова цілина в Купянській окрузі (500 десятин) та б. кіннозаводські цілини в Старобільській окрузі, а то: Деркульська, Ново-Олександрівська, Стрілецька та Шмарівська. Всі вони обіймають простір 20 тисяч десятин.

Крім того в осередку Донецької кітловини, біля станції Провалля збереглася більша степова цілина Провальського кінного заводу. Всі ті цілини лежать у полосі т. зв. грубого, звичайного чорнозему. Не далеко на південь від тої полоси збереглася в Маріупільській окрузі Хомутівська цілина (1000 десятин), що належить уже до полоси т. зв. приазовського чорнозему. В полосі т. зв. південного чорнозему стрічаємо на Лівобережжю більші цілини в північно-східній частині Мелітопільщини і в Запоріжській окрузі. Далі на південь у т. зв. полосі приморського чорнозему лежить відома Асканія Нова, що творить одинокий добре зорганізований в УСРР дохідний степовий заповідник. Асканія Нова обіймає 20.000 десятин. В тій же полосі ще великі полинові степи, зовсім непригідні до ніякої управи. Займають вони і півострови: Ягорлицький, Скадовський і Чурюк. Цей останній півострів недавно почали по хижачки розорювати.

Агроном Лавренко пропонує зберегти в кожній з названих цілин бодай невеличку частину ненарушеною, та позасновувати на них наукові дослідні степові станції. Це в найгіршому випадку. В найліпшому він є за тим, щоби зберегти ненарушеними всі цілини. Апелює він між іншим за допомогою в тій справі і до таких установ як комітети охорони природи на Україні, що існують при Головнауці та при Сільськогосподарському науковому комітеті України.

На тамошні відносини всі названі останки цілинних степів невеликі. Лавренко зве цю площу цілинних степів просто незначною, та на наші відносини не великанське богацтво. Коли рахувати, що їх простір рівняється лише 50 тисячам десятин, то можна собі представити, до якої міри це кусок для безземельних і малоземельних рільників.

б/а [Шарлемань М.В.]

До походження назви «Чаплі»

Вісник природознавства, 1927. №1-2. С.66-67.

К. Дубняк¹ гадає, що слово «Чаплі», стара та сучасна назва Асканії Нової, походить від слів «чапела» (сковорода) і «чапля» (сковородник) за словником Даля. На його думку, останні терміни відповідають російським термінам «блюдце степное», «поды», «пады», і тому він пропонує в українській географічній термінології узаконити відповідний український термін – «чапля», «чапела».

Можна погодитися з автором, що «в українській мові начиння хатнього вжитку, посуд тощо часто-густо набувають свою назву від тих форм рельєфу, що їх нарід весь час мав перед очима». Треба мати на увазі також, що не тільки форми рельєфу, але деякі назви тварин служили основою для назв речей хатнього вжитку. Прикладом може бути «чаплія», «чапліілио», що формою та роботою нагадують довгу шию з дзьобом птаха – чаплі (рос. – цапля, укр. – чапля, польськ. – *czapla*). Щодо синонімізації назви «під» з назвою «чапля», то вряд чи з цим можна погодитися. Скоріше «Чаплі», «Чаплинський під», «Чаплінка», «Чаплине» та інш. суть власні імена, що походять від назви птаха – чаплі. Хто бачив «під» весною або вогким літом, а деколи й восени, коли в полі багато води, той пам'ятає, яка сила птахів, переважно чапель, збирається тут. Навіть такі рідкі птахи, як великі та малі білі чаплі (*Egretta alba* та *garzetta*) збираються по-де-куди десятками. Добрі потвердження цього легко спостерігати хоч би в Асканії Новій. Звичайно, таке періодичне скупчення таких оригінальних формою та помітно забарвлених птахів, як чаплі, на тлі одноманітної сірої фавни степів, повинно

¹ Вісн. Природознав., 1928. №2. С. 113-114

було вразити нарід, і тому він багатьом подам, або місцевостям коло них, дав власні імена з пнем «чапля». Аналогічні приклади ми маємо і в поліській смузі в назвах: Бобер, Бобрик, Бобровня, Бобровиця, Бобрувате, Бобруйськ, Костобобер, Вепр, Вензик, Веприн, Сарни, Окунінів, Остер, Хохітва та інш.

Навряд чи можна пристати на думку автора, що слово «чапела» в розуміння скворода, або «чапля» – сквородник українські терміни. Цих слів мені не пощастило знайти в матеріялах ані словника живої мови, ані словника історичної мови ВУАН.

Так який же термін залишити для назви тих степових западин, що досі мали на Україні назви «під», «под»? На Херсонщині (кол. Дніпровський повіт) мені доводилося чути з уст селян тільки терміни «під» та «под». Цей термін, за свідченням Б. Грінченка, поширений не тільки на Херсонщині, але й на Полтавщині. Отже немає ніякої підстави заміняти цей старий до певної міри усталений термін на новий непевний «чапля», який є до тогож, як кажуть систематики – *nomina praeoccupata*, як назва родова птахів. Немає підстав гадати, що слово під не є українське слово. Його знаходимо в багатьох словниках², величезна кількість українських слів мають пень «під» в основі.

[А.С.]

Полевое хозяйство

Приложение к газете «Украинский Экономист», 1927.

№254 (1157) (7.11.1927). Шп.4.

Полевое хозяйство госзаповедника проводит ряд агрикультурных мероприятий. Одним из важнейших является массовое размножение засухоустойчивого посевного материала для распространения среди крестьянских хозяйств Мелитопольщины.

В госзаповедникепосевная площадь по годам все более увеличивалась. К 1927 году посевная площадь доведена была до норм 1914-1915 г.г. Рост по сравнению с полеводством Фальц-Фейна на парах и пропашных указывает на интенсификацию и повышение агрикультурности полевого хозяйства. Вместо нечистых сортов-смесей, которые возделывались раньше в полеводстве, сейчас культивируется Крымка и Кооператорка (озимая пшеница, выведенная на селекционных станциях), кукуруза «Стерлинг», подсолнух «Зеленки» и др.

Обработка почвы в настоящее время улучшена введением тракторов типа «Фордзон» (ныне работает 40 штук).

² На жаль, цього терміна чомусь немає в словниках акад. П. Тутковського та Х. Полонського.

Урожай в госзаповеднике по главнейшим культурам по сравнению с урожаем в крестьянских хозяйствах на Мелитопольщине почти в 2 раза больше (для пшеницы по пару в 3 раза).

Размножая на своих полях чистосортный посевной материал, госзаповедник распространяет его среди крестьянских хозяйств. В 1927 году чистосортной селекционной Кооператорки было получено от госзаповедника земельными органами Мелитопольщины до 80 тысяч пудов.

В дальнейшем новые культуры сорта, полученные на фито-технической станции, будут введены при первой возможности также и в крестьянских хозяйствах.

Опыты с хлопчатником, кенафом, клещевинной дают благоприятные результаты.

А.С.

В.Г.Аверин.

Перспективы развития охотничьего хозяйства на Украине (фрагмент).

Український мисливець та рибалка, 1927. №11. С.23-30

...О заповедниках я уже говорил выше. В не меньшей степени внимание ВУСОР'а должно быть обращено и на такой заповедник, как «Чапли» (б. Аскания Нова).

Тот вредный уклон, который при ближайшем рассмотрении жизни заповедника можно заметить — превалирование утилитарных интересов над интересами охраны и восстановления степной природы — должно, как можно скорее, свести на нет, и ВУСОР должен поднять и свой голос в защиту идей, положенных в основу заповедника, декретом об его учреждении. Тракторы, меринсы, зоопарки — вещи сами по себе очень хорошие, но почему для всего этого приносится в жертву единственный степной Заповедник — это мало кому понятно и прежде всего должно беспокоить охотников...

Аверін В. Г.

Про переліт литущих мишей.

Радянський мисливець та рибалка, 1927. №13.

Про те, що деякі породи литущих мишей перелітають по весні і восени іноді на значне віддалення, відомо було у нас і в західній Європі, а особливо в Південній Америці, де спостерігали справжній переліт їх навіть ранком і вдень.

Нещодавно в доповідях Академії Наук СРСР 1927 р. (А. стор. 272–274) надруковано цікаву роботу відомого натураліста-художника Формозова О. М. про переліт литущих мишей, що його він спостерігав у 1923 році на терені держзаповідника «Чаплі» в кінці серпня та на початку вересня. Зі своїх спостережень автор дає такі висновки:

1) через степову смугу України відбувається переліт литущих мишей (помічено три породи – нетопир малий, лилик двобарвний (кажан), вечерниця дозріряя);

2) вечерниця пролітає зграями, де одночасно є самці й самиці;

3) переліт починається з початку другої третини серпня й закінчується на початку вересня;

4) на наших степах, де економії і хутори розкидані досить рідко, дуже зручно спостерігати переліт литущих мишей і навіть обкільчувати їх, як от це робиться з птахами.

Було б дуже корисно, якби наші мисливці-натуралісти зацікавились вивченням цього явища і з наступної весни почали ї спостерігати приліт, а в-осени відліт литущих мишей.

Для цього слід частіш оглядати дупла, горіща будівель, млини то що, і помічати, коли саме з'явилися литущі миші (їх іноді добре чути, як вони пишчать). Декілька мишей слід покласти в денатурований спирт, помітивши де, коли і хто зібрав їх і додати самі спостереження. Зібраний матеріал слід надсилати до ЦР ВУСМР, тут ми визначимо породу й напишемо про назву і про мишу тому, хто надіслав матеріал. а спостереження надрукуємо в журналі, або газеті ВУСМР.

Ось вам найпростіший приклад того, як і чим може допомогти науковій роботі мисливець!

В. Г. Аверін

Аверін В. Г.

Чаплі. Охорона птахів та пташині заповідники на Україні

Охорона пам'яток природи на Україні. Харків, 1927. Вип. 1. С. 72.

Найголовніший й найбільший, всесвітньо відомий заповідник є «Чаплі», Державний Заповідник ім. Х.П. Раковського (к. Асканія-Нова). До того доброго, що про нього писали до цього часу, нічого додавати. Проте слід зазначити деякі хиби в його організації. Завдання його, як Степового Заповідника – ще майже зовсім не виконується і для цього вжито ще дуже мало заходів. Всі зубро-бізони, зебри, страуси, все те, що можна зарахувати до акліматизаційного або зоологічного парку все це що-року помітно поліпшується та збільшується. Щож до дикого птаства, то справа там не стоїть на

певній височині. На степах від Дорнбургу до Чаплів та від Чаплів до Чурюка, наша екскурсія 1926 року (з початку травня) – бачила тільки одну зграю дрохвів, одну хохітву, декілька степових орлів (одну пару на старій скирді сіна на гнізді) та безліч жайворонків. Де - ж та дика , степова фауна? Її не видно ! В парках і на ставах теж залишилось дуже мало диких птахів. Боривітери, граки на деревах, дуже обмаль диких качок, не так уже багато огарів. Решта, все чужеземне, або з старих часів звикло, залишилось і відсіля не влітає. Біганина, галас, багацько людей, мало уваги дикий тварині, мало спокійних, затишливих місць, стрілянина по хижаках повними набоями – це все не досить сприятливі умови, щоб там залишитись дикий тварині. І це в самих Чаплях ! А що - ж на узбережжях, на славнозвісних – Джарилгачу, Тендрі, Чурюку, Обіточенці та інших? Там справа з охороною пташиних колоній стоїть поки зовсім кепсько.

Аверін В.Г.

Мисливство. Порадник українського мисливця (фрагменти).

Радянський селянин, 1927. С.69-70, 99.

МИСЛИВСЬКІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

Ще далі на південь од лісостепу розпросторився характерний для України степовий край до плавень Дністрових на заході і до Дону – на сході. Де-не-де серед безмежних ораних ланів ще заціліли послідки цілинного степу (Біловодські, Асканійські степи та небагато інших), як пам'ятники колишньої природи. Багато з тих степових тварин, що ще недавно тут водилися, тепер уже загинули без вороття (тарпан, дикий кінь. Антилопа-сайгак та інші), та ще й зараз де-де водяться бабаки, хохітви, степові журавлі, степові орли. Властиві сепові – лисиця степова, особлива відміна – південний заєць, сірий ховрах, дрібні земляні зайці, степовий тхір, тхір-перев'язка. У лісостеповому краї, татак само й у степовому Дніпро має значіння різкої межі між тваринним світом лівої і правої його сторони. На цих дрібних районах ми не спинятимемся.

Нарешті, узбережжя та острови Чорного й созівського морей можна взяти за окремий приморський край, де зимує багато відмінків пернатої дичини, що прилітає сюди не тільки з середньо-руського краю і почасти з західного Сибіру, а й знад берегів Льодового океану. На гніздо винах тільки тут можна подибати галагазів, баб, бакланів, лебедів-шовкунів, багатьох мартинів, чоботарів, куликів-довгоногів та інших.

...

ПРО ПЕРЕЛІТ ПТИЦІ

У нас. На Україні, де пролітає мільйони птаства, що гніздиться на північ од нас до берегів Льодового океану, від Мурманського узбережжя до річки Обі в Західньому Сибіру, - проходить два головні шляхи – Дніпровський та Озівський. Загалом кажучи, Дніпровським шляхом пролітає птаство, що гніздиться приблизно на захід від напрямку: Архангельськ – Москва, Курськ – Харків – Дніпропетровське, а Озівським шляхом – на схід від цього напрямку. З обох цих шляхів складається так званий Чорноморський шлях. Між Дніпровським та Озівським шляхами звичайно є злучні шляхи, і певної межі проміж них визначити неможна.

Головний Дніпровський шлях іде долиною самої річки по її закрутах; з заходу чималий другорядний шлях вливається до Прип'яті, з правого боку – по Десні, Пслон, Ворсклою та Супою від півночі до Дніпра підходять шляхи третьорядні. Перетинаючи наз Дніпра навпоперек, вони йдуть на Інгулець і тут зійшовши др. Купи, прямують на південь понад цією річкою і приєднуються біля Херсону знову до Дніпровського шляху. Майже самостійний побічний шлях – це шлях від польських понад Прип'ятю багновищ на Житомир, звідти понад Бугом на Дніпровський лиман. Такий самий шлях іде понад Дністром, стріваючись із Дніпровським шляхом уже на морському узбережжі. Від Прип'яті перш до Житомира, а потім просто на південь, проходить (за Браунером) Басарабський шлях понад річкою Прутом, навпоперек Дунайської долини на Константинопіль та Босфор. З поміж шляхів третьої групи Дніпровського великого шляху слід згадати про шлях через «чаплі» («Асканія-Нова»), що йде від великого луку через Чаплі до Помор'я, на острів Джарилгач, а звідти на південно-західний берег Чорного моря до так званого Добружанського шляху.

Дніпровський шлях (не з'єднуючись з Добружанським), спочатку двома шляхами – через Чаплі та Херсон, а потім з'єднуючись з шляхом, що проходить у західній частині Криму з Сивашів (західно-кримських шлях), просто морем прямує до Константинополя і, з'єднавшись тут з Басарабським та Добружанським, виходить єдиним Балканським шляхом до Середземного моря.

Борзаківський Ол.

Степ і степ, один без краю...

Пролетарська правда, 1927. №219(1832). 25.09.1927. Шп.6;

У вагоні прямого сполучення Київ-Севастопіль невеличкий гурток нашої експедиції виглядає самотно серед хворих і відпочивальників, що поспішають до Криму.

Різні цілі, різні думки, різні й балачки... Вони про фунти, ліки, санаторії; ми про степові простори, птахів, звірів, гадів і комах.

Нетерпляче чекаємо того часу, коли можна буде вийти з поїзда й поринути в принадні незнані простори нашого приморського степу.

А поїзд тим часом швидко залишає за собою невеличку у смужку прикиївського полісся, пробігає лісостеп з його присадкуватими стіжками збіжжя й ожередами золотої соломи, з синюватими стрічками лісу на обрії й димарами цукроварень.

Ось промайнули величні домни й комини Дніпропетровського, і перед нами справжній степ. Він розкинувся – рівний – до обрії по обидва боки залізниці, і тільки шляхи, також рівні й широкі, позначаються стовпами куряви, де їдуть вози. Села трапляються зрідка, по крутих балках, де ще зеленіють дерева й виблискує вода.

Степ бідний на воду. Зате в степу ніщо не затримує буйних подихів вітру. І через те степові села завжди оточені цілою чередою кремезих лапятих вітряків.

Темної зоряної ночі наша експедиція залишила поїзд на невеличкій станції Ново-Олексіївці, щоб завтра ранком вирушити автом до Чепель (Асканії), найближчої мети нашої подорожі. Ми опинилися в справжнім степу, що простягся – «аж до моря берегів».

У дальших наших подорожах ми перерізали південну частину українського степу поперек – від кримської залізниці до Дніпра, від ст. Ново-Олексіївки до Кахівки.

Це той степ, що з давніх давен був тимчасовим притулком для кочівників – від печенігів до ногайських татарів, був великим битим шляхом – через Каспійські ворота – з Азії в Європу.

З давніх давен на цім степу точилися криваві бійки, лилася кров, тупотіли коні, стогнали бранці й бранки. Тепер згадкою про ті стародавні часи стоять по степу високі й округлі німі могили. В східній частині цього степу, де є виходи на поверхню ґрунту каменя – вапняка, на могилах стоять сутулі кам'яні баби. Верхи деяких могил розкопані: видно працювали вже й тут допитливі археологи.

А поруч із ними – нові, свіжі могили – сліди недавнього панування й лютування Денікинщини, Махнівщини, Врангелівщини, пам'ятки недавньої героїчної боротьби, криваві щаблі до нового життя...

Красу й принади цього степу оспівано в піснях і думках козачих. Про степ писали й пишуть давні й новітні письменники. Степ – постійне тло ранніх оповідань Винниченкових; чарівним пахощам «свшану-зілля» віддав данину замолоду й Микола Вороний. Чернявський теж захоплювався неосяжними просторами українських степів і грізними звуками степової бурі; Степовий втілив вірш Чернявського в могутню блискучу мелодію, яку часто переказує киянам соковитим басом співак Донець.

Ці думки, а також багато інших, роїлися в моїй голові вересневого холоднуватого росяного ранку, коли сильний асканійський авто, вщерть набитий людьми

й пакунками, швидко залишивши за собою невеличку Ново-Олексіївку, прорізав степові простори.

Ми – серед степу... Степ це передусім колосальні, з погляду горожанина, віддалення. Нігде в інших краях, так, як у степу, не відчувається потреба автотранспорту, щоб зробити тут життя, побут, працю культурнішими, інтенсивнішими. Мимоволі згадуються думки тов. Осинського про автомобілізацію нашої країни саме тут, у степу. Бо тільки швидкі сильні авта допоможуть як найшвидше розбуркати цей багатющий, але такий сонний нерухливий край.

Але авто в степу – ще велика новина, це останнє слово радянської культури. А на другому бігуні протистоїть автові звичайний засіб пересування в степу – «можара», величезний довгий, широкий і високий віз. Навантажений повно збіжжям чи соломом, він більше скидається на огрядний двохповерховий будинок, ніж на засіб комунікації й пересування. Авто й можара – це старе й нове в степу.

Правда, що в степу коні всюди добрі – расові, високі, в гарному тілі, вони аж виблискують на сонці своїми чистими, здебільшого гнідими боками. Добрий, гарно триманий молодняк теж зразу кидається в вічі. Степовик кохається в доброму коневі й дбайливо плакає його. Степ – це безперечно головний осередок для розвитку українського конярства. Таких коней, звичайних для степу, ні в поліссі, ні в лісостепу в селянському господарстві ви майже не побачите.

Але найкращий кінь – не конкурент автові. А особливо в степу, де шлях – це один рівний безконечний стіл, де авто без усяких перешкод і небезпеки йде найбільшою швидкістю. Авто в степу не знає на шляху кутів і поворотів: цілиною, незайманім степом він іде напростець у тім напрямку, який йому потрібний.

Заповідник Чаплі (кол. Асканія) прекрасно свідчать про ролі авта в степу. Чаплі на віддалі 70 верстов від залізничної станції, за 50 з лишком верстов від Кахівки (на Дніпрі). Це-ж 70 і 50 верстов від найближчого культурного осередку, від телеграфного й телефонного звязку з цілим світом. 70 верстов степу – руки опускаються, коли уявиш собі становище культурної людини в такому закинутому закуткові. Але заповідник завів цілий автомобільний парк, заповідник звязався телефоном з найближчими культурними осередками – і становище різко змінилося. Півтори – дві години автом і ви на залізниці; розмова телефоном чи передана телефоном телеграма в Харків, Москву, Київ – це вже задовольить і вибагливого. Залишилися ті-ж таки величезні віддалення, але ви їх не відчуваєте. І гордо поглядаєте з авта на можару, навіть запряжену добрими степовими кінями.

Треба сказати, що автомобіль і нові телефонні стовпи з дротом у безмежнім незайманім степу, на тлі могил, справляють враження анахронізму. Але-ж дайте нам якнайбільше таких анахронізмів...

Сонце вже зійшло й починає пригрівати. Ми серед степу. Що-ж то за степ, який він?

Жовті, погорілі посушливого літа трави, жовті рідкі стерні. Цього року в степу весна і літо були посушливі, і хліба, і сіна через те вродило мало.

На могилах, мов стовпці, не рухаючись, сидять і пильно дивляться в далечінь степові орли. Орли в степу вимирають, як вимерло майже все колись багате степове населення: байбаки, сугаки, олені, сайгаки, то-що. А в небі дрібні хижаки – луні, боривітри. Степові жайворонки перелякано зриваються при шляху. У віддалі гордо похочають табуни срібно-попелястих дрохв.

І тільки зрідка на обрії замаячить дві-три хаті, без зелени, без куців – це хутори.

Пригріло сонце й здивувало нас характерною степовою оманю – маревом. Раптом скирти сіна на обрії якось затремтіли, неначе піднеслися вгору, збільшилися... Між ними й нами заграла, понеслася в далечінь прозорими чистими хвилями вода, немов широка річка чи озеро. Так і потягло в ту принадну блакитну річку – обмитися, освіжити й розім'яти стомлене тіло.

Потім у Чаплях нам розповіли пригоду з довірливими екскурсантами. Находившись добре по гарячому степу й побачивши вперше мінливу блакить марева, вони, скинувши сорочки й роззувшись, побігли купатися. Добре пробігалися, але даремно. Взагалі в степу, ба навіть у Чаплях, викупатися так, як ми це розуміємо, річ неможлива. Бо степ –

Без озер, річок, без гаю,

Тільки з купами стогів...

А я важко в степу без води подорожньому! Нігде не сховаєшся від жахливої степової спеки. На шляху за кожним возом, а особливо за автотранспортом устають високі й густі хмари пилу, що сідає на вас міцним липким шаром, затрушує очі, забиває ніс, горло, легені. Коли ми приїхали до Чапель і поглянути одне на одного, то тільки плечима здвигали: замість живих людей, дуже один на одного не схожих, стояв один якийсь чорний, страшний багатоликий «сатана в бочці» з блискучими очима...

Зупинилися ми в селі Ново-Троїцькому. Тут більшість назв сел усе починається з «ново»; пересельці з любови до залишених рідних країв попривозили з собою назви сел своєї батьківщини, з додатком того «Ново»... І тепер ви натрапляєте на – Ново-Іванівку, Ново-Михайлівку, Ново-Троїцьке.

На майдані проти церкви, де ми зупинилися, швидко зібралася юрба людей, малих і дорослих. Після перших хвилин мовчання починаються запитання, балачки. Не дивно, що розмови швидко переходять на господарчі, найболючіші страви. У розмовах ведуть перед два пересельці: один – похмурий, песимістичної вдачі, з Сосницького повіту; другий – смуглявий, живий, веселий зпід Тарасці. Обидва нарікають на умови тутешнього рільництва.

– Земля тут, що й казати, дуже добра, дуже родюча. Як-що перепадають дощі, то хліба вродить такого, що там у нас на Україні й не чув. Але дощі тут не хотять перепадати...

– Отак – ходять хмари, ходять, здається, от-от випаде й дощ. А потім і розійдуться без пуття. От у мене цього року земля була в семи полях, але й на одному краплі дощу за всю весну не випало. Так хліб і погорів...

Але висновки з цього вони роблять не однакові:

Песимістичний соснівчанин розгубився й втрачає надію стати на ноги. Безнадійно крутить головою й скиглить:

– Здохнути треба як-найшвидше в цім степу!...

А енергійний дядько тарашанський уже митикує, вже рехтується пристосуватися до тутешніх умов:

– Землі тут «хватає»... Можна трохи й хліба сіяти, але, головне, треба переходити на вівчарство.

Старі пересельці вже залишили невдалі спроби запровадити в нових умовах привезені з батьківщини способи господарювання. Вони дістають від держави допомогу, дістають расових плідників і плекають дуже вигідну м'ясо-вовняну вівцю. На м'ясо й на вовну ціна добра – справа себе цілком виправдує.

І тарашанець, очевидно, добре обізнавшись з новою справою, цілком упевнено говорить:

– Байдуже!... Побідуємо ще рік, але перейдемо на вівчарство. Вівчарі тут живуть добре.

З його переконаних слів, з бадьорої посмішки ясно, що він справді незабаром стане в лави піонерів нового культурного вівчарства, що на таких, як він, – енергійних, упертих, завзятих, – наше степове вівчарство швидко ростиме й розвиватиметься.

Сумний вигляд має степове село на наша не звикле око. Хати з «калибу» – глиняного «кирпича»; глиняно-солом'яні стріхи, і тільки часами кидаються в вічі шахівниці різноколірової черепиці на дахах. Тут немає дерев'яного матеріалу, а приставляти здаляка – дуже дорого коштує. Через те й паркани тут з калибу, а коло хатів та повіток стосами, як цегла коло будівель, стоять «кирпичі» кізяка, майбутнього зимового палива.

А хто не спромігся на глиняний паркан та на запас кізяка на зиму, той просто загородився «кураєм», сухою рослиною, що зветься в нас «перекотиполе». Цим кураєвим парканом він взимку й палитиме. Кураю в степу теж «хватає», і степове село його цілком використовує.

Коло хатів подекуди ростуть дерева, але що то за дерева... Це виключно біла акація. На що вже вона невибаглива рослина, але й їй тут буває не з медом. Стовбурі й гілля покручені від посухи й зимової негоди, як кістляві руки в каліки, листя пожовкле. Видно, що росте дерево в великих муках, а посушливими роками, казали нам зовсім засихає.

Трапляються в садибах поодинокі садові дерева, здебільшого вишні. Переселець із півночі привіз з собою любов до «садка вишневого коло хати», але садок той тут важко виплекати. І ще одно характерне для садка в степовому селі: в кожному дворі

збудовано на літо кухню: піч, ба навіть плиту з комином. Неначе на дачах під Київом у Боярці, чи Ірпіні.

Стоять по селах наші знайомі – вітряки. Але й вони не такі в степу, як у нас. Бурхливих подихів степового вітру ніщо не спиняє, він не боїться затишку. І вітряки тут не такі високі, як у нас, і стоять не на буграх за селом, а часто серед села. Вітер і тут його добре крутить.

Мандруючи далі степом, побачили ми над шляхом щось незвичайне, неначе табір циганський.

Ба, ні. То зародок майбутнього нового селища, це нові пересельці тільки-но осідають на нових землях: побудували землянки й заходилися господарювати. Землянки низенькі, вбогі, з невеличкими вікнами, будовані на-швидку. Та байдуже – це на короткий час. Незабаром стануть на їх місці нові чепурні хати.

Пересельцям після лютої земельної тісноти правобережного лісостепу, голова паморочиться від безмежних степових просторів. Але свідомости вони ні на хвилину не втрачають, цупко беруться за нову землю, корінням вростають в неї. Коло землянок стоять новенькі машини, ходить худоба, невеличкі отари овець, бігає птиця. Привезені з далекої півночі навіть сторожі майбутніх скарбів – люті прелюті пси...

А на ниві гордовито й впевнено посувається трактор, підіймаючи плугом цілину, а за плугом рівно скородить борона. Нові пересельці добре знають, чого їм треба, а раз знають, то й дійдуть мети...

Привіт вам, найновіші колонізатори порожніх степових просторів, піонери нового господарства й нового життя на цих старих багатючих степових перелогах!...

Ось ми в суцільному великому масиві тирсового степу. Тирса, стара степова рослина, розвивається влітку й в-осени. Тепер вона то буйним степовим вітром виблискує проти сонця хвилями срібла й золота. Ніби якийсь недбалий господарник з Шовкотресту розкдав по степу величезні шматки своєї барвистої продукції, і вона вбирає в себе наші чужі здивовані очі. Тільки подекуди з тирсових хвиль виглядає кермек (солянки), рослина, що проростає на солонцях, де сіль виходить близько до поверхні землі.

Ми старанно сходили й допитливо вивчали степ південний, займаний і цілний, зарослий і голий. І ми знаємо його ознаки, його красу, його мешканців.

У степу літають і сидять могутні степові орли, в степу влаштовують свої церемонні, як у палаті лордів, засідання орли-могильники, в степу з-під ваших ніг несподівано зриваються цілі табуни швидких степових зайців. У тирсовім степу вони вибивають цілі стежки, зовсім як люди, щоб не заросуватися, йдучи тирсою. Степом навколо заповідника обережно ходять хитрі лиси і з заздрістю поглядають на принадні парки, де така сила смачного птаства. Поглядають, але наблизитися бояться, знаючи загрозу вогненного оліва з рушниць пильної охорони. Після байбака, що вимер у степу, як спомин, залишилися тільки невеличкі бугри розкопаної землі – байбаковини. Вивчаючи степ, ви часто на них натра-

пите. А поблизу заповідника часто зпід невеликого кущика з грохотом вилетить яскраво пофарбований фазан, злякає вас і потягне низом довгохвостим характерним силуетом. Багато цікавого дає дослідникові цей чарівний дикий цілинний степ, цікавого і нового.

Але дивіться добре під ноги, мандруючи степом, щоб не наступити на гадюку. Вона ліниво гріється на сонці, але раптом укусить, коли її потривожите. Гадюк у степу сила-силенна. Від гадючого яду людина довго й тяжко хворіє, часами спігне, часами її розбиває параліч.

Худоба-ж, особливо дрібна, – вівці, – розпухає й гине.

А навколо миготять, виблискують марева, плескаються в сонячній промінні його чарівні незнані хвилі. Здається, що опинився на якомусь зачарованому острові й не виберешся з нього.

Але авто не знає чарів. Із свистом рве він повітря, здійсмає під нами й за нами хмари куряви, залишає позаду Дорнбург, одну з економій державного заповідника, де буде скупчено зернову продукцію господарства, і простує до самого заповідника.

Он у далечині серед голого степу розкривається привітна зелень садків і парків, майорить вежа водогону, біліють чисті чепурні будівлі. Поминувши декілька можар ми вїжджаємо в Чаплі - Асканію.

Заповідник лежить у центрі південного українського степу. Асканію можна зрозуміти тільки на тлі цього величезного степового простору, та й цей простір зрозумієш, тільки обізнавшись з заповідником.

Але Чаплі – це таке визначне не тільки в межах України й Союзу, але й цілого світу, що про них треба говорити докладно й окремо.

Борзаківський Ол.

У «Чаплях»

Пролетарська правда, 1927. №228(1841). 6.10.1927. – Шп.6.

(Державний заповідник ім. Х. Г. Раковського кол. «Асканія Нова»).

«На європейця Асканія Нова справляє не менше вражіння, як подорож за океан, у другу частину світу».

Проф. Гекк, директор Берлінського зоосаду.

Після двохгодинної невпинної їзди автом, коли очі ваші стомилися від безмежних степових просторів, коли вас обвіяли теплі ласкаві хвилі суховія й щедро вкрив масний степовий пил, – в далечині, верстов за 10 – 15, з'являється Асканія.

Той, хто вперше їде до заповідника й нетерпляче чекає його побачити, розчарується: – Якийсь невеличкий лісок на обрії... і більше нічого... Замість тих див і чудес, про які чув і читав...

Лісок збільшується. Вже здалеку видно, що навколо цього зеленого острова швидким пульсом (швидким, як на степовий темп!) б'є життя.

Метушаться, працюють люди, видно великі отари овець, худобу. Навіть флегматичні степові можари рухаються швидше, як звичайно.

Серед зелени стремить висока кругла вежа заповідникового водогону з парапетом і тонкою стрункою щоглою. З парапету вдень і вночі пильно оглядає степ вартовий – чи не промайне, бува, десь смужка диму, чи не спалахне полум'я – ознака страшного ворога – степової пожежі.

А з вершечку щогли вночі привітно світить далеко в степ електричний лихтар, який тут з пошаною звать «маяком».

Ліворуч, – лікарня й кірха, перетворена на кіно, вітряк, цегельня... Праворуч – чемні чистенькі будиночки, яких багато було по старих великих маєтках. За будинками – дерева.

Ще один крутий поворот – і авто зупиняється на широкій довгій вулиці з будинками обабіч. Всі вони на один лад: білі, чисті, високі, з характерними крутими черепичними дахами. І повз них рядами – та-ж таки біла акація, жовтолиста, зачувріла.

– Так, так. Я вже справді не раз бачив усе це: і в старих маєтках, і недавно – по радгоспах.

Але киньте ваші безпідставні сумніви й упередження, скептичні мандрівники з далекого міста!

Киньте, бо ви ще нічого не бачили, нічого не знаєте!

Щира культурна гостинність і зразковий порядок вражають в Асканії з першого-ж кроку. Від пристойних світлих чистих кімнат екскурсійного дому, де, ввесь час міняючись, товчуться різні люди з різних закутків Союзу, починається це вражіння – і не залишає вас до кінця.

Професори й студенти, дослідники й школярі, художники й репортери, – всі знаходять у заповіднику не тільки силу силенну нових вражінь, не тільки матеріали для наукової роботи, а ще й сприятливі умови, щоб жити, обдивлятися, вивчати й працювати. Що-дня привозить автобус з вокзалу нових відвідувачів і відвозить старих; щодня тачанки й можари, вщерть навантажені екскурсантами, виїздять у степ на досліді. І скільки захоплених розмов, скільки блискучих здивованих очей, ба навіть ахів і охів чути в гуртках експансивної молоді...

Свої культурно-просвітні завдання заповідник виконує добре. І в цьому його велика заслуга.

Ми не екскурсанти, і через те в нас немає жодного плану, жодної системи. Кожний робить що хоче, йде куди хоче... Цілковита воля... Здається, це єдиний випадок, коли не жалкуєш за планом і системою.

Ходімо в зоопарк – тихо, поволі, без розмов, без галасу. Тоді ми побачимо його в усій красі.

Чепурно прибрані алеї густого парку плутаним лабіринтом ведуть до ставка. Поміж алеями – канава з чистою прозорою асканійською водою. А по канавах гуртками плавають спокійні нелякані качки; не хатні качки, а звичайнісінькі крижні. Це, здебільшого, як і ми, тимчасові мешканці заповідника, невірні екскурсанти великої подорожі з півночі на південь. Ставки заповідника для них – тільки станція, тимчасовий відпочинок. Але тут їх ніхто не турбує, і поживши в заповіднику деякий час, вони скидаються скоріше на звичайних хатніх качок десь у селі на ставку, ніж на дику обережну птицю.

Над вечір по алеях спокійно й поважно, мандрують зайці, теж звичайні, дикі. Он охайний заєць чи зайчиха посеред алеї старанно робить свій вечірній туалет. Вони зйдуть з дороги перед вами, щоб зараз же після вас знову вийти на алею й далі чистити лапою за вухом чи розчісувати вуса.

Густе мережево паркового листя прорізає сонячний промінь. Він потрапляє в найзатишніші закутки. Під соняшним промінням найвибагливішими комбінаціями барвистих кольорів виблискують екзотичні фазани різних видів, а серед них найкращі – сріблясті й золотисті.

Дика коза тихо переходить вашу стежку, здалеку якимсь дияволом бородатим перстрибне через алею тур і зникне, як мара, в кущах... І в той же час на гиллі, в листі метушиться й щебече незліченне різноманітне дрібне птаство.

Подібного вражіння не дає жоден зоологічний сад.

Бо навіть у найкращому з них тварина – в'язень, а тут усі вони вільні громадяни: геть і ті, що живуть у вольєрах, почувають себе вільно. Навіть жартуючи, ніхто не лякає в заповіднику ні звіря, ні птиці, і дика тварина тут, – ба, на жаль, тільки тут, – чує в людині друга. І цим насамперед цілком паралізується мисливська жадоба стріляти, бо втрачається основний живчик кожного полювання – труднощі добути дичину. Не піднялася-б рука стріляти там, де навіть полохливий заєць дивиться на вас по-приятельському, з довірям.

Але часами в зоопарку чути поодинокі постріли. Почувши постріл, шепчуть «вічну пам'ять» хижаків, що спробував тут поживитися. Такий сміливий ласун неодмінно натрапить на зіркового доглядача Енгеля, що завжди ходить понад ставком з люлькою в зубах. Енгель має понад 60 років, гостре око й тверду руку: його стара латана рушниця не знає промаху.

Вся краса зоопарку виявляється тільки тоді, коли перед вами розкривається ставок з його островами й берегами, збудованими так чудово й різноманітно, що кожна птиця знайде тут місце для гнізда й для відпочинку по своїй вдачі.

А птиці тут сила, і звідкіля тільки не зібрано її на ставок. Біло-рожеві фламінго на високих тонких ногах поволі ходять по міліні й длубають дзьобами в воді й болоті; часами вони розкривають крила й на тлі зеленого парку полум'ям горять їхні рожеві груди. Лебеді, гуси різних кольорів і видів від південних до північних; качки, норці, лиски, курочки. Все це величезне пташине суспільство живе своїм надзвичайно цікавим життям: плодиться, росте, живиться й бореться за свою частку місця під сонцем.

Це вільне життя, що його ніхто не порушує, дає величезний новий, невиданий досі матеріал для дослідника спостерігача. А звичайна людина, озброївшись біноклем, може годинами з захопленням вдивлятися в побут цього інтернаціонального суспільства, де поруч з громадянами європейської частини СРСР живуть численні представники Південної Америки, Азії, Африки, Канади.

І зразу-ж після перших хаотичних вражень око й вухо виділяє найбарвистіших і голосистих: різнокольорових нільських гусей, білощоких гусарок і жовтих огарів з ніжними й голосними криками, як звук ріжка.

Зоопарк – це пташине царство. Тут сотні птиці розкошують, плавають, літають, сваряться й в кумедних позах сплять на воді й по берегах.

Ось група струнких степових журавлів, завжди спокійних, поміркованих, чогось стривожилася, схвильовано поглядає вгору. В чім річ?

Ага, все зрозуміло... Он, високо, в безхмарному синьому небі, ключем простягся «чорний шнур» журавлиний:

– «Чуєш: кру, кру, кру»...

Це сумне «кру» ледве чутно з височини, але воно, очевидно, хвилює степових мандрівників: вони довго ще поглядають у слід ключеві, хоч його не вино вже й не чути.

Ця хвилина журби й суму швидко тоне в живому гамірі заклопотаного птаства. Життя кипить...

Місячної ночі втихає на ставку: спить птаство. Одні невгамовні огарі трублять інколи – дзвінко й мелодійно. Але тепер, в-осени, цей тихий сон часто порушують табуни перелітної птиці, що з шумом, свистом і криком сідають тут на відпочинок. Здіймається галас, метушня, вереск на довгих півгодини. А потім знову тиша. Далекі подорожні знайшли собі притулок, відпочинок, а завтра ранком знайдуть і харчі. Птахів тут добре годують...

Уночі, коли все втихомирюється в Асканії, нічну тишу порушує тільки стук моторів, що дають заповідникові світло й воду.

Що й казати... Приємно довгого осіннього вечора, коли в степу вітри свищать, сидіти в теплій хаті коло електричної лампи за якоюсь культурною роботою. Електрика тепер – вже невід'ємна частина всіх наших культурних осередків, всього культурного життя.

Але далеко більше важить для заповідника – вода. Без води загинув би і тваринний і рослинний світ Асканії. Із артезійських колодязів смоками подається для потреб

Асканії приблизно 40 міл. відер води на рік, і тільки десяту частину цього віддають на потреби суто господарчі; решта йде на зрошування садів, парків, ставків.

Через те то вся система водогону і зокрема водогонна вежа правдиво визнається за «серце» заповідника. Коли це серце в посуху 1921 року перестало було на короткий час битися, то це завдало заповідникові більше шкоди, ніж усі жахливі пертурбації за громадянської війни. Тепер воно пульсує цілком нормально.

Від ставка сходимо на вишку, і перед нами нові чуда Асканії. В прекрасній дротяній загороді площею коло 100 дес. кільки десятків різноманітних копитних тварин: лам, маралів, оленів, гну, ланів, антилоп. І вся ця рогата й безрога компанія ходить здебільшого родинами з маленькими дітьми, ходить, як на волі, пасеться, годується коло жолобів, п'є воду з спеціально влаштованого озера, лежить і стоїть оригінальними мальовничими групами.

А ще далі, вже зовсім у відкритім степу, без жодних загорож, пасуться зебри, яки, олені. Зовсім, як звичайна худоба. А окремо, разом з худобою, з сірими круторогими українськими волами й коровами, нечисленними нащадками старих чумацьких, — ходять великі темні, неначе мітичні постаті — зубри, бізони і гібриди зебрів, бузонів і рогатої худоби.

На що дивитися, чому віддати увагу? Чи масивним, неначе з якогось чорного мармуру висіченим зубрам і бізонам, чи смушастим рухлявим зебрам... А он бородатий гну на чолі цілого табунця зустрівся коло жолоба з струсевим виводком. І старий гну, і старий струсь виявляють серйозні войовничі наміри. Але струсь перший кидається на гну, гонить його в степ, а за ним утікає і ввесь табунець. І маленькі незграбні струсята живляться з жолоба після такої блискучої батькової перемоги.

І птиці й ссавці в заповіднику дають силу нових цікавих матеріалів наукового й практичного характеру.

Деякі тварини, перевезені в Асканію з інших країн, у нових для них умовах можуть тільки жити, але не розмножуються. Фламініг прекрасно живуть в Асканії, але не виявляють жодного наміру вити гнізда.

Інші виявляють інстинкт розмноження, кладуть яйця, але дуже погано їх насиджують. Серед цих треба згадати насамперед африканських струсів. Без втручання людини, без інкубатора, без пильного догляду вони не дали-б приплоду в Асканії.

Але є багато таких, які живуть і плодяться в таврійському степу, як і в себе десь на далекій батьківщині: олені, антилопи — канна, зубри, вівці — муфлони.

Проблема акліматизації не вичерпується тільки-но розмноженням. Поруч з цим стоїть питання — з одного боку — про строки розмноження, а з другого — про пристосування організму чужої тварини до змін кліматичних. З цього погляду досвід заповідника багатий на надзвичайно цікаві факти. Деякі ссавці й птиці з Південної півкулі землі, де літо буває тоді, коли в нас — зима, весна — коли в нас осінь, — дотримуються умов своєї

батьківщини. Ему – австралійський струсь – кладе яйця в Асканії зимою; африканський оленебик саме на сувору зиму нашу у скидає свою зимову вовну й залишається в літньому вбранні. Ці звички виявляють і ті екземпляри, що народилися вже в заповіднику.

З другого боку, білохвостий гну, що ніколи не знав холоду на батьківщині, одягає в нас на зиму теплу вовну й тим захищає себе від морозу. Південно-американські струсі – нанду – цілком пристосувалися до наших умов, кладуть яйця на весні й плодяться дуже добре.

Величезної ваги набирають в Асканії досвіди з гібридизацією. Були спроби – і досить вдалі – добувати нащадків від зебри й коня, від дикого коня Пржевальського і звичайних коней. Нащадки були дуже цінні, як робоча худоба, силою й витривалістю, але всі загинули в руках білих за громадянської війни.

Сприятливі наслідки дало парування звичайних овець з дикими муфлонидами; теж саме й з різними видами оленів.

Але особливого значення набуває парування зубів і бізонів між собою і з сірою українською худобою. Асканія має в цім напрямі багатий матеріал, і Асканія одна могла-б, на думку деяких фахівців, відродити чистий вид зубра, якого 1923 року на ввесь СРСР було тільки 6 екземплярів, і з них 3 в заповіднику, а 3 в Ленінграді.

Треба було-б окремо і багато говорити про цілинний степ заповідника. 800 десятин цілинного, ніколи незайманого, неораного степу, це така величезна цінність, що переважає навіть зоопарк.

Відомий дослідник українських степів, а зокрема заповідного степу в Асканії, проф. Пачоський каже, що все в заповіднику можна руками людськими відродити й відбудувати, за винятком цілинного степу, який всіляко треба зберігати.

Коли шириться розорювання вільних земель, коли навіть незаймані досі простори йдуть під плуг і косу, вага цілинного степу збільшується, збільшується й тяжіння до нього наукових дослідників, хоч про асканійський цілинний степ написано вже цілі томи спеціальних праць.

Але сама можливість вивчити рослинне життя там, де на ньому зовсім не відбивається вплив людський, і далі принадна. І далі йде вивчення цілинного степу.

Не можна в короткім газетнім нарисі висвітлити ті величезні перспективи для наукової й суто практичної господарчої роботи, які відкриває заповідник з його степом і багатющим живим матеріалом. Проте треба сказати, що тепер наукова робота в заповіднику не стоїть на належній височині. Через незалежні від наукових робітників причини, вона й досі ще тільки незначний додаток до тієї господарчої роботи, яка в Асканії переводиться. Наукові робітники заповідника й досі не мають належних для роботи коштів. А на думку нашого законодавства, основне завдання заповідника саме й є науково-дослідна робота.

Господарство заповідника розгортається. Зокрема широкого розміру набирає культурне тонкорунне вівчарство. Величезні багатства державні в тих великих отарах мериносів, що ходять косяками в степу під охороною чабанів та величезних лютих псів чабанських.

Кільки день перебування в заповіднику дало багатющий матеріал нашій експедиції. І керівник її, і всі учасники почували, що завдання виконали. А ще більше вражінь, прекрасних незвичайних вражінь залишив у нас цей оригінальний закуток, ця оаза серед степів таврійських, оаза з блискучим майбутнім.

Ця оаза має вже столітню історію.

Микола перший 1828 року дуже охоче подарував герцогові Ангальт-Кетенському понад 40.000 десятин землі для розвитку вівчарства. Але не пощастило чогось німецькому герцогові з вівцями в степах Таврійських. І з 1856 року Асканія переходить в руки багатого німця Файна, про якого ходять анекдоти, що в нього було більше собак коло табунів овечих, ніж в інших вівчарів – овець.

Через одруження Файни збільшили своє прізвище й стали Фальц-Файнами, хоч селяни так і не визнали цих комбінацій з прізвищем і зуть Фальц-Файна – Файном.

Останній Фальц-Файн і був фундатором заповідника. Людина з вищою природничою освітою, він захопився ідеями акліматизації й витрачав багато коштів на цю справу. В архіві збереглися матеріали, що свідчать про величезну роботу, яку він провадив, щоб налагодити справу на зразок кращих закордонних зоопарків. Та й без архіву видно, що Фальц-Файн робив усе не аби-як, що це, безперечно, була людина талановита.

Чаплі притягають до себе силу-силенну наукових дослідників і митців різних галузів. Увечері, в столовці, серед робітників заповідника, ви зустрінете й відомого московського зоолога проф. Завадовського, і експедицію Українського Наркомзему, і дослідників УАН, і визначного художника анімаліста¹ Ватагіна, який дасть незабаром чудовий альбом птахів і тварин асканійських, цілу зграю фото-репортерів різних московських газет.

Про Асканію багато писано, багато говорено, але залишається ще багато сказати. Досить було-б висвітлити хоча-б героїчну історію боротьби за заповідник за громадянської війни.

Але всього не перекажеш.

Хочеться тільки додати: більше уваги заповідникові, особливо його науковій частині. Вона мусить використати ті, майже безмежні, можливості, які є в Чаплях для української науки й для сільського господарства.

У полудень степовий пекучий, коли на небі ні хмаринки, вирушали ми степом до Дніпра, до Кахівки.

Прекрасний «Пирс» в руках у досвідченого тов. Тарасова не їхав, а летів рівним степовим шляхом, оточений курявою, маревами, простуючи на північний захід.

¹ Художник, що малює тварин.

У цей бік степу села вже чепурніші, вже є важкі чорні смуги нової свіжої ріллі. По селах молотьба, в степу орють і готуються до сівби, чекають першого дощу.

Хочеться неодмінно простежити той переходовий момент, коли кінчиться степ і почнеться пойма Дніпрова.

От раптом, нічого не помічаючи оком, ви відчули, як авто пішов з степової рівнини вниз, на схил. Ще трохи, і перед вами село, в якому більше вже зелени – садків, кущів, – куди розкішніших, ніж ті, що позаду.

Ще й ще степовий ландшафт; ще й ще дуриє вас марево й вкриває степовий пил.

А ось перед вами низина й буйна зелень: дерева, кущі, хвилі високого очерету. Це плавні Дніпрові на тім боці. А внизу синя, чиста, вже справді водяна смуга – Дніпро, Кахівка.

Після недовгої перерви ми знову коло старого Дніпра. Стел дуриє нас оманю марев, палив пекучим сонцем, овівав вітром, притрушував пилом.

І ми з дитячою радістю простуємо до Дніпра – впірнути в його чисті води – від пилу, спеки й втоми.

Степ залишився позаду. Перед нами новий шлях – Дніпро, лимани, море.

Гребень Л.

Зоотехническая опытная и племенная станция

Приложение к газете «Украинский Экономист», 1927.

№254 (1157). 7.11.1927. Шп.4.

Во всем Союзе ни одно опытное зоотехническое учреждение не имеет для своей научно-исследовательской работы такого разнообразия материалов, как зоотехническая станция в госзаповеднике.

За 3 года своего существования станция стала широко известной по всему Союзу, как центр овцеводческой научной мысли.

Вся работа станции ведется в 2-х направлениях: опытным и племенном.

Опытная работа направлена главным образом к выработке методов и способов ухода, воспитания и кормления с.-х. животных на степном юге.

Станция в проведенных работах уже выяснила наиболее выгодные в экономическом отношении рационы при воспитании свиней, овец и крупного рогатого скота.

В деле восстановления тонкорунного овцеводства станция разработала методы скрещивания грубошерстных овец с целью получения шерсти, пригодных для промышленности.

Станция выяснила вопросы наследственной передачи качеств шерсти, окраски и мясных форма разными породами животных, главным образом, – овец.

Работа эта указывает как пути улучшения крестьянского мелкого овцеводства, так и пути ведения крупных промышленных овцеводств.

Наряду с опытно исследовательской работой с животными, лаборатория зоотехнической станции за 2 года провела ряд крупных исследований качеств не изученных еще шерстей и продуктов животноводства, получаемых на станции.

Племенная работа охватила за 3 года существования станции все обширное животноводство госзаповедника.

Созданные племенные стада овец являются лучшими стадами на Украине, а по тонкорунным породам – лучшими во всем Союзе.

Племенной материал по этим породам получил широкое распространение.

Стадо свиней крупной белой английской породы в госзаповеднике, созданное лишь 2 года тому назад, своим племенным молодняком уже заметно улучшило крестьянское свиноводство степной Украины и ближайших соседей – Крыма и Молдавии.

Серый украинский скот, разводимый в Аскании, является национальной гордостью Украины.

Рабочий вол этой породы по выносливости не знает себе соперников на степном Юге Украины.

Племенная работа по красному немецкому скоту дает уже осязательные результаты.

Л.Гребень.

Десятова-Шостенко Н.

Дещо про охорону природи на заході (Німеччина і Америка) (фрагмент)

Вісник природознавства, 1927. В. С.184.

...Державна Комісія скликає що-року конференції, присвячені почасти організаційним питанням, почасти – науковим доповідям. Зокрема, цікавий є для нас звіт про засідання, присвячене доповіді Ф. Е. Фальц-Фейна, колишнього власника «Асканії Нова» (тепер – Державний Заповідник «Чаплі» ім. Х. Раковського). Засідання відбулося в Лютому 1919 року. Проф. Конвенц ознайомив зібрання з великим списком праць, присвячених «Асканії-Новій», при чому деякі з них, видані німецькою мовою, нам досі ще не відомі. Сам же Фальц-Фейн подав у своїй доповіді історію організації заповідного участка та Зоопарка в «Асканії-Новій»; деякі деталі його повідомлення про наукову роботу в «Асканії» для нас, теперішніх співробітників «Асканії», становлять безперечно великий інтерес...

Дубровський В.

Українська наука в УСРР.

(Докінчення; фрагмент)

Діло, 1927. №281 (15.12.1927). Шп. 2.

...УШ. Охорона памяток культури й природи.

Справа охорони памяток культури й природи одержала міцну підтримку в постанові ВУЦВК й РНК УСРР 1926 р. «Про памятки культури й природи». Інспектура по охороні памяток нині взяла на облік понад 200 памяток. В Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, працюють краєві комісії по охороні памяток, в деяких округах окружні. Організовано вже державними заповідниками: кол. «Асканія Нова» (степовий заповідник всесоюзного значіння), могила Т. Г. Шевченка (історико-культур. заповідник), Київо-Печерська Лавра (істор. культур.), Ольвія (теж), Бердичівський Кармелітанський монастир. Намічено низку нових памятників перетворити в заповідники, серед яких такі видатні, як Камянецька фортеця, будинок, де народився М. В. Гоголь, Чернігівські церкви XI–XII століття, то-що...

Иванов М. Ф.

Несколько слов от заведующего станцией

Бюллетень Зоотехнической Опытной и племенной станции
в Госзаповеднике «Чапли» (б. Аскания-Нова), 1927. № 2. С. 1.

Выпуская второй номер Бюллетеня нашей станции, мы, сотрудники станции, должны отметить, что расширить и углубить работу на станции за последний год нам удалось исключительно только благодаря благожелательному и внимательному отношению к нашей работе директора Госзаповедника М. Н. Колодько, который всячески шел навстречу станции и оказывал ей посильную материальную поддержку из хозяйственных средств.

Большую помощь станции оказывал также заместитель директора Д. И. Ямковой, который охотно выполнял все наши просьбы и удовлетворял многогранные наши нужды в отношении животных, кормов, рабочих рук и проч.

Этим двум лицам я считаю долгом принести от станции нашу искреннюю благодарность за поддержку нашей работы.

Недостаточный штат работников на станции при том масштабе работ, который развернулся в последнее время, крайне тяжело ложится на моих помощников: Л. К. Гребня и П. П. Белехова, так как им приходится на своих плечах выносить всю тяжесть черновой работы, уделяя ей огромную часть времени и ведя одновременно еще большую работу на курсах по овцеводству.

Только большая самоотверженность и любовь к делу побуждают их нести на своих плечах столь большую и тяжелую работу.

Надеясь, что в ближайшее время удастся пополнить количество работников на станции и тем облегчить работу существующего персонала, я считаю своим долгом выразить глубокую благодарность за самоотверженный труд Л. К. Гребню и П. П. Белехову, несущим на себе всю тяжесть работ по станции.

Считаю также своим долгом принести искреннюю благодарность Междуведомственной комиссии по овцеводству при Наркомземе РСФСР., давшую опытной станции в Аскании Нова в 1926 году шесть тысяч пятьсот рублей на ее нужды и тем помогшей станции оборудовать лабораторию и издать настоящий выпуск Бюллетеня в той части, которая охватывает работы по овцеводству.

Заведующий опытной и племенной станцией проф. М. Ф. Иванов.
25 января 1927 г.

Клеопов Ю. Д.

Хомутовський степ (Маріупільська округа) (фрагмент)

Охорона пам'яток природи на Україні. Збірник 1., 1927. С.48.

...Хомутовську цілину в цій схемі треба зарахувати до південного варіанту зони *Stipa Lessingiana*. Очевидно, цей варіант поширений і на правобережну Україну, на жаль Й. К. Пачоський, коли працював на Херсонщині, не відрізняв *Stipa Tirsia* від *S. stenophylla*... Та хоч якби там було всі ці питання класифікації, морфології та екології степів можна розв'язати лише під умовою, коли самий об'єкт вивчення – степові цілини залишаться нерозораний. Ми можемо з гордістю казати про степовий заповідник ім. Раковського (Асканія Нова), але ми повинні пам'ятати, що він лежить у районі сухих степів, у зоні-ж барвистих типчинно-ковилолових степів (південного варіанту) заповідників немає. Хомутовська цілина, поставлена під охорону, збереже цей тип рослинності для низки наукових поколінь.

Клепинин Н.

Аскания-Нова и наука

Приложение к газете «Украинский Экономист», 1927.

№254 (1157). 7.11.1927. Шп.4.

В тяжелые годы гражданской войны научная мысль не забывает Асканию. То из Москвы, то из Крыма приезжают ученые, чтобы помочь ей сохранить ее научные ценности.

Тотчас за последними боями в Крыму проф. А.Я. Яната собирает там комиссию из специалистов. Которая в нескольких заседаниях намечает план дальнейшего ведения работ Аскании. Несколько позже в Киеве природники Украины указывают на всю «неоценимость» Аскании и необходимость превращения ее целиком в заповедник. Все научные организации указывают, что Аскания-Нова должна быть прежде всего научно-опытным учреждением. Декреты Совнаркома УССР по существу говорят от том же: «Заповедник имеет своей задачей (постановление Совнаркома УССР от 19 мая 1927 года): а) сохранить и всесторонне изучать целинную южную степь, ее природу и производственные силы сельского хозяйства наиболее засушливой части Украины; б) сохранять, изучать и акклиматизировать в условиях южной степи животных и растения степной полосы и особенно те, которые имеют или могут иметь народно-хозяйственное и вообще практическое значение».

Что так единогласно говорилось об изучении целины Аскании и населяющего его мира – это понятно. Но почему же так дружно высказались за то, что именно в Аскании должна вестись экспериментально-биологическая работа? Причина кроется в том исключительном и разнообразном материале, который сосредоточен в «Зоопарке».

Наусные работы Аскании в последние годы являются продолжением ранее начатых работ. Сейчас составлены карты, собран большой гербарный материал (он был сожжен во время войны), начаты работы по вопросам влияния выпаса на растительность степи. Собрано много зоологического и в частности. Энтомологического материала. По части научно-прикладной зоотехнической станцией ведется большая работа по овцеводству; начала с 1925 года работать фито-техническая станция, обогатился зоопарк ценными зданиями и животными. Поле для работ в Аскании расширяется.

Но в Аскании имеются и теневые стороны, отражающиеся на успешности работ всех научных отделов, и замалчивать их нельзя. Развитие научной части слишком зависело от хозяйства, т.е. от урожая или неурожая того или иного года, от доходности хозяйства. Поставить правильно все отделы научной части, развивать работы так, как этого хочется всем научным работникам Аскании, и даже провести уже принятую на известный год программу – можно только тогда, если научная часть будет иметь твердый бюджет. Во-вторых, должны быть строго урегулированы от-

ношення между научними відділами і станціями прикладного характеру, между цими останніми і господарством і т.д.

Асканія – это очень большой ценности алмаз. Для того, чтобы он стал бриллиантом, нужна еще большая работа и соответствующие намечающейся работе средства.

Проф. Н.Клепинин.

Клоков М.

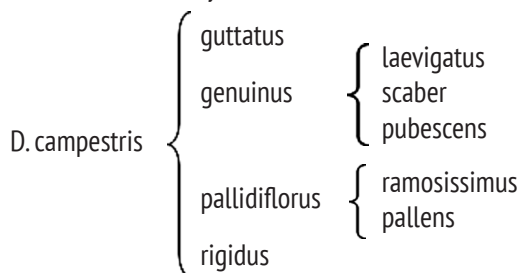
***Dianthus campestris* М. В. та близькі до нього види на Україні**

Наукові Записки по біології

(за редакцією проф. Білоусова та М. Котова), 1927. С. 7-18.

Шмальгаузен¹ дає для *Dianthus campestris* дуже складну систему поділень, а саме – поділяє її на 4 підвиди: α) *guttatus* (*D. guttatus* М. В.), β) *genuinus*, γ) *pallidiflorus* (*D. pallidiflorus* Ser.) и δ) *rigidus* (*D. rigidus* М. В.). Підвид *genuinus* поділяється далі на а) *laevigatus*, б) *scaber* і с) *pubescens*. Остання форма оттожнюється з *D. hypanicus* Andrз. Підвид *pallidiflorus* поділено на а) *ramosissimus* та б) *pallens*. Перша з цих двох форм синонімується з *D. ramosissimus* Poir., а друга – з *D. pallens* М. В. Підвиди *guttatus* і *rigidus* залишено без дальшого поділення.

Схематично це поділення виду можна позначити так:

З цих форм *Dianthus rigidus* М. В. завжди вважається тепер за окремий вид. *D. pallidiflorus* Ser. описано окремим видом у Boissier (Fl. or.) і у Крилова («Флора Алтая и Томской г.»). *D. guttatus* М. В. відновлюється, як відмінний від *D. campestris* М. В. вид, у Пачоського та Преображенського. *D. hypanicus* Andrз., що його наведено синонімом до форми *scaber*, І. К. Пачоський описує знов, констатує расову відокремленість цього забутого виду від *D. campestris*.

¹ Шмальгаузен. Флора Средней и Южной России. I, 126-127

D. pallens M. B. і *D. ramosissimus* Pall.¹⁾ залишаються поки-що не досить відомі. *D. pallens*, як пише сам її автор, найближче стоїть до *D. polymorphus* M. B. і т. ч. з *D. campestris* M. B. нічого спільного не має, відрізняючись одразу довгими піхвами (опис у Ледебурі, «Fl. rossica» sub. *D. pallidiflorus* Ser.). *D. ramosissimus* ніде не було описано докладно, і цю назву треба розглядати, як *nomen nudum* без певного змісту.

D. campestris M. B., в розумінні самого Біберштейна, ототожнюється, таким чином, зі Шмальгаузенівським підвидом *genuinus*. Що до форм *genuinus*, то вони описані дуже не-певно і їх важко відрізнити одну від одної. Г. Ширяєв у (G. Shirjajev et E. Laverenko) «Харківській Флорі» (litt.) відкинув Шмальгаузенівські поділення *D. campestris* M. B., поділивши цей вид (в розумінні M. B.) по. новому на дві раси: *steppaceus* Shir. та *arenarius* Shir. Останні спостереження показали присутність на південному сході України та Росії ще, принаймні, двох близьких до *D. campestris* M. B. видів, що тут описуються, як нові.

D. campestris та інші ці види складають укупі досить природну групу (series). Подаємо її характеристику та ключа для розрізнення родів, що ввійдуть до її складу.

DIANTHI CAMPESTRES: perennes vel subsuffruticosi, saepe surculosi. Caules floriferi 10–50 cm. alt, teretes, foliiscum brevissime pubescentes sel glabrescentves, plus minusve ramosi. Rami omnes floriferi vel multi steriles (*D. hypanicus* Andr.) Folia vaginis brevibus, linearia vel anguste linearia et setacea, non plus quam ad 5 mm. lat, f. suprema ad flores saepe aproximata. Flores in cymis multifloris, solitaires vel 2-3 = ni. Bracteae 4-6 (8), ellipticae vel lanceolato-ellipticae, late membranaceo-marginatae, aristatae vel rarius solum acuminatae, calyce 2-3-4 (6) = plo breviores, rarius calycem aequales. Calyx (11) 13-17 mm. long et 2-3,5 mm. lat., viridis vel pallido-viridis. Corolla 10-20 mm. lata, rubra, purpurea, rosea pallido-rosea, albida (flavescendo-alba) et alba. Lamina maculata vel concolor, barbulata.

CLAVIS DICHOTOMICUM SPECIERUM

(Provisorum)

1. Calyx 11-14 mm. long., 2-2,5 mm. lat. Corolla parva 10-15 mm. diam	2
+ Calyx 15-17 mm. long., 2,5-3,5 mm. lat. Corolla 15-20 mm. diam	4
2. Planta basi suffruticosa. Caules ad 25 cm, alt. Bracteae acuminatae – <i>D. rigidus</i> M. B.	
+ Pl. non suffruticosae. Caules ad 45 cm. alt. Bracteae aristatae	3
3. Flores omnes solitaires. Corolla albida – <i>D. pallidiflorus</i> s.str	
+ Fl. plures 2 3 = ni. Corolla rosea. – <i>D. meoticus</i> m.	
4 (1) Folia setacea ad 1 mm. lata. – <i>D. carbonatus</i> m.	
+ Folia linearia 2-5 mm. lata	5
5. Bracteae omnes vel plures, calycem aequilongae. – <i>D. guttatus</i> M.B.	
+ Bracteae calyce 2-6 = plo breviores	6

1 За Ледебуром (Fl. ross. I, 279) *D. ramosissimus* Pall. ex Poir. відзначається довгими зовнішніми при-
цвітками що показані в нього sensim breyioribus від чаші. Див. далі *D. pallidiflorus*.

6. Rami multi steriles. – *D. hypanicus* Andrž
 + Rami omnes floriferi 7
 7. Calyx 3,25-4 mm. lat. Corolla rubra, obscuro-maculata ad mediam. – *D. campestris* M. B.
 + Calyx 2,5 mm. lat. Corolla rosea, non maculata, concolor. – *D. meoticus* m. var. *arenosus* m.

DIANTHUS CAMPESTRIS M. B. Flora tauro-caucasica. T. I. 808 (p 326), a. 1808. Charkovia. T. III (p. 298), a. 1819. Ledebour. Flora Rossica. V 1 (p. 278), a. 1842. Boissier. Flora Orientalis. V. 1 (p. 504), 1867.

Syn. *Dianthus campestris genuinus* Шмальгаузен (ex parte). Флора Средней и Южной России. Т. I, 321 (ст. 126).

Довгорічна рослина. Корінь досить товстий, переходить угору на вкорочений сторчковий корняк, що розгалужується вгорі і випускає декільки чи досить багато – більш, як 10 – зелених до їхньої основи бил, але не утворює неплідних паростків з пучками листя. Іноді (в формі *arenarius* Shir., див. далі) біла поодинокі. Вони чи з основи, чи тільки вгорі розгалужені. Характер розгалуження дуже мінливий. Зріст рослини 10-50 ст. (середнє з 77 вимірів = 26 1/3 цт.). Біло з листям шерстке, коротенько-пухнате або вся рослина майже цілком гола. Листки лінійоваті, вгорі поволі загострені, а при насаді трохи звужені, переходячи на короткі, не довші від листової широчіні піхви. На краю листки засіяно коротенькими щетинками або зубками (насади недорозвинених щетинок). Листки на білі 16-50 мм. довгі, 1,5-5 (5,5) мм. широкі. Квітки поодинокі, закінчують собою довгі чи вкорочені останні розгалуження біла. Іноді на початку цвітіння ці гілочки з квітками дуже короткі і квітки більш-менш скупчені, але справжніх підвійних чи потрійних пучків квіток при тому не утворюється. Прицвіткових лусок (bracteae) 2-3, рідше 4 пари. Вони еліптичні, широко-плівчасті, але закінчено їх завжди вільним від плівки остючком, що є коротший у внутрішніх, як у зовнішніх лусок. Луски завжди коротші від чаші у 2-3 рази. Чашу обгортають самі прицвіткові лусочки, остання пара листків на білі недорозвинена і відокремлена вільним перемежком біла від чаші (зустрічаються поодинокі виродливі квітки, де остання пара листків наближена до самої чаші і майже дорівнюється їй довжиною). Чаша 15-17 мм. довга і біля 3,5 (3,25-4) мм. широка. Віночок згори червоний, з темним ободцем чорнявих цяток навколо середини, зі споду він білявий, зеленастий, блідо-рожевий. Довжина окремої пелюстки – 18-21 мм., широчінь – 6-7 мм. Згори пелюстка при середині вигіну (платівки) її має довгі білі волосинки. Зовнішній край платівки неправильно вузько-зубчастий. Уся платівка має зворотно-яйцювату форму.

Квітне з кінця VI аж до кінця вегетативного сезону. Зростає на піску і по степових схилах, розкладаючись на дві форми, що являють собою, мабуть, молоді, не цілком ще відокремлені одна від одної раси.

Різниця поміж ними в типових випадках яскрава. Ці форми описує Г. Ів. Ширяєв у G. Shirjajev et E. Lavrenko «Flora Charcoviensis» (in litt. et herb). Дальшого опису складено на підставі, гол. чином., його гербарного матеріалу.

DIANTHUS CAMPESTRIS

ARENARIUS SHIRJAJEV:

Caules 2–3 vel solitaires, ad 25 cm. alt., paniculato – ramosi a basi.

Rami floriferi elongati.

Folia anguste linearia et linearia, 1,5–2,5 mm. lata.

Corolla ad 20 mm. in diam., petala ad 21 mm. long.

Bracteeae in aristam setaceam attenuati.

Arista bractearum internarum non plus quam 0,5 mm. long.

Habitat in arenosis fluminum.

STEPPECEUS SHIR:

Caules ad 10, vulgo ad 50 cm. alt., superne ramosi, non paniculati.

Rami floriferi breviores.

Folia linearia 3–5 mm. lat.

Corolla ad 15 mm. long.

Bracteeae in aristam abrupte abeuntes.

Arista non minus quam 1 mm long.

Habitat in decliviis steppaceis.

Area *Dianthi campestris* M. B. – Ucraina praeter parte meridionale. Rossia orientalis in parte media, Sibiria occidentalis ad Omsk.

Specimina examinata (in herb. Chark.):

Charkovia: 1) Tshuhujev in arenosis fl. Donetz. IX-1924!! (arenarius), 2) ib, n decliviis steppaceis. VI/19241! (steppaceus), 3) Charkov IX/1924!! (aren.) Jekaterinoslav: 4) Екатеринбург. 1853. Н. Воинов! (step.), Orenburg prov: 5) regio Orenburgensis. Karel! (step.), Samara prov.: 6) х. Аннополь, Бугурусл. у., Самар. г. Воиновский. Степн. склоны. Изредка 13/VII! (step.), ibid. Степи, склоны. Оч. об. 9/VI! (step.), Elisavetgrad: 7) Elis. (aren.), Don- prov.: 8) Ad Tanain!, Sibiria: 9) Omsk 8/VII-1850!, ibid. 6/VII-1852! (step) 10) Melitopolj, на пвд. 15 в. од міста, піскова містина при р. Молочній. 17/VIII-1925!! Відірване від ареалу місцезнаходження (aren).

По-за тим екз-ри *D. campestris* бачив я з Полтавщини, з Воронежщини, з Донеччини і з багато-яких місць Харківщини. Ця гвоздика взагалі поширена по лісостеповій смузі середньої Евразії, зникаючи так на північ у лісовій, як і на південь та на схід у степовій безлісній смузі, де її заступають зазначені далі види. Поширення *D. campestris*, особливо межі її ареалу на південь і схід, ще не пояснено точно через плутанину її з іншими сумезними видами.

DIANTHUS GUTTATUS M. B. Fl. taur.-cauc. I, 811 (p. 328), a. 1808, III (p. 300), a. 1819. Г. А. Преображенский. Заметка об одном виде Dianthus из Кубанской области. (Труды Юрьевск. Бот. Сада. Т. XV. Вып. 1, стр. 23).

Syn.: *Dianthus campestris d. guttatus* Шмальг. Ф. С. Ю. Р. I, 321.

Довгорічна рослина з дуже товстим корінем і тонкішим від нього сторчковим, розгалуженим угорі корняком, що випускає декілька зіллястих, досить високих, б. м. розгалужених бил. Гілки зібрані, гол. чин., у горішній частині біла і скоса скеровані вгору. Біла порівнюючи дуже тонкі, до 50 ст. високі, майже голі, як і вся рослина, і тільки внизу трохи, шерсткі. Листки вузько-лінійоваті, довгі, поволі звужуються на гостренький кінчик угорі і трохи звужені внизу, переходячи на плівчасті піхви. Довжина листків до 60 mm. і широчінь – до 3-х mm. Піхви до 3-х mm. довгі, порівнюючись широчіні листків.

Квітки поодинокі, здебільшого на досить довгих гілочках з відсуненою від чаші парою горішніх листків. Чаша має при основі 4 (дві пари) прицвіткових лусочок з довгими остюками, що переходять за середину чаші і принаймні в поодиноких квіток досягають її зубчиків. Довжина чаші при квітках-17 mm. чи трохи більше, широчінь – 3,5 mm. З овочем чаша має характерно закруглену основу. Лусочки при чаші еліптичні чи майже шкірясті внизу, досить тверді, майже раптово перетворюються вгору на мінливої довжини, позбавлений плівки, гострий остюк, Іноді цей остюк має листуватий вигляд. Взагалі-ж прицвіткові лусочки в цієї раси надзвичайно мінливі за формою і за розміром. Віночок біля 16 mm. в діаметрі. Пелюстки біля 20 mm. довгі і до 7 mm. широкі, на зовнішньому краю довго-зубчасті (зубчики не дрібніші, як в 1 mm. на переглянутих квітках). Забарвлення пелюстки рожеве. Коробочка (овоч) майже дорівнюється чаші. Насіння еліптичне, чорне. Довжина насінини до 1,5 mm. Квітне з VI. Заселює степи по окрайки подів.

Specimina examinata: prov. Tauriensis (alt.). 1) Аскания-Нова. Степь. Собр. 5/VIII- 1922. Е. Лавренко!, 2) Днепров. у. Тавр. г. Аскания-Нова, На степи, 6/VII-1922. Собр. М. Котов!, 3) Солонцюваті луки по р. Молочній (rag. Melitorolj) на пвд. од міста 17/VIII-1925, і біля Гальбштадту!! 4) Солонц. луга по р. Ингулу против сл. Пески 3/VIII-1925. М. Котов! (р. Nikolajev).

І. К. Пачоський виділяє асканійську форму *D. guttatus* в особливу расу – Falz-Feini («Список растений» etc в «Изв. гос. степ. заповедника Аск.-Н.», т. II, стр. 102). Від типової форми, що росте, за Пачоським, напр., на Херсонщині (?), ек-ри з Асканії відрізняються «более короткими прицветниками, верхушки которых чаще всего значительно не доходят до зубцов чашечки».

Мал. ч. 1. *Dianthus hypanicus* Andrz. (habitus)

Примірки М. І. Котова з Херсонщини та мої з Мелітопольщині так само мають чимало квіток з короткими прицвітками.

Опис, поданий тут, стосується, т. ч., до *Dianthus guttatus* Fals-Feini Pacz. Ек-ри, що підходять до «типової» *D. guttatus*, я бачив у гербарії Турчанинова: 5) «e deserto Bessarabiae» і ad Volgam, 6) з Сарепти. Останні, взяті e loco classico speciei, відрізняються від наших дрібнішим зростом, трохи ширшими листками та довгими, листуватими вгорі прицвітками.

Як показують сучасні відомості, ареал *D. guttati* не є суцільний, і це каже на користь того, що *D. guttatus* s. l. розкладається на дві раси: західню, «Falz-Feini» і східню «типову». Остаточо їх розмежувати ще не можна, за браком даних до того. Спільне поширення виду: над чорноморські степи Південної України, а потім після перерви – Кубань і південне Надволжжя.

DIANTHUS HYPANICUS ANDRZ. SP. REST. (Мал. 1 за екз. ч. 2). Андржиевский. – Исчисление растений Подольской губ. etc. («Труды комиссии по изучению Киевского учебного округа»), ст. 18, ч. 13. Ап. 1860. Пачосский – «Труды Юрьев. Бот. Сада», т. VI, ап. 1905, стр. 149.

Rhizoma lignescens. Caules (saepiss. plures) tenues, 12-25 cm. alt, paniculato-ramosi, ramis folliis cum patentibus, infra dense pubescentes, superne scabriusculi. Folia linearia, suprema subsetacea, solida, glaucescentia, acuta, f. infera ad 30 (33) mm long et 2-3 mm. lat. Vaginae foliorum brevissimae. Inflorescentia ramis floriferis, elongatis, unifloris et sterilibus, brevibus dense foliosis. Bracteae 4, ellipticae, aristatae, calyce 2,5-6 = plo previores. Calyx 15-16 (17) mm. long et 3 mm. lat., viridis et bracteiscum purpureo-maculatus (sub. dentibus et supra bracteae) saepissimae. Corolla rubra¹ vel rosea 15-20 mm. in diam. Petala ad 24 mm. long. et ad 8 mm. lat., margine externa longo – et acuto-denticulata (2 mm. profund). Capsula calyce longior.

Floret ab VI aestate. Habitat in graniticis. Area geogr.: Ucraina meridio-occidentalis ad flum. Bog (Hypanis) et Ingul. Planta endemica!

Specimina examinata: 1) Аняньевский у. Херс. г. На гранито-гнейсовых склонах. Собр 25-VI-1903 г. А. Г. Комша! (in herb. Shirjajevi). 2) *Dianthus hypanicus* Nobis (Bess. Andr.) a *D. campestris* – «diversus folliis latiorib. calyce breviorib». Зазначено – «ad Hypanim. Podol. austr. Herb. W. Besser!» (in herb. Turcz.). 3) *Dianthus hypanicus* Andrз. Зиновьевский окр. (б. Елисаветград) б. Херсонской г. Обнажения гранита по р. Ингулу в окр. с. Розановки. 5-VIII-1925. 4) Там-же. С. Зайцево. Тоді-ж. Обидва зібрав М. Котов.

D. hypanicus ramis sterilibus inflorescentiae inter omnes species nostrae distinctus. Praeter eo differt a *D. campestris* arenarius bracteis brevioribus calyce purpureo-maculato,

¹ Paulo maculata ad maediam? Треба зазначити, що такої характерної для *Dianthus campestris* М. В. та *D. guttatus* М. В. крайкової плямистості (ободець майже чорних цяток навколо середини віночка) на сухих квітках *D. hypanicus* не помітно.

foliis patentibus etc., a *D. rigidus* floribus magnis, foliis inferis linearibus, non subulatis et habitu, a *D. carbonatus* m. ramositate et foliis latoribus.

Dianthus hypanicus Andr. цілком необхідно остаточно відновити², як самостійний вид. З *D. rigidus* М. В. він абсолютно нічого спільного не має. Вид цей описаний досить зрозуміло Андржієвським (1. с.), так що він ні в якому разі не є *poten nudum*, як це каже І. К. Пачоський («Степи Херс. губ.») і з *D. rigidus* синонімувати його теж не можна.

DIANTHUS PALLIDIFLORUS SER 3 in D. C. Prodomus, l, p. 358, Boissier Fl. orient., v. I, p. 504-5 (sed non Ledebour⁴) Fl. Ross., v. I, p. 358), Крылов – Флора Алтая и Томской губ., т. I, стр. 134, ч. 218.

За Крыловим (1. с.), цей вид має «лепестки беловатые (желтовато-белые), редко с пурпуровым оттенком», що вже ясно відрізняє, принаймні сибірську форму, від нашої *D. meoticus*. Кавказькі екз-ри, що їх я мав змогу переглянути, мали поодинокі, некупчені дрібні квітки і вузьенькі, не ширше за 1,5 мм. листки. Зовнішні прицвіткові луски трохи коротші за чашу, як в описі *D. ramosissimus* у Ледебура. Кольору пелюсток розпізнати не можна. Для України *D. pallidiflorus* наведено помилково, але й кавказькі примірники не тотожні з описом сибірської (!) рослини.

Specimina examinata: 1) Ергени, Штерк! 2) *Dianthus pallidiflorus* Ser. Ex herb. Petrow! 3) *D. pallidiflorus* Ser. (*D. pallens* М. В.) Saperta! 4) Маныч, 1870 г., 25 июля! 5) *Dianthus* P. P.... Маныч, Сал. VIII-1870.

Area geogr. – Rossia meridio-orientalis (non Ucraina), Caucasus septentrionalis. (?)

DIANTHUS MEOTICUS 5 KLOKOV SP. NOV. НОС LOCO. (Мал. 2 за екз. ч. 1). Radix crassiusculus. Caules 3-6 (10), vulgo (13) 30-45 (47) cm. alt, superne ramosi, ramis paulo a caule patentis, foliis cum glabri, solum in internodiis inferis scabriusculi. Polia infera linearia, 50 mm. long et ad 4 mm. lat., acuta, vaginis ad 6 mm. long. f. suprema setacea,

Мал. ч. 2. *Dianthus meoticus* Klok. sp. nov. (2 rami)

² *D. hypanicus* Andr. приймає І. К. Пачоський, але не відрізняючи цього роду від *D. rigidus*. Опис його (1. с.) теж неповний.

³ *D. pallidiflorus* ми розуміємо за Крыловим. За автором виду він має значно ширший зміст, об'єднуючи, здається, *D. rigidus* exp. та одноквіткові форми *D. meoticus* з *D. pallidiflorus* sensu Krylovi.

⁴ У Ледебура *D. pallidiflorus* Ser. фігурує, здається, за назвою *D. ramosissimus* Poir., а *D. pallidiflorus* = *D. pallens* М. В. ?

⁵ Lacus meotis – Азовське море.

Мал. ч. 3. *Dianthus carbonatus* Klok. sp. nov. (habitus)

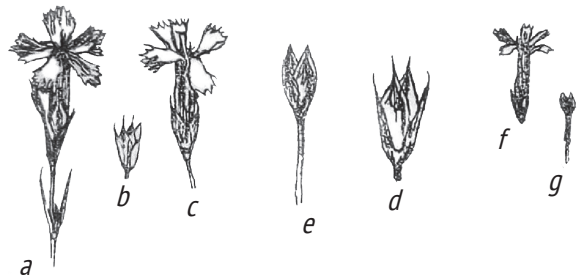
vaginis brevibus, saepe ad florem approximata. Flores1 solitares et 2–3 = plo fasciculati intermixti in paniculis subcompressis. Bractee vulgo 6, 2–3 = plo calyce breviores, ovaes, lato-marginatae, aristatae. Calyx 13 (11–15) mm. long. et ad 2 mm. lat., pallidus, dentibus angustis, superne setaceis. Corolla ad 13 mm. in diam., rosea et concolor vel rubra, paulo maculata circum mediam. Petala ad 18 mm. long et ad 4 mm. lat., in parte externa denticulata. Capsula calyce longior vel subaequalis. Semina nigra, late elliptica, 2 mm. long et 1,5 mm. lat. Floret VII–VIII. Habitat in steppis lapidosis, siccis. Area geogr: Ucraina meridio-orientalis, Rossiae prov. Tanaitica, Caucasus septentrionalis.

Specimina examinata: prov. Donetz. (alt. Jekaterinoslav). 1) Мариупіль. Степові схили, над р. Кальміюсом на пвн. від міста. 14/VIII-1924!! «Кам'яні Могили». 7 в. на пвд. від ст. Розовки в пвн.-зах. част. Мариуп. окр. Степ 11/VIII-1924!!

Район р. Верди на зах. межі Мариуп. окр. Степ з гранітовими відслоненнями. 13/VIII-1924!! prov. Donetz. (alt prov. Tanaitica - Semlja Donskich kasakov). 4) Біля гирла р. Міюсу в Таганрогській окр. Верх. схилу берегу Мінського Лиману. Агрошкола (кол. Платонівське госп-во) 19/VIII-1923. Е. Лавренко! 5) Та-ж окр. окол. сл. Красново, хут. Клейфера. Схили лів. бер. долини р. Кальміюсу. 14/VIII-1923. Е. та А. Лавр.! 6) Та-ж окр. окол. с. Корани, х. Принцфельд. Цілина на гранітовій на лівобережжі р. Кальміюсу ліворуч від гирла балки Барабасової. 13/VIII-1923. Е. та А. Лавр.! (5 ч. та 6 ч. тепер віднесено до Мариупільської окр.). Rossiae prov. Tanaitica. 7) «О. В. Д. Новочеркаск». 15/VII-1870 (*Dianthus an. campestris* нерозб.). 8) «Новочеркаск», 1870! Saucasus. 9) «Змеєвская, Кавказ, обл. 1885. Калениченко!» 10) «Оксай, Змеєвск, 1835. Калениченко!» 11) «Оксай. 1835. Калениченко!» 12) «Кавказская область. 1835. Калениченко»; 13) «Змеєвская, Кавказ. Обл. Калениченко. 1835!» 14) «В степях между Александровом и Саблею. 1832. Сентября 15. Калениченко!» Omnia in herb. Chark. vidi.

¹ Floribus variat. Anno sicco (1924) habui flores minuti, anno humido (1925) majores. An. 1925 corollae vidi solum concolores, non maculatae, roseae, rare rubrae, ad 15 mm. diam. In arenosis steppaceis, crescit forma *D. meotici* floribus magnis-var. arenosus m. (nom. prov.). Calyx 15–16 (17) mm. long. et 2,5 lat., corolla 16–18,5 (19) lat. Petala 20 (21) mm. lng. et 4 (5) mm. lat. Spec. exam: піски біля х. Фесалії (окол. Н.-Каракуби) на Мариупільщині (prov. Donetz.) 6/VII-1925!!

Мал. ч. 4. *Dianthus carbonatus* Klok. et *D. rigidus* M.B.:
a, b, c, d flos et calyx *D. carbonati*; *e, f, g* – *D. rigidus* M.B.

D. meoticus заступає на Україні відсутній тут вид *D. pallidiflorus*. Далі на схід, на Кавказі обидва види, здається, стикаються географічно, розмежовуючись екологічно. При цьому *D. pallidiflorus*, в кожному разі, просувається значно далі на схід і на північ, як *D. meoticus*.

Від *D. campestris* М. В. наш вид добре відрізняється по-за всім ще блідішими, рожевими (а не червоними), позбавленими темних цяток віночками. Скільки показують спостереження 1924-25 рр., їхні ареали ніде не стикаються. Інтересно зазначити, що *D. meoticus* полюбляє чомусь виходи гранітів.

DIANTHUS CARBONATUS KLOK. SP. NOV. НОС. LOCO. (Мал. 3 і 4 а, b, c, d). Radix crassiusculus, rhizoma verticalis, abbrevivata, ramosa, sublignescens, caulibus floriferis et surculis sterilibus multis. Caules fasciculati, ad 25 (10–25) cm. alt., superne ramosi, ramis strictis vel substrictis, dense foliosi, folliiscum brevissime pubescentes. Folia omnia ad caulem et ramos adursa, internodiis longiora, (10) 15–40 mm. long et ad 1 mm. lat, setacea, acuta, solida, semicanaliculata, f. suprema 2–4 ad florem approximata. Flores solitares in ramis brevibus vel sessiles 2–3 = ni. Bractee saepiss.6, calyce duplo breviores, ellipticae et lanceolato-ellipticae, superne in aristam setaceam prolongae. Calyx 15–17 mm. long. et 2, 5 mm. lat. Corolla ad 20 mm. in diam. roseo incarnata, punctato-maculata vel pallidior concolor. Petala ad 21 mm. long. et 5–6 mm. lat. Capsula anguste cylindrica calycem aequalis. Semina nigra, elliptica, 2 mm. long. et 1,25 mm. lat. Floret VII–VIII. Habitat in decliviis rupestribus et steppis lapidosis (non graniticis). Area geogr: Ucraina meridionalis, (ad flum Donetz, Mius, Kalmius, Molotshna, Inhuletz, Bug).

Specimina examinata: prov. Donetz. distr. Stalin: 1) Stalino (Jusovka.) біля самого міста по схилах над р. Кальміюсом (за 1-ю лінією). 31/VI-1924!! 2) Біля ст. Мушкетово – вгорі над кар'єром на лушпакових відслоненнях. 30/VII-1924!! 3) Ст. Доля – Рутченково на каменястому степу. Кінець VII-1924!!

Цей надзвичайно характерний, на зовнішній вигляд, вид добре відрізняється від *D. campestris* М. В. коротенькими пучкуватими білами, що біля них завжди є вкорочені бильця-парости з пучком довгого листя. Потім листки в *D. carbonatus* всі не ширші за 1 mm., тобто в 2-3-4 раза вужчі за довшні листки обох рас *D. campestris*. Квітки

першого виду постійно бувають скупчені по 2-3, чого не буває в останнього, і весь цвітостан значно більше стислий, потім квіткові чаші трохи вужчі і т.и. 3 *D. rigidus* M. B. наш вид має ще менше спільного (різниця показана в попередній таблиці).

Поширення цього виду було пояснено тільки протягом 1925 року, коли *D. carbonatus* знайдено на Харківщині (Charkovia. Окр. г. Изюма. На известковом склоне. 9/VII-1925, собр. М. Ф. Центилевич!), в межах колишньої Таврії (по р. Молочній біля Мелітополя на піскуватих схилах до річки 11-17/VIII-1925!! декілька родовищ) і наприкінці навіть на Херсонщині, де, за спостереженнями М. Ів. Котова, *D. carbonatus* рясно росте по вапнякових схилах р. Ингульця (напр.: б. Херсонский у., правый берег известковый, обнажения одесского известняка по верху склона за дер. Ульяновкой. 3/VII-1925. М. Котов! і ще низка місць)! Далі на схід цю рослину знаходив ц. р. Є. М. Лавренко на р. Міусі теж на вапняку.

DIANTHUS RIGIDUS M. B. (Мал. 4 е, f, g). Fl. Taur.-Cauc. T. I, p. 326 (806). Chark. a. 1808, et. T. III, p. 298. Ledebour.-Fl. Ross. U. 1, p. 280. Маевский.— Флора Средней России, ed V, p. 83. Syn.: *Dianthus campestris* M. B. δ rigidus Шмальг. Флора Ср. и Южн. Рос. I, 126-7.

Цей вид дуже відмінний від інших *campestris* своїм надзвичайно розгалуженим, деревистим унизу билем з коротенькими вузькими листочками. Квітки в нього поодинокі, дрібні, з блідо-рожевими віночками. Прицвіткові луски гострі але позбавлені остючків.

D. rigidus M. B. наводять різні автори для різних місць України, та безумовно помилково (здеб. просто замість *D. campestris*). Зростає, починаючи з півд. сходу Донщини (Залеський) в півд.-східн. Росії і в Туркестані.

Specimina examinata: 1) «*Dianthus rigidus* M. B. Sarepta» (in herb. Turcz.)! 2) «*Dianthus rigidus* M. B. Sarepta, a. 1825. Com. Turczanin!» 3) 140. *Dianthus ramosissimus* Pall. In montosis desert. Songoro-Kirghisici inter Semipalatinsk et As... (нерозб.), fl. Junio, Julio. Kar. et Kir. 1840!» (corolla alba).

DIANTHUS RIGIDUS VAR. NOV. *CRETACEUS* KLOK. (NOMEN PROVISORUM) НОС. LOCO

Syn.: *Dianthus rigidus*. Талиев — «Определитель». «Растительность меловых обнажений Южной России». Часть II, стр. 52 Харків, 1905 р.

A typo differt habitii-caulibus paulo et solum superne ramosis — et floribus per albis. Habitat in cretaceis ad Donum et Volgam.

Specimina examinata: prov. Tanaitica (Don.): 1) О. В. Д. Усть-Медведицкий округ. По склонам меловых холмов возле Клетской. Собр Карасев. 25-VII-1900 (fl. fr.)! In herb. Shir. (sub. *D. rigidus* M. B.), декілька примірників. 2) Хут. Вуров. Сиротинская горка. Мелов. обнаж. по Дону. Соб. В. Ив. Талиев! 3) О. В. Д. — обнаж. ок. Иловлеской станицы. VIII — 1900 Герб. Ветер. I-ту. Зібрав В. Ів. Талієв! 4) О. В. Д., х. Лаптев. VIII-1902. Як. ч. 3.

Ця форма може зростати десь на південному сході України. Відношення її до справжньої *D. rigidus* M. B. залишається непояснене. Остання заселює степи, тоді як *D. cretaceus* зростає тільки на крейді.

Про постійність білого кольору віночків для крейдяної *D. rigidus* свідчить В. Талієв (І. с.). Д. Ів. Літвінов (Маевский С. с.) описує *D. rigidus* М. В., як рожевоцвітну гвоздику, що тільки зрідка дає альбіносні примірники.

Після нашої аналізи Шмальгаузенівського роду *Dianthus campestris* треба вважати, таким чином, що він розкладається на 7 (принаймні) цілком усталених видів¹, замикаючи в собі ще 3-5 менш визначені раси. Усі ці види і раси є більш менш споріднені один з одним, складаючи разом природну генетичну групу – series. Описані тут форми відрізняються одна від одної певними морфологічними ознаками, географічно являючи собою кореспондовані раси, що з півночі на південь і з заходу на схід поволі заступають одна одну. Вся група в цілому надзвичайно характерна для української флори, характеризуючи поширенням своїх видів ті чи інші ботанічні райони України. Так, *D. guttatus* характерний для надчорноморських степів; *D. meoticus*, заступаючи його на сході, характеризує над-азовський степ; *D. campestris* визначає своїм поширенням лісостепову смугу України; *D. carbonatus* поширено по вапнякових схилах річкових берегів південної України, уникаючи гранітових відслонень, а *D. hypanicus* є ендемічний для гранітових відслонень правобережної України. Два види: *D. rigidus* та *D. pallidiflorus*, не входячи до складу нашої флори, поширено далі на схід.

ІХ-1924 – V-1925 р. Зроблено додатки 24/ІХ-1925 р.

Гербарий Харьк. Бот. Сада.

Клоков М.

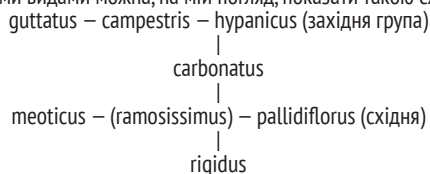
Критичні нотатки.

Труди сільськогосподарської ботаніки, 1927. Т. 1., вип. 3. С. 166–171.

IV. *Polygonum novoascanicum* m. sp. nov.

Caulis ramosus, rariter subsimplex 8-80 cm. alt. Rami erecti, suberecti vel patentis. caule breviores. Folia linearia, oblonga vel lanceolato-oblonga. ad 35 (50) mm. lng. et 2-6 (7,5) mm. lat., basi in petiolum brevissimum acclivo-attenuata, apice protracto-acute. Folia margines rectilineae. Ochreae ± opaeae vel sublucidae, basi argillaceae vel fuscae, angustae, tenuiter lacerae, ad 8 mm. lng. Cymae 2-4-florae, intervallares. Racemi interrupti, longi, tenues. Perigonium basi virescens, roseo-marginatum, rarius albido-marginatum, 2 mm.

¹ Відношення між цими видами можна, на мій погляд, показати такою схемою:

Ing.. Pedicellum perigonio paulum longius, sed folii ochrea augusta subclausum. Achenium perigonio paulum longius, nigrum, opacum, punctato-rugulosum, breve, 1,75-2 mm. Ing., 1,25 mm. lat.. Floret aestate. Habitat steppis subponticis et decliviis petrisque Ukrajine meridional. copiosum. Icon. nostr. № 2, p. 169.

Area geogr.: Ukrajina meridionalis steppacea, Caucasus septentrionalis.

Спес. exam.: Poltava prov. 1) Константиноград. Donetsk. prov. = Jekaterinoslav. orient. 2) г. Луганск – с. Успенское 3) Окр. с Церковного Луг. окр. 4) г. Луганск., окрестности, 5) Мариупіль. окр. Кам'яні Могили!!, 6) за Стародубівкою Мар. окр.!!, 7) Сартана – Краснівка Мар. окр. !! 8) Стара Каракуба Мар. окр.!!. Tauria prov. 9) Мелітопіль. окр. Мордвинівка. Солонці!! 10) Ascania - Nova.

№№ 1,10 – locis steppaceis coll., 2-4, 10 hb. E. Lavrenko, 5-9 hb. M. Klokov.

Дуже близька до *P. gracilius* (Led.) m. (див. далі), але має, звичайно, рожеву оцвітину, ширші листки і не так міцно розгалужена, як та. Крім того, на річковому піску, де та поширена, не росте. Дуже мінлива рослина.

Коварский А.С.

Фитотехническая станция

Приложение к газете «Украинский Экономист», №254 (1157).

7.11.1927. Шп.4.

Фитотехническая, вернее фитоселекционная станция госзаповедника организована в 1926 году и находится в производственном хозяйстве Дорнбург. Задачи фитотехстанции выведение высокоурожайных сортов, а также акклиматизация новых культур: хлопчатника, кенафа, клещевины. Одновременно ею ведется работа по изучению ботанического состава культурных растений всей степной полосы (в первую очередь Причерноморья).

Фитотехническая станция проводит селекционную работу с озимой пшеницей, овсом, подсолнухом и отчасти с ячменем.

Кроме того она проводит сортоиспытание по ряду зерновых злаков, зерновых бобовых и бахчевых растений.

В 1927 году испытано свыше 10.000 разных образцов.

На 1928 год в маточные и ботанические питомники собрано разных культур по несколько тысяч линий.

Идет подбор скороспелых новых культур: хлопка, кенафа, люффы, кунжута, клещевины, земляного ореха и других.

Новые культуры испытываются в сотнях образцов.

Дальнейшее развитие работ станции тесно связано с материальной поддержкой ее окружающими земельными организациями.

Необходимо развитие работ в области изучения техники культуры.

А.С. Коварский.

Козлов П.

Академик Козлов про сучасний стан Державного Заповідника «Чаплі» (кол. «Асканія-Нова») ім. Раковського Вісник природознавства, 1927. № 3-4. С. 208-209

Академик Козлов про сучасний стан Державного Заповідника «Чаплі» (кол. «Асканія-Нова») ім. Раковського. – Відомий мандрівник і географ Петро Козлов, член Української Академії Наук, одвідав під кінець сього літа Заповідник «Чаплі» і мав змогу протягом довшого часу спостерігати життя Заповідника та роботу його наукової частини. Знаючи, що академик Козлов вже віддавна цікавиться «Асканією – Новою» та стежить за її життям, раніше часто в ній бував і не мало спричинився до розвитку та охорони Зоопарку й заповідних земель (на початку революції завідував «Аск. – Новою»).

Редакція звернулась до нього з проханням поділитись своїми враженнями та думками про сучасний стан Заповідника. Академик Козлов ласкаво відгукнувся на прохання Редакції і подав ось такі свої враження та думки:

У вересні 1927 року я одвідав заповідник; загальне мов вражіння од нього задовольняюче.

Зоопарк, ботанічний садок та «незайманий» цілинний степ існують досі.

Населення зоопарку – і ссавців, і птахів – потроху збільшується : що було знигло – тепер поповнюється.

Зимові паркові помешкання почасти ремонтується, почасти будуються нові. Замість старої давньої дерев'яної огорожі головного загону зроблено сітку з дроту, на камінних стояках, і саму площу парку збільшено майже вдвоє : замість колишньої – 60 дес., зараз є 110 десятин. Збільшення участку для диких тварин і звищення на обрії суцільної щитової огорожі справляє приємне вражіння на глядача: сітчастої огорожі майже непомітно, особливо в далекій частині зоопарку.

Приємно також відзначити, що Корсунський район Дніпра, лівий його берег а багатими плавнями, приєднано до Асканії-Нової. Плавні – це заплавне узбережжя з

пишною деревною, кущовою та гіллястою рослинністю, з рибними озерами, оточеними високим комишом або очеретом, що дає пристановище водояним та голінатим птахам не лише на гніздування, але й підчас весняних та осінніх перельотів. По деревних та кущових заростях ховається чимало співочих птахів, з них поодинокі пташки або невеличкі групи лишаються тут і на зимівлю.

Наукові співробітники Асканії провадять тут дослідження переважно орнітологічного характеру і часом ловлять птахів для поповнення ними зоопарку.

В цих таки плавнях щороку накошують чимало доброго сіна на підмогу кормовим запасам зоопарку.

Дивним здається, що Асканія - Нова, зберігаючи родоначальника коня, не відновляє разом з тим конярства, не підносить його до колишнього стану, її щоб поповнити по можливості державну кавалерію добрими кіньми. Як відомо, асканійські коні, що пасуться на степу коло дев'яти місяців, мають добрі ноги й міцні копита. Принаймні, колись так казали спеціалісти про асканійських ремонтних коней.

Але не можна сказати і, тим більше, запевняти, що зоопарк відроджується в однаковій мірі з культурним господарством Асканії. А саме – останнє розвивається значно успішніше од першого. Мериноси, – біля 20 000 голів, – українська рогата худоба, засіви пшениці щороку збільшують доходи Асканії-Нової. Ще два роки (з 1930 року) і господарча частина Асканії - Нової зможе віддавати на Заповідник до 100 000 карб.; тоді, звичайно, можна буде швидче залатати всі дірки зоопарку: можна буде посилати експедиції, щоб відновити й поповнити ссавців та птахів до колишньої кількості.

Наукова частина в Державному Заповідникові поставлена слабо.... її треба підняти на потрібну височінь.

Наприкінці дозволю собі сказати таке: чи правильно те, що Асканія-Нова в цілому підлягає Наркомземові України, а не належить до відання Всеукраїнської Академії Наук. Може спочатку, коли треба було рятувати й відновляти Асканію, коли Наркомземсправ щедро постачав їй гроші, і кам'яне вугілля, і дріт щоб огородити парк, і енергійних людей на завідування та керівництво заповідником, – може тоді це було правильно; тоді всю увагу зосереджувалось не лише на науковій частині, але й на всьому цілому : на тому, щоб припинити руйнування цього цілого та відродити його й закріпити становище, за якого можна було б працювати.

На мою думку, настав уже час, коли Всеукраїнська Академія Наук мусить близько стати до Державного Заповідника. з правом не лише працювати в ньому, але й взагалі керувати науковими роботами в Заповідникові. Я гадаю, що Заповідник «Асканія–Нова» був би для Академії Наук її першою, найулюбленішою дитиною.

Сама Українська Академія Наук не в силі цього зробити і, оскільки мені відомо, покладає надії на Харків та на свою старшу заслужену сестру – Всесоюзну Академію Наук.

Козлов П.

Государственный заповедник Аскания-Нова.

Известия, 1927. №226 (4.10.1927)

В таврических степях, среди безбрежного зеленого простора трав и сизых ковылей, широко и привольно раскинулся высококультурный оазис – заповедник Аскания-Нова, известный на весь мир своим замечательным акклиматизационным парком. Этот заповедник расположен в 70 верстах к западу северо-западу от ст. Ново-Алексеевка Курско-Севастопольской железной дороги и в 50 верстах к востоку юго-востоку от пристани Каховки на Днепре.

Между нижним течением Днепра и Сивашем степь носит идеально равнинный, беслесный характер... Вы можете идти по ней от запада на восток от зари до зари, - и взор ваш попрежнему будет утопать в беспредельности. Ни оврага, ни балки, ни даже дерева или куста... Только изредка мягкой, округлой волною поднимется в стороне курган – молчаливый свидетель прежних дней.

Здесь, на этой самой земле, в древние времена кочевали геродотовские «скифы-номады» со своими табунами полудиких коней, стадами овец и рогатого скота. Здесь с дротиками в руках охотились они на кабанов и многочисленных антилоп и здесь, под этими курганами, находили себе вечное успокоение...

Текли века... В Таврических степях разыгрывалась грозная борьба: земледельческое государство спорило за свое самостоятельное существование с ордами половцев, печенегов, монголов и, наконец, татар. В вечном, непрерывном потоке жизни появлялись и вновь исчезали племена и народы. Лицо земли тоже перерождалось, а наша родная степь теряла свою первобытную красоту.

Куда девались они, эти гигантские девственные заросли трав, в которых, как в лесу, скрывались стада горбоносых антилоп-сайгаков и табуны тарпанов – диких лошадей – родоначальников нашей домашней породы? Куда исчезли ковыли, дававшие приют бесчисленным дрофам, стрепетам и куропаткам, из года в год безмятежно выводившим в них свое потомство? Где древний обитатель степей – байбак? От всего этого остались предания. Посмотрите кругом: степь по большей части распахана; целинные участки, сохранившиеся в крупных хозяйствах, как сенокосные угодья и выпасы для крупного скота и овец, сильно вытоптаны животными и, конечно, утратили свою первобытную свежесть.

Теперь вы найдете здесь большие пространства, покрытые редкой травой, сероватой от полыни. Местами глаз отметит и более яркую, сочную луговую и болотную растительность, покрывающую едва заметные безбрежные низины, известные под названием «подов».

Несмотря на самую незначительную глубину, поды в весеннее половодье служат резервуарами талой и дождевой вод, сбегаящих к ним по еле намеченным, неглубоким ложбинам и образующих временные озера, которые дают приют усталым перелетным пернатым.

О байбаке говорят только холмики с полуразрушенными и засыпанными землею входами – навсегда затихшие жилища сурков, когда-то оглашавших всю окрестность своим пронзительным свистом. О сайге давно нет уже и помину; она сохранилась только в приволжских и придонских степях, а последний тарпан был убит вблизи Аскании-Нова в 70-х годах минувшего столетия.

Не могу не отметить с самым горьким чувством того обстоятельства, что наука не имеет о вымершем тарпане никаких фактических данных. Ни в одном музее мира не сохранилось ни шкуры, ни скелета, ни даже черепа южно-русского дикаря. Неужели так трудно было своевременно приобрести несколько тарпанов для коллекции и раз навсегда определенно разрешить неразрешимый теперь навеки вопрос о том, была ли дикая лошадь Южной России лишь одичавшей домашней лошадью (вспомним мустангов и цимарронов Северной и Южной Америки), или действительно это – доживший до наших дней первобытный дикарь – подобный equus Przewalskii Джунгарии.

В общем я думаю, мы не ошибемся, если скажем, что полная, красивая жизнь девственной степи медленно угасает в неравной борьбе с человеком и его культурой. Слишком мало среди людей находится искренних друзей природы.

Но все же, как ни малочисленны эти друзья, они были и есть, и ярким представителем их являлся покойный Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн (1863 - 1920).

Плоды творчества этой выдающейся личности по охране природы и акклиматизации животных и птиц, поскольку они выразились в создании Аскания-Нова, и составляют тему моего первого – настоящего очерка.

Аскания-Нова получила свое оригинальное историческое наименование от прежнего владельца – герцога Ангальт-Кетенского Фердинанда, основателя Ангальтской колонии на Юге России.

Аскания-Нова была названа так еще в 1832 году своим тогдашним владельцем герцогом Ангальт-Кетенским, имевшим, меду прочим, титул «графа Аскании». Герцог в свое время потерял прекрасный участок земли, называвшийся Асканией. В память этой утраты он и назвал свои новые владения на юге России «Асканией-Нова».

В 1856 году эта колония, известная уже тогда по всему краю своим тонкорунным овцеводством и племенным скотоводством, была продана прадеду Фридриха Эдуардовича Фальц-Фейна и с этих пор продолжала совершенствоваться в хозяйственном отношении. Фальц-Фейн начал свою деятельность в Аскании-Нова в 1889 году, т.е. тотчас по своем окончании естественного факультета Юрьевского университета, сначала как старший в роде, а затем как собственник, и с первых же шагов этой деятель-

ности сумел вложить в прозаическое содержание своей работы новую высокую идею, составившую впоследствии его мировую известность.

Ф. Э. Фальц-Фейн был прирожденным натуралистом. Любовь к природе проснулась в нем с самых юных лет.

С годами интерес Фальц-Фейна к естествознанию расширился и крепчал; университетские занятия и чтение специальных книг по природоведению, с одной стороны, посещение зоологических садов запада и связанные с путешествиями знакомства с представителями ученого мира, - с другой, привели пытливого юношу к смелой мысли – попытаться создать в родных степях акклиматизационный парк.

К этому времени в Аскании-Нова составилось уже порядочное собрание птиц – большею частью местных обитателей или пролетных странников. Первой представительницей маммологической фауны будущего зоопарка явилась дикая коза, привезенная Фальц-Фейну в подарок из Крыма.

Фальц-Фейн теперь уже мечтал о возрождении и сохранении в стенах зоопарка вымерших и вымирающих аборигенов степи и с этой целью решил принять все меры к тому, чтобы прежде всего добыть антилопу-сайгу и... дикую лошадь, которую, следует заметить, в те времена не мог похвастать ни один зоологический сад мира.

После переписки с некоторыми лицами Фальц-Фейн послал своего человека к Шперлингу, землевладельцу окрестностей Царицына, с поручением достать сайгаков, что после нескольких неудачных попыток и было исполнено; в конце-концов через два года сайга, в количестве, правда, всего одной пары, прекрасно акклиматизировалась в Аскании-Нова.

Одновременно с этим в различных зоологических садах приобретались олени, дикие козлы, цзерены, выписывались из-за границы *servi carpa*, кенгуру, страусы (африканские и американские), так что парк быстро разрастался.

Дело с дикой лошадью оказалось, однако, значительно сложнее: три года под ряд (1897 - 1899) снаряжал Фальц-Фейн экспедиции в Западную Монголию и каждый раз получал молодых диких лошадей, но – увы! – лошади первых двух экспедиций, изнуренные большим путешествием и суровостью сибирского климата, заболели митом, и большинство из них околевало или в дороге, или в Аскании-Нова. Слабость и невыносимость диких лошадей справедливо приписывались неподходящему способу ловли – догоном на откормленных скакунах. Жеребята запаливались, ослабевали и никогда не могли вполне оправиться. Фальц-Фейну пришлось самому выработать программу поимки диких жеребят и первоначального за ними ухода и снабдить его русских и монголов – охотников.

Только после того, как охотники стали строго следовать указаниям Фальц-Фейна, им удалось добыть несколько хороших, здоровых жеребят, от которых впоследствии создалась целая серия, которой гордится и посейчас Аскания-Нова.

Производя в своем зоопарке главным образом опыты акклиматизации, приручения и даже одомашнения диких животных, Фальц-Фейн попутно интересовался вопросами гибридизации, которая и осуществилась в Аскании-Нова как путем естественного скрещивания, так и при помощи искусственного оплодотворения. В Аскании-Нова появились новые формы животных: зеброиды, зубробизоны, а также помеси бизона или зубра с украинским скотом.

Вместе с этими работами чисто-научного характера, связанными с необходимостью постоянного освежения крови путем приобретения новых и новых животных, Фальц-Фейн неустанно стремился к совершенствованию условий жизни обитателей парка.

Участок степи, огороженный для пленников, с каждым годом все увеличивался и был, наконец, доведен до значительной площади, размерами в 60 десятин, а ныне он увеличен почти вдвое, а именно имеет 110 десятин, обнесенных проволочным заграждением.

Парки, вначале представлявшие лишь несколько редких аллей, где с трудом укрывались привезенные с севера зайцы-беляки, расширились посадкой деревьев и кустарников, всего 20 десятин, специально приспособленных для фазанов и мелких птиц; на полянах несколько полосок засевалось хлебом; пруды углублялись, а местами заболачивались, чем достигалось пышное произрастание болотной флоры, столь необходимой диким гусям, лебедям и уткам, во множестве отдыхавшим здесь во время своих длинных странствий.

Мечтая об увеличении вольного пернатого населения своих садов, Фальц-Фейн весною ловил пролетных птиц и, подрезав им несколько маховых, снова отпускал на свободу, принуждая таким образом лесных певцов останавливаться в Аскании на период гнезденя.

По мере роста парков птички сами по себе все охотнее и охотнее посещали знакомый им уже приветливый степной оазис и часто по собственной воле располагались в нем для вывода птенцов.

В открытой степи насаждались небольшие лески, где в зимнее ненастье находили себе приют сотни зайцев, куропаток, дрофы и мелкие пташки, застигнутые врасплох непогодой. Там, в затишье, для них всегда был готов обед: на земле с подветренной стороны раскладывалось сено, зерно, а по кустам развешивались копички овса и проса.

Но чуткому натуралисту всего этого казалось недостаточно.

Он сознавал, что присутствует при медленной гибели самой степи, ее буйной девственной растительности, являясь вместе с другими людьми, носителями земледельческой культуры, косвенной причиной ее смерти.

Желая спасти для истории и науки хотя бы небольшой образчик девственной природы, Фальц-Фейн в 1898 г. выделил из своих владений участок целинной степи в 500 десятин и, изъяв его из какого бы то ни было хозяйственного пользования, объявил «защитным», т. е. неприкосновенным на вечные времена.

Прошло несколько лет, и защитный участок превратился в типичную ковыльную степь, покрытую самой роскошной растительностью, какую едва ли можно встретить еще где-либо на юге России.

Необходимо, однако, заметить, что уделяя в своей жизни так много места природе и науке, Фальц-Фейн никогда не забывал своего хозяйственного дела и доводил до полного расцвета не только зоопарк, но также и хлебопашество, тонкорунное овцеводство (около 40.000 голов), племенное скотоводство и коннозаводство.

Все имение занимало тогда обширный прямоугольник площадью в 20.000 десятин земли. Приблизительно в центре этого прямоугольника находилась усадьба, за много верст выделявшаяся на фоне ровной степи кудрявой растительностью «ботанического» и «зоологического» парков; это был настоящий городок, вытянувшийся своими аккуратными белыми постройками по обеим сторонам широкой, обсаженной белыми акациями улицы, городок с довольно большим населением рабочих, приходивших преимущественно из Киевской, Херсонской и Полтавской губерний на время летней страды с почтово-телеграфной конторой, больницей, школой, обширными мастерскими, где работали паровые двигатели, и оригинальным домом владельца, основная часть которого была построена еще при первом владельце. Здесь имелся свой телефон, прекрасный водопровод (водонапорная башня, отапливавшаяся углем, давала до 40.000 ведер в день) и даже – электрическое освещение.

Со стороны древнего солевозного тракта, там, где длинной полосой вытянулись непролазные кустарниковые заросли дерезы, лиции, дикой черной смородины и сирени, к усадьбе примкнул и сейчас примыкает заповедный участок ковыльной степи, никогда еще от века не знавший плуга.

С противоположной стороны широко – на целых шесть верст в диаметре – раскинулся типичный степной под, частью совершенно сухой, а частью искусственно превращенный в болото, с камышом, осокой и порядочным озером.

В прежние годы Асканийский под никогда не пересыхал, и нередко весной, после снежной зимы, в нем скоплялось так много воды, что асканийскому дому грозила опасность наводнения, во избежание чего еще при герцоге Ангальт-Кетенском был насыпан вал, сохранившийся в неприкосновенности под названием «Герцогского вала» и поныне. Усыхание степных подов есть явление общего характера, причины которого, по мнению ботаника Пачосского, следует искать в постепенном вырождении и оскудении степной флоры.

Вокруг защитной степи и усадьбы расстилаются степные сенокосные угодья площадью около 10.500 десятин с очень хорошо сохранившейся целинной растительностью, а далее залегают «толоки», или выпасы, весьма интенсивно эксплуатировавшиеся весной до самых последних лет стадами племенных овец, рогатого скота, лошадей и верблюдов.

Пахотные поля, на которых велось самое образцовое зерновое хозяйство, отодвинуты к границам имения и занимают всего около 4.000 десятин земли; овечьи сараи и

скотные дворы располагаются здесь же, вдоль пахоти, чем достигается большое удобство при использовании скопляющегося в них навоза, как удобрения полей. Подобное глубоко продуманное распределение угодий, независимо от его целесообразности в сельскохозяйственном отношении, очень важно для сохранения на защитном участке степной растительности в наиболее девственном и незасоренном виде. Таким образом, флора ковыльной степи прекрасно ограждена от засорения широким поясом сенокосной и толовой целины, что, конечно, в значительной мере повышает ее научную ценность.

Представляя много поучительного для нашего крестьянства, как культурное хозяйство, Аскания-Нова привлекает к себе также всякого натуралиста своим акклиматизационным парком и образцом первобытной степи.

Об Аскании-Нова заговорили уже давно, начиная с 1893 года, в различных периодических изданиях.

С кафедры в форме целого ряда публичных лекций о жемчужине нашего Юга выступают со своими сильными, горячими речами известные в России деятели по охране природы – профессора И. П. Бородин и В. И. Талиев.

Пробуждение интереса к зоопарку Фальц-Фейна со стороны широких слоев общества замечается лишь со времени юбилейной Всероссийской акклиматизационной выставки в Москве 1908 года, с одесской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1911 года, где представители Таврических степей в лице диких лошадей, зебр, зеброидов, зубров, бизонов, самых разнообразных антилоп, оленей, страусов и других животных и птиц, составили, вне всякого сомнения, самые выдающиеся отделы животноводства, произведя на зрителей глубокое впечатление.

Несмотря на неудобства путей сообщения, в Асканию-Нова нескончаемой вереницей потянулись экскурсанты. Среди них были и учащиеся высших и средних учебных заведений, художники, охотники, ученые специалисты, и, наконец, просто любители природы.

Деятельность Фальц-Фейна, направленная к разъяснению чисто-научных вопросов в области физиологии, зоотехники и гибридизации млекопитающих и птиц, встретила большое сочувствие ученых кругов. Ведь и в самом деле, разнообразие и обилие животных и птиц, живущих на свободе, при вполне естественных условиях, может дать самый богатый материал и создать самые благоприятные условия для успешной работы всякой зоотехнической или биологической станции в широком смысле этого слова.

В 1910 году Ветеринарным управлением, при горячем содействии проф. И. Иванова в Аскании-Нова была, наконец, основана первая зоотехническая станция, с успехом продолжавшая свою деятельность по планомерно-научной обработке имеющихся материалов по гибридизации до 1916 года.

В 1919-20 г.г. проф. М. М. Завадовским в Аскании-Нова был произведен ряд научных работ с целью выяснения проблемы образования пола.

Метеорологическая станция имеется в Аскании-Нова уже давно; на-ряду с этим систематически отмечаются развитие растительной жизни и весенний и осенний перелет птиц.

За границей, в особенности в Германии, Аскания-Нова известна уже много лет по описаниям посетивших ее в свое время директора берлинского зоологического сада профессора Гекка, д-ра Heingot'a, зоолога профессора Matschie, г-на Softel и др. В 1913 году в Аскании-Нова останавливался проездом на Кавказ также и профессор Конвенц – известный инициатор движения в пользу охраны природы в Германии.

Во Франции зоопарк пользовался большим сочувствием Société d'Acclimatisation de France, а в Англии имел друга в лице герцога Бедфордского, создавшего один из выдающихся зоологических садов.

Так постепенно умом и железной волей одного человека в глубине южно-русских степей создано, росло и развивалось целое научное учреждение.

Но вот в жизни России наступил перелом. Началась эра быстрого разрушения прежних устоев государственности и медленное, сложное строительство юного, возрождающегося организма. В этом бурном круговороте жизни под древними обломками старого строя могли погибнуть незаметными забытые сокровища родной земли, предметы науки и искусства. Но здесь пришли на помощь ученые общества, учреждения и отдельные лица.

По инициативе природоохранительной комиссии при Географическом обществе, по инициативе Российской Академии Наук в 1917 году был командирован в качестве комиссара пишущий эти строки, и вот таким образом судьба связала путешественника с Асканией-Нова.

Жизнь в Аскании-Нова оставила в душе неизгладимый след. Все то тяжелое и болезненное, что было пережито вместе с нею, так же, как все прекрасное, светлое, радостное, чем она дарила меня в минуты затишья, создало между мною и ею какую-то прочную невидимую связь, похожую на глубокую привязанность, которая обыкновенно чувствуется лишь по отношению к близкому и родному живому существу.

П. Козлов.

Аскания-Нова. Сентябрь, 1927 г.

Ко-ко. [Колодько]

Аскания-Нова строится.

Украинский Экономист, 1927. № 193 (23. 08.1927).

Среди безбрежных степей Украины, вдали от железной дороги и окружного центра г. Мелитополя - расположен пользующийся мировой известностью первый степной заповедник «Чапли». Заповедник занимает площадь в 40 тыс. десятин.

Крупнейшие овцеводческое и полевое хозяйства, научные учреждения - опытные станции, лаборатории и зоопарк - являются одним из культурнейших рассадников пролетарского государства, и не напрасно ЦИК СССР признал за заповедником «Чапли» всесоюзное значение.

Интерес к заповеднику со стороны пролетарских масс, учащихся и др. огромный. На 1-е августа заповедник посетило 24680 чел., в том числе около 10 тыс. крестьян, 63 профессора, 179 агрономов, 797 студентов и друг.

В настоящее время в заповеднике производятся крупнейшие хозяйственно-восстановительные работы: выстроен театр-клуб, при нем помещения для работ профессиональных и партийных организаций. Оборудована гостиница и столовая для приезжающих экскурсантов. Против гостиницы - дом для работников заповедника. Тут же вблизи - громаднейших размеров заново отремонтированное здание для хранения сельско-хозяйственных машин и орудий. А в самом центре заповедника оборудована телефонная станция, связывающая его с центром Украины - Харьковом.

Улица заповедника наполнена шумом проходящих машин - это тракторы, везущие зерно из степи в хозяйство; быстро их опережая мчатся автомобили и автобусы, доставляющие экскурсии с ближайшей жел.-дор. станции Ново-Алексеевки и пристани Каховки на Днепре. В прошлом году экскурсии приезжали на лошадях, верблюдах и волах.

Зоопарк пополнен прибывшими из германии животными: зубрами, антилопами, кенгуру и др.

А в 20-ти верстах от Аскании по направлению к Алексеевке расположено хозяйство заповедника - Дорнбург.

И здесь, как в Аскании, производятся крупные работы: строится дом для рабочих хозяйства, грандиозное железное здание для хранения сельско-хозяйственного инвентаря и зерна.

Все это производится, главным образом, на средства, отпущенные правительством. На 1-е августа израсходовано до 280 тыс. рублей, в то время как правительством ассигновано 250 тыс. рублей.

Строительство в Дорнбурге только началось и для его окончания его необходимо затратить до 100 тыс. рублей. Производственная часть заповедника рассчитывала отпустить из своих кредитов недостающие средства, но постигший заповедник неурожай не позволил отпустить средств и сейчас нужны невероятные усилия для того, чтобы закончить начатое строительство.

Колодько М. Н.

Наши достижения к десятой годовщине Октября

Приложение к газете «Украинский Экономист», №254 (1157).
7.11.1927. Шп.4.

Прошедшее десятилетие безмерно упорной работы по восстановлению разрушенного империалистической и гражданской войнами народного хозяйства не прошло даром. Налицо гигантские достижения в области восстановления сельского хозяйства, тяжелой индустрии, транспорта, торговли и пр. К числу таких достижений следует отнести и восстановление заповедника имени Х.Г.Раковского.

В состав заповедника сейчас входит: Аскания-Нова с площадью в 21,7 тыс. гект., Дорнбург с площадью в 21,6 тыс. гект. «Победа революции» с площадью в 1,8 тыс. гект. И им. Володарского с площадью в 992 гектаров. 6000 гект. составляют заповедную степь, а остальная часть находится в ведении производственной части — экстенсивно-животноводческое, полеводство же является подсобной частью хозяйства.

К концу гражданской войны, т.е. к 1921 году, советская власть получила в наследство в конец разрушенное овцеводство с наличным составом в 5700 голов. К 10 годовщине Октября овцеводство представляет крупную величину в 19,3 тыс. голов, составляющих одиннадцать пород, из них четыре породы грубошерстные (преимущественно каракуль). В 1925 году заповедник приобрел ряд овец за границей. Выход шерсти увеличился с 10,2 фун. до 12,2 фун.

Асканийского мериноса сейчас можно встретить не только у себя на Украине, у соседей в Крыму и Молдавии, но и в далекой Сибири, Узбекистане, Бухаре, Казакстане (б. Средне-Азиатские владения), Азербайджане и на Кавказе.

В 1925 году при заповеднике открывает деятельность зоотехническая опытная и племенная станции.

Правительство устраивает по всему Союзу сеть племенных овцеводческих рассадников. Для проведения этих мероприятий необходим кадр подготовленных работников-специалистов овцеводов, и Аскания является учреждением, подготовляющим таких специалистов. При заповеднике открыты курсы бонитеров, которые весной 1927 года произвели первый выпуск курсантов в числе 15 человек. Сейчас продолжают обучение 17 человек.

Полевое хозяйство расширяет ряд агрикультурных мероприятий. Одним из важнейших является массовое размножение засухоустойчивого посевматериала среди крестьянства. В текущем году 75% продукции полеводства распространяется среди населения и 25% остается для внутривоспроизводственных нужд.

В 1926 году при заповеднике организуется фитоселекционная станция, в задачи которой входит: выведение высокоустойчивых сортов, а также акклиматизации новых культур – хлопчатника, кенафа и клещевины. Дальнейшее развитие работ станции тесно связано с материальной поддержкой ее земельными органами.

В девятую годовщину октября правительство Союза ассигновало заповеднику 250 тыс. рублей. На эти средства ведутся крупнейшие хозяйственно-восстановительные работы и к 10 годовщине Октября отстраивается: театр, клуб, гостиница и столовая для экскурсий, два громаднейшие по своему размеру здания для рабочих и проч.

Зоопарк также восстанавливается. Заканчивается огораживание степного зоопарка. Площадь которого увеличена до 110 десятин (раньше было 60). Только что закончено новое образцовое здание для тропических антилоп на 26 экз. начата постройка нового оранжерейного типа здания для водных птиц и проч. Производится пополнение зоопарка редкими экземплярами диких животных и птиц.

Другие научные учреждения производят работы над изучением целинной степи, природы и производительных сил сельского хозяйства южной части Украины.

Многогранность учреждений, богатство материалов для науки и практики привлекают внимание тысяч трудящихся Советского Союза и иностранцев. Посещаемость заповедника в текущем году достигла 21 тыс. чел. против 410 человек в 1917 году.

КОЛОДЬКО.

Котов М. И.

Ботанико-географические исследования в Причерноморских степях. (фрагменты)

Наукові Записки по біології

(за редакцією проф. Білоусова та М. Котова), X., 1927. С. 19–52.

...В последние годы мне представилась возможность осмотреть растительность причерноморских степей. Южным пунктом моих исследований была ст. Джанкой, расположенная уже на территории Крымского полуострова, самым северным пунктом – окрест. г. Александровска, западным – окрест. гос. заповедника Аскания-Нова и восточным – окрест. г. Большого-Токмака...

...Типичная ковыльная степь в нашем районе развита очень мало и занимает очень узкую переходную полосу к следующим типам степей. Эта степь хорошо выражена в гос. заповеднике Аскания-Нова, где целинные степи и заняты этой зоной....

Лавренко Є. М.

Охорона природи на Україні (фрагмент)

Х., 1927. 16 с.

...Перейдімо тепер до району поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів (інакше – Надчорноморських степів).

В цьому районі є, тимчасом єдиний на Україні, Державний Степовий Заповідник (загально-союзного значіння) «Чаплі» ім. Х. Раковського (кол. Асканія-Нова).

Загальна площа неораної цілини біля 32.000 гект., з них під абсолютно заповідним степом 6.000 дес. (6.600 гект.). Заповідний степ розташований двома участками (один – 1.800 дес., другий – щось біля 4.200 дес.).

Цілина ця є зразок південних вузьколистих типчинно-ковилових степів, з характерним рослинним вкриттям та фавною (між иншим, степовий орел, що тепер зникає), надзвичайно рівнинним рельєфом, великими подами («Великий Чапельський Під» та ин.).

При Заповідникові є: 1) Науково-Степова Станція з кількома з відділами: ботанічним, зоологічним, ґрунтовим; 2) Зоотехнічна та Фітотехнічна станції й 4) славнозвісний Зоопарк.

Заповідник має свій науковий орган - «Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі» (вийшли вже I, II і III т.т.; IV і V т.т. – друкується). Цим Заповідником безпосередньо керує Наркомземсправ України (через згадувану вже Комісію Охорони Природи).

Про інші участки цілиних степів у районі поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів тепер нічого не відомо...

Лавренко Є. М.

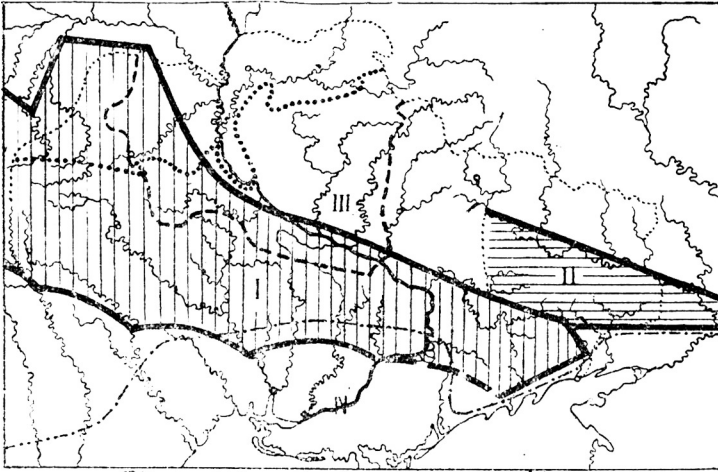
Рослинність України (фрагмент)

Вісник природознавства. Харків, 1927. № 1. С. 24. – 45.¹

I. Основні фізико-географічні координати.

На Україні відзначаються, що-до геотектоники, такі райони (А. Архангельський, 6). З північного заходу на південний схід Україну перетинає смуга *Озівсько-Подільського горсту*, що в напрямку на південний схід звужується; складається він з кристалічних порід, що відслонюються на схилах річкових долин та ярів (зрідка – й на плато) і вкриті на плато третинними та четвертинними покладами. (Мал. 1). Зі сходу, до

¹ Нарис, що його тут подається, являє собою доповідь на I Міжнародній Конгрес Ґрунтознавців у Вашингтоні (відб. у Червні м. б. р.), що була заслухана також в Ботанічній Підсекції Природничої секції Харківськ-

Фізико-географічні координати України.

I. Подільсько-Львівський горст.	---	Південна межа зледеніння.
II. Донецький кряж.	.....	Північна межа поширення лесу.
III. Наддніпрянська низина.	- · - · -	Північна межа Понтичного моря.
IV. Надчорноморська низина.		

Мал. 1

Бердянсько-Маріупільської частини згаданого горсту, прилучається прастарий *Донецький кряж* (на південь од долини річки Півн. Дінця), що складається переважно з порід кам'яно-вугільного віку (пісковики, лупаки, вапняки). На північ від згаданих горсту й кряжа лежить *Наддніпрянська (Українська¹) западина*, заповнена переважно

кого Наукового Т-ва, 30. IV. 27 року. Робота ця, звичайно, не являє собою ні повної зводки даних про рослинність України, ні навіть конспекту такої. Автор мав собі за завдання – поставити рослинність України у певний зв'язок з чинниками загальнішого порядку (як от геологія, орографія, рельєф, клімат, ґрунти тощо). Для того було використано так чималу літературу про флору та рослинність України (частину праць цитується в кінці нарису), як і власні авторові спостереження. Було використано почасті також і багатий матеріал зводки про флору України (зокрема – мапи поширення окремих родів на Україні), що її зробила Комісія в справі видання визначника «Флора України», при Ботан. секції С.-Г. Наукового К-ту України.

Вважаю за свій обов'язок висловити ширю подяку проф. Г. Махову за численні цінні вказівки що-до ґрунтів України, якими я так часто користувався, та проф. О. Янаті – за ласкавий дозвіл використати для цієї роботи де-які його фотографії й матеріали зі згаданої зводки про флору України.

Нарис цей вже опубліковано, англійською мовою, в збірникові українських доповідей Вашингтонському Конгресу ґрунтознавців (Е. М. Laurenko: «The flora of Ukraina» – «Матеріали дослідження ґрунтів України». Вип. 6. Збірник доповідей I Всесвітньому Конгресу ґрунтознавців у Вашингтоні (Америка) в 1927 році; видання Секції ґрунтознавства С.-Г. Наукового Комітету України. 1927). Але, на жаль, в опублікованому англійському тексті трапилась низка хиб та друкарських помилок, бо автор не мав змоги переглянути англійського перекладу цієї статті, а також не мав жодної коректи. – Цей український текст відрізняється лише де-якими, рівняючи-незначними змінами.

¹ «Южно-Русская» – Архангельського.

крейдяними та третинними осадами. На південь від горсту та кряжа також лежить западина – *Надчорноморська*, заповнена переважно третинними осадами.

З кінця олігоцену (Карпинський, 21) вся північна половина України (Українська западина, Донецький кряж та більша частина Подільсько-Озівського горсту) не була покрита водами моря. Протягом середнього міоцену, на південь од кряжу і захоплюючи південну й західню частини горста, себ-то, головним чином, в Надчорноморській западині, розлягалось *Сарматське море*. В пліоцені також відома морська трансгресія *Понтичного моря* (що сполучалось з Каспієм); північна межа цієї трансгресії не доходила до північної межі Сарматського моря. Сполучення Чорного й Озівського морів з Каспієм було на початку постпліоценової доби (Соколов, 64).

Клімат на початку третинного періоду був вогий, тропічний. Проте, на початку пліоценової доби Понтичне море понад берегами вже замерзало (Соколов, 64).

Дальше похолодання і, очевидно, звогчення клімату призвело до з'явлення в північній та середній Європі (як і по інших країнах) могутніх *суходільних глетчерів*. Українські геологи (В. Крокос, 32, 33), базуючись на вивченні стратиграфії лесу, нараховують чотири льодовикові періоди, що розділяються (в часі) міжльодовиковими. З поміж них льодовик третього, наймогутнішого зледеніння просунувся далеко вглиб України своїм Дніпровським язиком (П. Тутковський, 77).

В межах північної України льодовик цей залишив після себе на широких просторах могутні флювіогляціальні та глинясто-піскові поклади (морени).

Згадані породи на Поліссі утворюють ґрунти (Г. Махів, 46)².

З льодовиковим періодом генетично зв'язані такі поклади як лес. Лес укриває більшу частину України суцільною поволокою на південь від межі Полісся (від лінії Житомир – Фастів – Васильків–Київ –Козелець –Ніжин), залишаючи «прогалини» тільки на Донецькому кряжі³. Що до способів відкладання лесу і зв'язку між часом відкладання лесу та певними фазами зледеніння, то тут нема ще усталеного спільного погляду. Але більшість авторів, що висловлювались відносно умов відкладання та утворення лесу, вважають, що клімат в момент відкладання чи утворення лесу мав посушливо-напівпустельний або навіть пустельний характер (П. Тутковський, 77; В. Крокос, 32, 33; Л. Берг, 7, 8).

Горішній шар лесу, що утворює ґрунт, українські автори синхронізують з останнім (4-м) зледенінням. Отже, матерня порода, що переважає в Українському лісостепу та степу, скрізь, очевидно, однакового віку (В. Крокос, 32, 33, Г. Махів, 45, 47).

Як побачимо з дальшого, згадані умови геотектоніки, історії морських трансгресій і розподіл матерніх порід відіграли свою роль в розподілі рослинності.

...

² Наметневі поклади Дніпровського льодовикового язика вкриті лесом.

³ Плеската вершина Донецького кряжу, проте, прикрита лесом (Г. Махів, 50).

IV. Степ.

Зараз на південь од лісової смуги Полісся починаються лесові рівнини. Простяглися вони на південь аж до берегів Чорного та Озівського морів. У північній половині степової смуги (зони) в широкому розумінні трапляються масиви листяних лісів, що їх особливо багато є по найбільш піднесених районах (див. вище) – це лісо-степова смуга (підзона). На південь од лісо-степової смуги простяглися безлісові степи – степова смуга (підзона) у вузькому розумінні.

Придивимось тепер до розвитку зіллястої рослинності на протязі вегетаційного періоду (IV-IX). Як приклад, візьмімо степ у Надозівському районі (Є. Лавренко, 36).

Можна накреслити в розвиткові степової рослинності надозівських степів 6 найголовніших періодів, коли загальний вигляд степу (аспект – за В. Алехініним) різко змінюється. Це такі періоди:

I. (2/2 III – 1/2 IV). Серед одмерлих торішніх частин рослин переважно – трав (*Gramineae*), розкидані яскраві квіточки (білуваті, з фіялковими жилками) просуренка *Crocus variegatus* Hoppe et Hornsch.

II. (2/2 IV – 1/2 V). Степ поволі починає зеленіти, бо трави й ті двопроябцеві, що цвітуть пізніше, починають викидати свої листя й біла. На початку цього періоду по степу розкидані різнокольорові (білуваті, жовті – різних відмінків, фіялкові, сині й т. инш.) кубла степових півників *Iris pumila* L. В цей же час починає цвісти червонястий перстач *Potentilla opaciformis* Th. Wolf, степова фіялка *Viola ambigua* W.K. та барвінок *Vinca herbacea* W. K. Трохи пізніше цвіте жовтий горцивіт *Adonis wolgensis* Stev., білий або рожевий чистець *Orobus albus* L. fil., оверян *Valeriana tuberosa* L. Опріч того, на протязі цього періоду цвітуть степові осоки *Carex supina* Wahlenb. та *C. Schreberi* Schrk., а також деякі степові інгредієнти (див. далі) – реп'яшки *Ranunculus orthoceros* B. et H., лопушки (вонюча трава) *Alyssum minimum* Willd., переломник *Androsace elongata* L., вероніка *Veronica verna* L. та інші. В другій половині цього періоду двопроябцевих, що квітуть, порівнюючи мало; натомісьць помічається швидкий ріст степових трав. На початку травня викидає свої мітелки з цибулинками тонконіг *Poa bulbosa* L.

III. (2/2 V – 1/2 VI). Період цвітіння степових трав та численних двопроябцевих. В цей період барвистість степового вкриття сягає свого максимума. З поміж трав (*Gramineae*) особливо виділяються роди пірчастих ковилових в даному різі – ковили *Stipa Lessingiana* Trin. et Rupr. (переважає) та *S. ucrainica* P. Smirn.¹ (далеко менше). Цвітуть інші степові трави: типчина *Festuca sulcala* Hackel. – рясно; кипець *Koeleria gracilis* Pers.; стоколос *Bromus erectus riparius* (Rehm.) Pacz.; тонконіг *Poa pratensis angustifolia* L. З двопроябцевих особливо рясно сині групи бабок *Salvia nutans* L.

¹ Останній час цю ковилу описав П. Смірнов (63), як *Stipa ucrainica*, P. Smirnov, а Д. Віленський (12) як *S. Zaleskii* D. Vilenskii. А проте, об'єми цих двох родів очевидно, різні. К. Заліський (20) цей рід називав *S. Tirsia* Stev.

та бузкові кущі горошку *Vicia tenuifolia* Roth.; останні, разом з білими остюками пірчастих ковилових, відіграють головну роль в ландшафті. Окрім того, ще цвітуть білі починачки (гадючник) *Filipendula hexapetala* Gilib. (по нижчих місцях), чистець *Stachys recta* L., пісчанка *Arenaria graminifolia* Schrad., жовтявий горобинець *Oxytropis pilosa* (L.) D. C., блакитні наголоватки *Centaurea axillaris* Willd., червона білиця *Jurinea arachnoidea* Bung., жовтяво-зелені молочаї *Euphorbia glareosa* M. B. та багато инш.

IV. (2/2 VI – 1/2 VII). В цей період трави, що квітували в попередній період, – овочують (ковила губить свої «пера») і присихають. Це період цвітання своєрідного біологічного типу рослин – «перекотиполе», що через характер свого розгалуження мають кулясту форму², як от: сірі кущі перекотиполя *Gypsophila paniculata* L., червоний залізняка козацький – *Phlomis pungens* Willd., біляво-рожевий серпій *Serratula xeranthemoides* MB., синій кермек *Statice latifolia* Sm., рожево-бузкові *Goniolimon tataricum* (L.) Boiss. Окрім того, цвіте багато кошичкоцвітних: труслин *Centaurea Scabiosa* L., наголоватки *C. orientalis* L., серпій *Serratula radiata* MB. Велику роль відіграють у загальному аспекті цього періоду червонясті суцвіття диких васильок – *Salvia nemorosa* L.

V. (2/2 VII – 1/2 VIII). Це період ковили – волосатика або «тирси» – *Stipa capillata* L.; його жовтяво-зелені, з металевим відблиском остюки відіграють першу роль в аспекті цього періоду.

Тирса починає іноді цвісти й раніше – в кінці попереднього періоду. Окрім того, в цей період цвітуть окружкові, переважно жовтявий смоляник *Ferula Ferulago* L., та біла *Lib notis montana* All. (переважно на зниженнях); по місцях, знижених ще більше – характерна кошичкоцвітна рослина з жовтими квітками – жовтозілля широколисте – *Senecio macrophyllus* M. B. В середині серпня зацвітає напівчужоїд – кравник *Odontites lutea* Rchb., також із жовтими квітками.

VI. (2/2 VIII – 1/2 X). Це період завмирання степу. Деякі роди попереднього періоду доцвітають. Зацвітають лише густо опушені сірі ксерофіти – полинець *Artemisia austriaca* Jacq. та *Linosyris villosa* D. C.

Така картина ковилового степу на протязі вегетаційного періоду.

В складі степу виразно намічається два фітосоціальних типи: компоненти (або преваліди) та інгредієнти (Г. Висоцький, 15; Й. Пачоський, 58). До компонентів відноситься насамперед трави (Gramineae), що дають оснівну масу травостою в степу, а також численні двопроязцеві. До інгредієнтів належать однорічники (згадані вгорі, а також інші – стоколос-висюк *Bromus squarrosus* L., роди липчиць *Echinosperrum*, басія *Bassia sedoides* (Pall.) Aschers. та інші) і дворічники, що заповнюють проміжки ґрунту межі компонентами. Під посушливі роки, коли компоненти (особливо - дерно-

² Після вистигання овочів, било присихає, одривається од кореня і вітер переносить суху рослину все далі й далі.

винні трави) розвиваються слабо, інгредієнти, навпаки, можуть розвинутися у великій кількості (Й. Пачоський, 58).

Г. Висоцький (15) відзначив необхідність, аналізуючи типи степів, звертати велику увагу на характер кореневої системи та вегетаційного відновлення. Так, для степів півдня Європейської частини Союзу він дав таку еколого-фітосоціяльну класифікацію («соціяльні класи» Г. Висоцького) степових мешканців.

А. Преваліди (компоненти Й. Пачоського).

I. Ксилофори (кущі та напівкущі). Надземні частини многорічні дерев'янисті: дере-за *Caragana frutex* (L.) С. Koch, бобівник *Amygdalus nana* L. та інші.

II. Довгокорнякові. Мають довгі підземні корняки: осоки – *Carex Schreberi* Schrk., *C. stenophylla* Wahlenb.; оман Христове око *Inula oculus Christi* L. та інші.

III. Коротко-корняковий. Підземні корняки прикорочені: стоколос *Bromus erectus riparius* (Rehm.) Pacz., цибулька *Allium flavescens* Bess, та інші.

IV. Дернові. Вкорочені гони щільно стиснуті один до одного, утворюючи густу дернину. Більшість степових трав: роди кипцю *Koeleria*, митлиця *Festuca*, ковили *Stipa*.

V. Сторчово-кореневі. Мають лише один сторчковий корінь, що не дає бокових паростів (не здатні до вегетативного розмноження). Численні двопроязцеві: пісчанка *Arenaria graminifolia* Schrad., гвоздика *Dianthus leptopetalus* Willd., молочай *Euphorbia Gerardiana* Jacq., миколайчики *Eryngium campestre* L., *Goniolimon tataricum* (L.) Boiss. та багато інших.

VI. Корнепаросткові. Вегетативне розмноження відбувається за допомогою корневих паростків: білиця *Jurinea linearifolia* D. C., полинець *Artemisia austriaca* Jacq. та інш.

VII. Цибульно-головчасті (та бульбо-цибульно-головчасті): тюльпан *Tulipa Schrenki* Regel., степова цибулька *Allium Paczoskianum* Tuzs., просуренки *Crocus variegatus* Hoppe et Hornsch. та інш.

Б. Інгредієнти.

VIII. Дворічники: краснокорень *Onosma tinctorium* M. B., шальвія *Salvia Aethiopsis* L., серпій *Serratula xeranthemoides* M. B.

IX. Весняні озими однорічники: а) ранні: бородавник *Alyssum minimum* Willd., переломник *Androsace elongata* L.; б) пізніші: стоколос-висюк – *Bromus squarrosus* L., тонконіг *Poa bulbosa* L., пісчанка *Arenaria serpyllifolia* L.

X. Озими однорічники: хрениця *Lepidium perfoliatum* L., мшиця *Gypsophila muralis* L., липчиця *Echinosperrum patulum* Lehm. та інші.

XI. Ярі однорічники: степова колючка – *Ceratocarpus arenarius* L., *Bassia sedoides* (Pall.) Aschers., спориш розлогий *Polygonum patulum* M. B. та інші.

XII. Чужоїди: роди привитиці *Cuscuta* і вовчків *Orobancha*.

В. Нижчі.

XI. Мохи: *Tortula ruralis*.

XIV. Обрісники та водорості: *Nostoc commune*, роди *Cladonia* та інші.

XV. Гриби.

Г. Поплавська (61) та В. Сукачев (68) дали фітосоціальну класифікацію степової рослинності, що базується лише на фітосоціальному принципі.

Значну кількість цілин, що існують досі, використовується тепер для випасання худоби. Якщо випасання переходить певні межі, то рослинне вкриття степових цілин зазнає певних змін, що їх Т. Висоцький (15) зве *пасторальною (пасовищною) дигресією*. Й. Пачоський (58) для надчорноморських степів зазначає такі стадії пасовищної дигресії: 1) стадія помірною випасування, за якої всі компоненти степового вкриття зберігаються; 2) стадія зникання ковили; її місце посідає типчина *Festuca sulcata*; 3) стадія збою, з перевагою тонконогу *Poa bulbosa*, що розвивається на весні; влітку тут розвиваються не їстівні для худоби: молочай *Euphorbia Gerardiana*, полинець *Artemisia austriaca* та інші; 4) стадія вигону; переважають однорічники—буряни та півбуряни, головним чином лутига татарська *Atriplex tataricum* L. і спориш *Polygonum aviculare* L. Коли випасання припиняється, відбувається поворотний процес відновлення нормального степового вкриття — демутація (Г. Висоцький, 15, О. Яната, 81).

Характер рослинного вкриття степів у межах України різко міняється в напрямку з півночі на південь і, почасти, з заходу на схід.

Питання що до класифікації степів не раз вже дебатовалося в російській і українській ботанічній літературі. Для Європейської частини Союзу ми маємо менше-більше розроблену класифікацію степів Б. Келлера (22, 43), В. Алехіна (3, 4, 5), Г. Висоцького (15), К. Заліського (20), І. Новопокровського (55), Д. Виленського (12). На питаннях класифікації степів спинялись також в українській літературі Й. Пачоський (58), О. Яната (81), Є. Лавренко (36). Ми погоджуємося з Б. Келлером (23), що справжньої класифікації степів ще нема, бо вона вимагає більш поглибленого опису та вивчення свого об'єкту. Також ми приєднуємося і до тієї думки згаданого автора, що класифікації степів треба будувати у тісному зв'язку з «ґрунтовим субстратом». — «Без такого зв'язку ми не можемо надавати своїм спостереженням на тих клаптях степів, що ще залишилися, будь якого географічного значіння» (Б. Келлер, 23; Г. Махів і Є. Лавренко, 51).

У межах степової (в широкому розумінні) України, за найновішими даними (Г. Махів, 45, 48), ми маємо такі ґрунтові підзони:

А. Лісо - степ.

1. Північна чорноземля, розташована на південь од південної околиці Полісся.

2. Груба чорноземля лісостепу. Острів грубих чорноземель виявлений і на вершині Донецького кряжу (Г. Махів, 50).

Б. Степ.

3. Звичайна (середня) чорноземля з відмінком – надозівською чорноземлею (на сході надозівської частини Надчорноморської низовини).

4. Південна чорноземля.

5. Барняста чорноземля – на крайньому півдні України (наближається до темно-барнястих ґрунтів), почасти – в комплексі з солонцями.

Класифікація типів степів України мусить бути ув'язана з цими ґрунтовими даними. Поряд з цим ми мусимо брати до уваги і розподіл по тих чи інших типах степів згадуваних уже еколого-фітосоціальних типів Г. Висоцького, екологію степових компонентів в межах кожного степового типу (К. Заліський, 20; «плакорний рід», «плакорне суспільство» В. Алехіна, 5) та флористичний склад степів у цілому.

Але спроби дати класифікацію степів України натрапляють на таку велику перешкоду, як недостатня вивченність степів. Найбільше даних ми маємо відносно степів півдня України – про Надчорноморські та Надозівські степи (Й. Пачоський, 58; О. Яната, 81; К. Заліський, 20; В. Таліїв, 69; Є. Лавренко, 36). Дуже мало відомостей є про степи східної України (Г. Танфільов, 73, 74; Г. Ширяїв, 78; В. Таліїв; К. Заліський, 20). Про степи колишньої Полтавської губ. ми також майже нічого не знаємо (А. Краснов, 30). Із усієї лісостепової смуги відомі лише де-які дані про Капнистову цілину на півночі кол. Харківської губ. (А. Краснов, 31; Г. Ширяїв, 79). Отже, про характер вкриття північних (див. І. Спригін, 65) та грубих чорноземель лісостепу ми також нічого майже не знаємо¹.

Для справи з класифікацією степів надзвичайно важливим моментом є поширення ковили, що на Україні розподіляється в такий спосіб (Мал. 6):

Stipa capillata L. (тирса) – в межах усієї степової зони (в широкому розумінні). Але в значній кількості з'являється лише на степах південної околиці грубих чорноземель, а надто в районі поширення середньої та південної чорноземлі.

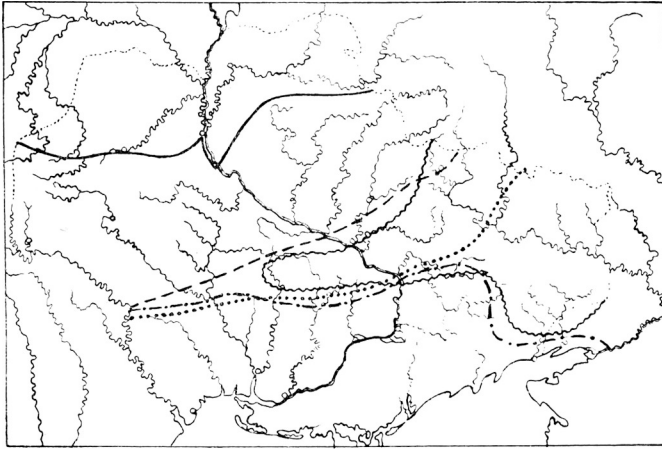
S. Joannis Czepak. – Переважно в районі грубої чорноземлі. Як що виключити те, що ця ковила трапляється й на пісках та гранітах, то, очевидно, її південна межа не переходить південної межі звичайної чорноземлі.

S. Grafiana Stev. – Рід, здебільшого характерний для заростів степових кущів та каменястих відслонень.

S. dasyphylla Czern. Заходить на Україну зі сходу. Південна околиця грубих чорноземель, але, переважно, середні чорноземлі.

S. stenophylla Czern. Лише грубі й середні чорноземлі. На надазовських чорноземлях – лише по знижених місцях (западини та ложбини стока).

¹ Коли все це було написано, вийшло ще кілька робіт, що безпосередньо торкаються степів України. Між іншим, надрукована робота Ю. Клеопова – «Хомутовський степ (Маріупільська окр.)». Охорона пам'яток природи на Україні». І. Харків. 1927. В цій роботі згаданий автор розглядає питання про класифікацію українських степів.

Поширення на Україні родів ковили (*Stipa*).

— Півн. межа *S. capillata* L.

---- " " *S. Lessingiana* Trin.

..... " " *S. ucrainica* P. Smirn.

--- Півд. межа *S. stenophylla* Gaerz.

~~~~~ Межа пошир. *S. dasypphylla* Gaerz.

Мал. 6

S. ucrainica P. Smirn. — На правобережжі лише район поширення південних та барнястих черноземель, але на лівобережжі заходить далеко вглиб району звичайних черноземель.

S. Lessingiana Trin. et Rupr. — Північна межа відповідає південній межі грубих черноземель.

Особливе значіння в данному разі має північна межа ковили *Stipa Lessingiana* (в загальних рисах вона відповідає осі затропічного барометричного максимуму), бо дуже багато степових рослин мають таку саму північну межу.

Зі згаданих класифікацій на українському матеріалі, до певної міри, створювались класифікації Г. Висоцького, К. Заліського та І. Новопокровського. До класифікації цих авторів наближається по суті класифікація степів В. Алехина (3, 4, 5). Наша схема, що її подаємо далі, є дуже близька до класифікації щойно згаданих авторів.

А. Лісо-степова підзона.

1) Барвисті широколисто-трав'яні степи² (*Steppa latifolio* — *graminea florida*) — простяглися від південної межі Полісся до південної межі поширення вододільних лісів (до північної межі ковили *Stipa Lessingiana*). Південна межа їх проходить че-

² Цей тип степу з двома варіантами належить до північних степів В. Алехина (3, 4, 5); решта — до південних степів того ж таки автора. Це так звані „лучні“ степи.

рез м. Ананьїв – Зиновівське – Олександрію – Полтаву – Харків – Вовчу. Їх два варіанти:

а) Північний, очевидно, зв'язаний з північними чорноземлями. Відомостей про цей тип дуже мало. І. Спригін (65) про південно-східню частину кол. Чернігівської губ. (Борзенського та Конотопськ. пов.) пише таке: «Принимая во внимание крайнюю волнистость рельефа степных частей обоих уездов, вызывающую обилие мелких западин и частую смену условий увлажнения, я прихожу к выводу, что докультурный растительный покров этих районов представлял пестрый причудливый узор – комплекс травяных сообществ, главные члены которого следующие: 1) болото с *Glyceria fluitans* и *Beckmannia eruciformis*, 2) луг с *Agrostis vulgaris*, 3) луг с *Festuca rubra*, 4) переходная луговая степь с *Festuca sulcata* и *Koeleria gracilis* и, возможно, 6) степь со *Stipa capillata*».

На думку Спригіна, «на этих почвах, как и на растительном покрове, лежит отпечаток климатических условий, менее благоприятных для существования степной растительности и образования чернозема, чем в лежащих южнее степных пространствах». Можливо, що «некоторые разности местных черноземов образовались именно при участии луговой растительности». Яка саме рослинність на північних черноземлях правобережжя – невідомо.

б) Південний варіант, що відповідає грубим чорноземлям лісо-степу. Що до цього типу у нас також дуже мало даних і також лише для лівобережжя (А. Краснов, 31; Г. Ширяїв, 79). Для цього типу характерні: 1) велика кількість двопроябцевих, що з них багато росте й по луках, – так звані «лучно-степові» роди (за К. Заліським – «екскурсионный дневник» – на ціліні в Сумській окрузі в 2/2 V – 1/2 VI квіткове тло творять шальвія *Salvia pratensis* L. та шолудівник – *Pedicularis comosa* L.); 2) буйний розвиток широколистяних корнякових трав (вівсюнець *Avena pubescens* L., тонконіг *Poa pratensis* L., на півдні лісостепу також стоколос *Bromus erectus riparius* (Rehm.) Pacz.; 3) відсутність або дуже незначний розвиток інгредієнтів – однорічників. Із щільно-дернинних трав тут найчастіше трапляються: типчина *Festuca sulcata* Hackel та кипець *Koeleria gracilis* Pers. З різних родів ковили трапляються: *Stipa Joannis* Czelak., *S. stenophylla* Czern., *S. capillata* L.

В межах цього типу степу, очевидно, також багато знижень та западин, де росте лучно-болотяна рослинність (А. Краснов, 30, для Полтавщини). Зарості кушів з терну *Prunus spinosa* L., степової вишні – *P. fruticosa* Pall. та зіновати – *Cytisus austriacus* L. (також на барвистих типчинно-ковиливих степах).¹

¹ На початку липня 1927 року, коли цей нарис вже друкувалося, авторів його, спільно з молодим ботаником І. Зозом, пощастило одвідати майже однукову тепер цілину лісо-степу України, а саме – цілину кол. Капниста, тепер – Михайлівського кінського заводу, Сумської округи (раніше – Лебединського повіту). Виявилось, що на цій ціліні переважають головним чином широколистяні елементи: трава коротко-корнякова – метличка *Agrostis tenuifolia* MB. та осока дернова – *Carex humilis* Leysser. Багато трапляється типчини, але її трохи забувають згадані вище *Agrostis* та *Carex*. Трапляється також вівсюнець *Avena pubescens* L. (чимало), кипець *Koeleria gracilis* Pers., та тирса *Stipa capillata* L. Характерна велика кількість двопроябцевих; першу ролю в аспекті відіграє липчиця *Galium verum* L.; чи-

Б. Степова (у вузькому розумінні) підзона.

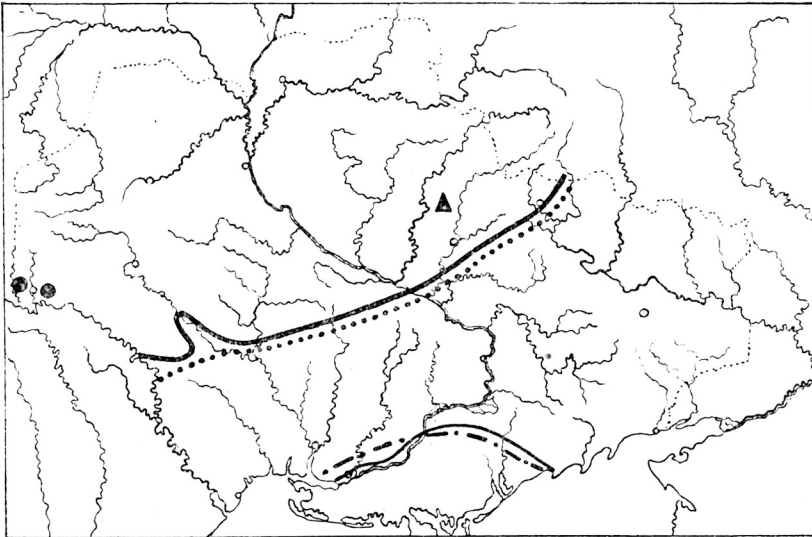
2) Барвисті типчинно-ковилеві степи² (*Steppa festucaceo-stipacea florida*), що відповідають головним чином середнім чорноземлям. Південна межа проходить через Тирасполь – Вознесенське – Кривий Ріг – Запоріжжя (Олександрівське) звідси спускається на південь до берега Озівського моря, оточуючи з заходу Бердянсько – Маріупільську височину. Для цих степів характерні: 1) буйний розвиток щільно-дернинних трав: типчини *Festuca sulcata*, кипцю *Koeleria gracilis*; з ковили переважно *Stipa Lessingiana*, *S. capillata* та почасти (більш знижені місця – схили і т. інші) *S. stenophylla*; 2) буйний розвиток двопроябцевих, що не трапляються (або майже не трапляються) в степах попереднього типу, як от: воронець *Paenonia tenuifolia* L., горлицвіт *Adonis wolgensis* Stev. (Мал. 7), *Serratula radiata* MB., волошки *Centaurea trinervia* Steph. та багато інших; характерна велика кількість представників «перекотиполя»: катран *Crambe tatarica* Jacq., кермек – *Statice latifolia* Sm., *Goniolimon tataricum* (L.) Boiss., козацький залізняка *Phlomis pungens* Willd. та инш., що в степах далі на північ не трапляються; 3) чимала ще кількість широколистих корнякових трав: стоколос *Bromus erectus riparius* (Rhem) Pacz., тонконіг *Poa pratensis* L., пірий *Agropyrum glaucum* (Desf.) Roem.; 2) трапляються інгредієнти – однорічники (напр., *Draba verna* L., *Holosteum umbellatum* L. та інші). З кущів на степах, окрім згадуваних попереду, трапляються ще дуже характерні для цих степів: бобівник *Amygdalus nana* L., дереза *Caragana frutex* (L.) C. Koch. (Мал. 7) та *Calophaca wolgarica* Fisch. (остання лише на південному сході України). Часто в міждернинних проміжках оселяється в значній кількості мох *Tortula ruralis* (L.) Ehrh.

На піднесеному Донецькому кряжі, на його грубих чорноземлях, що на лесі, трапляється особлива одміна, з низкою двопроябцевих, характерних для більш північних степів – *Наддонецький* звогчений *варіант* К. Заліського (20). В Донецькому кряжі дуже поширені *каменисті степи* на малосильній (не грубій) чорноземлі, що утворилась на продуктах звітріння кам'яновугільних лупаків та пісковиків. Із щільно-дернинних трав для останнього варіанту характерні: типчина *Festuca sulcata* та тирса *Stipa capillata*; характерна й наявність кількох родів, що є властиві відслоненням, напр., гвоздики *Dianthus carbonatus* Klokov, крейдівника *Teucrium Polium* L., головачки *Cephalaria uralensis* (Murr.) R. et Sch., дерева *Achillea leptophylla* M. B.

мало шавлії *Savila pratensis* L. та шолудивника *Pedicularis comosa* L., що вже одцвіли. По м. - б. рівних та піднесених місцях трапляється чимало також лучних родів як от лядвенець *Lotus corniculatus* L. та конюшина *Trifolium repens* L. Подекуди добре розвинене мохове суцільне вкриття із *Thuidium abietinum*. По западинах місцями болотечка, з купиною з осоки *Carex stricta* Good. та лужки. Грунти на ціліні – північна одміна грубої чорноземлі.

² Сюди я відношу: «широколиственный ковыльник» (*Stipetum latifolium*) Г. Висоцького (15), «красочный типце-ковыльник» К. Заліського (20), «красочный ковыльник» – варіант «южных степей» В. АLEXИНА (5), «северные (лесо-степные) степи» колишньої Херсонськ. губ. Й. Пачоського (58) та «луговокустарниковые степи» Мелітопільськ. окр. О. Янати (81).

Розповсюдження степових родів.

- *Caragana frutex* С. Koch. (південн. півн. межі та ізолюв. знаход.).
- ...▲ *Adonis wolgensis* Stev. (півн. межа та ізолюв. знаходження).
- *Cacklys odontalgica* Pall.

Мал. 7

На крайньому південному сході України, в районі поширення *надозівської* чорноземлі, є особлива одміна степів цього типу – *надозівська* (К. Заліський, 20; І. Новопокровський 55; Є. Лавренко, 36). Для Приозівських степів характерні: а) перевага тирси та родів ковила, що характерні для вузьколистих типчинно-ковилових степів (ковила *Stipa Lessingiana* та *S. ucrainica* (менше), і б) велика кількість двопроязцевих, що є характерні для барвистого типчинно-ковилового степу.

3) Вузьколисті типчинно-ковилі степи¹ (Steppa festucaceo – stipacea stenophylla) сполучені з південними та, очевидно, барнястими чорноземлями Г. Махова (45, 48). Для цього типу характерні: 1) перевага вузьколистих ксерофітних щільно-дернинних трав (типчина *Festuca sulcata*, тирса *Stipa capillata*, ковила *Stipa Lessingiana*, *S. ucrainica*); 3) малий розвиток або й цілковита відсутність широколистих трав; 3) мала кількість двопроязцевих і взагалі різнозілля; проте, де-які роди трапляються на Україні лише в межах цього типу, як от: гвоздики *Dianthus guttatus* М. В., кучерявець *Trinia hispida* Hoffm. –

¹ До цього типу я відношу: „узколистный ковыльчик (Stipetum gramineum)“ Г. Висоцького (15), „узколистный типце – ковыльчик“ К. Заліського (20), „южные (собственно-причерноморские) степи“ Й. Пачоського (58), зазначені далі типи степів О. Янати (81).

почасти; зубний корінь *Cachrys odontalgica* Pall., – на крайньому півдні; деревій *Achillea micrantha* M. B., будяк *Carduus uncinatus* M. B., та ще де-які; 4) буйний розвиток інгредієнтів – одnorічників (особливо таких, як стоколос – висюк – *Bromus squarrosus* L., гусятник малий – *Eragrostis minor* Host., конюшина польова – *Trifolium arvense* L., та інші); явище це тісно зв'язане з розрідженням, через сухість клімату, зіллястого вкриття цих степів. Й. Пачоський (58) для кол. Херсонськ. губ. розрізняє такі варіанти :

а) північний – багатий «более луговими двудольними» (сюди, мабуть належать «ковильно-луговидные степи» О. Янати, 81), та б) південний – більше ксерофітний, з одноманітною рослинністю (сюди треба зачислити «типично-ковильные степи» О. Янати, 81).

Для південного варіанту, на лівобережжі (кол. Дніпровський повіт Таврії), характерно те, що поміж барнястими чорноземлями є солонці (*чорноземельно – солонцевий комплекс*).

Рослине вкриття вузьколистих типчинно-ковилових степів є значно рідше проти дальших північних степів. На міждернинних проміжках оселяються обрісники (як от, за А. Окснером, *Cladonia foliacea* (Huds.) Schaer. та інші).

Понад берегом Чорного моря й Сивашу простяглася вузька смуга глибоко-стовпцюватих солонців, що на ній поросли асоціації з перевагою полину приморського *Artemisa maritima salina* Keller, типчини *Festuca sulcata* та тирси *Stipa capillata* (Є. Лавренко, 37; Г. Махов та Є. Лавренко, 51)².

Рослинне вкриття на глибоко – стовпцуватих солонцях ще рідше; ґрунт звичайно буває густо вкритий мохом *Tortula ruralis* (L.) Ehrh. та обрісниками – *Cladonia rangiformis* Hoffm. та ще де-які.

Понад самим берегом моря простяглася ще вужча смуга надморських мокрих солончаків, де переважають зарості солонців – *Halocnemum strobilaceum* (Pall.) M. B., *Obione verrucifera* M. T., *Salicornia herbacea* L., содника морського – *Suaeda maritima* (L.) Dumort. та інших галофітів.

В районі поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів є чималі але неглибокі мілкі зниження – «поди» (Й. Пачоський, 58; О. Яната, 81). Надморські поди мають ґрунти солончаки. Але дальші поди – солодкі. Останні, якщо вони глибоченькі, під воگی роки вкриваються лучною болотяною рослинністю (включно до сусака – *Butomus umbellatus* L., рдестника *Potamogeton fluitans* Roht. та інш.). Під посушливі роки, навпаки, поди вкриті лучно-степовою рослинністю, з перевагою типчини *Festuca sulcata* та лучно-спепових двопроязцевих. Для подів дуже характерні: пирій – *Agropyrum repens pseudocaesium* Pacz. та гірчак подовий *Centaurea inuloides* Fisch. (ендемик південного сходу Європейської частини Союзу).

² Справжніх сірих типчинно-ковилових степів (*Steppa festucaceo – stipacea cinerea* (К. Заліський, 20), з ясно барнястими та бурими ґрунтами, характерних для напівпустельних районів, на Україні, очевидно, немає. К. Заліський (20) наводить для крайнього півдня України (півд.-схід. ч. кол. Херсонської губ, та півд. частина кол. Дніпровського повіту) „сірий типце – ковильник“. Але в данному випадкові ми, очевидно, маємо до діла з полиново - трав'яними степами на солонцях.

Зазначена попереду низка типів степів, за винятком надморської смуги солонців та солончаків, є безперечно кліматична (відповідно до зменшення в напрямкові на південь кількості опадів і навпаки – збільшення випаровування). Й. Пачоський (56, 58) та О. Яната (81) вважають, що бідність на роди (species) й відносна простота фітосоціальної структури цих степів є наслідок молодости цієї території. Але, вже Г. Висоцький (15) відзначив хибність цього погляду й підкреслив кліматичні причини (сухість клімату) цього явища. Також і Г. Махов (45, 47) зазначив, що всі лесові степи України однакового віку, бо скрізь утворює ґрунт горішній шар лесу, синхронічний з останнім зледенінням. З'явлення «полупустынних полынних степей» низького побережжя (Й. Пачоський, 56, 57, 58) завдячує чисто едафічним причинам – місцевому засоленню ґрунтів (вплив моря?) (Є. Лавренко, 37).

(Далі буде).

Харків, Гео-ботан. п/секція С. - Г.Н.К.У.

Лавренко Е.

Цілині степи України і потреба їхньої охорони (фрагмент)

Вісти ВУЦВК, 1927. № 8 (1898). 11 січня. С. 5.

...Цілини треба не тільки охороняти, але й вивчати. Протягом весни-літа 1927 р. повинно рекогносцировочно обслідувати невеликими експедиціями (у складі ґрунтознавця, ботаніка та зоолога) по змозі всі степові ділянки на Україні, що збереглися досі, для того щоб виділити певну частину під заповідники. Треба відшукати на це кошти. А поки що, звичайно, треба зберегти непорушними всі цілини, що є на Україні.

По найбільших степових заповідниках треба організувати науково-дослідчі степові станції (приміром, на Старобільських степах, на Провальському степу, в приморському районі і т. д.) що перебувають на державному бюджеті. Дрібніші заповідні ділянки (що утримуються на місцевому бюджеті) доведеться вивчати під час періодичних одвідань.

Науково-дослідчі степові станції повинні ставити своїм завданням вивчення первісної природи степів, як складного комплексу явищ, що взаємно впливають одне на одне.

Треба також, щоб у тих випадках, коли при заповідниках є господарська частина, щоб вона не переважала над науковою, бо інакше від цього буде шкода не тільки дослідчій роботі, але й самій охороні степу.

Дуже небажано також, щоб програма науково-дослідчої роботи в степових заповідниках, була переобтяжена сторонніми питаннями, що не мають безпосереднього відношення до вивчення природи степу.

Таке переобтяження спостерігається, очевидно, в Асканії-Нова, а саме в її зоотехнічній частині. Площа цілинних степів на Україні така незначна, що результати зоотехнічної роботи на цілині навряд щоб широко пристосувались в умовах України.

Дослідча робота на заповідних цілинах по двох групах питань – 1) питання районування і 2) генези природніх продуктивних сил країни, – може дати нимало цінного в народньо-господарському відношенні матеріялу, щоб окупити витрати на охорону степів.

Треба лише, щоб питанням охорони природи зацікавились широкі кола адміністративного апарату країни та радянського суспільства. Інакше заходи комітетів у справі охорони природи при Головнауці та при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України не матимуть належної підтримки...

Левіна Ф., Шалит М.

Про рослинність островів Чурюка та Чурюк-Тюба на Сиваші, Мелітопольск. округи (фрагмент)

Охорона пам'яток природи на Україні. Х., 1927. Вип. 1. – С. 49.

На початку серпня 1926 р. Науковий відділ Державн. Степового Заповідника ім. Раковського «ЧАПЛІ» (к. Асканія-Нова) командировав нас для обслідування островів Чурюка та Чурж-Тюба на Сиваші. Основне завдання було провести ботанічне обслідування островів, зафіксувати загальний стан збереження там природи, переважно полинового степу. Наслідком цього і є нижченаведена мапа поширення рослинности цих островів. На великий жаль, обмежений час нашого перебування там не дав змоги досить детально виконати це обслідування.

Всі ці відомості були потрібні для з'ясування питання про охорону цих островів та приєднання їх до низки приморських заповідників разом із іншими місцями північного узбережжя Чорного та Озівського морів (коси – Тендер, Джарилгач, острови Довгий, Орлов, Бірючий та інші). В літературі про ці острови маємо лише маленьку роботу И. Пачоського «Ботаническая экскурсия в Асканию-Нова и на Сиваші для о. Чурюка й Асканія-Нова, та деякі відомості про загальний характер рослинности цього острова»¹, в якій район, що прилягає до Сиваша, Пачоський називає Присивашшям.

¹ Зап. Крымск. О-ва естествоиспыт. и любителем природы. № 2. Симф., 1913.

В другій роботі, «Наблюдения над растительным покровом степей Аскания-Нова в 1922 г.»¹ в розділі «Замечания по поводу асканийских польшков», він додає список рослин з о. Чурюка. В нашу зводну таблицю розподілу видів по рослинних суспільствах обох островів ми включаємо й усі види, що їх указав И. Пачоський. Третя робота И. Пачоського «Очерк растительности Днепровского у. Таврической губ.»² так само торкається цього району. Крім того, є роботи О. А. Янати, присвячені цьому району, а саме: «Флора степи Мелитопольского и ю.-в. части Днепровского уезда Таврической губ.», та «Очерк растительности севера Арабатской стрелки Феодосийского уезда, наблюдавшейся 17-го сентября 1910 г.»³ та почасти «Очерк растительности Крыма»⁴.

М. Ш. [Шарлемань М.В.]

100 лете существование Аскания-Нова.

Природа, 1927. №5. С. 503-504.

В текущем году исполняется 100 лет с момента основания пользующегося сейчас мировой известностью заповедника Аскания-Нова. По указу Николая I от 3 марта 1828 года 42.315 десятин земли было отдано на льготных условиях герцогу Ангальт-Кетгенскому для устройства здесь колонии. Целью колонии ангальтских поселенцев было разведение тонкорунных овец-мернносов и возделывание целого ряда культурных растений. Но работа в непривычных: в засушливом районе, оказалась не под силу поселенцам, имение давало убыток и в 1856 году было продано колонисту Фейну, внук которого Фридрих Фальц-Фейн и положил начало славе Аскании-Нова. В 1874-1875 годах он устроил первую вольеру (клетку для птиц и мелких животных), послужившую основанием знаменитого зоопарка, привлекающего своей богатой фауной тысячи экскурсантов. В 1898 году был выделен под абсолютный заповедник участок степи площадью около 600 дес. Этот участок был изъят из какого бы то ни было хозяйственного использования и влияния человека с его культурой. В настоящее время Аскания-Нова является государственным степным заповедником Украины. Территория ее – 42 тысячи гектаров, из которых целины – около 32.000 гектаров. Большая часть целины находится в ограниченном хозяйственном использовании (вы-

¹ Известия Государственного Степного Заповедника Аскания – Нова. Т. 2. Херс. 1923., стр. 30.

² Записки Новороссийского Об-ва Естествоиспытателей. Т. XXVI. Одесса. 1904.

³ Труды естественно-исторического музея, Таврич. губ. Земства, т. II, 1913 г. Симф. 1913.; т. IV. 1915 г. Симф. 1916.

⁴ Крымск. О-во естест. и любителей природы. Симф. 1914.

пас, покос), а 6 600 гектаров виділені в абсолютний заповідник, являючийся основною цінністю Асканії-Нова. Изучением этой степи занимается специальная научно-степная станция с отделами: почвоведении, метеорологическим, ботаническим и зоологическим. Зоопарк занимает территорию около 150 гектаров и насчитывает десятки видов птиц и млекопитающих степной полосы всех частей света. Большая часть этих животных свободно гуляет в так называемом «Большом загоне» – участке степи площадью в 110 гектаров, часть – пасется в степи с пастухами. Наибольшей ценностью зоопарка является стадо зубро-бизонов и зубров, а также дикая лошадь из Монголии и целый ряд других животных. Из других учреждений заповедника следует отметить зоотехническую опытную станцию, фитотехническую станцию, музей. К сожалению, недостаточное количество отпускаемых средств не дает возможности проводить работу в должном объеме. В 1927 году число экскурсантов, посетивших заповедник, достигло почти 15 тысяч.

Окснер А. М.

До вивчення флори

обрісників каменястих виходів України

Вісник Київського ботанічного саду, 1927. Вип.V-VI. С. 26 (виноска), 55.

...Про вкриття асканійських степів треба сказати, що це найкращий приклад текучості асоціацій. Не відкидаючи очевидного великого впливу випасу худоби на стан ковилового вкриття степу, за найголовнішого фактора, що визначає цілість вкриття, вважаю я кліматичні умови. Так, після низки посушливих років ковила сильно відмирає, даючи місце буйному розвитку пиретрума, з'являється низка витриваліших ксерофітів, рослин напівпустельного типу, як *Cachrys odontalgica*, звичайно тільки поєдинче вкрапленого. Низка більш дощових років дуже скоро поліпшує розвиток великих дерновин тирси і пірчастих ковил, що швидко витискує суцільні зарості пиретрума...

52. *Placodium gilvum* (Hoffm.) Vain f. *stillicidiorum* Elenk. (...) В центральній частині України нашої форми мені не довелося а ні спостерігати, а ні бачити в інших колекціях, а тип *P. gilvum* тут дуже звичайний. В степах Асканії Нова *Placodium gilvum* f. *stillicidiorum* росте просто на землі і на затлілих рештках рослин, але ні на одному дереві, ні в Зоопаркові, а ні в Ботанічному паркові мені не довелося знайти типову *P. gilvum*. До всього цього слід ще додати, що наша форма широко поширена по високогірських країнах...

Пачоский И. К.

Описание растительности Херсонской губернии, ч. III

Плавни, пески, солончаки, сорные растения..

Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии. 1927 (1912). С. 183-184.

Когда поле забрасывается в залежь, то постепенно растительность на нем меняется, причем в конечном итоге оно может покрыться растительным покровом, не отличающимся от настоящего целинного. Последняя возможность, однако, не является правилом, а требует для своего осуществления известных условий, не всегда имеющих на лицо. Как уже было упомянуто выше, первым условием является то, чтобы почва была достаточной мощности, т. е. чтобы при вспашке не были выворочены наружу слои, значительно отличающиеся от поверхностных. Так, напр., в южном варианте степи, в котором гумусный слой является тонким, при вспашке выворачиваются на поверхность слои более бедные гумусом, при чем растительность, которая сможет развиться на такой обедненной гумусом почве, даже после очень длинного периода, все-таки будет отличаться от той растительности, которая свойственна была данному участку до вспашки. Отличие этой новой растительности от первоначальной будет заключаться в том, что она представит собою тип более южный, более пустынный и ксерофитный, нормально расположенный к югу от данной зоны. Такие участки, напр., я видел в Днепровском уезде Таврической губ. Они, не смотря на десятилетия, прошедшие с того момента, когда их забросили в залежь, все таки сразу выделялись на фоне окружающей их никогда не паханной степи. К этой же категории явлений надо отнести неудачу первой попытки Ф. Э. Фальц-Фейна создать заповедный степной участок в имении Аскания-Нова в урочище «Кролики», которое находилось в полосе прежнего солевозного тракта (ширина этого последнего равнялась трем верстам) и было исполосовано старыми дорогами, с поверхности которых ветром была снесена почва. Как я об этом упоминал в другом месте, участок этот в типичную для данной зоны степь не превратился, и его пришлось приобщить к пастбищам, а участок заложить в другом месте. Наоборот, там, где слой чернозема очень мощный и плугом выворачиваются слои, существенно не отличающиеся от поверхностных, нет никакого основания, чтобы через известный срок не получилось полного возврата растительного покрова, конечно, при наличности второго условия регенерации степи, которое состоит в том, чтобы по соседству находился источник семян степных трав, так как если такого источника не будет, то восстановление степной растительности или навсегда делается

невозможным, или потребует для своего осуществления необычайно продолжительного времени, в продолжении которого семена на данный участок, при стечении особенно благоприятных условий, попадут из более удаленных местностей.

Перелешина В. I.

До пізнання фавни павуків Асканії – Нової.

Труди Фізично-Математичного Відділу. Т. VII. Вип. 1.

Збірник Праць Зоологічного Музею, 1927. № 3. С. 53-56.

Доклав 25. III. 1927 р. директор Зоол. Музею В. Караваєв

Beitrag zur Kenntnis der Spinnenfauna von Askania Nova.

W. Pereleschina.

Vorgelegt am 25. III. 1927 vom Direktor des Zoolog. Museums W. Karawajew.

Im Sommer 1923 habe ich eine kleine Spinnen-Sammlung im Bezirk Askania Nova (Gouvern. Cherson) zusammengestellt, deren Bearbeitung den Inhalt dieses kleinen Beitrags bildet. Ich denke dass meine kurze Liste ein gewisses Interesse bieten kann, denn wir besitzen gar keine Arbeiten in betrefi der Arachnofauna dieses Gebietes. Herrn Prof. S p a s s k y spreche ich auch hier meinen innigsten Dank aus für seine wertvolle Beihilfe bei der Bestimmung meines Materials. Das letztere befindet sich im Zoolog. Museum der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiew und im Zoolog. Laboratorium der I. Universität Moskau.

CRIBELLATAE.

Fam. **Dietyridae.**

Dietyna uncinata Thorell. 1901 – 1903, Bösenberg, Spinnen Deutschlands, p. 241 – 242, Taf. XII, Fig. 375. 3 ♀ ♀ inad. im Gras (in der Steppe), 29. VII.

ECRIBELLATAE.

Fam. **Pholecidae.**

Pholceus opitionoides Schrank. 1901–1903. Bösenb., p. 219. Taf. XIX, Fig. 310. 1 ♀, 1 inad., im Zimmer, 20. VII.

Fam. **Theridiidae.**

Theridion lineatum Clerck (**Phylionettis lineata** Cl.). 1901 – 1903, B ö s e n b., p. 94-95, Taf. VII, Fig. 114. 2 ♀ ♀ in zusammengerolltem Laube, 25. VII.

T. impressum L. Koch. 1901 – 1903, Bösenb., p. 99, Taf. VII, Fig. 119. Ich habe diese Spinne in grosser Anzahl im Gesträuch des Zoologischen und Botanischen Parks gefunden. Sie wird auch im hohen Grase in der Steppe angetroffen. Sie baut ebensolche Nester-Glasglöckchen (retraite-calotte, W. Wagner) wie die Spinnen in Mittel-Russland, aber in den nördlicheren Gegende bewohnt sie gewöhnlich Nadelbäume. Im Juli bauen die Weibchen grünlich Eikokons.

T. varians Hahn. 1901-1903, Bösenb., p. 104, Taf. IX, Fig. 128. 1 ♀ 27. VII.

Steatoda castanea Clerck. 1901 – 1903, Bösenb., p. 113–114, Taf. X, Fig. 143. 5 ♀♀, 1 ♂, im Zimmer, 20. VII.

Tentana triangulosa Walkenaer. 1910, Lessert, Araignees, p. 121, fig. 81. 1 ♀ im Zimmer, 20. VII.

Lathroedectus tredecimguttatus Rossi. 1881, Simon, Les Arachnides de France, vol. V, p. 177. 1 ♀ mit Kokon, Juli, Insel Dzharylgatsh.

Fam. Argiopidae.

Argiope lobata Pallas. 1925, Спасский, Определитель пауков Донск. обл., p. 14 (Spassky, Bestimmungstabellen der Spinnen des Dongebietes). Ich habe diese Spinne in der Steppe im Gras sehr oft, besonders auf *Melilotus officinalis* Desr., gefunden. Ende Juli kann man Weibchen mit Eikokons finden.

Cyclosa conica Pallas. 1901 – 1903, Bösenb., p. 41, Taf. III, Fig. 29. 1 juv., 4. VII.

Araneus (Epeira) diadematus Clerck. 1901 – 1903, Bösenb., p. 22-23, Taf. 1, Fig. 2. 4 ♀♀, 3 ♂♂, 2 juv. Im Zimmer, 28. VIII

A. (Epeira) marmoreus Cl. v. **pyramidatus** Cl. 1901 – 1903, Bösenb., p. 24, Taf. 1. Fig. 4, E., F., C. 1 ♀ im Zimmer, 28. VIII.

A. (Epeira) cornutus Cl. 1901 – 1903, Bösenb., p. 35-36, Taf. II, Fig. 21, 1 ♀, 1 ♂ juv., 10. VII.

A. (Epeira) patagiatus Cl. 1901 – 1903, Bösenb., p. 36, Taf. II, Fig. 22. 10 ♀♀ ad., 6 juv. Im zusammengerollten Laube, 8. VII. – 3 ♂♂, ebenda, 27. VII.

A. (Epeira) sp.? Der Ansicht des Herrn Prof. Spassky nach gehört diese Spinne vielleicht einer nicht genannten Art.

Fam. Thomisidae.

Thomisus albus Gmelin. 1925, Spassky, Bestimmungstabellen der Spinnen des Dongebietes, p. 40, Taf. II, Fig. 75. 5 befruchtete ♀♀ und 1 juv. auf *Melilotus officinalis*, 3. VII.

Oxytilla praticola C. L. K. 1901-1903, Bösenb., p. 357-358, Taf. XXX VIII, Fig. 526. 2 ♀♀ unter der Rinde eines Baumstumpfes, 31. VII.

Xysticus C. L. K. sp.? Von dieser Spinne wurden nur jugendliche Exemplare gefunden, deren Art unbestimmbar ist.

Fam. **Clubionidae.**

Ciubiona pallidula Clerck. 1912, Fedotow, Beiträge zur Kenntnis der Spinnenfauna des Twer-Gebietes, p. 102 – 103, Taf. II, Fig. 77. 3 ♀ in zusammengerolltem Laube, 25. VII.

Fam. **Agelenidae.**

Agelena labyrinthica Clerck. 1901 – 1903, Bösenb., p. 225, Taf. XX, Fig. 318. Diese Spinne findet man auf verschiedenen Sträuchern des Zoologischen und Botanischen Parks. Sie baut trichterförmige Nester, welche in horizontales Spinnweb übergehen. Leider habe ich nur ein einziges erwachsenes Männchen gefunden; alle übrigen Spinnen stellen junge Exemplare dar. In Weiss-Russland baut diese Art ihre Nester direkt auf dem Boden.

Fam. **Lycosidae.**

Trochosa ruricola De-Geer. 1906, Dahl, Die Lycosiden, p. 268, Fig. 24. 2 ♀♀ mit Kokons unter der Rinde eines Baumstumpfes, 30. VII.

T. singoriensis Laxmann. 1925, Spassky p. 49. Diese Spinne wird sehr oft in der Steppe und im Zoologischen Park angetroffen. Man kann überall deren Löchern begegnen. Spassky (20) schildert die Lebensweise dieser Spinne sehr genau.

Lycosa agrestis Westring. 1901-1903, Bösenb., p. 374-375, Taf. XXXV, Fig. 547. Es wurden nur 2 ♀♀ mit Eikokons auf mit direkten Sonnenstrahlen beleuchtetem Boden gefunden.

Fam. **Oxyopidae.**

Oxyopes heterophthalmus Latreille. 1925. Spassky, p. 51, Fig. 13. 3 ♀♀ auf Umbelliferen, 3. VII. – Ebenda 1 ♀, 21. VII.

Fam. **Salticidae.**

Ballus deressus Walkenaer. 1901 – 1903, Bösenb., p. 445, Taf. XLIII, Fig. 651. 1 ♀, 23. VII.

Heliophanus auratus C. L. K. 1925, Spassky, p. 54. 1 ♀, 6. VII.

Euophrys petrensis C. L. Koch. 1901-1903, Bösenb., p. 449, Taf. XLIII, Fig. 657. 1 ♀, Juli.

LITERATURVERZEICHNIS.

1901 – 1903. Bösenberg, Die Spinnen Deutschlands. Zoologica, XIV, 35, I-V.

1901. Dahl F r., Die Lycosiden oder Wolfspinnen Deutschlands und ihre Stellung im Haushalte der Natur. Nova Acta Acad. Caes. Leop. Carol. Germ. Nat. Curios. Abh. d. Kais. Leop.-Carol. Deutsch. Acad. d. Naturf. Bd. XXXVII, Nr. 3.

1912. Fedotow D., Beiträge zur Spinnenfauna des Gouv. Twer. Berichte der Biolog. Süßwasserstat. d. Kais. Naturf. Ges., Bd. III.

Петропавловский А.

Животноводство

Приложение к газете «Украинский Экономист», №254 (1157).

7.11.1927. Шп.4.

Особенности засушливого климата Юга Украины, мало благоприятные в общем для интенсивного земледелия, а также наличие большого количества целинной степи, недавно обусловили развитие в Аскании-Нова животноводства и, в частности, тонкорунного овцеводства.

В Аскании-Нова разводились и сейчас разводятся овцы, крупный рогатый скот, свиньи, лошади и верблюды.

Количество голов

Годы	Овцы	Кр. рог. скот	Свиньи	Лошади	Верблюды
1917	27,482	1226	239	465	115
1920	5,605	85	61	60	79
1927	19,268	1024	447	238	92

Из этой таблицы видно, что общее количество животных в 1927 году меньше, нежели было в 1917 году, но качественно животноводство в некоторых отраслях превзошло дореволюционный уровень.

Овцеводство являлось и является главной отраслью асканийского животноводства, как наименее трудоемкое и дающее возможность максимального использования степи и в то же время дающее значительный доход от продажи шерсти. Разводятся овцы преимущественно мериносовые-тонкорунные.

В основание тонкорунного овцеводства заповедника легло оставшееся после гражданской войны стадо бывшего владельца Фальц-Фейна, в количестве 4.700 голов полубольных овец. В настоящее время количество овец доведено до 19.268 голов и овцеводство заповедника, благодаря старой бонитеровке и отбору по однородности, однотипичности и по продукции, можно считать самым лучшим в СССР. Сейчас в заповеднике имеется до 11 пород овец, из которых 4 породы грубошерстных (преимущественно караули).

Следует указать на приобретение заповедником в 1925 году заграничных овец.

По количеству пород овец асканийское овцеводство является в данное время почти единственным в мире, по численности же самым большим в Союзе. Камвольное мясошерстное направление овцеводства является экономически наиболее выгодным.

Необходимо отметить еще достижение в сравнении с дореволюционным временем в шерстяной продукции овец, в процентах приплода и в уменьшении смертности овец.

Общее количество крупного рогатого скота в сравнении с дореволюционным уменьшилось, хотя и незначительно. В заповеднике в настоящее время разводится крупный рогатый скот 2 пород: серо-украинской и красно-немецкой.

Серый скот разводится главным образом ради получения рабочей силы – волов и мяса, отчасти – и племенного материала. В настоящее время, благодаря хорошему подбору, выведена довольно удовлетворительная группа коров, количеством до 90 голов. Из них выделена элитная группа в количестве 32 голов. Средний вес коров 34 пуда и бугаев до 50 пудов.

Общее количество красного скота составляет 300 голов. Из имеющегося числа коров и отчасти нетелей выделена племенная группа в 21 голову. В общем красное стадо коров довольно типично, удовлетворительно по экстерьеру и по окраске. В деле разведения красного скота в настоящее время преследуется цель выведения из наличного материала высококачественных животных в виду большого спроса на таковой материал.

Из достижений относительно красного скота можно указать на повышение среднего удоя. Благодаря кормлению по нормам и улучшение качества молодняка. В настоящее время средний годовой удой коров, равняется 205 ведрам в год. В предыдущие годы был не более 156 ведер; наивысший удой достигает у отдельных экземпляров 289 ведер.

Общее количество свиней заповедника в сравнении с довоенным временем увеличилось и улучшилось качественно. В дореволюционное время в Аскании разводились свиньи преимущественно Беткширской породы, сального типа, теперь же разводятся свиньи первоклассной белой английской породы беконного типа как в чистоте, так и полукровные. Общее количество свиней составляет 447 голов. Молодняк свиней Аскания-Нова по развитию не уступает молодняку лучших заводов Госплемкультуры. Свиноводство заповедника является первоклассным племенным рассадником, и лучший материал молодняка целиком идет на продажу, как племенной, и только брак идет на убой для нужд хозяйства.

Аскания-Нова в дореволюционное время славилась разведением полукровных степных лошадей верхового сорта ремонтного типа. За время революции и гражданской войны коневодство Аскании было сведено на нет.

В настоящее время конский состав заповедника достигает 238 голов и образовался преимущественно путем покупки со стороны. Лошади в общем легкого рабочего и упряжного типа. Кровных и чистокровных производителей не имеется.

Как достижение в области коневодства, кроме общего увеличения числа лошадей, можно отметить, что среди старых кобылиц, а главное среди подрастающего молодняка-кобылиц своего завода в настоящее время можно отобрать группу лошадей до 30 голов. Вполне дельных и пригодных для племенных целей.

Количество верблюдов в заповеднике остается такое же, как и в дореволюционное время. Разводятся верблюды одно и двухгорбые.

В заключение обзора по животноводству нужно заметить, что из отдельных отраслей животноводства, в настоящее время только овцеводство является для хозяйства доходным. Остальные же отрасли не имеют значения как доходный и существуют только в целях удовлетворения внутренних хозяйственных потребностей и в целях выведения высокого племенного материала.

А.Петропавловский.

Подъяпольский Н.Н.

Национальные парки СССР (фрагмент).

Журнал «Искры Науки», 1927. №9. С.346-347.

Что такое национальные парки, читатели нашего журнала знают. За границей, главным образом, в Северо-Американских Соединенных Штатах так называются более или менее значительные пространства земли, охраняемые от слишком энергичного вторжения в них человека.

У нас, в СССР, также есть национальные парки, которые называются заповедниками.

Американские национальные парки существуют сравнительно давно. Некоторые из них имеют историю, обнимающую промежуток времени уже свыше столетия. Дело охраны природы и устройства заповедников в СССР молодое. В государственном масштабе оно началось у нас только в 1919 году и по указанию Владимира Ильича Ленина сразу было поставлено широко, как важное государственное начинание.

С 1922 г. в СССР существует Законодательство по охране природы. Начиная с этого времени, по инициативе научных, хозяйственных и художественных учреждений, учреждаются и заповедники, которых в настоящее время фактически существует уже свыше 20, а актами законодательных учреждений закреплено 15.

Несмотря на то, что заповедников уже много, знаем мы об них весьма мало. Слишком редко разбросаны они по необъятному простору Союза и, кроме того, расположены преимущественно в глухих, мало доступных для человека местах. Последние понятно, так как устройство заповедников там, где деятельность человека еще мало оказала влияния на природу, вытекает из самой идеи охраны природы.

В чем сущность идеи охраны природы — по нашим понятиям?

Предохранительная работа у нас ведется с различными целями. На первом плане стоят цели научные. Человечество все свои знания почерпывает главным образом в природе; изучая естественный ход вещей, мы познаем существо жизни и законы, ею управляющие. Только в природе мы могли заметить проявление таких важных законов, как изменчивость и наследственность видов, борьбы за существование, происхождение ви-

дов и т.д. Под влиянием человеческой культуры, главным образом, техники, естественное равновесие в природе нарушается, и многие проявления законов естества затушевываются. Устраивая заповедники в наименее затронутых культурой местах, наука обеспечивает для себя возможность «испытывать естество в его неизменном виде» — наблюдать те законы подвижного равновесия в природе, которое обуславливает эволюцию и проч.

Существо природы в этом случае заключается в полном отказе человека от хозяйственного использования заповедной территории, в полном «изъятии себя» из обихода жизни природы.

Весьма часто задачи научных заповедников совпадают и совмещаются с задачами охраны природы в целях художественных. Сохранение естественного ландшафта для некоторых особенно красивых местностей имеет большое значение в деле воспитания художественного вкуса и из биографий наших художников мы знаем, как часто природа их родины явилась возбудителем и проявителем их таланта.

Несколько на втором плане стоит у нас охрана природы с целью хозяйственной. Научная охрана природы, конечно, также отвечает хозяйственным целям. Так, напр., охрана бобров с научными целями, в конце-концов, даст возможность использовать бобров и для хозяйства, т.е. начать на них охоту, как это случилось с бизонами Северной Америки, где охота на них 50 лет была запрещена, а теперь, когда бизоны снова размножились, бизонье мясо и шкуры сделались немаловажным предметом внутренней и международной торговли.

Хозяйственных заповедников у нас пока еще немного. Большинство из них находится в ведении Наркомзема, один — в ведении Наркомздрава и один — в ведении Наркомторга.

Наконец, есть заповедники, возникшие стихийно в процессе осознания народом необходимости охранять естественные производительные силы природы от их истощения. Таким заповедником является бобровый заповедник на Камчатке, устроенный камчадалами-охотниками вокруг Кроноцкого озера.

На приведенной здесь карте государственных заповедников видно, как они расположены по территории СССР. В Европейской его части открытых и закрепленных законодательным путем заповедников насчитывается всего только 8. В Азиатской части — 6. 7 заповедников существуют фактически или определенно намечены территориально, не закреплены еще законодательными постановлениями об изъятии из хозяйственного пользования.

В отличие от Западной Европы и других густо населенных частей земного шара, мы находимся в том благоприятном положении, что у нас еще есть, что охранять и заповедывать, и потому еще до революции природоохранительная комиссия Академии Наук разработала проект семи заповедников, насчитывающий свыше 50 определенных пунктов. Современная природо-охранительная работа и ведется в соответствии с этим проектом.

Подробно о том, что и с какими целями охраняется в наших заповедниках, мы опишем в ряде последующих статей, намеченных к помещению в журнале «Искры Науки». Здесь мы ограничимся лишь перечислением заповедников, с краткой их характеристикой.

...

Заповедник им. тов. Раковского (быв. Аскания-Нова) достался нам по наследству от ученого помещика Фальц-Фейна, устроившего в своем степном имении зоопарк под открытым небом. С точки зрения охраны природы заповедник интересен, как степной. В нем степная растительность, никогда не выдавшая плуга, сохраняется в ее девственном виде. К этому же заповеднику относится приморский участок, в который входит часть берега моря, густо заселенная морской водоплавающей птицей.

...

Все охраняемые парки находятся в пределах Европейской части СССР. В одной из последующих статей описанию их мы также уделим место так как они имеют много неповторяемых красот, созданных величайшими художниками паркового искусства, на выписку которых из Италии, Франции и Англии помещики не стеснялись тратить деньги.

Постригань С.

До питання про поширення подового гірчака (*Centaurea inuloides* (Fisch) Schmalh) на Україні.

Труди сільськогосподарської ботаніки.

Харків, 1927. Т. I. Вип. 3. С. 95-105.

Проф. Г. Висоцький в статті «О некоторых формах корнеотпрыскового возобновления и разрастания» (1) згадує про знайдені мною влітку 1926 року на рівнинних полях Володимирівської лісової дачі досить густі латки подового гірчака – *Centaurea inuloides*. В зв'язку з тим, що ця надзвичайно цікава рослина має і теоретичний інтерес і може мати чимале негативне сільсько - господарське значіння, я звернув на неї особливу увагу підчас геоботаничного обслідування Володимирівської лісової дачі та її околиць з доручення Ботаничної Секції С. - Г. Наукового Комітету України, в складі загальної експедиції Комітета для обслідування захистних лісових смуг у степу, за керівництвом проф. Г. Махова.

Протягом короткого, порівнюючи, часу я мав нагоду спостерігати особливості розповсюдження та характер находищ *C. inuloides* в зазначеному невеликому районі, що в значній мірі розбігаються з дотеперішніми літературними відомостями про цю рослину.

Літературні відомости

Своєрідне поширення *C. inuloides* у південних та пів-денно – східних степах східної Європи та недосконала вивченість рослинності цих країв спричинилися до того, що до недавніх часів питання про ареал розповсюдження *C. inuloides*, як і про умови її життя, мало були освітлені в літературі. Тільки праці проф. И. Пачоського вперше б. м. ясно окреслили характер її находищ та накреслили схему ареалу її поширення. Однак до останнього часу відомості наші про поширення її зростають.

Ще року 1899 проф. В. Талієв писав: «Площадь обитания *C. inuloides*, найденной первоначально только около Сарепты, постепенно расширяется. В последнее время этот вид *Centaurea* найден Мокржецким в Тавр. губ. и Пачоским в Херсонской при более или менее сходных условиях обитания» (Талієв 13, ст. 81 – виноска). Таке твердження можна прийняти, звичайно, тільки з певною оговоркою. Зростають, правдивіше, наші відомости про поширення *C. inuloides*, в міру детальніших обслідувань різних місцевостей, і ми лише наближаємося до з'ясування дійсного ареалу її поширення. Поруч з тим, звичайно, як побачимо далі, *C. inuloides*, у межах своїх природних районів, і активно поширюється.

Проф. Й. Пачоський, найбільший знавець флори українських степів, каже так про цю рослину: «Интересно отметить, что среди повидимому исключительно подовых (у нас) растений находится одно эндемическое для степей юга России – это *Centaurea inuloides* (у нас найдена мною только около Ивановки, Яковлевки, Роксандровки и Белозерки, Ренненкампом была найдена близь Ново-Полтавки – местами обильно, даже *между посевами*¹) (очевидно, по окраине распаханного пода), а Рябковым около Привольного по Ингулу (редко). Лично я видел это растение бл. полуст. Геражено²) (между Ново-Полтавкою и Явкино); последния местонахождения являются наиболее выдвинутыми к северу - западу. Кроме Херсонской губ. это растение найдено в подах сев. ч. Таврической губ.!!, на лугах по Міусу (Талієв), по глинистым склонам около Ново-черкасска!!, около Сарепты (Бэккер!) и в Самарской губ. (в низменной части лимана с подзолистой почвой между Александровым гаем и Петропавловкой – Богдан), чем и ограничивается весь ареал этого своеобразного растения» (Пачоський 7, ст. 236).

Ареал *C. inuloides*

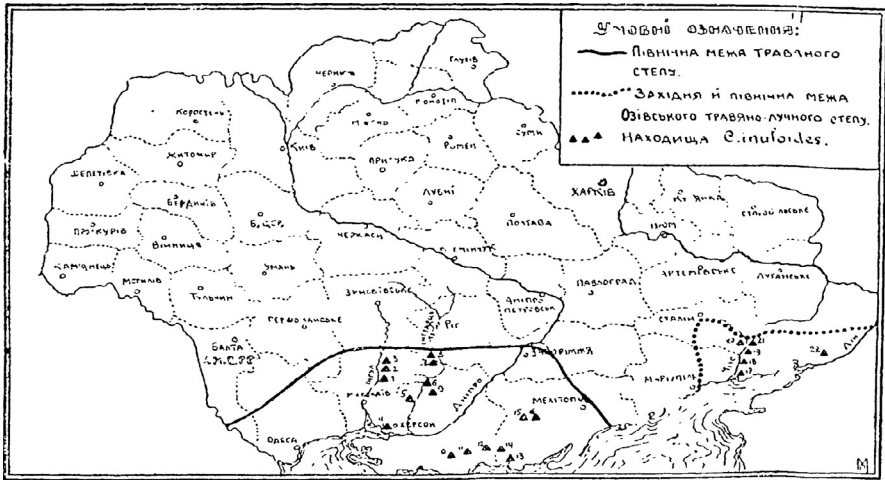
За опублікованими, а почасті й неопублікованими даними, що я мав можливість ними скористатися, для *C. inuloides*, переважно в межах України, зареєстровано такі находища³).

1) Коло Привольного по Ингулу – зрідка (Пачоський за Рябков и м, 7, ст. 236).

1 Курсив мій. С. П.

2 Далі автор цей самий полустанок зве «Горожены»

³ Порядкові числа відповідають нумерам трикутників, нанесених на карту поширення *C. inuloides* у межах України, а числа в дужках посилають на N праці відповідного автора в списку, доданому в кінці статті.

Мал. 1. Карта поширення *Centaurea inuloides* (Fisch) Schmalh. у межах України.
The map of the spreading of *Centaurea inuloides* (Fisch) Schmalh. within The border of Ucraina.

2) Коло полуст. Горожени, між ст. Явкино й Новоуполтавкою гхо залізниці Миколаїв – Знаменка, досить багато (Пачоський 7, ст. 210).

3) Поблизу ст. Новоуполтавки, місцями чимало, навіть *між посівами*⁴⁾ (Почоськийза Ренненкампом, 7, ст. 210).

4) Під Чорна Долина поблизу Білозерки під Херсоном – між Білозерною й оз. Солонець – одна велика круговина, 5. VIII. 911. (Пачоський 7, ст. 224).

5) Роксандрівка, 24 версти на N від Херсону, на канаві, почасті *в посівах*¹⁾, в одному місці чимало, цв. 23.VI. 898 (Пачоський – 7, ст. 236).

6) Коло економії Якоплсвки, де зливається р. Висунь з Інгульцем, в поду – з нерозцвілими головками, місцями суцільними участками, 2 V. 903 (Пачоський 7, ст. 230).

7) Рівнинні *перелоги й поля* Володимирівської лісової дачі на вододілі Інгулець – Висунь у Миколаївській окрузі, поміж захистними лісовими смугами, місцями багато великими латками, цв. 17. VI. 926, гони зелені, напівсухі та сухі – 6.VII, 26.IX, 10.X, 20.X. 926 р.

В мокрій (з водою) подинці великого поду «Солнці», поруч з сел. Зоря (на W), коло 3 кілом. на N від Володимирівської лісової дачі – толока під випасом, цв. 22.VI 926 р.; *на полях і молодих перелогах* по окраїнах того-ж поду «Солонці» – великі латки, подібні до латок осоту (*Cirsium arvense*), сухі гони, рожиці, 21. X 926 р. Зрідка *по межах та полях* в околицях того-ж поду – цв. 17. VI 926.

¹ Курсив мій. С. П.

8) Незначне подувате зниження у вершині балки Вовчий Яр, поблизу комуни Хлібороб», Криворізької округи, коло 10 кілом. на N від Володимирівської лісової дачі – *на перелозі*, гони, цв., 23. VI. 926 р. Одно з найбільше висунених на північ находищ.

9) Під коло екон. Іванівки, 25 в. на N від Берислава, на вододілі Дніпро - Інгулець ; лучна зона, нецв. 23. V. 908 (Пачоський 10, ст. 49 ; 7 – ст. 215).

10) Держ. Степ. Заповідник «Чаплі» (к. Асканія Нова) по окраїнах В. Чапельського поду і в самім поду, місцями дуже багато 25. V. 902, 10. VIII. 906, 9. IV. 916 (Пачоський 7. ст. 197 – 199); степ коло зоологічного саду (Я на та 2, ст. 314); чимало в В. Чапельськiм поду, де утворює «плями», цв. 21. VI (Пачоський 11, ст. 115). По окраїні В. Чапельського поду, але переважає ближче до центру поду. В ближчих приподових селах, *по городах*²) з більш вогколюбними культурами, де стає тяжким бур'яном (Висоцький 1, ст. 9).

Росте також у поду коло Наталівки (цв. 12. VI), де має найбільш західне находище в кол. Дніпровському повіті (Пачоський – 11, ст. 115).

11) Агаймаський під у кол. Дніпровськ. повіті, по більш низьких участках частини поду, що належить до Успенки 26. V. 906 (Пачоський 10, ст. 44).

12) Під Куяли

13) Під Мостаполь

14) Подинка на поду Отлой

} На лучних подах типово – ковилового степу Мелітопольщини, досить рідко багато з пупянками, IV.911 (Яната 15, с. 228).

15) Розораний під Круглий в центрі кол. Мелітоп. пов. – зрідка *серед хлібних посівів*¹) (Яната 16, ст. 77).

16) Розораний під поблизу Мснчекур у кол. Мелітоп. пов., зрідка *серед хлібних посівів*) (Яната 16, ст. 77).

17) Під Озирявина коло Золотої Коси на Таганрозькому півострові, кол. маєток Лакієра – часто великими круговинами, нецв. 3. V. 923; цв. сор. 3 гр. 1. VI. 923 (Лавренко 4, ст. 20 – 21).

18) С. Покровське – с. Рязене Таганр. окр., ліва сторона долини р. Міуса – коло настилу залізниці, на *полі по стерні – велика зарість*, ов., сух. г. 20. VIII. 923. Поруч часто темно-зелені кущі *Glycyrrhiza echinata* L. – сор1, fol; рідка зарість *Rubia tatarica* F. M. – fol., *Nasturtium austriacum* Crantz. – fol., *Statice Gmelini* Willd. sol., fl. Поблизу, в досить глибокій залізничній виемці – густі зарості *Glycyrrhiza echinata* L. – сор1, fr. Крім того *Rubia tatarica* F. M. – fol., *Nasturtium austriacum* Crantz. – fol., *Glycyrrhiza glabra* L. – fol., напівсуха *Centaurea inuloides* fr., *Carex nutans* Host. – fol. (Лавренко 5).

19) Долина р. Міуса коло с. Матвійового Кургану – на заплавної луці в великій кількості (особливо коло дороги) – V. 897 (Талієв 12, ст. 81).

20) Коло ст. Успенської, між хут. Степним та Приазовським досвідним полем, *на високому плато по полю коло дороги – зарість* (Лавренко 5).

21) С. Олександрівка – с. Успенка Таганр. окр., по дну долини р. Кринки, чимало – цілими (чистими) заростями 17. VIII. 923 (Лавренко 5).

² Курсив мій. С. П.

22) По нижньому Дону коло Новочеркаська, на глинястих обривах в досить великій кількості, цв. 15. V. 1889 (Шмальг. 14, ст. 126, Пачоський 12, ст. XLVI).

Далі поза Україною *C. inuloides* ще показано для воглих степових участків коло Сарепти й Царицина¹), для низинної частини лиману з попільнякуватим ґрунтом між Олександровим гаєм і Петропавлівкою Самарської губ. (Пачоський 7—ст, 236) та зрідка на лиманах у східній частині Новоузенського повіту Самар. губ.²).

Але за даними Л. Казакевича (3), можна гадати, що *C. inuloides* на південному сході поширена значно більше, ніж можна сподіватися на підставі поданих загальних уривочних вказівок. Там ця рослина часто трапляється в сіні поруч з степовим гірчаком, отруйним і не менше шкідливим бур'яном *Acroptilon Picris* С. А. М., рівного якому своєю шкідливістю та в'їдливістю, в межах його поширення, південна Україна не знає.

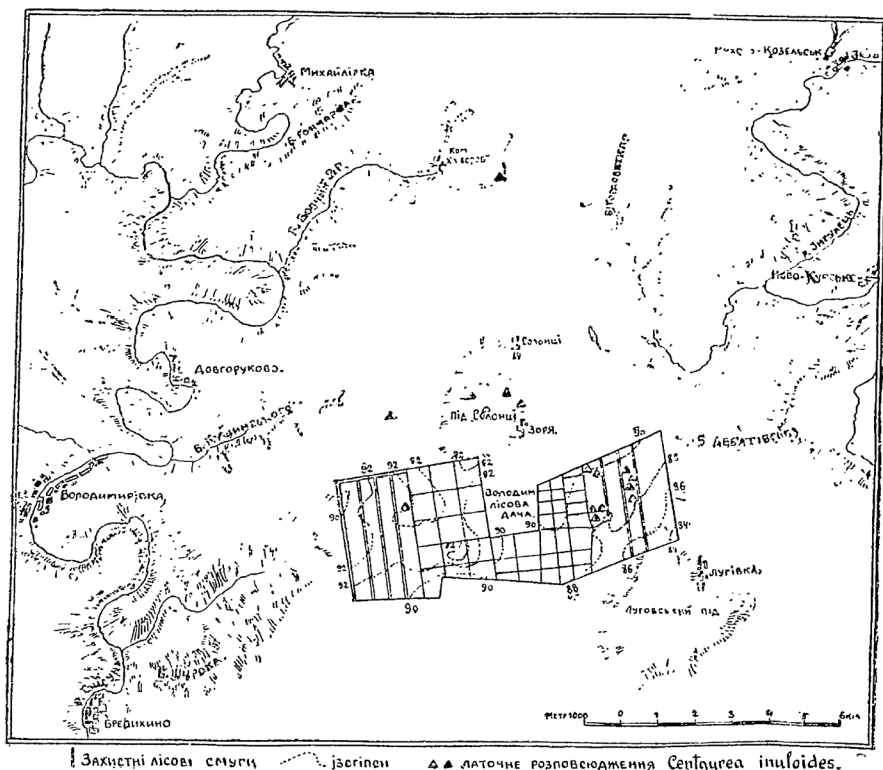
З наведених даних про знаходища *C. inuloides* видно, що ця рослина поширена переважно по подах, заплавлених луках де-яких південних та південно-східніх річок, та по лиманах південного сходу, — отже є рослиною місць побільшеного звогнення. Дотеперішні дані про неї дозволяли проф. Й. Пачоському в категоричній формі й не раз у своїх працях підкреслювати твердження, що *C. inuloides* — виключно подова рослина й за межі подів у нас не переходить. Однак сам Й. Пачоський цілком слушно й виразно відзначив і другу особливість *C. inuloides* — її незвичайний розвиток після порушення цілинного покрову тих участків, де вона вже до того росла : « ... редкая у нас луговая (поды и заливные луга менее крупных рек) *Centaurea inuloides* Fisch, чрезвычайно обильно (иногда в виде сплошных зарослей) развивается в тех местах пода, в которых растительный покров уничтожен и почва была взрыхлена » (Пачоський 8, ст. 132). Це свідчить про якісь сприятливі для розвитку цієї рослини умови, що утворюються розорюванням. Вони полягають, очевидно, в підвищеній вогкості розораних ґрунтів порівняльно з ґрунтами цілиними. Розорювання ж, як побачимо далі, спричинилося й до поширення *C. inuloides* на рівнинні поля степових плато, що, принаймні в межах України, до цього часу не було відомо.

C. inuloides на плато.

В Володимирівській лісовій дачі, виключно багатій на подовий гірчак, останній трапляється по перелогах іноді великими латками до 20-40 мтр. в діаметрі; іноді ці латки менші розмірами, але розкидані густіше. По цих латках гірчак росте майже завжди на тлі з пирію — *Agropyrum repens* Р. В., що взагалі домінує там на 10-річних приблизно перелогах. Іноді ж *C. inuloides* своєю масою виступає на перше місце, а пирій на таких латках, як і інші рослини, звичайно буває пригнічений. Поміж такими різного розміру й густоти латками подовий гірчак де-не-де трапляється й розкидано, навіть поодинокі-

¹ П. Маевский. «Флора Ср. России» Москва, 1917.

² Д. Г. Виленский. Сорная растительность Новоузенск. у. Самарск. губ.—відб. з «Изв. Саратов. Обл. С.-Х. Оп. Ст.», т. II, в. 1 —3, Саратов, 1919.

Мал. 2. Схематичний план Володимирівської лісової дачі та її околиць з позначенням латочного розповсюдження *Centaurea inuloides*.

The schematical plan of the Voloclimirsky wood station and its environs with indicating of the spreading of *Centaurea inuloides*.

ми екземплярами, з'єднуючи в такий спосіб гірчаківі латки в величезні, по кілька гектарів, лани, засмічені цією небезпечною для польового господарства рослиною.

Звертає увагу той факт, що в зареєстрованих мною місцях гірчак у великій кількості трапляється на полях рівнинного плато, а не тільки в подах. Цей факт, а також і знахідка *C. inuloides* останніми часами в околицях ст. Успенської Таганрозької окр. на високому плато по полю (Є. Лавренко) свідчить про вихід її з подів, через розорювання, на рівнинні культурні лани. Підвищене з'явлення останніх, зв'язане з хліборобською культурою, сприяє поширенню подового гірчака в південних та південно-східних степах в ролі бур'яну, що може стати згодом поруч з найтяжчими бур'янами.

Для повнішого уявлення умов, в яких *C. inuloides* росте в обслідуваному мною районі, подаю нижче коротку характеристику природніх умов Володимирівської лісової

дачі з ближчими околицями, додаючи й схематичний їх план з позначенням латочного розповсюдження *C. inuloides*.

Володимирівська лісова дача.

Володимирівська лісова дача лежить на вододілі між р. Інгульцем та її допливом Висунью, займаючи найвищу місцевість вододілу згаданих річок у східно - західньому напрямкові. Займаючи площу коло 2552,5 гектарів, дача має довжину зі сходу на захід коло 9 кілометрів, а в південно – північному напрямкові коло 4 кілометрів. Всі лісові насадження дачі штучного походження. Більшість території дачі під польовим користуванням, при чому західні й східні поля її обсажено захистними лісовими смугами майже меридіонального напрямку, (мал. 2 на стор. 100).

Загальний рельєф території дачі, при пересічній висоті над рівнем моря 90-92 метри, характеризується дуже повільним схилом на південь та південний схід. На сході й заході від дачі починаються вершини неглибоких балок, що, вриваючись де-далі глибше, направляються до долин згаданих уже річок.

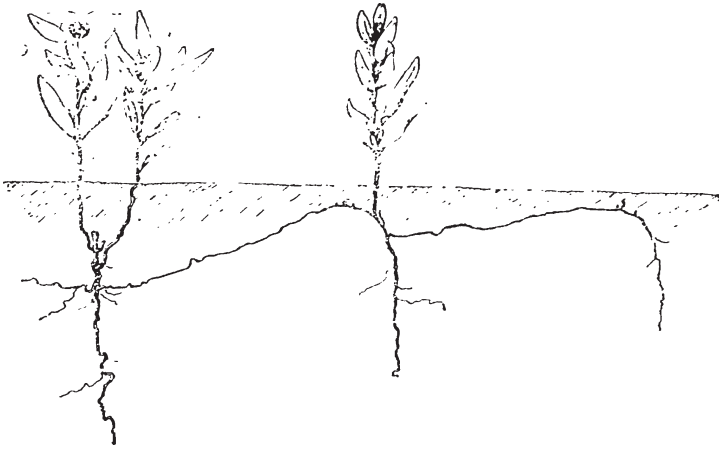
Яскраво виявлених подів у межах дачі немає, крім одної невеличкої подинки (15×16 метри діаметром), подуватого зниження та кількох невеликих тернякових западин (25 – 35 метри діам.) переважно в західній частині дачі. З цими зниженнями рельєфу численні латки *C. inuloides* ні в якій мірі не зв'язані.

На півночі та на південному сході до дачі прилягають чималі справжні поди, що мають місцеву назву солонців. На схематичному плані за першим з цих подів я зберігаю місцеву назву «Солонці» (по північно-східній окраїні його останніми часами забудовується село, що також має назву Солонців), а другий позначаю назвою «Лугівський під» (від с. Лугівки – нім. кол. № 17, розташованого на північно-східній окраїні поду¹).

Обминаючи тут детальніший опис обох цих подів, що не входить у завдання цієї статті, зазначу, що в той час, як у Лугівському поду мені не довелося натрапити на *C. inuloides*, в поду «Солонці», особливо по окраїнах його, на молодих перелогах та по стерні я бачив чимало досить великих її латок.

Рівнинні поля дачі місцями порізано ледве помітними на око лощинками, що йдуть переважно з півночі на південь у східній частині дачі та зі сходу на захід у західній частині дачі. Крім того місцями утворилося чимало зовсім напомітних для ока степових западин різного розміру й форми, що в більшій чи меншій мірі поросли більш вогколюбними степовими рослинами, і тільки по складу рослинності можна відрізнити такі западини.

¹ Вартий уваги той факт, що колодязі, викопані по краях цих подів в обох згаданих селищах та на північній межі дачі, при незначній порівнюючій глибині (3-4 метри) мають добру, гожу для пиття, воду, в той час, як колодязі в різних місцях дачі (на плато) при глибині 8-10 метри мають воду значно гіршу, іноді до того гірко – солону, що ні люде ні худоба пити її не можуть, приміром колодязь у дворі лісництва з водою на глибині 8 метри.

Мал. 3. Схема корінепаросткового розростання *Centaurea inuloides* за проф. Г. Висоцьким (1).
Scheme of the root sprout development *Centaurea inuloides* by prof. G. Vysotsky (1)

Характерною для них ознакою є значна наявність таких рослин, як *Ajuga genevensis*, *Amygdalus nana*, *Inula germanica*, почасти *Nasturtium austriacum*, *Prunus dasyphylla*, або яскраво помітне збільшення, в порівнянні з іншими участками,» таких рослин, як *Euphorbia virgata*, *Picris hieracioides*, *Salvia nemorosa*, почасти *Centaurea scabiosa* та інш.

Такі особливості мікрорельєфу та зв'язане з ним створення різних рослинних асоціацій, найяскравіше виявлене на кількісних перелогів, дає картину особливої комплексності цих перелогів. На полях та в насадженнях ця комплексність більше знівелювана (зовні) культурою, але місцями також то більше то менше виявлена.

Умови звогчення житлиць *C. inuloides*

По таких западинках комплексних перелогів переважно й розростаються латки *C. inuloides*, але не виключно по них. Подана нижче таблиця з характеристикою рослинних суспільств дачі та її околиць з участю *C. inuloides* свідчить про те, що ця рослина успішно розвивається в житлищах великої амплітуди що до звогчення, починаючи від мокрих, залитих водою, подів аж до рівнинних степових плато, і навіть кряжів поміж згаданими вище западинками й лощинками, де вже немає можливості! побільшеного звогчення. Тут ми бачимо яскравий приклад, як під впливом польової господарської культури, через розорювання степових цілин, рослини, зв'язані з місцями побільшеного звогчення на цих цілинах, переходять і на рівнини, знаходячи там сприятливі умови для свого розвитку, коли рівнинні степи розорюються, а ґрунти їх стають вогіші. Через свою воглобну натуру, високу потребу в волозі та біологічну пристосованість до максимального

висмоктування вогкості з різних шарів ґрунту, такі рослини стають уїдлими ворогами хлібороба. Досить згадати хоча би осоти – *Cirsium arvense* а *Cirsium incanum*, молочак – *Sonchus arvense*, пирій – *Agropyrum repens* і інш. Будучи воглолюбями, характерними для цілин, більше звогчених, вони одначе під впливом хліборобської культури, що приводить до побільшеного звогчення верхніх шарів ґрунту, поширились геть сливе всюди поза місця своїх природніх житлищ, ставши найтяжчими ворогами хлібороба.

Чинники розповсюдження *C. inuloides*

Виходячи на степові плато, через їх розорювання, подовой гірчак, видимо, розповсюджується тут ще й безпосередньо при обробленні ґрунту. Це видно хоча би з того, що латки його частіше витягнуто в напрямкові довжини загонів, тоб-то в тому напрямкові, в якому йде плуг, борона й інше сільсько - господарське знаряддя. Це особливо яскраво виявлено саме на міжсмугових полях Володимирівської лісової дачі, де загоны витягнуто в східно-західньому напрямкові – від смуги до смуги. Але як саме при польових роботах відбувається розтягування та розсівання зачатків подового гірчака, та як можна запобігти поширенню його – можуть установити тільки спеціальні спостереження та досвіди. Таке завдання треба мати на увазі при організації запроєктованої, за ініціативою С. - Г. Наукового Комітету та Всеукр. Центр. Упр. Лісами, Лісо – польової досвідної станції на території Володимирівської лісової дачі, де *C. inuloides* уже міцно засіла, як видно з схематичного плану дачі та її околиць. Необхідно організувати тут спеціальні спостереження над активним поширенням подового гірчака, над його біологією, шкідливістю, а також і поставити досвіди боротьби з ним.

Такі ж досвіди необхідно поставити й при Ботаничному відділі Науково - Степової станції Державного Степового Заповідника «Чаплі 41 (Асканія-Нова) поруч з вивченням біології польового гірчака *Acroptilum Picris*, що останніми роками став поширюватися на території заповідника.

До біології *C. inuloides*

Подовий гірчак *Centaurea inuloides* своєю біологічною природою є близький до польового гірчака *Acroptilum Picris*, з яким має й спільну народню назву гірчака – за свою гіркість. Проф. Г. Висоцький (1) зараховує його до групи «мощних» корінепаросткових латочників. Гони подового гірчака легко вириваються з землі, при чому витягується довгий, іноді на 10-15 цент., сторчовий корняк (підземна частина гону), що іноді може прийматися за сторчовий корінь. Справді-ж гін одривається від вигнутого кореня поновлення, що має форму неправильної нерівнобокої або навіть однобокої дуги, кінець якої переходить у сторчовий корінь. В ріжних місцех цієї «дуги» й на ріжній глибині, переважно в орному шарі ґрунту, утворюються зачатки вегетативного поновлення – адвентивні бруньки, з яких виростають сторчові гони. На підземних частинах цих гонів (сторчові корняки) також утворюються бруньки (спящі), з яких роз-

виваються нові гони; а з сильніших із них, що виростають тоді, коли корінь, зробивши дугу, знову сторчово заглиблюється, виростають дугами нові корені поновлення.

За моїми спостереженнями 1926 року зацвітає *C. inuloides* у половині червня, трапляється з квітками до початку липня. В серпні - вересні листя й стебла його засихають та починають розвиватися з бруньок молоді гони, що виносяться на поверхню землі та в жовтні вже знову зеленіють поміж сухими останками посохлих гонів.

Висновки

1. Подовий гірчак – *Centaurea inuloides*, за сучасними даними, в межах східної Європи має три відокремлених ареали свого поширення: I. *Нижнедніпряньський* – в межах трав'яного степу України (див. схем, карту Ботанічно-географічних районів України. Вид. Комісії визначн. «Флора України» Ботан. Секц. С. -Г. Наук. К-ту України–1926). II. *Міусько-Донський* – в межах Азовського трав'яно - лучного степу, по р. р. Міусу та нижньому Дону (ibid); III. *Нижневолзький*. Всі три згадані ареали, відмежовуючись між собою переривами ледве в 200-300 кілометрів, лежать у межах Причорноморських та Прикаспійських низинних степів, не виходячи на яскраво виявлені височини. Нижнедніпряньський та Міусько - Донський ареали яскраво розділяються між собою Бердянсько - Маріупольською височиною. В свою чергу Міусько- Донський та Нижневолзький ареали розділяються Приволзькою височиною та Єргенями.

2. Подовий гірчак – *C. inuloides*, що раніше, до широкого розвинення сільського господарства в степах, був виключно рослиною подів, заплавлених луків та лиманів – місць побільшеного звогчення, під впливом хліборобської культури та зв'язаного з нею побільшеного звогчення верхніх шарів ґрунту, поширив свої природні житлища, вийшовши на рівнини (плато).

3. Утворюючи велику масу зачатків вегетативного поновлення в ґрунті, подовий гірчак *C. inuloides*, «мощний» корінепаростковий латочник, має перевагу в боротьбі не тільки з культурними рослинами, але й з деякими бур'янами.

4. Через такі особливості подовий гірчак *C. inuloides* стає загрозливим для сільського господарства в степах, стаючи поруч найтяжчих бур'янів.

5. В інтересах сільського господарства необхідно організувати вивчення біології подового гірчака *C. inuloides*, його шкідливості та поставити досвіди боротьби з ним при Ботанічному Відділі Науково-Степової Станції Державного Степового Заповідника Чаплі (Асканія Нова), поруч з такими ж дослідженнями над польовим гірчаком – *Acroptilum Picris*

С. А. М., а також при запроєктованій лісо - польовій досвідній станції на території Вилодимирівської лісової дачі.

Закінчуючи, вважаю за приємний обов'язок висловити щире подяку Г. М. Висоцькому, О. А. Янаті та Є. М. Лавренкові за цінні вказівки й поради при моїх польових роботах та при опрацюванні зібраних матеріалів.

Використана література.

1. Висоцький Г., проф. О некоторых формах корнеотпрыскового возобновления п разрастания.— Труды с. - г. ботаники, т. I. вып. 2, Харків 1926.
2. Дойч А. и Яната А. Дополнительный список растений севера Тавр, губ., Тр. Ест.-Ист. Муз. Тавр. губ. Зсм., т. II, Симферополь 1913.
3. Казакевич Л. Горчак (АсгорШоп Рісгів С. А. М.), как сорное и ядовитое растение. Журн. опытно-агрономии Юго-Востока, т. III. вин. 1. Саратов. 1926.
4. Лавр сн ко Е. Ботанико - географические исследования между р. Міусом и р. Кальміусом. Изв. по опытно-делу Дона и Сев. Кавк. Ростов Д. 1925.
5. Лавренко Е. Список рослин, зібраних між р. р. Міусом і Кальміусом у 1923-24 р. (рукопис).
6. Пачоский І. Ендемические растения Юга России. Вестн. Естествозн. № 1, Петербург, 1890.
7. Пачоский І. Описание растительности Херс. губ. Степи. Изд. Ест. - Ист. Муз. Херс. губ. Зем., Херсон. 1917.
8. Пачоский І. Основные черты развития флоры Юго - Зап. России. Зап. Новор. О-ва естеств. Прилож. к XXXIV т. Херсон, 1910.
9. Пачоский І. Перечень новых и наиболее редких растений Хере, флоры. Тр. Ботан. Сада Юр. Ун-та, т. V, вып. 3, 1904.
10. Пачоский І. Причерноморские степи. Зап. Общ. сел. хоз. Южн, Р., №№ 7 — 8 — 9, Одесса 1908.
11. Пачоский І. Список растений, обитающих на территории Госуд. Заповеди. Аскания Иова. Изв. Гос. Степ. Зап. Аскания Нова, вып. II, Хере. 1923.
12. Пачоский І. Характеристика флоры степей югозападной части Донской области. — Доклад Киев. О-ву Ест. — Зап. Киев. О-ва Ест. т. XI, в. I, 1890.
13. Талиев В. Материалы для бот.-геогр. описания Донецкой возвышенности. I. Бассейн р. Міуса. Харьков, 1899. Окр. відбитка з «Тр. О-ва Исп. Прир. при Харьк. Ун-те» т. XXXIV.
14. Шмальгаузен Ив. проф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Сев. Кавказа, Киев 1897.
15. Яната А. Флора степи Мелит, у. и Ю. - 3. части Днепр, у. Тавр. губ. Тр. Ест. - Ист. Муз. Тавр. губ. Зем. т. II. Симферополь. 1913.
16. Яната А. Материалы по сорной флоре Мелитоп. и Днепр, у. — Тр. Ест.-Ист. Муз. Тавр. губ. Зем. т. I. 1912.

S. Postrigan.

To The Question About The Spreading Of *Centaurea Inuloides* (Fisch.) Schmalh. In Ucraina.

The investigation of the plants of Volodimirska wood station and its borders in the Mikolaiv district in the summer of 1926 showed a great spreading on the rough - grounds and fields on watersheded plateau Dnipro-Ingulelz of *Centaurea inuloides* (Fisch.) Schmalh. These investigations replenishes by the literary statements about this plant allow such conclusions to be made :

1. *Centaurea inuloides* about the modern statements in the limits of eastern Europe has three separate areas of its extension :

a) Nijne - Dnipriansky—in the limits of grasssteppes of Ukraina (see the schematic map of Botanic - geographical districts of Ukraina edited by Com. «Flora of Ukraina» — Botanical Section of Agricultural Scientific Committee of Ukraina 1926).

- b) Miusko-Donsky – in the limits of grass steppes of Aziv on the river Mius and lower Don (ibid).
c) Nijnevoizky – on the lower Volga in the southeast of Russia.

All the three mentioned areas limit one another by interruption about 200 – 300 km. and are lying in the lower part of the steppes of Tshernomoria and Caspian and do not come out on the bright expressed elevations. Nijnednipriansky and Miusko-Donsky and Nijnevoizky areas are divided by the Privolzhsky elevation and Ergen.

2. *Centaurea inuloides*, which before the wide development of agriculture on the steppes was only the plant of low lying places, flooded fields and estuaries the dampest places under the influence of agriculture and in combination with it increase of humidity of the ground has widened its natural home and spread on the ploughed steppes - plateau.

3. Making a great mass of sprouts of vegetative revival in the ground, the *Centaurea inuloides* a powerful roosting plant has the victory in the struggle not only with cultured plants but also with some weeds.

4. Owing to its speciality the *C. inuloides* becomes threatening to agriculture in the steppes, classing with the most injurious weeds.

5. To the interest of agriculture it is necessary to organize the study of biology of the *C. inuloides* its harm and put the experiments of the struggle against it in the Botanical Department of Scientific - Steppes station of government Steppes - Prohibitions Tshapli (formerly Askania Nova) together with the same experiments upon the field *Acroptilon Picris* C. A. M. and also in the future wood-field experimental station on the territory of Volodimirsky wood station.

Семенов-Тянь-Шанский А. П., Медведев С. И.

Три новых вида жуков навозников (Coleoptera, Scarabaeidae) из южно-русских степей

Русское Энтомологическое Обозрение»,
1927. Т. XXI. № 3-4. С. 181 – 185.

***Sugrames uvarovi*, sp. n.¹**

♂. *S. hauseri* Rtt. (1894) similis, sed capite (solumne in ♂?) medio sat profunde excavato, qua excavatione partem mediam frontis et basalem clypei occupante, nitidâ, obsolete subfoveolatâ, fronte ad latera, clypeo ante suturam frontalem et excavationem mediam confertim granulatis, clypeo margine antico medio magis angulatim exciso, utrinque denticulo brevioris et obtusiusculo armato; pronoto margine antico medio magis profunde exciso, impressione transversali pone marginem anticum fortiore, disco minus nitido (semperne?); elytris minus convexis, lateribus magis parallelis, post medium haud ampliatis; colore ceterisque notis cum *S. hauseri* congruens.

¹ Meritissimo orthopterologo rossico B. P. Uvarov londinensi, qui eam olim detexit, dedicata.

Long. ♂ 3,8, lat. 1,6 mm.

Ciscaucasia or.: sabuleta Karanogaica ad flum. Kuma (B. Uvarov 3. V. 1911 leg.). – Solum specimen (1 ♂) in coll. P. Semenov-Tian-Shanskii, nunc in Mus. Zool. Acad. Sc. Ross. A *S. auriculato* Rtrr. (1892) iisdem signis atque *S. hauseri* Rtrr. ab eo differt.

Aphodius (Mothon) sarmaticus, sp. n. (Fig. 1–3).

Mothon¹, subgen. nov.²: ob sculpturam et structuram capitis subgeneri *Mendidio* Har. affine, sed valde divergens sculpturâ pronoti subopaci, totius praeter marginem angustum anteriorem confertim varioloso-foveolati; tibiis intermediis et praesertim posticis (fig. 2 et 3) apicem versus fortiter dilatatis, ipso apice (fig. 3) truncato, marginibus truncaturae spinulis perbrevibus obsitis, posticis calcaribus apicalibus dilatatis, fere foliiformiter explanatis, sublanceolatis, longitudinem metatarsi excedentibus; elytris brevibus, apicem versus subdilatatis, apice valde convexis et rotundatis.

Curtulus, validiusculus, valde convexus, parum nitidus, fulvobrunneus, capite, pronoto marginibus lateralibus et basi exceptis, scutello obscure rufo-brunneis, elytris solummodo anguste secundum suturam obscuratis, supra glaber, subtus cum pronoti et capitis marginibus fulvo-pilosus. Capite clypeo fortiter, sat confertim grosseque granulato, antice et lateraliter marginato, apice subprofunde regulariter exciso, excisura utrinque denticuliformiter angulata; sutura frontali (verisimiliter in ♂) trituberculata, angulis lateralibus frontis extrorsum eminentibus, subacutis; superficie pone suturam frontalme punctis sat profundis simplicibus haud confertim obsita. Pronoto convexo, latitudine sua plus quam duplo (2,23) brevior, lateribus et angulis posticis valde rotundatis, lateribus basi manifestissime marginato, confertim grosse varioloso-foveolato, foveolis quam interspatia majoribus, partim inter se confluentibus, linea media indistincta. Scutello latiusculo, triangulari, latitudine duobus primis elytrorum interstitiis unitis subaequali, ad basin obsolete foveolato, non marginato. Elytris curtis, ad humeros latitudinem pronoti haud excedentibus, latitudine sua 1,4 longioribus, retrorsum dilatatis et post medium pronoto latioribus, valde, praesertim ad apicem, convexis, parum nitidis, fortiter punctato-striatis, striis haud fortiter impressis sed bene insculptis, punctatis, punctis sat grossis, crebris, interspatiis quam ipsa puncta haud majoribus³ interstitiis subconvexis, punctis obsoletis dispersisque parce obsitis, interstitio 10° apice 2um attingente. Sternitis abdominalibus punctatis pilosisque. Femoribus posticis (fig. 2) sat dilatatis, apice subabrupte angustatis, nitidis sed non politis; tibiis anticis normaliter tridentatis, dentibus subobtusis, calcaribus normalibus; tarsis omnibus sat brevibus, longitudinem tibiaram haud attingentibus, metatarso postico articulis 2° et 3° unitis aequilongo; unguiculis tenuibus.

¹ Μόθων = servus domo natus.

² Fortasse etiam genus peculiare.

³ In fig. 1 puncta striarum elytralium non satis grossa et crebra delineata sunt.

Long. 4, lat. 2 mm.

Rossia mer.: distr. Melitopol: monasterium Korsunskij ad curs. infer. fl. Dnjepr sub stercore in arena arida (S. Medvedev 12. V. 1925 leg.). – Solum specimen (verisimiliter ♂), Mus. Zool. Acad. Sc. Ross.

В виду того, что этот вид отличается от всех известных нам видов рода *Aphodius* Ill. грубой скульптурой переднеспинки, состоящей из вариолических ямок, а также и строением ног (главным образом, голеней с их придатками и отчасти бедер), можно с большой степенью вероятности сказать, что он представляет особый род (*Mothon* Sem. &

Medv.), который мы здесь только из осторожности, до получения дальнейшего материала по нашему виду, описываем как подрод рода *Aphodius* Ill. Если признаки, заключающиеся в строении ног *A. sarmaticus* Sem. & Medv., можно признать адаптивными, то скульптуру переднеспинки, как признак индифферентный, надо признать более существенным, имеющим родовое значение по аналогии с некоторыми другими родами подсемейства *Aphodiini*.

Скульптура головы *A. (Mothon) sarmaticus* сближает его конвергентно, с одной стороны, с подродом *Mendidius* Har., с другой – с родами *Sugrames* Rtrr., *Cnemisus* Motsch., *Cnemaquilus* Sem., *Apsteiniella* Ad. Schm. (*Jacobsonia* B. Kozh.).

***Onthophagus tesquorum*, sp. n.**

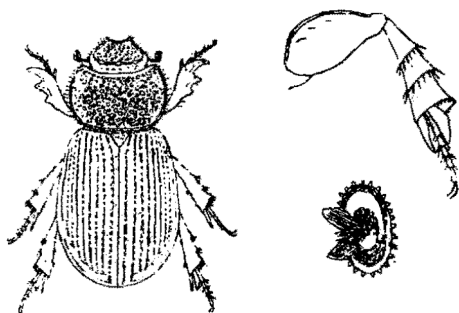
O. marginali Gebl. proximus similisque, sed bene ab eo distinctus elytrorum dorso paulo magis deplanato, nigris corporis partibus sine ullo nitore metallico, pronoto magis opaco, solum in quadrante antico asperato, reliqua parte simpliciter punctato, punctis ubique rarioribus et nonnihil subtilioribus, ante scutellum vix impresso; elytris expallido-flavis, maculis nigris valde dilaceratis, ad latera et in dimidio postico magis condensatis; pygidio subtilius et imprimis in medio magis sparsim punctato.

Differentia sexuum eadem atque in *O. marginali* Gebl.

Long. ♂ ♀ 7 – 10,4, lat. 4 – 6,2 mm.

Rossia mer.: distr. Melitopol: tesqua stipacea apud Ascaniam-Novam, in stercore cervorum et gazellarum (S. Medvedev 22. IV – 7. V. 1926 leg.). – 43 specimina utriusque sexus (Mus. Zool. Acad. Scient. Ross. coll. S. Medvedevi).

Ab *Onthophago specularifero* Solsky, cui proximus quoque, differt imprimis capite minus obscure piloso, elytris colore nigro minus evoluto, macula nigra humerali ab epipleu-

Mothon sarmaticus Sem. & Medv.

Fig. 1. Habitus totalis. **Fig. 2.** Pes posterior. **Fig. 3.** Tibiae posterioris truncatura apicalis.

Рис. 1. Общий вид. **Рис. 2.** Задняя нога. **Рис. 3.** Вершинный срез задней голени.

ris semper discreta, pronoto paulo minus subtiliter punctato. Ab *O. persiano* Ols. 1900¹, speciei nostrae etiam proximo, discedit statura majore, elytris macula nigra humerali ab epipleuris semper separata, capite minus obscure piloso, clypeo apice ut in *O. marginali* Gebl., i. e. minus profunde et magis arcuatim exciso.

Вполне определенные, но немногочисленные отличия этого вида от ближайших к нему *O. marginalis* Gebl., *O. speculifer* Solsky, *O. persianus* Ols., по всей вероятности, будут дополнены отличиями в строении полового аппарата, который должен быть обследован в связи с изучением полового аппарата у названных видов, близких к *O. tesquorum* Sem. & Medv. К сожалению, genitalia у всех названных видов остаются пока не описанными.

Первый из описанных трех новых видов представляет особый интерес в том отношении, что род *Sugrames* Rtrr. был до сих пор известен только из пределов Закаспийского края и Туркестана. Два известные вида этого рода, будучи типичными пескороями, живут: один (*S. hauseri* Rtrr.) в сыпучих песках Туркмении, начиная от берегов Каспия (Узун-ада) по крайней мере до восточной части пустыни Кара-кум, другой (*S. auriculatus* Rtrr.) в песках Ферганы. Нахождение Б. П. Уваровым третьего, нового вида этого рода (*Sugrames uvarovi* Sem. & Medv.) в Караногайских песках Предкавказья у нижнего течения реки Кумы не представляет ничего неожиданного после того, как там найден еще Палласом представитель среднеазиатского пустынного рода *Cyphonotus* Fisch. - W. (*C. testaceus* Pall.), а в новейшее время, тем же Б. П. Уваровым и другими лицами, представитель рода *Eremazus* Muls. (*E. cribratus* Sem.).

Иное значение имеет нахождение двух новых видов копрофагов в пределах заповедника Аскания-Нова Мелитопольского округа и недалеко от него на нижнем Днепре.

Заповедник Аскания-Нова представляет, несомненно, территорию, особенно благоприятную для развития на ней разнообразной фауны жуков-навозников, что и подтверждается наблюдениями на месте С. И. Медведева. Объясняется это тем, что зоопарк Аскания-Нова содержит еще значительное количество разнообразных крупных млекопитающих, главным образом, копытных, привлекающих своим пометом разных копрофагов из окрестных степей.

Не невозможно поэтому, что описываемый в этой статье *Onthophagus tesquorum* Sem. & Medv., найденный в оленьем помете, в свободной природе связан с пометом диких копытных, напр., сайги (*Saiga tatarica* L.) и лишь за неимением теперь последних как в заповеднике Аскания-Нова, так и в окрестных степях, перешел в помет оленей². Иначе трудно себе объяснить, как этот сравнительно крупный жук не попадался никому из собирателей-энтомологов на юге нашей страны в течение более ста лет.

¹ Olsufiev. Ann. Mus. Zool. Ac. Sc. St-Pétersb., V, 1900, pp. 270 – 271.

² Только при таком предположении объясняется относительная редкость этого вида в южно-русских степях, при которой он так долго ускользал от коллекторов. Но надо принять во внимание, что раньше во время существования благородного оленя (*Cervus elaphus* L.) в диком состоянии на нижнем Днепре, *Onthophagus tesquorum* мог жить и в оленьем помете.

Соколов В.

Экскурсия детей в заповедник Украины Асканию-Нова.

М.: Изд. Г. Ф. Мириманова, 1927. 39 с.

Ваня проснулся, и, еще не открывая глаз, он вспомнил, что его ждет что-то интересное. Он быстро поднялся и увидел борт парохода, какие-то тюки на палубе и примостившихся на них своих товарищей-экскурсантов. Стучала машина, и из открытого люка обдавало теплом и пахло машинным маслом.

Днепр курился туманом. Восток совсем побелел. Под высоким темным берегом тускло мерцали еще непогашенные огни пристани. Оглушительно, наполняя весь воздух, засвистел пароход. Заткнув уши пальцами, мотали головами дети, и пассажиры стали разбирать свой багаж:

– Каховка! – крикнул вахтенный, и пароход стал поворачивать к пристани.

С грохотом упали сходни, подняв облако пыли, и экскурсанты первые, гурьбою, стали взбираться по извилистому под'ему.

– Дети, не спешить! – крикнул снизу запыхавшийся учитель.

Передние были уже на песчаной улице просыпавшегося местечка, расспрашивая встречных, где заезжий двор Аскании-Нова.

Какой-то крестьянин, одетый в кожух, хотя утро было теплое, кнутом указал на широкие ворота.

– Товарищи! Верблюды! – крикнул передний, и дети бросились к верблюдам, лежавшим на середине двора. Животные, беспокойно поворачивая головы направо и налево, смотрели на экскурсантов.

Посыпались замечания:

– Какие смешные!

– Морда-то, как у овцы!

– А смотрят как презрительно!

Потянулись руки попробовать, твердые ли горбы.

– Отойдите! Оплюет! – крикнул детям чумак, неся сбрую.

– Дети, живо завтракать и поедем! – крикнул учитель, входя в дом заезжего двора.

Наспех позавтракали и набрали воды в бутылки.

Ваня и Лена раньше других взобрались на сено в можару, большую решетчатую телегу, заняв места впереди. Остальные дети устраивались на сене и складывали узелки на середине.

– Все, что ли, хлопцы? – спросил чумак.

– Все! все! – ответили хором звонкие голоса.

– Все! – подтвердил учитель.

Верблюды, кривя рот, заревели, и экскурсия тронулась со двора.

Дорога шла через базар. Крестьянские лошади в страхе бросались от ревуших верблюдов, а одна помчалась с телегой прямо на горшечника, расставлявшего свой товар; ее еле остановили, и она испуганно оглядывалась на ревуших чудовищ.

– Петро, стой! – крикнул чумаку какой-то пожилой человек с ружьем на плече, пробираясь среди возов с хлебом и зеленью. – Подвези-ка меня, пока лошади не догонят!

– Что, хлопчики, к нам в Асканию? – спросил он, усаживаясь с чумаком.

– Да, да! – ответили ему экскурсанты. – Нам все там покажут?

– Все. Только помните, дети, у нас животные – на свободе. Если хотите видеть больше, держитесь тесной кучкой, тогда и животные ближе подпустят, и объяснение услышите. Нельзя животных трогать, а когда будете осматривать зоопарк, не сходите с дорожек, потому что птицы сейчас гнездятся, и вы их будете беспокоить.

– У вас и птицы на воле? – спросила Лена. – Что у них крылья подрезаны?

– Нет, не подрезаны, – ответил асканиец. – Они могут улетать куда хотят. Те, которым не нашлось мест для гнезд улетели гнездиться на Днепр, на Сиваш и на Черное море, а как выведут детей, вернутся к нам с молодежью в июле.

– А почему вернутся? – спросил Ваня.

– Аскания-Нова их родина, – ответил попутчик, – там им полное приволье: кормят два раза в день, никто по ним не стреляет, повсюду развешены гнезда.

– А львы у вас есть? – спросил Ваня.

– Нет, дети, ни львов, ни тигров, ни других хищников нет. У нас собраны разные антилопы, зебры, олени, лани, страусы, яки, зубры, бизоны, и животные пасутся в степи.

– Спроси про слона... – шепнула одна девочка Вале.

Попутчик услышал и сказал:

– И слонов, девочка, нет.

Кое-кто из детей казались разочарованными. Как это: ни слонов, ни тигров.

– И раньше никогда не было? – допытывался Ваня.

– Раньше были, – ответил асканиец. – Медведь сидел в яме на цепи; потом был гепард, хищник в роде леопарда, на высоких ногах, только когти у него не как у кошки, а как у собаки. С ними охотятся на антилоп.

– Мы читали и картинку видели! – сказал Ваня. – Его берут на телегу и везут с завязанными глазами, пока не увидят добычи, а тогда снимают повязку, и он ловит, – быстро проговорил он одним духом.

– Вот, вот! – подтвердил асканиец. – И наш гепард был ручной и ходил по экономии, а раз проскользнул к животным и бросился на зебру, а та его встретила ударом копыт прямо в голову.

– Ну и что?

– Убила на месте, и он попал на чучело в музей, – сказал асканиец. – После этого уже ни одного хищника не держали.

В СТЕПИ

Каховка была уже позади. Перед глазами был бесконечный зеленый простор степи. Голубоватый горизонт дрожал в нагретом воздухе и сливался с небом. Выпуклые тяжелые облака, как надутые паруса кораблей, поднимались из-за горизонта и бросали синие тени. Бросит такое облако тень, и кажется, что вдали синее зубчатый лес. Теплый ветер обвеивает лицо и несет с собой пряный аромат цветущей степи, а весь воздух звенит переливчатой песнью жаворонков. Дети заметили, что они не такие, как полевые, а темные, с черным ошейничком и с белой каемочкой на крыльях.

– И какие большие, чуть не с дрозда! – удивлялся Ваня.

– Да, это лучший певец среди жаворонков, – сказал асканиец, – и называется „степной жаворонок“ или „джурбай“.

Вдруг мальчик, сидевший на конце жогары, свесив ноги, закричал учителю:

– Иван Петрович, жуки-то какие! У нас таких нет!

– Где, где? – раздались голоса. Верблюдов остановили.

На дороге, около кучки конского навоза, хлопотали большие, черные жуки. Двух раздавили верблюды копытами, другие разлетелись, а один жук скатал шар из навоза в грецкий орех величиною, обхватил его задними лапками и катил с дороги. Дети быстро соскочили с жогары и смотрели на него.

Асканиец, свесив голову, заглянул под жогару и сказал:

– Это – скарабей, священный жук древних египтян. Он скатал себе шар на обед и спешит с ним подальше, чтобы зарыть в землю, и там с'есть в свое удовольствие. В стороне около дороги сильно шевелилась трава. Там оказался другой жук. У этого дело было хуже: шар уперся в толстую былинку, и жук с видимым усилием упирался зубчатыми передними лапками, чтобы сдвинуть его. Былинка качалась, а шар ни с места.

– Ах, ты, глупенький, – сказала Валя: – катишь шар задом, а куда – не видишь!

Бедный жук так и не пообедал, и ему пришлось натошак попасть в коробку к учителю.

– А я возьму и шарик, – сказал Леня: – мы засушим его в школе, поставим в коробке под стекло, будто жук катит его. Вот хорошо-то будет!

Солнышко поднялось уже высоко, и становилось жарко. Верблюды широко шагали, помахивая хвостами, а левый попрежнему через каждые пять-шесть шагов кривил рот и ревел, точно жаловался.

– Мы с музыкой едем! – сказал про него Леня.

Странно было видеть этих нескладных животных с узкими, длинными задними ногами. Они шли в ногу, только вздрагивали горбы.

– Откуда это название: Аскания-Нова? – спросил учитель у попутчика. – Ведь это не русское?

– Да, не русское, – ответил асканиец. – Это имя взято из Энеиды Вергилия. Им назывались и древнейшие владения немецкого графства Ангальт-Кеттенского. Аскания была отторгнута от Ангальта сильными соседями.

Почти сто лет назад немцы основали здесь колонию для разведения мериносовых овец, в шерсти которых нуждалась Россия, и герцог Ангальт-Кеттенский назвал колонию „Аскания-Нова“. Неумение саксонцев и ряд неудач – то засухи, то наводнения, то саранча и, наконец, Крымская война – разорили колонию. Ее купил обрусевший немец Фейн.

– Вот, дети, – обратился асканиец к экскурсантам. – У него был внук Фриц вашего возраста. Мальчик больше всего любил животных и птиц. Вместе с другом своих детских игр, крестьянским мальчиком Климом, они ловили разных птиц и животных. Когда Фрицу было десять лет, родители охватили ему сеткой из проволоки уголок сада.

Такие клетки с кустами и деревьями внутри называются вольерами. Этим было положено начало зоопарку.

Росли дети, и вместе с ними рос и расширялся их зоологический сад, а когда Фриц вырос и побывал за границей, он увидал, что всюду животные томятся в клетках. Он решил заселить свою степь теми животными, которые жили здесь когда-то. Потом, найдя сходство здешней степи со степями Африки, он попробовал развести здесь разных антилоп и страусов. Опыт удался. Почти все наши животные рождены здесь.

– А зачем же их держат теперь? – спросил Ляня.

– А вот зачем, – ответил асканиец: – человек безжалостно уничтожает и животных, и птиц, где бы он ни поселился. Заповедник дает возможность жить им и изучать их лучше, чем диких, потому что те убегают от человека, да их мало и осталось. Когда животное работает на человека, он заботится и бережет его, значит некоторые виды животных надо попробовать сделать домашними и пустить в помощь сельскому хозяину. Возможно, что страусы нанду будут домашней птицей, как это сделано уже в Южной Америке.

Понимаете, дети, теперь, почему нам не нужны ни львы, ни тигры? Кроме того, ученым можно не ездить в жаркие страны, а изучать всех наших животных тут же на месте.

– Вот хорошо-то! – сказала мечтательно Валя: выйдешь на крыльцо, а у тебя на дворе – страус.

– А ты им цып-цып... кричишь, – засмеялся Ваня.

– Нет, конечно, надо звать по -особому как-нибудь, – ответила Валя.

– В Аскании посвистят им как собакам, они и бегут на свист, – сказал асканиец.

– Вот тебе, Валя, и придумывать не придется! – утешил ее Ляня.

Близился полдень. Дети достали свои завтраки. Бутылки с водой переходили из рук в руки. Чумак, вынув ковригу хлеба и кусок сала, стал тоже закусывать. Всех утомили сидение в можаре и однообразная дорога.

Наконец, перед нашими путешественниками на горизонте показалась река с высоким обрывистым берегом. По берегу шли верблюды и отражались вверх ногами в воде. Стадо серого украинского скота стояло в озере. Громадные, как сараи, копны сена дрожали в нагретом воздухе и стояли почему-то посередине воды. Все время тянулись вверх и берег, и копны, и верблюды и таяли в воздухе, а сзади виднелась стена дрожащего леса. Всплывали вверх островки земли и, оторвавшись от горизонта, исчезали в воздухе... На месте их, дрожа, поднимались другие...

Дети с любопытством смотрели на воду, на отражения в ней.

– Что это, Днепр?

– Нет, – сказал асканиец, – это мираж.

– Как? – спросил Ваня. – Неужели перед нами голая степь?

– Нет, в ней и стада, и копны, а лес вдали это – парк Аскании Нова, но в горячем, дрожащем воздухе все теряет свои очертания, кажется больше и отражается, как в зеркале.

– Ну вода! Совсем вода! – сказал учитель. – Я только что хотел спросить, почему это у вас сено стоит в воде? Часто здесь бывают миражи? – спросил он.

– Часто, но только в ясную погоду. Чем жарче и чем больше ветер, тем сильнее мираж. Зимой при двенадцатиградусном морозе мне пришлось наблюдать мираж, но конечно слабее, – ответил попучтик.

– Мне даже захотелось пить! – засмеялась Лена и потянулась за бутылкой.

По сторонам дороги стали попадаться суслики. Зверки с крысу величиной стояли столбиками на задних лапках и провожали жокару большими, выпуклыми глазами. Сперва их было мало, потом все больше и больше.

– А кто это кричит? Птички? – спросил Леня.

– Нет, суслики – ответил асканиец. – Сколько их развелось в этом году! Суслик, дети, причиняет посевам большой вред, и с ним ведется упорная борьба.

Суслики, которыми – казалось – была полна степь, вдруг сразу исчезли в норки.

– Ага, вот кого они испугались, – указал асканиец на степного орла, медленными взмахами крыльев плившего по воздуху.

Дети с восторгом смотрели на большую, темно-бурую птицу. Орел сделал круг и опустился в стороне от дороги.

– Теперь он будет подкарауливать суслика у норки, – сказал асканиец.

– Посмотрите, дети, влево: вон там, на горизонте стоят две каменные скифские бабы. За ними начинается Заповедная степь, которая никогда не возделывалась человеком. Это не менее интересная вещь, чем и наш зоопарк. Она охраняется особым декретом, и тут постоянно работают ученые, описывая ее растительность.

В заповедной степи под наклонившейся бабой из года в год гнездится степной орел, устраивая гнездо на земле из бурьяна и ребер павших животных.

– А вон дрофы летят, – сказал чумак и указал кнутом вперед.

Навстречу летели две большие птицы. Их можно было незнающему принять за гусей. Можно было рассмотреть коричневые крылья с белым подбоем и серые шеи. Асканиец проводил их глазами и сказал:

– Это самая крупная дичь и самая осторожная. Зимой они собираются у нас, иногда тысячными стадами, но тогда охотиться за ними еще труднее. Зато убьешь – так и плечо оттянет, пока донесешь до повозки. Эх, надоело сидеть!

– Петро, стой! – скомандовал он, – хочу пройтись немного.

– А нам с вами можно? – спросили мальчики.

– Пойдемте, только смотрите, дети, под-ноги, потому что в степи водятся гадюки.

Валя соскочила из жога за мальчиками, а остальные девочки, утомленные поездкой, свернулись калачиком и, положив головы одна на другую, задремали в опустевшей жоге.

Мальчики давно посматривали на ружье асканийца, и когда он его зарядил, Леня не выдержал и спросил:

– Вы будете охотиться?

– Нет, просто надо зарядить на всякий случай, может быть что-нибудь интересное подвернется для музея.

Мальчиков поразило то, что асканиец не посмотрел даже на птицу, которая, трепеща крыльями на одном месте, точно повисла в воздухе.

– Почему вы по ней не стреляете? – спросил Ваня.

– Это наш друг – сокол-пустельга. Он ловит мышей, саранчу и других вредителей, – ответил асканиец.

– Но он же хищник? – допытывался Ваня.

– Конечно, хищник, но полезный.

Действительно, пустельга бросилась вниз, и можно было разглядеть в ее когтях толстую мышь с коротким хвостом.

– Видите, полевку понес, – указал асканиец.

Другую пустельгу дети узнали сразу по коричневой спинке и темно-серым концам крыльев. Она несла ящерицу и клевала ее налету.

– Дети, – сказал асканиец – мы вступаем в ковыльную степь. Немного осталось ковыльных степей на Украине и самая большая – наша, асканийская степь.

Мальчики, глядя то под-ноги, чтобы не наступить на гадюку, то по сторонам, чтобы заметить какую-нибудь птицу, не обратили внимания, как зеленая степь сменилась постепенно ковылем.

Пушистые, белые султаны ковыля качались от ветра и казались серебристыми. Дальше вся степь, покрытая молочно-белым пухом до самого горизонта, волновалась, как море.

– Какая красота! – проговорила Валя. – Можно нарвать букет? – спросила она.
– Конечно! Экскурсия рассыпалась по степи, и скоро у каждого был в руках пучок ковыля, похожий на большой, пушистый шар.

– Ко мне! Змея! – закричал Ваня и замолотил палкой по земле. – Убил!..

– Ну, вы совсем герой, – сказал, подходя, асканиец. – Э, да это – уж.

– Как уж? – У ужа золотистые щеки, – возразил Ваня.

– То обыкновенный, а это – гладкий уж, посмотрите – он весь серый, а у гадюки темный зигзаг вдоль спины.

Ваня был смущен, но асканиец оправдал его ошибку, сказав, что в траве трудно разобрать.

– Да еще хотел улизнуть в норку! – с жаром проговорил Ваня, еще разгоряченный схваткой.

Где-то близко кричал перепел. Жаворонки неутомимо пели. Какая-то голубовато-белая птица то взмывала вверх, то падала вниз на длинных, острых крыльях.

– Дети! – сказал асканиец, – помните, в стихах говорится про старика: „Весь как лунь седой“? Это – степной лунь.

Сверкая под солнцем своими крыльями, лунь исчез вдаль.

В степи виднелись громадные стада овец, с неподвижно стоявшими чабанами, а около – наклонившиеся маленькие домики.

– Чабаны, – сказал асканиец, – и зиму, и лето пасут овец в степи. На каждую тысячу овец – три-четыре чабана. Старший из них называется атагасом. Раз в неделю он приезжает со своею арбой в экономию за продуктами. Вон ту арбу, что нам по дороге, стоит посмотреть, – добавил он, и дети направились к домику, темневшему в залитой солнцем зеленой степи.

Мираж отодвинулся за Асканию-Нова и значительно уменьшился. Только кое-где поднимались дрожащие полоски и размывались воздухом.

Из-под самых ног сорвался заяц...

– Заяц! Заяц! Ух-ху-ху! пошел!.. у-лю-лю!.. – закричали и засвистали дети на все лады, а Петя во весь дух помчался за перепуганным зайцем, так-что только подошвы засверкали.

Заяц мелькал далеко в ковыле.

– Не догонишь! – сказал Петя, переводя дух, когда все подошли к нему.

– А почему вы по зайцу не стреляли? – спросил он асканийца.

– Их до первого октября нельзя убивать, потому что у них теперь маленькие.

– А я бы не мог, – сказал Петя. – Ружье с плеч и пиф-паф!

– Ты тоже, Петя, скажешь! – возмутилась Валя. – Разве можно, чтобы зайчики с голода умерли? Вот уж никогда не стреляла бы!..

– Ну вы, известное дело, девчонки, – возразил он.

Раздался выстрел... Когда асканиец снял с плеча ружье, никто и не видел, только Лене показалось, что впереди упала пустельга.

Асканиец поднял серую птицу, и взяв за концы крыльев, растянул их и сказал:
– Вот это – вредный хищник, – ястреб-перепелятник. Видите, у него почти круглые крылья и длинный хвост.

– А глаза-то какие желтые! – сказал Ваня, рассматривая птицу.

– Как это вы его узнали? – восторгался Леня. – Я думал, что это пустельга.

– И по полету, и по форме крыльев, – ответил асканиец. – У пустельги крылья острые, как у ласточки.

– Вот мы и на охоте были! – шепнул Ване довольный Леня и попросил у асканийца дать ему нести ястреба.

– Ну, вот, посмотрите, дети, что нужно чабану для его кочевой жизни, – сказал асканиец, подходя к арбе, видимо приготовленной для переезда.

Все с собой: бак на крыше, под ним плащи от дождя, а сверху крюк, на котором вешают овечьи кожи.

Столик низенькими ножками держится за конек крыши, а ниже – ршитак, маленькая кормушка для соли, и лопата рыть очаги. Тут же висел закопченный котел, а внутри, за боченком с водой, – продукты.

Дети обошли арбу кругом и увидели ловко прилаженные сзади бутылки с лекарствами для овец, ножницы, – словом все то, что понадобилось бы чабану, если бы он попал даже на необитаемый остров.

Тяжелое дышло кончалось ярмом для волов.

– Простое дерево и ничем не подбитое мягеньким – удивлялись дети. – Ведь быку должно быть больно?

– Чумаки уверяют, что больно только сперва, а потом, будто, бык „привыкает“, – улынулся асканиец.

Верблюды с можарой остановились на дороге. Вспугивая жаворонков, экскурсанты с пучками ковыля направились к ней.

– Мы ястреба убили! – крикнул Леня девочкам, подходя к можаре.

– А мне не было совсем страшно, когда стреляли, – рассказывала Валя подругам.

Взбили сено, уселись и двинулись в путь. Ястреб переходил из рук в руки: каждому интересно было попробовать, какие у него острые и клюв, и когти.

Ближе и ближе становился парк. Было хорошо видно отдельные белые домики Аскании-Нова.

На дороге рылись, как куры, красивые фазаны и взлетали почти под самыми ногами верблюдов. Длинные хвосты птиц извивались при взлете, точно мелкой дрожью.

Справа начались редкие деревья, сверкнул пруд с летающими над ним птицами, а слева были чистенькие, беленькие домики под черепичатыми саксонскими крышами.

– Что же это мы! – взволновался Ваня, – достал знамя, развернул его, и экскурсия с песнями в'ехала в Асканию-Нова.

В ЗООПАРКЕ

На другой день утром отдохнувшая экскурсия в ожидании провожатого собралась у фонтана на большом дворе Научного Дома.

Это был громадный цветник с целыми клумбами вербен, циний, петуний и душистого табака, красиво разбитых вокруг темно-зеленых елочек. Кусты букса обрисовывали дорожки.

В руках у детей были тетрадки и свертки с обрезками хлеба, которые они попросили для животных после завтрака в столовой.

– Смотрите, смотрите, наш знакомый идет, – сказала Валя, увидав вчерашнего попутчика.

– Здравствуйте, дети. Ну, что, отдохнули? – ответил он вопросом на приветствия детей. – Вы готовы?

– Как? Вы нас поведете?

– Да.

– Вот хорошо-то! – закричали дети.

– Ваши, верно, вчера рвались осмотреть зоопарк? – спросил асканиец, здороваясь с учителем. Не отдохнув, итти нельзя: нам предстоит большой рабочий день. Идемте. Только помните, дети, – предупредил асканиец, – с дорожек не сходить и не отставать. Без спроса ничего не трогать и не брать.

– Нет! Нет! – ответили дети, и экскурсия, пройдя второй узкий двор, через калитку в зеленом заборе вошла в зоопарк.

Навстречу детям, важно выступая, шли журавли.

– Журки! журки! – позвал асканиец. Бывший впереди других болотный журавль держал себя смелее, беря хлеб из рук то у одного, то у другого из детей. Изыщные журавли-красавки вели себя более робко, и один из них каждый раз, беря хлеб, вскрикивал и ставил дыбом перья на тонкой шее. Косички белых перьев от глаз, темная шея с висющим галстучком из перьев и голубовато-серый цвет красавок вызвали у Вали восклицание:

– Ах, действительно, красавки!

Пепельно-серый гусь с светлозеленым клювом, глухо хрюкая, как свинья, опасливо прошел мимо экскурсии.

– Дети, – сказал асканиец, – это куриный гусь из Австралии. Когда там лето, у нас зима. Он живет по австралийскому календарю и начинает мостить гнездо у нас в декабре и обязательно на воле, в зоопарке. Может он вывести детей?

– Нет! никогда! Яйца замерзнут! – раздалась в ответ звонкие детские голоса, и маленькие головки склонились, делая отметки в тетрадях.

За проволочной сеткой ходила дрофа и несколько фазанов с красными щеками и белыми ошейничками.

– А это кто? Смотри, смотри, точно жар-птица! – раздались возгласы детей, когда из-под куста сирени выбежал золотистый фазан, такой яркий, что кто-то из детей спросил:

– Это... он... не нарочно раскрашен?

– Нет, дети, нет. Этот фазан из Китая и называется золотистым.

Красный фазан с золотым хохлом, синими крыльями и длинным пестрым хвостом гонялся за другим таким же красавцем.

– А эго его курочки, фазанки, – указал асканиец.

– Какие некрасивые! – вырвалось у детей, – ни дать, ни взять, как – курочка-ряба.

Журавли пошли за детьми к орлам, летавшим в большом вольере. Закинув головы вверх, резко кричали орланы-белохвосты, с светлыми могучими клювами, и неприязненно поглядывали на детей.

– Это наши самые лютые враги, – сказал асканиец. Когда замерзает Днепр и им рыбу добыть нельзя, орланы прилетают сюда и ловят наших гусей и уток.

Громадный гриф с голой шеей и точно облезлой головой слетел вниз и, опустив голову, бегал вперевалку.

– Какой он плешивый! – засмеялся Леня.

– У всех птиц, питающихся падалью, голые головы и шеи, – сказал асканиец. Им приходится головой залезать в брюхо павшего верблюда или лошади. Голой шеей и слабыми лапами они отличаются от хищников, ловящих живую добычу.

Орлов было несколько, и дети думали, что они гораздо больше, чем оказалось на деле. Никак не ожидали и того, что из целой группы хищных птиц только два: ястреб-тетеревятник, серый, с полосками и злыми желтыми глазами и темно-бурый камышевый лунь „в палевой шапочке“, – как сказала Валя, – были безусловно вредными.

Больше всех спешил Леня. Он раньше других очутился у дома, из окон которого вылетали в вольер распевавшие канарейки. Сколько их! И точно одна старается перекричать другую. Рядом с ними были канарейки, но зеленоватые с серым, – в том оперении, в каком они водятся на Канарских островах у Западной Африки.

– В зимние теплые, ясные дни, – сказал асканиец, – открывают им окна, и они то влетают в них, то вылетают, распевая, как и теперь, несмотря на глубокий снег. Сейчас кончим с нашими затворниками, – сказал он, – подводя детей к последнему вольеру.

Здесь были китайские соловьи, дикие голуби, куропатки, певчие птицы и разные кулики. Из чащи кустов слышно было пение птиц на разные голоса, а маленькая водяная курочка-камышница кормила своих черных птенчиков, похожих на жуков.

Экскурсия вошла в тенистый парк. Сразу пахло прохладой и сыростью. Некоторые стволы огромных деревьев были до самых верхушек обвиты диким виноградом, опутавшим ветви и, как лианы, свисавшим вниз. Кусты сирени и жасмина густо разрослись, нависая над дорожками. Под ними солидно шагали длиннохвостые павлины с синими шеями, и грелся на солнышке черный аист.

Тут птицы были на свободе. Кряковые утки полоскались в канале. Часть их взлетела, ловко лавируя среди деревьев. Фазаны, подняв хвосты, перебежали аллею и звонко кричали в чаще.

Экскурсия повернула на прямую, длинную аллею, в конце которой блестел пруд. Десятки пустельг и кобчиков носились в воздухе, и всюду раздавалось их кли! кли! кли! Часть сидела у гнезд.

– Посмотрите, дети, что они едят, – сказал асканиец. На дорожке парка лежали оброненные мыши, половина молодого суслика, дальше – ящерица без головы.

– Вот почему мы их не стреляем и развешиваем для них гнезда. Они истребляют наших вредителей, – добавил он.

Аллея кончалась прудом с островами. На них росли пирамидальные тополи и кустарники, свесившие ветки в воду. Разные гуси и утки сидели на них; часть плавала в воде.

– Гуси! Гуси!.. – крикнул асканиец.

Вся пестрая флотилия гусей и уток, точно притягиваемая магнитом, со всех сторон направилась к экскурсантам. Кусочки хлеба полетели в воду. У самого берега кишела эта пестрая компания, хватая наперебой и отнимая их друг у друга, а некоторые гуси и изящные, похожие на небольших гусей, казарки брали хлеб из рук.

Каких только здесь не было: кряковые, с зелеными шеями, блестящими, как металлические, на солнце, красноголовый нырок, гоголи, морская чернеть; растопырив ноги и тормозя крыльями, налетела новая стая кряковых уток и, взбормоздив воду, села на нее. Изящно окрашенные нильские гуси громко кричали, отгоняя других птиц, спешивших полакомиться, пока не подплыли лебеди, показавшиеся из-за острова.

Асканиец называл то одну, то другую утку или гуся. Трудно было разобраться в этой подвижной стае. Нырки ежеминутно скрывались под водой, а маленький утенок-нырка смешил детей, когда, как бы нацелившись и собравшись с силами, нырял с решимостью в воду.

Часть детей уселась на большой скамье в виде буквы П, – часть расположилась на каменной облицовке берега. Не верилось, что все эти птицы, дикие и осторожные на воле, здесь не боятся человека. Некоторые поднимались и улетали. Прилетали и кружились в воздухе, свистя крыльями, новые. Дальше других держалась черная хохлатая утка с большими, белыми медальонами на боках. На нее обратил внимание детей асканиец:

– Это селезень хохлатой чернети, – сказал он. – Вот уж три года, как он прилетает в Асканию к нашим уткам и выводит с ними детей.

Экскурсия поднялась и пошла аллеей вдоль берега. Гревшиеся на берегу острова черепахи плюхались с камней в воду, а одна, выставив голову из воды, посмотрела на детей и в испуге нырнула.

Перейдя по мосту через заливчик пруда, экскурсия очутилась у каналов с маленькими островками.

Несколько американских страусов нанду пересекли дорогу.

– Какие у них плоские головы! А глаза какие большие! – стали раздаваться замечания.

Асканиец побежал за отставшим нанду.

Птица, закинув на спину шею, помчалась от него и вдруг, опустив крыло до земли, бросилась в сторону.

– Вот этим маневром они спасаются от преследователей, – сказал асканиец.

Два кулика-перевозчика налетели на экскурсию, но, увидав детей, свернули в сторону и опустились на острове шагах в пятнадцати от экскурсантов.

– Это тоже наши гости, – сказал асканиец. – Весною и осенью много перелетных стай, завидя пруды с нашими птицами, останавливаются здесь на отдых и иногда подолгу гостят здесь.

Сперва они, как все дикие птицы, очень осторожны, но потом привыкают к человеку и не улетают при приближении, а только заплывают за наших птиц; некоторые из них остаются здесь на гнездование.

На отмели показались высокие, розовые птицы с длинными шеями на тонких, карминного цвета ногах.

– А это фламинго, – сказал провожатый.

Дети не могли удержаться от восклицаний восторга, когда один фламинго развернул красные крылья с черной широкой каймой и замахал ими. Вся стая проделала как по команде то же самое.

– Какие красавцы! А клювы на банан похожи! – раздались возгласы детей.

– Где такие водятся? – спросил учитель.

– Эти из Африки, но водятся и у нас на прикаспийских озерах, – ответил асканиец.

– Но ведь им холодно зимой? – спросила Валя.

– Да, – ответил асканиец. – Фламинго держатся на пруде до глубокой осени, а потом их и страусов загоняют в теплое помещение.

Вся отмель была покрыта птицами. Были здесь и колпицы, похожие на белых цапель с клювами, как лопатка на конце, и темные, кривоносые каравайки. Под ногами в траве лежали тонкие, длинные перья страусов.

– Можно взять? – спросил Ваня, и услышав „да“, дети стали подбирать встречавшиеся перья страусов, фазанов и большие перья лебедей.

Лене повезло, – он выловил из воды розовое перо фламинго.

– Ничего, высохнет, – сказал он, отряхивая свою находку.

По дорожке экскурсия подошла к высокому забору и расположилась на густой траве в его тени, пока асканиец пошел за проводником.

Страусы нанду разлеглись на солнце, раскрыв клювы. В траве мелькали фазаны. Степной берег зоопарка жил своею жизнью. С криком прилетели рыжие утки-огари.

Становилось жарко, и на горизонте опять разыгрывался мираж. Гуси с криком поднялись с пруда и низко пролетели над экскурсией в степь.

Скоро асканиец вернулся с проводником; в руках у него была длинная палка, а у проводника арапник.

Дети поднялись. С треском, напугав их, взлетела вверх из-под самых их ног фазанка. Лена даже вскрикнула от испуга. Асканиец раздвинул траву: под маленьким кустиком лежали зеленоватые яйца.

– Пойдемте отсюда, не будем ее беспокоить, а то она оставит гнездо, – сказал асканиец.

– Но как это она сидела между нами и никто ее не видал? – говорили дети.

– Вот вам разгадка, – сказал асканиец, – почему фазанки такие невзрачные, как курочка-ряба. Будь у нее золотистый хохол, как у фазана, вы ее заметили бы, когда она сидит на гнезде, – сказал он, отворяя калитку с блоком, и дети вошли в Большой Загон.

БОЛЬШОЙ ЗАГОН

Это был участок степи, огороженный забором в три версты длиною. Посередине под группой деревьев сверкало озерцо и в тени лежали какие-то животные, похожие на верблюдов, но без горбов, а вправо паслось целое стадо. Кое-где были разбросаны небольшие группы животных.

Сзади раздался глухой звук барабана; дети оглянулись и увидели горбатых страусов эму, точно выросших из-под земли. Они подошли к экскурсии.

– Не бойтесь, – сказал асканиец, и взяв у Вани кусочек хлеба, дал страусу. Эму вошли в середину экскурсии и зашагали рядом с детьми, заглядывая в руки и громко хлопая широкими клювами, когда им давали хлеб. Страшно было видеть рядом с собой птицу такой величины, и девочки невольно жались к асканийцу и прятались одна за другую.

Стадо насторожило уши и смотрело на приближающихся детей. Сперва экскурсантам казалось, что все животные одинаковы, но когда стали подходить ближе, можно было разобрать оленей, громадных антилоп канн с быка величиной, с закинутыми назад прямыми рогами; антилоп нильгау, рыжих с белыми полосками у копыт, черных антилоп с изогнутыми назад, как сабли, рогами. От стада оленей отделился дагестанский тур „Тулузов“ и галопом приближался к экскурсии. Он был похож на бурого козлика. Взяв из рук несколько кусочков хлеба, он поскакал опять к стаду, где ходили другие туры.

Издали, слева, приближались танцующей походкой африканские страусы. Это были громадные черные птицы с белыми хвостами и концами крыльев и длинными голыми шеями. Их не подпустили к детям и только самке страуса позволили брать хлеб из рук. Она была светло-бурого, почти песочного цвета и как-будто в серых чулках, а у страусов-самцов ноги спереди были красные. Девочки побаивались ее, потому что любая могла, не наклоняясь, подойти под брюхо громадной птицы, а когда они

услышали, что одно яйцо ее в пять фунтов весом равно двадцати четырем куриным, прониклись к ней еще большим уважением.

Животные отнеслись к экскурсии по-разному: стадо пестрых, белых и черных ланей стало уходить раньше других и скрылось в дальнем конце загона. За ними побегали муфлоны – робкие сицилийские горные бараны с белым рисунком седла на темно-бурой шерсти. Гривистые бараны из гор Атласа в Африке с обросшим передом, точно в широких штанах, отнеслись безучастно. Приветливее других оказались оленицы: некоторые осторожно брали хлеб из рук, а олени с ветвистыми рогами, покрытыми еще мохнатой, как бархат, кожей, следили за каждым движением детей.

Зато, что выделявали страшные антилопы гну! Они поразили детей своим видом.

– Это кто? Вот страшные! Быки?! Нет, лошади! – раздалось восклицания, когда голубые гну с обросшими бородатymi мордами, с изогнутыми рогами, гривой, торчащей вверх, и стройными конскими ногами, пронеслись мимо экскурсии легким галлопом. Они размахивали страшными головами и вертели своими конскими хвостами. Вдруг, круто повернув назад, проскакали опять мимо экскурсии шагах в сорока, и дети успели хорошо разглядеть на них полосы.

Эму сопровожали экскурсию до забора, за которым были дикие лошади Пржевальского.

Небольшие буланные лошадки с головами без чёлки, с торчащей гривой на мощной шее, кругленькие, на стройных ногах, недоверчиво смотрели на детей. Леня стал карабкаться на забор. Одна лошадь, заложив назад уши, с угрожающим видом бросилась к нему. Леня спрыгнул вниз под общий смех детей, а лошадь прошла вдоль ограды с прижатыми ушами, как бы отгоняя экскурсантов.

– Какие они у вас сердитые, – сказал учитель. – Дети, осторожнее! Не подходить близко!

– Эти лошади – наша гордость, – сказал асканиец. Когда путешественник Пржевальский первый привез шкуру дикой лошади, ученые назвали ее его именем. Фальц-Фейн снарядил в Джунгарию экспедицию за этими лошадьми. Три года подряд снаряжались экспедиции, пока не удалось поймать жеребят. Взрослых нельзя было догнать, настолько быстро они бегают. Первые лошади были доставлены сюда. Статьи о них и фотографии обошли наши и заграничные журналы. Место поимки лошадей держалось Фальц-Фейном в секрете.

Вскоре из Германии от торговца животными Гагенбека прибыла партия животных. Немец, сопровождавший партию, остался в Аскании для сдачи ее и вывел для служащих, откуда привезены лошади Пржевальского. Прямо из Аскании он махнул в Бийск, к купцу Асланову, и вывез партию лошадей в Германию в 30 штук. Гагенбек приписал честь открытия лошади себе, но научный мир запротестовал. Имя лошади Пржевальского осталось за ней, а лошадь Гагенбека назвали другой вид. Эти лошади одни оправдывают существование Аскании, такая это редкость, – закончил асканиец.

– Только хвосты у них некрасивые, точно вылезли, – сказал Ваня, – и лоб голый! Эму, терпеливо усевшиеся около экскурсии, ждали, когда дети пойдут дальше. Ламы под деревьями поднялись при приближении экскурсантов, но дети все-таки заметили, как потешно торчат у лежащих задние ноги.

– Наши верблюды лежали также! – закричали они.

– Лама, дети, родич верблюда, но живет в горах Америки, – сказал асканиец. – Посмотрите на копытца крючками – ими ей удобно карабкаться по горным тропинкам. Она так же нужна человеку в горах, как верблюд в степи: на ней возят выюки, она дает человеку шерсть и мясо.

У выхода из Большого Загона в песке было много маленьких перьев африканского страуса. Ветер согнал их сюда, и дети пополнили свою коллекцию.

В антилопнике были недавно привезенные из-за границы животные. Сразу пускать новичков в стадо нельзя. Их будут преследовать старые и убьют. Самец антилопы нильгау бурый Ганс, с небольшую лошадь величиной, увидав детей, сгорбился, как кошка, вытянул шею и косился на экскурсантов.

– Ганс! Ганс! – позвал асканиец. Постепенно выпрямляясь и перестав косить глаза, Ганс подошел и через ограду стал лизать руки асканийцу.

– Какой он нарядный, – сказала Валя. – У него точно белый воротничок и галстучек.

– А на мордочке белые пятнышки! И хвост с белой каемочкой! – раздались замечания.

Кроме него, были антилопы блесбоки и джейраны, знакомившиеся со своими товарищами через ограду. Развалясь на солнышке, грелись кенгуру, вытянув мощные ноги.

Совсем отдельно стоял злой капский серно-бык. Эта антилопа цвета увядающей сирени с черными и белыми разводами на морде и на боках, когда была вместе с другими животными, убила нескольких своими страшными рогами. И тут, взаперти, серно-бык угрожающе склонял рога.

– Почему ты такой злюка? – сказала антилопе Лена, услышав, что говорил о ней рабочий антилопника.

Один из рабочих антилопника порылся в каком-то ящике и достал из него довольно хорошие перья африканского страуса, белое и черное.

– Вот вам на память, – сказал он, – а то вы все какие-то ободранные набрали.

Этого детвора никак не ожидала.

Ваня с жаром поблагодарил рабочего, и антилопы уже не интересовали экскурсию. Перья, большие страусовые перья были в их руках. Это будет витрина в школе с интересными вещами!

– Ну, дети, сейчас обед и обязательный отдых с двенадцати до двух часов, – сказал асканиец.

Прощавшись с проводником и рабочим, подарившим перья, дети оставили Большой Загон и по извилистой аллее зоопарка пошли домой.

Экскурсанты остановились у небольшого прудика, в котором плавали большие, красные рыбы, японские хигои, когда зазвонил колокол.

У ЗУБРО-БИЗОНОВ

Хорошо было поваляться после обеда на душистом, свежем сене, наваленном прямо на полу в большой комнате. В открытые окна доносилось пение птиц из зоопарка и громкий крик фазанов. Экскурсанты ждали асканийца, чтобы итти с ним в степь. Быстро собрались все, услышав его голос, и шумной гурьбой пошли через двор Научного Дома к воротам, от которых за старым кладбищем были видны какие-то сараи. По дороге им встретилось стадо буйволов, пасшееся недалеко от водопоя, а дальше за высокими бревенчатыми загородками воловни виднелись темно-бурые быки.

– Мы не будем смотреть их здесь, – сказал асканиец. Зубро-бизонов надо смотреть в степи, там они производят совсем другое впечатление, – сказал он.

– Покажите нам хоть крайнего, – попросил Ваня, указывая на угловой загон, не вдалеке от которого они проходили.

Дети приостановились, как бы выжидая ответ.

– Ну, хорошо! Посмотрим Бокса, – сказал асканиец.

Леня вырвался вперед, за ним бросились другие.

– Дети, тихо! – крикнул учитель.

За оградой шагало громадное животное.

– Это бизон Бокс из прерий Америки, – говорил асканиец: – горбоносый, чёлка дыбом, грива, как у льва, покатая спина, короткие ноги и хвост.

– И борода клином! – сказал Ваня.

– А складом он, пожалуй, на кабана похож, – добавил учитель.

Бокс остановился, посмотрел на экскурсию и стал валяться на земле, подняв целое облако пыли.

– А он очень злой? – спросила Валя.

– И злой, и сильный, – ответил асканиец.

Бокс встал, отряхнулся, как собака, и стал чесать шею, потрясая всю ограду.

– Теперь посмотрим зубра и пойдём в степь. Бизонов американцы спасли от окончательного истребления, – рассказывал асканиец по дороге. – Теперь в бизоньем парке у них несколько тысяч голов.

Не то вышло у нас с зубром. С шестнадцатого века зубры охранялись в громадном лесу Беловежской Пущи, в Гродненской губернии. Во время войны ее занимали то наши, то германские войска. Из стада в семьсот голов осталось штук шестьдесят,

которые были увезены в Германию. Теперь их на всем свете осталось, считая с тремя нашими, пятьдесят пять штук, да еще сохранилось несколько штук Кавказского зубра.

Посмотрите, – этот привезен из Германии. Он небольшой, но бывают громадные. Он отличается от степняка-бизона тем, что у него прямой профиль, лежащая чёлка, ровная спина. Грива снизу висит бахромой, а ноги и хвост – длинные.

– Он больше похож на обыкновенного быка, чем бизон, – сказал учитель.

– Но тоже очень страшный, – добавила Валя.

– И голову держит выше, – заметил Леня.

Зубр, подойдя к ограде, открыл большой рот и синим языком ловко отправлял с ладони асканийца кусочки хлеба. Обтерев об его же мохнатую морду свою руку, асканиец сказал:

– Вы видели сейчас такое же редкое животное, как и лошадь Пржевальского. У нас принимают здесь все меры, чтобы размножить зубра. Удастся ли это, – сейчас сказать трудно, потому что это животное вымирающее.

– А теперь пойдемте к стадам диких животных в степи, – закончил он.

Жара спадала. Пели жаворонки. Дул теплый ветер, и спокойствие было разлито по всему степному простору. Далеко позади была Аскания с ее водонапорной башней, затаенной плющем и мельницей, когда дети, набегавшись по степи, приблизились к зубро-бизоньему стаду настолько, что можно было видеть пастуха.

– Сядем здесь! – сказал асканиец выбрав место с зеленой травой, и помахал шапкой пастуху. Тот понял сигнал.

Стадо штук в тридцать пять громадных, темно-бурых животных мерным шагом приближалось к экскурсии. Маленький старик пастух с дубинкой в руках покрикивал на отстающих.

Жутко было смотреть на этих мрачных, горбатых животных. Тяжелые, низко опущенные мохнатые головы мерно покачиваются в такт шага. До самой земли свисает черная борода. Угрожающе торчат из густой шерсти короткие толстые рога. Темная грива покрывает шею и плечи, ноги до колен мохнатые, толстые.

Не одна Валя, сидя на траве, оглянулась: нет ли где спасительного забора? И учитель подумал: „как мы далеко зашли!“

Передний зубр-бизон остановился и, насторожив уши, смотрел на экскурсию.

– Ишь, уставился! – беспокоино сказал учитель.

Зубро-бизон, точно нехотя, двинулся дальше, а на его месте остановились два другие.

– Вот посмотрите, дети, – прервал молчание асканиец, – это зубрица из Беловежской Пуши. У нее прямой профиль морды, рога вперед, склад – коровы, выгнутая спина и длинные хвост и ноги. Грива под шеей, как бахрома.

Стадо проходило мимо экскурсии.

Бородатые некрасивые телята прятались за матерей.

– Здравствуйте, Максим! – сказал асканиец подошедшему пастуху.

– Здравствуйте. Ну, ты, проходи! – крикнул Максим остановившейся зубро-бизонке.

– Какие они страшные, горбатые!.. – сказала Лена.

– А вот Максим с ними днюет и ночует в степи, – сказал асканиец, крутя папироску. Они его не раз катали рогами.

– Как так? За что? – спросили дети.

– Да так, – сказал Максим. – Пас я ночью и заснул. Стадо-то отошло. Пошел я за ним и не заметил, что лежит теленок, а зубро-бизонка в стороне траву щипала. Подумала верно, холера, что я к нему иду, да как бросится! Сбила с ног, ударила рогом в лицо и начала катать. Чувствую, в кровь лицо разбила; ну, думаю, плохо! Вскочил как-то да скорее за ветер, чтобы остальные кровь не чуяли, а то ревище устроят.

– Что это такое „ревище“?

– А если где кровь учуют, заревут и бросятся на тебя. Ревут и промеж себя начинают драться, – пояснил Максим.

– Так не лучше ли верхом пасти? – спросил учитель.

– Нет, все равно догонят. Они уже метали пастухов вместе с лошадьми, – сказал Максим. – При вас это было или нет, – обратился он к асканийцу: – Разбой через себя сорокапудового быка перекинул?

– Нет, до меня, – ответил тот.

– Прощайте, – сказал им Максим, поднял шапку и заковылял за своими громадными питомцами.

– Ну и страшилища! – с облегчением вымолвил Ваня, – как он их не боится?

– Надо делать вид, что не боится, чтобы животное всегда думало, что человек сильнее, – сказал асканиец.

Заупрямится зубро-бизон, остановится, склонив рога, а Максим идет ему навстречу с дубинкой в руках, крикнет, бросит ему дубинку в лоб, тот только головой мотнет, а Максим идет на него с пустыми руками и зубро-бизон не выдерживает. А если заметит, что испугался, – плохо будет!

Экскурсия поднялась. Асканиец поплевал на окурочок, разрыл землю, положил его туда и тщательно затоптал ногой.

Это не ускользнуло от наблюдательности детей.

– Почему вы так затаптываете окурочок? Он уже погас, – сказал Лена.

– Тут научишься, – ответил асканиец. – Пойдемте к вольному стаду, а по дороге я вам расскажу про мое первое знакомство со степным пожаром. Сейчас степь еще зеленая, но через месяц вы ее не узнаете. Солнце выжжет траву, и она вся пожелтеет. Неделями дует иссушающий восточный ветер, по-здешнему суховой. Все изнывает от жары и безводья.

Как-то раз в такой день, в самый зной, слышу, тревожно бьет колокол. Мимо окна пробежали девушки. Проскакал кто-то по улице. Бросая работу, выбегают на двор асканийцы.

Из-за деревьев Ботанического парка поднимается широкий, белый столб дыма и вытягивается по ветру, закрывая солнце. Все сразу становится желтым.

Амбарщики лихорадочно выкидывают туки бараньих шкур; с ревом, иноходью бегут верблюды, запряженные в жогады. На ходу бросают в них туки и карабкаются люди.

Другая жогада, третья. Галопом несутся конские запряжки с машиной и бочками, облепленными людьми. Аскания кишит, как встревоженный муравейник.

Страшная вещь – степной пожар! Широкая полоса клубящегося дыма быстро несется по ветру. Под ней полыхают острые языки темно-красного огня, взлетая то тут, то там высокими столбами. Маленькие, темные фигурки людей густой толпой насаждают на огонь, сбивая его ударами намоченных шкур и разбегаются при взрывах.

Снова мчатся повозки, стараясь не отставать от огня и бросаются на него, задыхающиеся от жара, закоптевшие люди. Курится сзади черная горячая площадь сгоревшей степи и на ней прыгают одиночные люди, туша дымящиеся очаги.

В 1923 году пожар захватил десять верст в ширину и прошел на семьдесят, – уничтожая хутора и усадьбы.

Обездчики поймали крестьянина, который курил и бросил незатушенную папироску, но этим дела не поправишь, – закончил асканиец. Экскурсия подходила к вольному стаду. Оно широко разбрелось по степи. Издали можно было узнать оленей по ветвистым рогам; темнела группа черных яков; антилопы канны паслись отдельно. Но где же зебры? Их труднее, чем других животных рассмотреть в степи, – они кажутся какими-то призраками.

Зебры двинулись навстречу детям; передняя несется галопом и вдруг останавливается, как вкопанная, перед асканийцем.

– Здравствуй, Мина! Здравствуй, красавица! – говорит он и треплет по полосатой шее.

Дети с восторженными лицами тянутся погладить атласистую шерсть.

– Не подходите только сзади! – предупреждает асканиец.

Мина стоит и мягкими губами берет кусочки хлеба то у одного, то у другого.

– Это – горная зебра Гриви, – говорит асканиец, – родич ослу. Она белая, с черными узкими полосками, а те, – Минка, не лезь! – а те, палевые, – зебры Чампани, с широкими полосами, родичи лошади.

– Войдемте в середину стада! – предложил он.

– Совсем африканский пейзаж, – сказал учитель, указывая на зебр и антилоп, пасшихся в высокой траве на фоне бесконечной степи.

Дети были среди животных. Некоторые оленицы робко тянулись к рукам. Маленькие, пестрые оленята лежали, вытянув шеи и прижав мордочки к земле, а около яков играли телята, похожие на черных, мохнатых собак.

Конный пастух с арапником сидел на высокой лошади и рассказывал детям:

– Вот яки у нас лучше всех относятся к человеку. Если олени или антилопы начнут бить пастуха, они отгоняют их и не дают в обиду.

– А бывают, что и бьют? – спросил учитель.

– А как же! Олени осенью, когда у них рога отрастут, и с них шкурка слезет, а антилопы-канны, – когда у них маленькие. Да, никому из них доверять нельзя.

– А как же сейчас не опасно? – спросил учитель.

– Нет! – ответил асканиец, – пастухи знают имя каждого животного, его характер и от какого что можно ожидать, кроме того, животное своим поведением предупреждает о нападении.

Стадо животных не обращало внимания на экскурсантов и мирно паслось, подвигаясь к Аскании. Как кастаньеты, пощелкивали копыта антилоп.

– Ну вот, дети, вы видели разных животных в естественной обстановке, в степи. Этим наш зоопарк отличается от зоологических садов, где животные сидят в клетках или тесных загонах.

Недалеко около копны прошлогоднего сена дети увидели новое стадо: это были муфлоны; часть лежала, часть паслась.

Асканиец повернул к ним. Муфлоны подпустили экскурсию шагов на сорок, и лежавшие начали лениво подниматься.

– А эти, – сказал асканиец, – всегда держатся в этом районе и пасутся без пастуха.

– Как? И никуда не уходят?

– Никуда, – ответил асканиец. – Их приходится охранять только от бродячих собак, которые гоняются за ними.

Муфлоны легким галопом поскакали в степь.

– Да, это – достижение! – сказал учитель.

Дети, обмениваясь впечатлениями, шли мимо длинного здания Старого Этапа и виноградника в Ботанический парк, обнесенный проволочной сеткой. Гуськом пробирались они по тропинке среди высокой травы, чтобы не вспугнуть с гнезд фазанок, и сели отдохнуть на опушке.

Это было самое красивое место Аскании: на добрых полверсты тянулась цветущая персидская сирень, вперемежку с белой. Тяжелые кисти цветов свисали над ними, и весь воздух был напоен ароматом.

– Какая прелесть! Какая красота! – говорили они, а Валя, уверенная, что с ней не будут спорить, заявила:

– Это сплошная корзина цветов.

Асканиец поднялся и сказал:

– Теперь вам надо осмотреть музей, но туда я с вами не пойду: его покажет вам заведующий, создавший его. В нем вы увидите чучела всех животных и птиц, которые жили в зоопарке, а левая его сторона занята чучелами диких птиц, пролетающих через Асканию-Нова.

Ваня бойко и складно поблагодарил асканийца от лица всей экскурсии.

Приподняв шапку, асканиец слушал маленького оратора, а детвора поддержала его аплодисментами.

– И вам спасибо, дети, за порядок и за глубокий интерес, проявленный экскурсией, – сказал он и попрощался с детьми. Наклоняясь под нависшими ветвями сирени, он пошел по узкой тропинке в заросли кустов и скрылся за поворотом.

Вечерело. Росли тени от деревьев. Экскурснтам не хотелось трогаться с места. Усталость брала свое. Пустельги возвращались из степи. Фазаны с шумом взлетали на деревья и с криком устраивались на ночевки. Точно пробуя голоса, начали щелкать соловьи. Издали донесся звон колокола, звавшего на ужин.

– Дети, нам пора итти, – сказал, поднявшись, учитель и экскурсия двинулась домой.

С деревьев, наклонив головы, смотрели на нее длиннохвостые фазаны и в быстро надвигавшихся сумерках послышался писк летучей мыши.

Конец

Станчинский В. В.

Изменчивость организмов и ее значение в эволюции. (фрагмент)

Смоленск: Смоленский Гос. ун-т., 1927. С.40

В зоопарке Аскания–Нова акклиматизирован целый ряд видов птиц и млекопитающих из тропических стран и южного полушария. Многие из них соответственно изменились: нанду (*Rhea americana*) стала нестись весной, вместо декабря месяца родины; черный лебедь откладывает яйца в феврале, а не в ноябре, как на родине; белохвостый гну (*Connochaetes gnu*) стал одевать на зиму более теплый наряд.

Тарнані І.

«Аскания-Нова» (Степной Заповедник Украины).

Вісник Природознавства, 1927. № 2. С. 127-128.

«Аскания-Нова». *Сборник статей.* (Степной Заповеник Украины). Стор. 1 – 376 з 104 мал.

В цьому збірникові подається досить докладний опис так самого заповідника, як і наукових праць, що в ньому провадяться. В збірникові такі статті:

М. Завадовський – «Общий очерк и история развития «Аскании-Новой» (1 – 60 стр.). В цьому нарисові автор в поетичній формі змальовує життя тварин у Заповіднику відповідно до кожної пори року та частини доби; нарис цей ілюстровано прекрасними фотографіями тварин. В одному місці автор каже «не следует думать, что Аскания-Нова всего лишь необычайный зоологический сад, в котором диковинные животные бродят на просторе степей и дают простор воображению натуралиста. Аскания-Нова представляет собой огромное опытное учреждение научно-теоретического и прикладного характера». Тепер перед Республікою стоїть питання: як саме використати природу «Чапель». Заповідник був, тай на далі мусить бути дослідною установою. Треба пам'ятати, що акліматизаційні та натуралізаційні завдання, що їх досліджується в «Чаплях», річ не проста й не легка до розв'язання. Ця робота потребує коштів і часу. І час вже нам зробити революцію в господарстві що до наших свійських тварин і дати нову робочу силу селянинові чи то в формі зеброїдів, як це вже зроблено в «Чаплях», чи в формі якіхось інших нових тварин.

Фортунатов Б. «Два года жизни «Аскания-Нова». – 1921 – 22». (стор. 61 – 80) описує господарство й наукові роботи Заповідника.

Й. Пачорський «Целинная степь «Аскания-Нова», (стор. 81 – 114) – змальовує флору й фауну цілинного степу, як найціннішу й найвидатнішу річ в Заповіднику. Опис зоопарку Заповідника маємо в статті Б. Фортунатова «Зоопарк» (стор. 115 – 197). Він (Фортунатов) розповідає про тварин, що живуть в умовах цілковитої волі, ілюструючи свою працю фотографіями.

Н. Дергунов «Дикая фауна Аскании» (стор. 198 – 295) перераховує диких тварин Заповідника, переважно птахів, додаючи до кожного роду біо-фенологічні спостереження. Є в тій праці й фотографії деяких птахів.

М. Завадовський «Экспериментальные исследования 1919 – 1920 г. в Зоопарке Аскания-Нова» (стор. 260-302) дає звіт про роботи власні й групи (10 чол.) слухачів Московського Інст. ім. Шанявського. Головна група робіт трактувала питання про формотворну роль сім'яника, яєчника, щитової залози і т. подібних залоз внутрішньої секреції. Пересадивши полові залози кастрованим тваринам, пощастило перетворити, що до зовнішніх половых ознак, самця в самицю і навпаки. З'ясовано вплив щитової залози на метаморфозу хребтовців та безхребтовців. Проаналізовано родові гібриди ссавців (18 родів) та птахів (28 родів). Окрім того, слухачі проробили науково-навчальну роботу, що полягала в анатомуванні тварин, здійсненні шкірок, обробленні кістяків то-що. Були й експериментально-біологічні роботи: кастрація, екстирпація щитової залози та наднирковика, годівля щитовою залозою та тиреоїдином і т. інш.

М. Завадовський. – «Акклиматизация млекопитающихся и птиц в Аскании-Новой» (стор. 303 – 318) звернув увагу на тварин південної півкулі, екваторіяльної та підтропічної смуги. Більшість населення зоопарку перебуває в напів-свійському стані, про нього треба піклуватися взимку та охороняти від хижаків.

Б. Фортунатов. — «Гибридные стада за последнее время» (стор. 319-342) описує гібридів зоопарку в «Чаплях». Там були вже, але тепер зникли, зеброїди — мішанці зебри й коня, що відзначалися силою, та метиси дикої коняки. Окрім того, зараз живуть там мішанці муфлону й свійської вівці, мішанці оленів, зубро-бізони, гібриди зубра з сірою худобою, потрібні гібриди (зубр+бізон+сіра худоба). За чергове завдання заповідник «Чаплі» ставить собі відновлення біловізького зубра (що зникає) за допомогою вибіркової гібридизації між зубром та зубро-бізоном.

Нарешті, на стор. 343-347 вміщено статт. М. Завадовського «Исследования по экспериментальной зоологии летом 1923 г.» В ній автор подає відомості про свої роботи та трьох своїх співробітників. Роботи ці були такі: I. фізіологія формотворного процесу, т. т. зміна зовнішніх половых ознак у тварин під впливом полового морфогормона; II — чи залежить диморфізм у зрості птахів од полові залози; досвіди над птахами, що у них замолоду було оперовано полові залози, і вони залишилися молоді що до пір'я. III — зшивання птахів по-двоє, щоб з'ясувати питання про взаємодіяння між гормонами самця й самиці. Птахів зшивалося по передрам'ю. Через 8-15 днів один з партнерів перекачував свою кров у другого і сам поволі хирів; багато органів (серце, печінка, коса) починали атрофуватися і він гинув.

Тарнані I.

Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського.

Вісник Природознавства, 1927. № 2. С. 126-127.

Можна з певністю сказати, що Державний заповідник «Чаплі» (колишня «Асканія-Нова») є дикий не лише на весь Радянський Союз, але й на весь світ. Не дурно ж німці називали «Асканію», коли вона ще належала приватному власникові, «раєм тварин». Не дурно ж про «Асканію» утворилась чимала література і тепер ми маємо біля 100 статей та заміток так про самий Заповідник, як і про ті роботи, що їх там провадилося і провадиться. Цілинний степ зі своєю флорою й фауною та з чужоземними мешканцями, що акліматизувались там у зоопаркові, оскільки інтересні, що їх треба виучувати де - далі докладніше. Сільсько-Господарський Науковий Комітет України, розуміючи велике всесвітнє значіння цього Заповідника, видає вже третій том «Вістей Заповідника».

В цьому третьому томі ми маємо гідрологічний опис заповідника, що його написав В. Різниченко (Стор. 9 — 16). В цьому невеличкому нарисі автор змальовує велике значіння артезіанських вод для посушливого Асканійського степу. Сам Заповідник

уявляє собою зелений оазис серед сухого степу з гаєм, садом, озерами та болотами, населеними звіриною й птахами. Для всього заповідника з усім його господарством потрібно біля 40 000 000 відер артезійської води на рік. Цю воду добувають два водотяги і нею, oprіче всього господарства, живиться ще щось біля 100 дес. озер та боліт. З'ясувавши історію зрошення Заповідника, автор вважає, що треба докладно вивчити артезійські води в «Чаплях». Проф. И. Пачоський (стор. 17 – 47) в статті *«Наблюденія над целинным покровом в Аскании-Новой в 1923 году»* змальовує коливання цілинного рослинного вкриття 1923 року на заповідній ділянці. Це вкриття, як зауважує автор, змінюється під впливом випасування тварин. Різні ділянки заповідного степу змінювалися неоднаково, як то бачимо з описів рослинних суспільств та стану ковили. Наприкінці автор подає список (10 родів) рослин Асканійських степів, що їх (рослин) раніше не траплялося тут спостерігати; йому пощастило відзначити цікаві деталі що до поширення цих рослин. М. Шарлемань (стор. 48 – 94) в своїй праці *«Матеріяли до орнітофауни Державного Степового Заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського та його району»* перераховує птахів, що їх він спостерігав у «Чаплях». Там їх знайдено 259 родів. Після кожної назви птаха подаються фенологічні дані, а для деяких – і формації, в яких вони перебувають. Список птахів складено на підставі не авторових спостережень, а спостережень інших осіб. Автор не робить якіхось висновків, а варто було б звернути особливу увагу на те, як відбивається охорона птахів у «Чаплях» на складі фауни та оскільки впливають штучні болота, як принада для мандрівних птахів на гніздування.

В заповідникові є зоотехнічна лабораторія, в ній провадиться роботи над проблемою полу: Л. Бляхер досліджував там вплив полових гормонів на кров і, як наслідок своїх робіт, надрукував працю *«К вопросу о влиянии половых гормонов на количество эритроцитов и на процентное содержание гемоглобина у кур»*. У півня еритроцитів більше ніж у курки, кастрація зменшує кількість еритроцитів. Пересаджена полова залоза зумовлює кількість еритроцитів своїми гормонами.

Н. Дідусенко та Н. Прошкіна (стор. 101 – 120) в статті *«Попередні відомості про планктон водоймищ у «Чаплях»* (Асканія-Нова) дають списки планктонних організмів на чапельських подах та ставках, переважно з рослинного світу. Висновків автори не роблять мабуть тому, що матеріалу за мало.

Цікава стаття Ф. Теетцмана (стор. 121 – 146) *«Про південно–російські степи та про маєтки Герцога Ангальт-Кетенського»* – переклад з німецької мови; її знайдено в бібліотеці Таврійського Земства в Симферополі. Це перша друкована праця про Асканію-Нову. Багатьом дослідникам вона була невідома, а вона являє собою солідне джерело не лише для дослідження флори Асканії, але й для дослідження фізико-географічних умов та сільського господарства в найпосушливішому районі України. Спостереження Теетцмана належать до 30-х років минулого віку.

До історичних документів Заповідника «Чаплі» належать *«Матеріяли до історії Заповідника»* (стор. 147 – 177). В цих матеріалах уміщено декрети, відчити, наради в справі Заповідника «Чаплі» і т. інш. Окрім того, в III-му тому «Вістей» уміщено *«Заповідник в малюнках»* та фотографіях, що являють собою образки з життя рослин і тварин в Заповіднику. Таких малюнків уміщено 14, на 7 таблицях.

Тарнані І.

Про хижих птахів. (фрагмент)

Вісник Природознавства, 1927. №2. С.111-112.

VII. Охорона корисних хижих птахів.

Охороняти корисних птахів так само потрібно, як і винищувати шкідливих, але, знов таки, робити це треба так, щоб не порушувати життя біоценози та тої рівноваги, що в ній панує. Таке порушення рівноваги в природі мені довелось спостерегти в славнозвісному Державному Заповідникові «Чаплі» (кол. «Асканія Нова»). Там всіляко охороняють корисного боривітра степового, і його намножилось там стільки, що не вистарчає вже для нього його улюбленої їжі—ящірок. Через те боривітер там становиться справжньою карою для каченят червоної качки та фазанячих курчат, яких є багато в заповідникові. Якихось окремих засобів охороняти хижих птахів нема; це-ті самі засоби, що й для охорони взагалі корисних птахів, а саме:

- 1) закони, що забороняють винищувати корисних птахів;
- 2) цілковита заборона добувати шкірки чи пір'я на прикраси до жіночих капелюшків або для виробу різних дрібниць—рямців, квітів то-що;
- 3) суворе переслідування тих, хто безцільно збирає яйця та нищить пташині гнізда;
- 4) влаштування штучних деревних насаджень, де спокійно гніздилися - би птахи;
- 5) розвішування штучних гнізд, дуплянок або шпаківень, де могли-б птахи селитися та спокійно гніздувати. В таких менше - більше простірних помешканнях можуть селитися дрібні хижі птахи, як от, приміром, боривітер ;
- 6) підгодовування птахів, що зимують у нас, для чого влаштовується спеціальні годівниці з їжою ;
- 7) для мишоїдів у степу встановлюється невисокі жертки з перекладами, на яких могли - б сідати хижакі і назирати гризунів, і
- 8) для охорони птахів, що гніздують або перелітають, треба організувати заповідники, де - б птахи могли під охороною спокійно розмножуватися. Такі заповідники являють собою, кінець - кінцем, ніби бази постачання дичини для мисливських вжитків.

Формозов А.Н.

О перелетах летучих мышей (Chiroptera, Vespertilionidae)

(Представлено Академиком-Секретарем
ОФМ 18 V 1927).

Доклады Академии Наук СССР, 1927. №17. С. 272-274.

Периодические миграции даже лучше изученных промысловых млекопитающих (например, белки, соболя, северного оленя и др.) еще таят в себе много загадочного и неясного, наши же сведения о передвижениях, совершаемых мелкими зверьками, в частности летучими мышами, отличаются исключительной неполнотой.

Относительно ежегодных перелетов некоторых видов сем. Vespertilionidae для нашей страны известны лишь старые указания Бэра о сроках появления летучих мышей в Лапландии, наблюдения Блазиуса^[4] над миграциями *Vespertilio borealis* Nilss., да новейшие данные С. И. Огнева^[5], отметившего в первых числах августа 1907 г. значительный пролет *Nyctalus noctula* Schreb. в окрестностях Аносинского монастыря в Звенигородском у. Московской губ. Поэтому не лишены интереса следующие сведения, собранные мной в 1923 г. во время летней поездки в заповедник Аскания-Нова и степную часть б. Таврической губ.

В начале лета 1923 г. (июнь-июль) обширные, богатые животным миром парки Аскания-нова отличались полным отсутствием летучих мышей^[6]. Во всяком случае, ни во время вечерних и ночных прогулок по парку, степи и близ прудов, ни во время ночевки под открытым небом летучих мышей я не видел и не слышал их характерных криков. 21 VII я выехал из Аскании-нова на морское побережье, где пробыл ровно месяц, и вернулся в заповедник 24 VIII. В первый же вечер по приезде я отметил разительную перемену: над прудами и аллеями сада летучие мыши носились в большом количестве. Насколько можно было судить при наблюдениях в сумерки, здесь держались главным образом мелкие формы: *Pipistrellus* sp., как-будто какие-то *Myotis* и в небольшом числе *Nyctalus*. Лица, остававшиеся в Аскании сообщили, что летучие мыши появились незадолго до моего приезда, вероятно, в конце первой половины августа. За это время был пойман один *Pipistrellus*, а 15 VIII *Vespertilio murinus* L., шкурка которого любезно переданная мне С. Д. Перелешиним, хранится в моей коллекции. 30 VIII крестьянские дети принесли еще одну мышку, принадлежащую к последнему виду, а на другой день (31 VIII) появились в большом количестве *Nyctalus noctula* Schreb. Стая их, более 25 особей, рано утром забились в щели под крышей ветряной мельницы. Из них мне было доставлено 5 экземпляров, а так как из этого числа оказалось 2 самки и 3 самца, то можно предполагать, что общество состояло из равного числа представителей обоюбого пола. Самцы имели сильно набухшие testes.

Из расспросов мельника выяснилось, что ежегодно около этого времени (конец августа) появляются стаи летучих мышей, останавливающиеся на мельнице на один день (с утра до вечера), а затем исчезают.

Проходя по парку в 8 часов утра 1 IX, я услышал сильный писк летучих мышей близ одного из дуплистых деревьев. В старом клене на высоте 13 м, ссорясь и пища, залезали под отставшую кору *Nyctalus noctula* (накануне их здесь не было). Часть рыжих летучих мышей летала по саду, то охотясь за насекомыми, то прицепляясь к ветвям и коре деревьев, то группируясь на столе клена у дупла. Чтобы подсчитать число животных в этой стае, я пришел в 1 час дня, но расчеты мои не оправдались: летучие мыши все еще носились по саду, и из дупла я выгнал их всего 12. 4 IX эта стая в том же составе еще жила в дупле, но рано утром 6 IX ее уже не было.

Любопытно отметить, что в эти же дни шел интенсивный пролет лесных насекомоядных птичек; сады Аскании были переполнены малыми мухоловками (*Siphia parva* Bechst.), были многочисленны серые мухоловки (*Muscicapa grisola* L.), пеночки (*Phylloscopus trochilus*), и др. увеличивалось число горихвосток [*Ruticilla phoenicura* (L.)]. Последнее обстоятельство интересно потому, что американские натуралисты неоднократно наблюдали летевшие на значительной высоте стаи птиц, сопровождаемые летучими мышами.

Изложенным не ограничиваются сведения, полученные за это лето. Асканийские старожилы рассказывали мне, что начале осени им случалось не раз видеть, как во время возки хлеба или сена летучие мыши внезапно откуда-то появлялись на рассвете в открытой степи и начинали забиваться в стог или солому воза. Сторожа баштанов передавали, что летучие мыши иногда по утрам забиваются в соломенную кровлю их приземистых шалашей. Наконец, один из агрономов Аскании-Нова, фамилия которого, к сожалению, у меня не оказалось записанной, сообщил, что, находясь на станции Ново-Алексеевка Южных ж.д. для наблюдения за ссыпкой зерна, он однажды, отправившись на берег Азовского моря (Генический залив в 5-6 км от станции), заметил массу летучих мышей, державшихся стаями близ высокого обрывистого берега, в лессе которого имелось много трещин и пустот. Наблюдение было сделано в один из теплых и тихих вечером последней декады августа. До того летучих мышей здесь не было, исчезли же они вскоре после наблюдения.

Не было их там и в сентябре, когда я сам, возвращаясь в Москву, обследовал этот берег. Мне думается, что изложенное позволяет сделать некоторые выводы.

Через степную часть б. Таврической губернии идет пролет по крайней мере трех видов летучих мышей: *Pipistrellus Pipistrellus* Schreb., *Vespertilo murinus* L. и *Nyctalus noctula* Schreb. Характерно, что все эти формы обитают в дуплах и щелях построек, т. е. принадлежат к той же экологической группе, которая, в противоположность пещерным летучим мышам, как показал Н. Merriam, особенно склонна к перекочевкам.

Nyctalus noctula Schreb. пролетает обществами, в состав которых одновременно входят представители обоего пола.

В 1923 г. пролет летучих мышей в Аскания-Нова начался около конца первой декады августа и шел до начала сентября; интенсивный пролет совпал с таковым некоторых насекомоядных лесных птиц.

Пролетные летучие мыши избирают местами стоянки дупла, постройки, стога сена и т.п., где задерживаются от одного дня до нескольких.

Если принять, что в год наших наблюдений начало пролета *Nyctalus noctula* Schreb. в Московской губ. совпало с отмеченным С. И. Огневым для 1907 г. (15–16 VIII и. ст.), то можно считать период времени, необходимый рыжим летучим мышам для перелета Москва-Аскания-Нова, равным двум неделям, а среднюю скорость равной 60 км в сутки (цифры эти, конечно, весьма далеки от точности и нужны для предварительной ориентировки). Однако характерно, что эти данные о скорости осеннего пролета летучих мышей совершенно совпадают с таковыми для мелких лесных птиц (по последним данным для зяблика и дроздов 30–60 км в сутки).

Наш степной юг, с его обширными открытыми пространствами кое-где разбросанными оазисами хутолров и экономий, является идеальным местом для производства наблюдений над перелетами летучих мышей. В частности, заповедник Аскания-Нова мог бы с успехом произвести ряд таких наблюдений и даже использовать метод кольцевания, так много давший при изучении перелетов птиц.

Заметка выполнила бы свою задачу, если бы обратила внимание специалистов и любителей, работающих на юге, на своевременность изучения этого интересного вопроса.

[1] Основанием для этой статьи послужили ценные материалы, любезно предоставленные в наше распоряжение современным аллдельцем Аскания-нова, Ф. Э. Фальц-Фейном, устроителем в своем имении известного зоопарка.

[2] В 1830 г. ангальтские князья приняли титул «Графы Аскании»

[3] Этот табун, в сопровождении диких степных кочевников Ногайцев, в 1857 г. прибыл в Кетен. татары на своих ретивых лошадях производили на весь народ сильное впечатление - все с ужасом отступали перед ними и, крестясь, вспоминали времена французской войны. При переходе через дремучие польские леса, Ногайцам приходилось иногда целые ночи проводить в погоне за конями, которые безумели от страха, слыша шум леса и вой волков. На большой площади, около Дессау, король прусский Вильгельм (?), герцог ангальтский со свитой осматривал прибывший табун.. Здесь же Ногайцы показывали свое искусство в набрасывании арканов, чем приводили в восторг всех присутствовавших. Этот момент въезда табуна в Дессау запечатлен придворным художником на полотне, которое в данное время находится в герцогском замке. Великолепный фотографический снимок с него имеется в руках у нынешнего владельца Аскании-Нова - Ф. Э. Фальц-Фейна...

[4] J. H. Blasius. Fauna der Wirbelthiere Deutschlands (Säugethiere). 1857, p. 72

[5] С. И. Огнев. Fauna Mosquensis. 1913, т. 1, ч. 1, стр. 30.

[6] Н. И. Дергунов в статье «Дикая фауна Аскании» (сборник «Аскания-Нова», ГИЗ, 1924, стр. 205) о нахождении здесь летучих мышей говорит коротко и глухо, из личных же бесед с названным автором мы знаем, что и в 1922 г. наблюдался пролет интересующих нас животных.

Фортуатов Б.К.

Зоопарк

Приложение к газете «Украинский Экономист», 1927.

№254 (1157). 7.11.1927. Шп.4.

1917–1920 годы были стихией войны, партизанских отрядов, прохода и стоянки войск и массового избиения животных и птиц зоопарка. Поистине чудом является то обстоятельство, что зоопарк в основе все-же уцелел и не подвергся участи до основания уничтоженных зоопарков в Нилявине на Волини, в Гатчине и Кокказии в Крыму.

С 1921 по 1924 год зоопарк. Тяжко потрясенный войной, медленно восстанавливается естественным приростом тех немногих пород, у которых уцелели и самцы и самки. Пополнение из-за границы совершенно не производилось, и остальные породы, лишенные возможности размножения, постепенно вымирили. Постройки находились в состоянии полного разрушения, а старый деревянный забор угрожал падением, что повлекло бы за собой потерю большинства животных.

В 1925 году впервые устанавливается связь с иностранными государствами и в обмен на накопившиеся излишки животных (главным образом, хорошо размножившихся антилоп Канна) приобретаются новые животные. К осени обменные операции заканчиваются и этого момента опасность вымирания зоопарка можно считать устраненной.

В том-же году организуется в Аскании производство тяжелой (из 5 миллиметровой проволоки) сетки и сменяется наиболее опасная часть забора.

В 1926 году центр усилий обращается на строительство. Старая ограда сменяется и площадь степного зоопарка увеличивается до 110 десятин (раньше он имел 60 десятин). В жизни зоопарка эта работа является событием в полном смысле слова историческим, так как только с этого момента ограда исчезла из глаз посетителей и тропические животные получили обстановку полной свободы.

Однако, новый степной зоопарк не мог быть заселен, так как теплое зимнее помещение для тропических животных вмещало всего 16 штук антилоп, а в сравнении с размерами огороженной территории это являлось цифрой чрезвычайно малой. Поэтому в 1927 году было выстроено новое, образцовое здание для тропических антилоп вместимостью на 26 экземпляров.

Одновременно начата постройка нового оранжерейного типа здания для водной птицы. Кроме того, снова проведено пополнение дикими животными.

Собраны за год группы из 12 антилоп Джейранов и 10 диких коз. Получен из-за границы в обменном порядке еще один чистый зубр (стоимостью в 12 тыс. рублей) и ряд тропических антилоп и кенгуру из Австралии. Получен небывалый еще в Аскании приплод африканских страусов, благодаря чему зоопарк получает новую и крупную

статью дохода (страус этот в годовом возрасте стоит 700 рублей и охотно раскупается зоологическими садами).

По линии научной работы в течение 3 лет разрабатывается метод генетического синтеза, т.е. способ получения новых пород посредством скрещивания двух или нескольких других и последующего планомерного отбора.

Этим же методом ведется уже шестой год работа по восстановлению почти вымершего дикого быка – зубра. Восстановлен из примесей в чистом виде дикий баран Муфлон, и начаты еще нигде в мире не предпринимавшиеся опыты по восстановлению недавно вымерших диких животных – первобытного дикого быка и древнего обитателя наших степей – дикого коня Тарпана.

Б.К.Фортунатов.

Шалыт М. С.

Влияние пастбы овец на состояние растительности на степи Госзаповедника б. «Аскания Нова» (предварительное сообщение)¹

Бюллетень Зоотехнической опытной и племенной станции в Госзаповеднике «Чапли» (б. Аскания-Нова), 1927. № 2. С.128–153.

Большая часть территории Заповедника «Аскания Нова» используется под выпас домашних животных, главным образом, овец. В связи с тем, что до сего времени не существовало точных данных относительно нагрузки степи овцами, и степь, вследствие ненормированного выпаса, стала портиться все больше и больше, перед Заповедником стал вопрос о выработке определенных норм нагрузки степи, при которых можно было бы, не слишком нарушая нормальный степной покров, доставить овцам

¹ Зоотехническая Опытная Станция в Аскании Нова ставит своей задачей выяснить опытным путем возможную максимальную нагрузку степи овцами для пастбы, которая, с одной стороны, не влияла бы отрицательно на продуктивность и качество степи, с другой, обуславливало бы нормальное развитие, существование и продуктивность овец. С этой целью заложен был летом 1926 года предварительный опыт, который будет продолжен и углублен в 1927 году.

Так как Ботанический отдел Научно-Степной Станции Госзаповедника интересовался вопросом, как влияет пастба овец на нормальный степной растительный покров, то нами было предложено провести этот опыт совместно.

Не делая пока из предварительного опыта никаких зоотехнических выводов, считаем нужным напечатать в виде предварительного сообщения ботанические наблюдения, как давшие уже определенный результат, представляющий несомненный интерес.

Проф. М. Ф. Иванов.

достаточно подножного корма. Эти нормы должны выразиться в коэффициенте: количество голов овец на единицу площади – десятина. Для разрешения этого вопроса в мае 1926 года было заложено 8 делянок, по одной десятине каждая, на степи возле сарая Камыша.

На указанных делянках с 29 мая и начались опыты. Выпасные делянки сгруппированы в 2 группы по 4 десятины в каждой; в одной группе велся опыт с выпасом стада в 40 овец, а в другой – со стадом в 20 овец. Опыт велся следующим образом: 1) в 1-й группе делянок: 40 овец были выгнаны на делянку № 1, где паслись 10 дней, затем были перегнаны на следующую делянку, где паслись столько же, затем на третью и, наконец, на последнюю, четвертую. Таким образом, 40 овец использовали 4 дес., и на 1 дес. приходится нагрузка в 10 голов; 2) во 2-й группе – выпас производился так же, с той разницей, что здесь продолжительность пребывания овец на каждой делянке была вдвое больше – 20 дней, а количество овец – вдвое меньше – 20 голов и таким образом, на 1 дес. приходилась нагрузка в 5 голов.

Работа на выпасных делянках проводилась совместно Ботаническим отделом Научно-Степной станции Госзаповедника и Зоотехнической станцией. В настоящем очерке мы сообщаем лишь некоторые данные ботанических наблюдений.

Вполне очевидно, что из опыта, требующего обычно несколько лет, а произведенного в течение 2½ месяц., нельзя сделать никаких окончательных выводов и нельзя получить ответа на поставленный выше вопрос. Но чрезвычайно важно, для дальнейшей работы в этом направлении зафиксировать то состояние, в котором была степь до начала экспериментального выпаса, а также проследить, какие изменения претерпевает эта степь при выпасе. Задачей настоящей статьи и является предварительное описание.

Прежде чем перейти к описанию выпасных делянок, следует остановиться на общей характеристике участка степи, выделенного под экспериментальный выпас.

Рельеф участка – плакорные условия – ровная поверхность, высота которой равна 25–26 метров над уровнем моря (вообще, высота территории Заповедника над уровнем моря колеблется от 18½ до 30 метр.) Растительность же указывает на имеющиеся кое-где понижения, что видно из присутствия местами растений, характерных для пониженной степи и подов: *Vicia hirsuta*, *V. tetrasperma*, *Potentilla bifurca*, *Achillea micrantha* и др. (см. описание отдельных делянок). Много старых байбаковин, имеющих вид холмиков высотой до 40–50 сант, и 4–8 метр, в диаметре. Очень редко – степные воронки диаметром в 3–4 метра и глубиной в 40–60 сант.

В почвенном отношении выпасные делянки являются вполне типичными, т.е. соответствуют общим почвенным условиям района. Почвой здесь является южный вариант южно-русского чернозема с гумусностью 3½–4½%, характерной особенностью которого является его комплексность; почвенный покров представляет мозаику, со-

стоящую из отдельных пятен нормального чернозема, пятен почв в различной степени солонцеватых, а также, изредка, столбчатых солонцов. Естественно, что и растительный покров также комплексен, как и почвенный.

Метеорологические условия данного года были следующие:

Месяц	Осадки в мм	Число дн. с осадк.	Относит. влажность	Испарение в мм.	Температура		
					Минимум	Средняя	Максимум
Март	18,6	12	8	0,8	0,2	19,5	-16,6
Апрель	39,8	10	9	2,3	9,7	26,9	-3,4
Май	30,3	5	7	3,3	16,4	26,2	9,1
Июнь	42,7	9	3	4,5	20,2	30,0	11,6
Июль	61,2	5	7	8,0	23,6	34,2	17,7
Август	16,8	5	2	7,0	19,8	27,7	12,0

Как видно из таблицы, летние месяцы (июнь, июль и август), в продолжение которых велись опыты, несмотря на сравнительно удовлетворительное количество осадков, были в общем засушливыми, т. к. эти осадки выпадали лишь в течение нескольких дней; в остальное же время было достаточно сухо (см. относительную влажность и испарение в нашей таблице), что безусловно должно было отозваться на растительности. И, действительно, в этом году растительность, с весны хорошо развившаяся, летом выгорела сравнительно быстро; исключением не явилась, к сожалению, и культурная растительность, у которой появился так называемый «запал» зерна, в результате чего полеводство Заповедника понесло значительные убытки вследствие недобора зерна.

Ввиду недостатка места, мы не сможем дать характеристики ассоциаций каждой делянки в отдельности, а приведем лишь описание основных ассоциаций, встреченных вообще на выпасных делянках, при чем ассоциации, мало друг от друга отличающиеся и имеющие много общего, по своему составу и структуре¹, объединены в целых схематизации материала, а также вследствие невозможности нанести их на карту того масштаба, в котором приходится карту печатать (подлинные карты, значительно более детальные, хранятся в ботаническом кабинете Заповедника).

Для характеристики ассоциации мы брали в типичном участке ее площадки в 1 кв. мет. и производили описание следующим образом.

1) Для обилия (Abundanz) приняты обозначения по Друде: sol, sp¹, sp², sp³, cop¹, cop², cop³, soc, соответствующие 8-мибальной шкале, где sol=1; sp¹=2; sp²=3; sp³=4; cop¹=5; cop²=6; cop³=7; soc=8, т. е. sol – растение встречается единично, а soc образует сплошной покров.

¹ Т. е., другими словами, объединены в одну ассоциацию как субассоциации, так и фации.

2) Для господства (Dominanz, вернее Deckungsgrad) – 5-тибальная шкала: растение занимает до 5% площади – 1, до 15% – 2, до 30% – 3, до 50% – 4 и свыше 50% площади – 5.

3) Указывалась ярусность (Stratifikation).

4) Для обозначения жизненности (Vitalitat) принята 3-хбальная шкала:

1. Растение угнетено, т.е. не цветет и не плодоносит, часто не развивается дальше стадии розетки или проростка.
2. Растение цветет и плодоносит, но развито слабо, что явствует из сравнительно малого количества листьев, стеблей, цветов и плодов, общих размеров и т. д.
3. Растение развито нормально.

5) Стадии развития.

В моих наблюдениях над выпасными деланками значительную помощь оказали мне Н. А. Шостенко и А. А. Калмыкова, которым я считаю своим долгом выразить глубокую благодарность.

В настоящем кратком сообщении мы при описании ассоциации ограничимся указанием лишь на обилие и господство видов и их ярусность. На выпасных деланках были встречены следующие ассоциации (номера их соответствуют номерации условных обозначений на картах деланок):

№ 1. *Ac. Festuca sulcata*+*Stipa*.²

9-V1-26.	I. <i>Stipa ucrainica</i> sp ¹ 2 ²	III. <i>Poa bulbosa</i> sp ¹⁻² .	IV. <i>Myosotis arenaria</i> sp ² .
	<i>Stipa Lessingiana</i> sol.	<i>Carex stenophylla</i> sp ¹⁻²	<i>Polycnem. arvense</i> sp ²⁻³
	<i>Serratula xeranthemoides</i> sol.	<i>Euphorbia gerardiana</i> sol.	<i>Holosteum umbel.</i> sp ² .
	<i>Sisymbrium junceum</i> sp ¹ .	<i>Euphorbia leptocaula</i> sol.	<i>Veronica verna</i> sp ² .
		<i>Falcaria Rivini</i> sp ¹ .	<i>Arenaria serpyllifolia</i> sp ¹ .
	II. <i>Festuca sulcata</i> sp ²⁻³ 3.	<i>Eryngium campestre</i> sol	<i>Crepis tectorum</i> sol.
		<i>Artemisia austriaca</i> sp ² .	<i>Polygonum Bellardi</i> sol.
		<i>Vicia tetrasperma</i> sol.	
		<i>Allium Paczoskian.</i> sol.	V. <i>Tortula ruralis</i> .

В аспекте: *Serratula xeranthemoides* и *Sisymbrium junceum* на белом фоне остей ковылей.

Это – пример ассоциации несколько более гидрофильной, на что указывает присутствие *Vicia tetrasperma*.

² Римская цифра перед названием растения – обозначение яруса. Следующая за баллом обилия цифра – балл господства; если этой цифры нет, то господство 1, т. е. данный вид занимает не более 5% площади. Мы не определяем обилия мхов и лишайников ввиду практической невозможности учесть количество экземпляров, а даем лишь оценку их господства.

9-VI-26. I. <i>Stipa ucrainica</i> sp ¹²	III. <i>Carex stenophylla</i> sp ³ .	IV. <i>Myosotis arenaria</i> sp ¹ .
	<i>Poa bulbosa</i> sp ² .	<i>Veronica verna</i> sp ¹ .
<i>St. Lessingiana</i> sp ¹² .	<i>Artemisia austriaca</i> sp ¹	
<i>Sisymbrium junceum</i> sol.	<i>Tragopogon major</i> sol.	<i>Arenaria serpyllifolia</i> sp ¹⁻² .
	IV. <i>Iris pumila</i> sp ^{1gr.}	
II. <i>Festuca sulcata</i> sp ³ .	<i>Holosteum umbellatum</i> sp ³	<i>Polycnemum arvense</i> sp ³
<i>Serratula xeranth.</i> sol.	<i>Euphorbia leptocaula</i> sp ¹ .	

В аспекте: *Serratula xeranthemoides* у *Sisymbrium junceum* на белом фоне остей ковылей.

В дальнейшем мы не будем указывать весенних ингредиентов, как *Myosotis arenaria*, *Veronica verna*, *Arenaria serpyllifolia*, *Holosteum umbellatum* и др., т. к. несмотря на то, что количество ингредиентов в различных ассоциациях различно (находясь, гл. обр., в зависимости от наличия дерновин злаков) и указывает на большую или меньшую интенсивность выпаса¹, перечисление их слишком загружает списки.

№ 2. *Ac. Festuca sulcata+Koeleria gracilis+Stipa.*

26-V-26. I. <i>Koeleria gracilis</i> sp ¹³ .	II. <i>Carex</i> sp ¹ .	II <i>Ranunculus illyricus</i> sol
<i>Festuca sulcata</i> sp ¹⁻² .	<i>Artemisia austriaca</i> sp ¹ .	<i>Falcaria Rivini</i> sol.
	<i>Galium verum</i> sp ^{1gr.}	III. <i>Phlomis tuberosa</i> sp ¹⁻²
<i>Medicago falcata</i> sol.	<i>Vicia hirsuta</i> sp ¹ .	и весенние ингредиенты.
	<i>Convolvulus arvensis</i> sol.	IV. <i>Tortula ruralis</i> 2.
II. <i>Poa bulbosa</i> sp ³	<i>Onosma tinctorum</i> sol.	

Аспект образует *Koeleria gracilis*; мертвый и моховой покров разреженный.

6-VII-26. I. <i>Koeleria gracilis</i> sp ² .	II. <i>Stipa capillata</i> sol.	III. <i>Poa bulbosa</i> sp ²
<i>Sisymbrium junceum</i> sol.	<i>Festuca sulcata</i> sp ³ .	<i>Falcaria Rivini</i> sol.
II. <i>Stipa ucrainica</i> sp ¹ .	III. <i>Artemisia austriaca</i> sp ¹	IV. <i>Herniaria incana</i> sol.
<i>Stipa lessingiana</i> sp ² .	<i>Allium Paczoskian.</i> sol.	<i>Polycnemum arvense</i> cop ¹ .

На голой земле, без мохового и лишайникового покрова, с глубокими следами от овечьих копыт, выделяются зеленые дерновины ковылей, на красноватых стеблях — серебристые колосья *Koeleria gracilis* по-видимому, в этой части участка овцы паслись во время дождя или непосредственно после него.

¹ Ср.: напр. работы Пачоского в «Известиях Госзаповедника Аскания Нова», гл. обр. «Список растений, произрастающих на территории Госуд. Заповедника Аскания-Нова» (Известия, т. I, II, 1923, Херсон).

№ 3. *Ac. Festuca sulcata*+*Poa bulbosa*+*Stipa*: или *Festuca*+*Poa*.

- 22-V-26. I. *Stipa ucrainica* sp¹⁻². III. *Festuca sulcata* sol. IV. *Taraxacum laevigatum* sol
St. lessing. sol. *Poa bulbosa* cop¹⁻². и весен. ингредиенты.
Falcaria Rivini sol.
II. *Carex stenophylla* sp³ *Scorzonera mollis* sol. V. *Tortula ruralis* 3.
IV. *Statice sareptana* sp¹. Лишайники 1-2.

Аспект образует *Stipa ucrainica*. Мертвый покров – сплошной, состоит из листьев ковылей, из стеблей *Poa bulbosa*, сухих остатков весенних ингредиентов.

Растительный покров весьма разреженный.

- 6-VII-26. I. *Sisymbrium junceum* sol. III. *Carex stenophylla* sp³ IV. *Polycnemum arvense* cop²⁻³
II. *Festuca sulcata* sp³ *Poa bulbosa* cop²⁻³2. *Eryngium campestr.* sol.
Stipa sp. sp². *Statice sareptana* sp³. *Filago arvensis* sp¹.
IV. *Polygonum aviculare* sol. Весенние ингрэд.

Аспект: на желто-буром фоне голыи земли выделяются отдельные зеленые дерновины *Festuca* и *Stipa*; торчат бурые стебли *Poa bulbosa*. Мертвый покров довольно густой, из стеблей, листьев и луковичек *Poa bulbosa*; моховой покров отсутствует. Травостой очень редкий.

Эта ассоциация является результатом выпаса более или менее продолжительного (на что имеются указания многих авторов).

№ 4. Ассоц. *Bromus riparius*+*Festuca sulcata*.

- 27-V-26. I. *Bromus riparius* cop^{2gr2} III. *Poa bulbosa* sp². IV. *Ranunculus illyricus* sp¹⁻².
Artemisia austriaca sp²⁻³.
Stipa ucrainica sol. *Phlomis tuberosa* sp¹2. *Valerianella* sp. sol.
II. *Stipa capillata* sol. *Galium verum* sp¹. *Linaria Biebersteini* sol.
Carex stenophylla sp¹.
Festuca sulcata sp¹2. *Falcaria Rivini* sol. *Polycnemum arvense* sp¹.
Thesium ramosum sol.
Koeleria gracilis sol. *Vicia tetrasperma* sp¹.
V. hirsuta sp¹

Аспект образуют: *Bromus riparius* и *Stipa ucrainica*; мертвый покров разреженный; моховой отсутствует.

- I-VII-26. I. *Sisymbrium junceum* sol. II. *Allium Paczoskian.* sol. *Medicago falcata* sol.
III. *Bromus riparius* (побери) cop²2. *Poa bulbosa* sp².
II. *Festuca sulcata* sp¹. *Artemisia austriaca* sp³. IV. *Polycnem. arvense* sp³.

Аспект: под серо-зеленым покровом листьев *Bromus girarius* – буро-желтые сухие дерновины *Festuca*. Мертвый покров обильный, из остатков листьев *Bromus girarius*. Моховой покров отсутствует. Густота травостоя ничтожная.

Эта ассоциация, судя по характеризующему ее растению, свойственна небольшим западинкам, часто незаметным на глаз¹.

№ 5. *Ac. Festuca sulcata+Phlomis tuberosa.*

6-VII-26. I. <i>Sisymbrium junceum</i> sol.	II и III <i>Phlomis tuber.</i> cop ³	IV <i>Polycnemum arvense</i> sp ¹
II. <i>Festuca sulcata</i> cop ¹ 2.	<i>Allium Paczoskianum</i> sol.	<i>Poa bulbosa</i> sp ³
<i>Stipa</i> sp. sp ¹⁻³ .	<i>Artemisia austriaca</i> sp ¹⁻²	и весен. ингрэд.
	<i>Carex</i> sp. sp ¹	V. <i>Tortula ruralis</i> .

Аспект: на соломенно-желтом фоне стеблей *Festuca sulcata* - бурые сверху и серые снизу, скрученные листья *Phlomis tuberosa*. Мертвый покров разреженный, состоит из остатков весенних ингредиентов и сухих листьев *Phlomis* и *Festuca*. Моховой и лишайниковый покров слабо развит. Травостой редкий, всюду видна голая земля.

26-V-26. I. <i>Koeleria gracilis</i> sol.	III. <i>Phlom. tuberosa</i> cop ¹ 3	III. <i>Trinia hispida</i> sol.
	<i>Poa bulbosa</i> cop ¹ .	<i>Galium verum</i> sol.
II. <i>Festuca sulcata</i> sp ¹⁻² 2.	<i>Carex schreberi</i> sp ² .	IV. <i>Polycnemum arvense</i> cop ¹
<i>Falcaria Rivini</i> sp ¹ .	<i>Vicia hirsuta</i> sp ¹ .	и весенние ингредиенты.
	<i>Crepis tectorum</i> sol.	V. <i>Tortula ruralis</i> .
	<i>Medicago falcata</i> sol.	

Аспект: на фоне листьев *Phlomis tuberosa* – отдельные дерновины *Koeleria gracilis*. Мертвый покров густой; моховой – сильно разреженный. Эта ассоциация характерна для мест пониженных и перерых (см. описание делянки № 3).

№ 6. *Ac. Inula Oculus Christi+Festuca sulcata.*

1-VI-26. I. <i>Inula Oculus Christi</i> cop ² 2.	II. <i>Galium verum</i> sol.	III. <i>Falcaria Rivini</i> sol.
II. <i>Festuca sulcata</i> sp ² 2	<i>Achillea mcrantha</i> sol.	<i>Artemisia austriaca</i> sol
<i>Poa bulbosa</i> sp ² .	<i>Stipa</i> sp. sp ³	<i>Vicia hirsuta</i> sp ¹ .
<i>Carex schreberi</i> sp ¹ .	<i>Stipa capillata</i> sol.	IV. Весен. ингредиенты.

Аспект: золотисто желтое пятно *Inula Oculus Christi*. Мертвый и моховой покров отсутствуют и между растениями голая земля.

Эта ассоц., очень редко встречающаяся, характерна для степных понижений² и, очевидно, расположена в западинке. Встречена нами один раз (вып. делянка №4).

¹ Пачоский, ф. с. стр 134: «по ложине между питомником и кролями, а также по степным понижениям в других местах».

² Пачоский. I. с. стр. 113.

№ 7. Ac. *Festuca sulcata*+*Carex stenophylla*+*Stipa*.

- 23-V-26. I. *Stipa ucrainica* sp¹2 III. *Carex stenophylla* cop¹⁻². III. *Bromus squarrosus* sp¹
II. *Festuca sulcata* sp¹ Arlemisia austriaca sp¹ IV. *Filago arvensis* sp¹.
Koeleria gracilis sol. Falcaria Rivini sp¹. Taraxacum laevigatum sol
Poa bulbosa sp². Euphorbia leptocaula sol. и весен.ингредиенты.
Agropyrum ramos. sp¹. Medicago falcata sol. V. *Tortula ruralis* 3.

Аспект: среди сравнительно низкой, довольно редкой растительности, выделяются крупные дерновины *Stipa ucrainica*. Мертвый покров довольно густой. Моховой занимает около 30% площади.

- 20-VI-26. I. *Stipa capillata* sol. II. *Festuca sulcata* sp²⁻³3 III. *Artemisia austriaca* cop²
St. ucrainica sol. Poa bulbosa sp². Crepis tectorum sol.
Euphorbia gerardiana sp¹. Carex stenophylla cop³ IV. *Polycnemum arvense* sp²⁻³
Koeleria gracilis sol. Allium Paczoskianum sol. и весен. ингредиенты.
V. *Tortula ruralis* 4-5

Аспект: на сером фоне *Artemisia austriaca* – желтые пятна *Euphorbia gerardiana*. Моховой покров почти сплошной; мертвый – также.

Эта ассоциация характерна для ровной степи, подвергшейся выпасу³.

№ 8. Ac. *Festuca sulcata*+*Medicago falcata*.

- 20-VI-26. I. *Sisymbrium junceum* sp¹ II. *Euphorbia gerardiana* sol III. *Euphorbia leptoc.* sol.
II. *Medicago falcata* cop²5. III. *Poa bulbosa* sp¹. IV. *Polycnem. arvense* sp¹
II. *Festuca sulcata* sp²2. Artemisia austriaca sp³ и весен. ингред.

Аспект: сплошное желтое пятно. *Medicago falcata*. Мертвый покров довольно густой, из листьев *Medicago*; моховой отсутствует. Травостой чрезвычайно густой.

- 6-VII-26 I. *Koeleria gracilis* sp¹. II. *Stipa* sp. sp². III. *Carex* sp. sp².
Medicago falcata sp³4. Stipa capillata sol. Carduus uncinatus. sol.
Festuca sulcata cop¹3. III. *Poa; bulbosa* sp³. Polycnem. arvense sp²

Аспект: через зелено буроватую массу *Medicago falcata* просвечивает желто-бурый фон дерновин *Festuca sulcata*. Мертвый покров из листьев *Festuca*. Моховой покров отсутствует. Травостой редкий, Эта ассоциация, вкрапленная всегда небольшими пятнами, обычна для степи, как нетронутой, так и не очень сильно выпасаемой, а также, отчасти, и для западинок.

³ Пачоский, q. c. стр. 130.

№ 9. *Ac. Festuca sulcata*+*Euphorbia Gerardiana*.

- 9-VI-26. I. *Stipa ucrainica* sp². III. *Festuca sulcata* sp². IV. *Polycnemum arvense* sp³
    Sisymbrium junceum sol.   *Poa bulbosa* sp³.   и весенние ингредиенты.
II. *Euphorbia gerardiana* cop¹3.   *Carex stenophylla* sp¹.
    Medicago falcata sol.   *Artemisia austriaca* sp²⁻³.

Аспект образует *Euphorbia gerardiana*. Мертвый покров обильный из листьев *Festuca*, остатков *Poa bulbosa* и весенних ингредиентов. Травостой разреженный.

- 6-VII-26. I. *Stipa capillata* sol.   I. *Koeleria gracilis* sol.   III. *Carex stenophylla* sol.
    Euphorbia gerardiana sp¹3. II. *Festuca sulcata* cop¹3. IV. *Polycnemum arvense* sp¹
    Sisymbrium junceum sol.   *Stipa* sp. sp².   и весенние ингредиенты.

Аспект: на общем буровато-желтом фоне стеблей *Festuca sulcata*, желто-зеленые крупные зонтики *Euphorbia gerardiana*. Мертвый покров слабо развит. Моховой так же.

Эта ассоциация свойственна выпасенной степи; в зависимости от интенсивности и продолжительности выпаса она или небольшими пятнами встречается среди нормальной степи, или образует сплошные заросли, часто занимающие десятки десятин¹. От того же фактора зависит и ее состав.

№ 10. *Ac. Jurinea linearifolia*+*Festuca sulcata*.

- 20-VI-26. I. *Koeleria gracilis* sp¹. III. *Festuca sulcata* sp³2.   III. *Vicia tetrasperma* sol.
    Carex sp. cop¹.   IV. *Statice sareptana* sol.
II. *Poa bulbosa* sp².   *Jurinea linearifolia* cop³2.   *Eryngium campestre* sol
    Stipa sp. sol.   *Artemisia austriaca* sp³   и весенние ингредиенты.
    Stipa ucrainica sol.   *Crepis tectorum* sol.
    Thesium ramosum sol.   V. *Tortula ruralis* 4.

Аспект: на серебристо белом фоне листьев *Jurinea* – дерновины *Festuca* и *Koeleria*. Мертвый покров довольно обильный; моховой – почти сплошной.

Эта ассоциация встречается сравнительно редко и всегда образует пятна, величина которых на выпасных делянках не превышает 7–8 метр. в диаметре.

№ 11. *Festuca sulcata*+*Artemisia austriaca*.

- 9-VI-26. I. *Stipa ucrainica* sp¹. III. *Poa bulbosa* sp³.   III. *Falcaria Rivini* sol.
    Koeleria gracilis sol.   *Artemisia austriaca* sp³   *Euphorbia leptocaula* sp¹.
    Carex stenophylla sp³.   IV. *Polycnemum arvense* sp²⁻³
II. *Festuca sulcata* sp³2.   *Carex schreberi* sp¹.   и вес. ингред.
    Medicago falcata sol.   *Euphorbia gerard.* sol.   V. *Tortula ruralis* 2.

¹ Пачоский, I. е., стр. 126.

В аспекте: дерновины *Stipa* на сером фоне полыни. Мертвый покров разреженный; моховой – так же.

I-VII-26.	I. <i>Stipa</i> sp. sp ³ .	I. <i>Galium verum</i> sp ² .	II. <i>Linaria Biebersteini</i> sol
	<i>Festuca sulcata</i> sp ³ .	II. <i>Artemisia austriaca</i> cop ¹⁻² .	III. Весен. ингредиенты.
			IV. <i>Tortula ruralis</i> .

В аспекте: дерновины *Festuca* и *Stipa* на сером фоне полыни. Мертвый покров незначительной густоты и плотности. Моховой – слабый.

I-VII-26.	I. <i>Agropyrum repens</i> sp ³ .	II. <i>Poa bulbosa</i> sp ³ .	IV. <i>Phlomis tuberosa</i> sol.
	<i>Koeleria gracilis</i> sol.	<i>Festuca sulcata</i> sp ² .	<i>Vicia hirsuta</i> sp ¹ .
	<i>Stipa capillata</i> sol.	<i>Stipa</i> sp. sol.	<i>Polycnemum arvense</i> sp ³ .
	<i>Medicago falcata</i> sol.	III. <i>Falcaria Rivini</i> sol.	<i>Carex</i> sp. sp ¹
		<i>Linaria Biebersteini</i> sp ¹ .	и весен, ингред.
		<i>Artemisia austriaca</i> cop ¹⁴ .	V. Лишайники.

Аспект: желто-зеленые кусты *Medicago* на сером фоне полыни. Мертвый покров сплошной, моховой отсутствует.

20-VI-26.	I. <i>Koeleria gracilis</i> sp ¹ .	II. <i>Poa bulbosa</i> sp ²⁻³ .	III. <i>Vicia tetrasperma</i> sp ¹⁻² .
	<i>Stipa ucrainica</i> sp ¹ .	<i>Carex</i> sp. cop ¹ .	IV. <i>Polycnemum arvense</i> cop ² .
	<i>Sisymbrium junceum</i> sol.	<i>Allium Paczoskianum</i> sol.	<i>Ranunculus illyricus</i> sp ²
		<i>Galium verum</i> sp ¹ .	<i>Bromus squarrosus</i> sp ¹
		III. <i>Artem. austriaca</i> cop ³⁵	и весен, ингред.

Аспект: на сплошном сером фоне полыни выделяются отдельные дерновины *Festuca* и *Stipa*, *Galium verum* и *Sisymbrium junceum*. Мертвый покров разреженный; местами видна голая земля; моховой – отсутствует.

Artemisia austriaca встречается в небольшом количестве, обычно не образуя самостоятельной ассоциации, всюду – в нормальной степи, так и в подах. Но в местах, подвергающихся выпасу, уже в виде ассоциации она занимает большие пространства².

№ 12. *Ac. Festuca sulcata+Agropyrum ramosum+Stipa.*

I-VII-26.	I. <i>Agropyrum ramos.</i> sp ³ .	II. <i>Allium Paczoskianum</i> sol.	IV. <i>Phlomis tuberosa</i> sol.
	<i>Festuca sulcata</i> spl.	III. <i>Artemisia austriaca</i> sp ³	<i>Ranunculus illyricus</i> spl
	<i>Stipa capillata</i> sol.	<i>Poa bulbosa</i> sp ³ .	<i>Carex</i> sp. sol.
	<i>Stipa</i> sp. sol.	<i>Linaria Biebersteini</i> sol	<i>Polycnemum arvense</i>
		<i>Eryngium campestre</i> sol	и весен, ингред.

² Пачоский I. с. стр. 144; его же «Наблюдение над растительным покровом» и т.д.; стр. 17, 18, 22, 26.

Аспект образует *Agropyrum gamosum*. Мертвый покров густой моховой – отсутствует.

Эта ассоциация, найденная лишь в нескольких местах на выпасных делянках, вообще характерна для байбаковин, краев дорог, частей степи, расположенных недалеко от дорог, а также для выпасенных участков.¹

№ 13. *Ac. Achillea micrantha*.

- 20-VI-26. I. *Stipa capillata* sp¹2. II. *Achillea micrantha* cop²5. III. *Falcaria Rivini* sol.
    Stipa ucrainica sp¹2.   *Festuca sulcata* cop³ IV. *Ranunculus illyricus* sp².
    Koeleria gracilis sp¹2.   *Poa bulbosa* cop²   *Carduus uncinatus* sol.
    Centaurea diffusa sol.   *Carex schreberi* cop¹.   *Polycnemum arvense* sp³.
    Linaria Bibersteini sp². III. *Artemisia austriaca* sp³   и вес. ингрэд.
    Sisymbrium iunceum sol.   *Vicia tetrasperma* sp².

Аспект образует желтое пятно *Achillea micrantha*. Мертвый покров разрежен; моховой – отсутствует.

Эта ассоциация свойственна подам, понижениям и западинкам² и почти никогда не занимает большой площади, а б. ч. образует пятна.

№ 14. *Ac. Festuca sulcata*+*Falcaria Rivini*.

- 24-V-26 I. *Stipa ucrainica* sol. II. *Festuca sulcata* sp²⁻³3 IV. *Artemisia austriaca* sp¹
    Verbascum phoeniceum sol.   *Carex stenophylla* sp¹.   *Euphorbia leptoc.* sol.
    Sisymbrium junceum sol. III. *Falcaria Rivini* sp²⁻³. V. *Polycnem. arvense* sp²
                                            Poa bulbosa sol.   Весен. ингредиенты.
                                            VI. *Tortula ruralis*.

Аспект: на зеленом фоне побегов *Falcaria Rivini* и дерновины *Festuca* выделяют отдельные экземпляры *Verbascum phoeniceum*. Мертвый покров средней густоты; моховой – почти отсутствует.

- 6-VI-26. I. *Falcaria Rivini* cop²5. II. *Stipa capillata* sol. III. *Artemisia austriaca* sp²⁻³
    Carduus uncinatus sol.   *Sisymb. junceum* un.   *Allium Paczoskianum* sol.
    II. *Festuca sulcata* cop¹2.   *Koeleria gracilis* sol.   IV. *Polycnemum arvense* sol.
    Stipa sp. sp².   *Euphorbia gerardiana* sol. V. *Tortula ruralis* 4.

Аспект: сплошная ярко-зеленая масса *Falcaria Rivini*, с белыми зонтиками цветов. Мертвый покров – редкий, из листьев *Festuca*; моховой – почти сплошной. Травостой

¹ Пачоский «Список растений» и т.д. с. стр. 144; его же «Наблюдение над растительным покровом степи в 1923 г.» Изв. Госз. т. III.

² Пачоский «Список растений» и т.д. с. стр. 113.

весьма густой. Свойственная, по-видимому, местам слегка пониженным³, эта ассоциация указывает на некоторую пониженность занятых ею частей делянки.

№ 15. Ас. Пятна *Salvia nemorosa*.

- 9-VI-26. I. *Stipa ucrainica* sp.^{3,2}. II. *Festuca sulcata* sp.^{3,2}. III. *Artemisia austriaca* sp.¹
Koeleria gracilis sol. III. *Poa bulbosa* sp.²⁻³ IV. *Polycnemum arvense* sp.³
Sisymbrium junceum sp.¹. *Carex schreberi* cop.¹. и вес. ингрэд.
Salvia nemorosa cop.^{1,2} *Verbascum phoeniceum* sol. V. *Tortula ruralis*.

Аспект: сине-фиолетовое пятно *Salvia* и желтые цветы *Sisymbrium junceum* на желто-сером фоне (дерновины *Festuca* и польнь). Мертвый покров обильный; моховой-слабый.

Эта ассоциация, всегда образующая небольшие пятна, обычна для нормальной степи, будучи, в большинстве случаев, приуроченной к мелким западинкам⁴.

№ 16. Ас. *Galium verum* L. v. *Ruthenicum* Willd.

- 20-VI-26. I. *Galium verum* cop.¹⁻². II. *Stipa Lessingiana* sol. III. *Carex* sp. sp.¹
St. ucrainica sol. *Artemisia austriaca* sp.¹
Festuca sulcata cop.^{1-2,2}. *Poa bulbosa* sp.². III. Весен. ингредиенты.
II. *Phlomis tuberosa* sp.². IV. *Tortula ruralis* 2.

Аспект: среди невысокого и редкого травостоя выделяются желтые соцветия *Galium* и серо-бурые полусухие листья *Phlomis tuberosa*. Мертвый покров обильный, моховой – разреженный.

- 1-VII-26. I. *Galium verum* cop.²; II. *Festuca sulcata* sp.^{3,3}. III. *Poa bulbosa* cop.²
Stipa capillata sol. *Stipa* sp. sol. *Vicia tetrasperma* sp.².
Koeleria gracilis sol. *Falcaria Rivini* sol. *Carex schreberi* sp.¹.
Agropyrum repens sol. III. *Convolvulus arven.* sp.¹ IV. *Polycnem. arvense* sp.³
Artemisia austriaca sp.³ и весенние ингрэд.
V. *Tortula ruralis* 4.

Аспект образует *Galium verum* и *Agropyrum repens*. Мертвый покров густой, пятнами. Моховой – довольно густой.

Эта ассоциация, как и предыдущая, встречается небольшими пятнами и также свойственна западинкам⁵.

³ Пачоский, I. с. стр. 110, говорит, «что: *Falcaria Rivini* – по степям, особенно охотно поселяясь в зарослях тырсы, около дорог и на возделанной почве». По нашим же наблюдениям *Falcaria Rivini* особенно охотно поселяется в незначительных степных западинках, и около дорог, попадаясь значительно реже в зарослях *Stipa capillata*. и еще реже – на возделанной почве.

⁴ Пачоский, I. с. стр. 122.

⁵ Пачоский, I. с. стр. 112.

№17. Пятно *Arenaria longifolia*.

Встречено на выпасных делянках всего 1 раз; свойственно местам, несколько пониженным¹.

№18. Ас. *Festuca sulcata*+*Medicago falcata*+*Artemisia austriaca*.

- I-VII-26. I. *Medicago falcata* cop¹⁴. II. *Festuca sulcata* sol. III. *Filago arvensis* sp¹.
Koeleria gracilis sol. Allium Paczoskianum sol; IV. *Carex* sp. sp¹.
Sisymbrium junceum sol. III. *Artemisia austriaca* cop¹. Polycnemum arvense sp³.
Poa bulbosa cop¹. Ranunculus illyricus sp¹
и весен. ингред.

Аспект: *Medicago falcata* и *Sisymbrium junceum* на фоне *Festuca* и *Artemisia*. Мертвый покров сплошной, моховой – сильно разреженный.

Эта ассоциация, встречающаяся редко, является «суммой» ассоциаций №№8 и 11.

№ 19. Ас. *Festuca sulcata*+*Galium verum* *Ruthenicum*+*Artemisia austriaca*.

- I-VII-26. I. *Stipa* sp. sp³. II. *Festuca sulcata* sp²⁻³⁴. III. *Artemisia austriaca* sp²
Stipa capillata sp². Poa bulbosa sp². Vicia tetrasperma sp².
Koeleria gracilis sol. Linaria Biebersteinii sol. Carex schreberi sp².
Salvia nemorosa sol. Medicago falcata sol. Ranunculus illyricus sp.¹
Falcaria Rivini sol. Scorzonera mollis sol. Polycnemum arvense sp¹⁻²
Galium verum sp³. и весенние ингредиенты.

Аспект образует *Galium verum*. Мертвый покров сплошной.

Эта ассоциация встречается редко и является «суммой» ассоциаций № 11 и 16, при чем присутствие в ней *Galium*, не говоря о других растениях, указывает на то, что она, как и ассоциация № 16, свойственна местом пониженным.

№ 20. Ас. *Bromus inermis*

- 1-VII-26. I. *Bromus inermis* cop³³. II. *Artemisia austriaca* cop¹ III. *Phlomis tuberosa* Sol.
Festuca sulcata cop²⁴. Medicago falcata sol. Polycnem. arvense cop³
II. Poa bulbosa cop². Convolvulus arvensis sol. и весен. ингред.
Carex sp. sp². Vicia tetrasperma sp² IV. *Tortula ruralis* 4.

Аспект образует *Bromus inermis*. Мертвый покров разреженный. Моховой – также.

Эта ассоциация, являющаяся, по-видимому, вторичной, связанной с влиянием человека², встречается вообще редко, всегда образуя небольшие пятна.

¹ Пачоский, I. с. стр. 103.

² Пачоский, I. с., стр. 131.

№ 21. *Ac. Potentilla bifurca*

- I-VII-26. I. *Festuca sulcata* cop² 2-3. I. *Allium Paczoskianum* un. III. *Vicia lathyroides* sp.³.
Stipa sp. sp.². Sisybrium junceum sol. Polycnemum arvense sp.².
Koeleria gracilis sol. II. *Potentilla bifurca* cop2. и весен. ингредиенты.

Аспект: дерновины Stipa на зеленом фоне *Potentilla bifurca*. Мертвый покров слабо развит. Моховой – отсутствует.

Эта ассоциация встречается довольно редко и притом пятнами. Свойственна понижениям³.

№ 22. *Festuca sulcata+Artemisia austriaca+Poa bulbosa*.

- 27-V-26. I. *Festuca sulcata* sp¹2. III. *Carex stenophylla* sp² IV. *Vicia hirsuta* sp¹⁻²
Agropyrum cristatum sol. Falcaria Rivini sp. V. *tetrasperma* sol.
II. *Poa bulbosa* cop³2. Crepis tectorum sol. V. *Polycnemum arvense* sp
Agropyrum ramosum sp². Lythospermum arvense sol. Filago arvensis sol
Bromus squarrosus sp¹. IV. *Artemisia austriaca* cop¹ и весен. ингред.
Ranunculus illyricus sol. Convolvulus arvensis sol. VI. *Tortula ruralis* 4-5.

Аспект образуют сухие желто-бурые стебли *Poa bulbosa*. Мертвый покров сплошной; моховой – почти сплошной.

- 6-VII-26. I. *Stipa capillata* sp¹. II. *Statice sareptana* sp¹ III. *Allium Paczoskianum* sol.
Sisybrium junceum sol. III. *Artemisia austriaca* cop¹. IV. *Polycnemum arvense* cop².
II. *Festuca sulcata* sp³3. *Poa bulbosa* cop¹⁻². Onosma tinctorum sol.
Stipa sp. sp² 2 Carex sp. sp²⁻³.

Аспект: на желто-буром фоне голой земли – желтые стебли *Festuca*, серые пятна пылины, темно-зеленые листья *Statice* и розетки *Onosma*.

Мертвый покров разреженный, моховой – отсутствует. Травостой весьма разреженный и невысокий.

Эта ассоциация является «суммой» ассоц. № 3 и № 11 и встречается довольно часто. Подобно ассоц. № 3 и 11, она указывает на то, что занятая ею территория выпасается.

№ 23. *Ac. Pyrethrum millefoliatum* DC. ⁴

- 6-VII-26. I. *Koeleria gracilis* sol. III. *Poa bulbosa* sp³. V. *Polycnemum arvense* sp².
II. *Festuca sulcata* sp². *Allium Paczoskianum* sol. VI. *Tortula ruralis* 3.
Stipa sp. sp¹⁻². IV. *Pyrethrum millefol.* soc 5

³ Пачоский, I. с. стр. 108.

⁴ Пачоский, I. с. называет «*Pyrethrum achilleifolium* MB». но, по последним данным, его определение не соответствует действительности, и наше растение является именно *P. millefoliatum* DC.

Аспект: серое пятно высохших листьев *Pyrethrum*, с желтыми вкраплениями стеблей *Festuca*; мертвый покров разреженный, неравномерный; моховой – довольно густой. Травостой средней густоты, но весьма низкий.

- I-VII-26. I. *Medicago falcata* sol. II. *Festuca sulcata* sp². IV. *Pyrethrum millefol.* cop²gr⁴.
Galium verum sp² Stipa sp. sp¹. Polycnemum arvense sp¹.
II. *Linaria Biebersteini* sol. III. *Artemisia austriaca* cop² и весенние ингредиенты
Euphorbia Gerardiana sol.

Мертвый покров слабо развит, моховой – отсутствует. Травостой редкий, низкий.

Эта ассоциация, образующая пятна различной величины, свойственна почвам солонцеватым, а также – перерытым¹. Пятно, описанное 6-VII (см. выше), мы можем считать расположенным на солонцеватой почве, на что косвенно указывает отсутствие *Artemisia austriaca*, на солонцеватых почвах не растущей; пятно же, описанное 1-VII, расположено, по-видимому, на почве перерытой, т. к. здесь имеется хорошо развитая *Artemisia*. Эта ассоциация, вследствие низкого и редкого травостоя, не имеет хозяйственного значения.

№ 24. Пятна *Linaria Biebersteini* Bess.

- 6-VII-26. I. *Stipa capillata* sol. II. *Stipa* sp. sp³2. III. *Poa bulbosa* sp.
Koeleria gracilis sol. *Linaria Biebersteini* cop¹. IV. *Euphorbia Gerardiana* sol.
Sisymbrium junceum sol. III. *Carex Schreberi* sp². Filago arvensis sol.
II. *Festuca sulcata* cop¹3. *Artemisia austriaca* sp¹. Polycnemum arvense sp¹
Allium Paczoskianum sol. и весенние ингредиенты.

Аспект: на общем буровато-желтом фоне растительности, сероватые прогалины голой земли, темно-зеленые побеги *Linaria* и желто-красные стебли *Koeleria*. Мертвый покров довольно густой. Моховой – отсутствует.

Эта ассоц., образующая обычно небольшие пятна, свойственна западинкам и вообще местам пониженным².

№ 25 Ac. *Festuca sulcata*+*Artemisia austriaca*+*Falcaria Rivini*.

- 6-VII-26. I. *Falcaria Rivini* sp²2. II. *Stipa capillata* sol. III. *Cenichia diffusa* sol..
II. *Festuca sulcata* sp³2. III. *Poa bulbosa* cop¹. IV. *Filago arvensis* sp¹.
Stipa sp. sp²⁻³2 Carex Schreberi sp¹ Polycnemum arvense sp³
Artemisia austriaca cop¹ Carduus uncinatus sol.

¹ Поплавская Г. И. Опыт фитосоциологического анализа растительности целинной заповедной степи Аскания Нова. Журн. Русск. Бот. О-ва, т. IX, 1924

² Пачоский, I. с. р. 120.

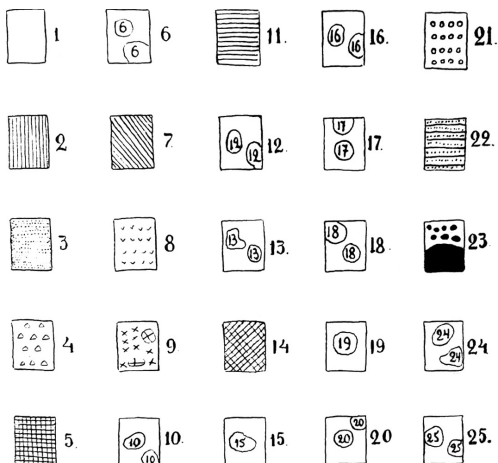
Эта ассоц., представляющая «сумму» ассоц. № 13 и № 14, подобно ассоц. № 14. образует пятна, занимающие незначительные западинки.

Приведа примеры отдельных ассоциаций, встреченных нами, прежде чем перейти к описанию отдельных делянок, остановимся еще на некоторых пунктах общего описания.

Мертвый покров местами более обилен, местами же почти отсутствует (причин этого касаться мы не будем); он состоит, естественно, из остатков всех растений, входящих в данную ассоциацию; но непрямую и значительную часть его составляют остатки весенних ингредиентов (*Draba verna*, *Veronica verna*, *Myosotis arenaria* и др.) и *Poa bulbosa* а также листья *Festuca sulcata* и ковылей, как растений, занимающих в общем наибольшую площадь и дающих растительной массы больше, чем другие виды.

Моховой покров (состоящий почти исключительно из *Tortula ruralis*) – менее густой в ассоциациях, характеризующих нормальную степь; чем больше сказывается влияние выпаса на ассоциации, чем более выбит и разрежен растительный покров, тем, обычно, гуще моховой покров. На солонцеватых почвах, где растительный покров также в большинстве случаев несколько разрежен, густота мохового покрова также увеличивается. То же можно сказать и о покрове лишайниковом.

Упомянем в нескольких словах и растительности байбаковин. Байбак (*Arctomys Bobac*), вымерший от неизвестных причин в нашем районе лет 250-300 тому назад, оставил после себя светло-желтые холмики выброшенного при рытье нор лесса; вследствие присутствия последнего на поверхности земли, растительность байбаковин резко отличается от обычной степной. На более старых байбаковинах, большей частью более низких, с размытыми очертаниями, обычно растет уже ковыль (почти исключительно *Stipa Lessingiana*, этот вид появляется первым и на старых перелогах заповедника), *Festuca sulcata* и др. чисто степные виды. Другие же байбаковины, по-видимому, более молодые, покрыты, главным образом, степными ингредиентами и семиингредиентами: *Poa bulbosa*, *Ceratocarpus arenarius*, *Centaurea diffusa*, *Atriplex roseum*, массой *Allyssum* и др. весенних ингредиентов.

☀ Байбаковина

Рис. 1. Условные обозначения на планах делянок. Цифры, поставленные при условных знаках, означают соответствующие номера растительных ассоциаций

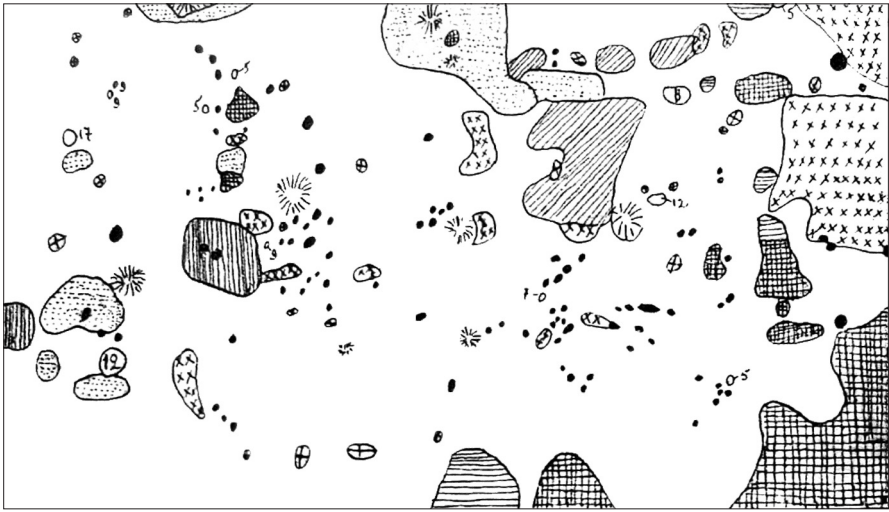

Рис. 2. Делянка №1

Переходим теперь к краткому описанию отдельных делянок.

Выпасная делянка № 1. (описана 28/V-1926 г.). Ровная степь с небольшими понижениями, большей частью занятыми *Phlomis tuberosa*. Общий вид: на основном белом фоне остей ковылей – отдельные красные головки *Carduus uncinatus*, фиолетовые кисти *Verbascum phoeniceum*, желтые группы *Euphorbia gerardiana*, а также зеленые пятна *Stipa capillata*. Густота травостоя определялась расстоянием, на котором исчезал из глаз заслонённый тем или другим ярусом растительности, поставленный вертикально в траву белый картонный экран; в I ярусе экран исчезает на 5 метр., во II на 31/2–4 метр.¹ Общая ярусность следующая:

I ярус: *Stipa Lessingiana*, *St. ucrainica*, *Sisymbrium junceum*.

II ярус: *Festuca sulcata*, *Koeleria gracilis*.

III ярус: *Carex stenophylla*, *Pyrethrum millefoliatum*.

IV ярус: весенние ингредиенты.

V ярус: мхи и лишайники.

Как видно из плана, основною в данной делянке является ассоциация № 1, остальные же играют второстепенную роль: следовательно, делянка представляет вполне нормальную ковыльную степь с последствиями предшествующего выпаса. Встречаются несколько пониженные места с *Galium verum* и даже с *Inula britannica*.

Делянка № 2. (9/V-26 г.). Делянка эта чрезвычайно напоминает делянку № 1, отличается: 1) большей территорией, занятой ассоциацией № 7 (с *Carex stenophylla*, что

¹ Еще не опубликованная работа о почвах Заповедника почвоведом В. А. Францессоном.

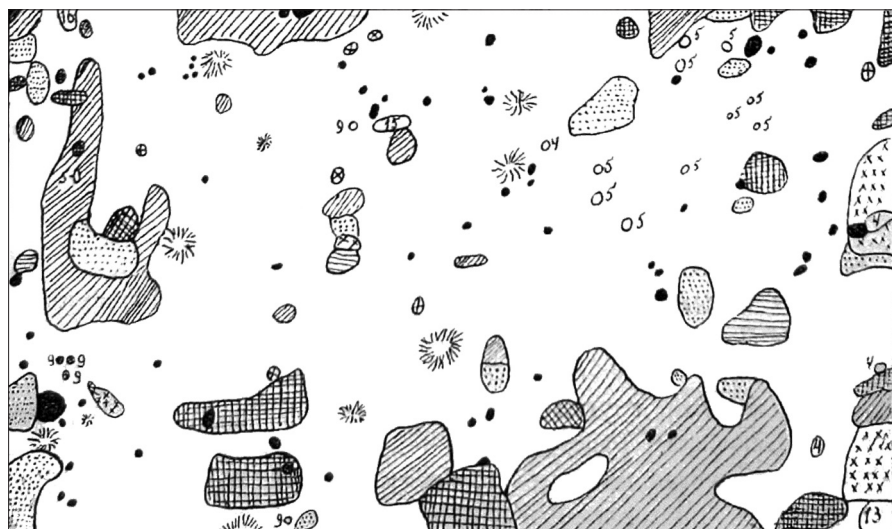

Рис. 3. Делянка № 2

указывает на большую выпасенность участка; 2) большим количеством байбаковин. В восточной части делянки, как и в делянке № 1, встречается в довольно больших количествах *Euphorbia Gerardiana*, присутствие которого можно объяснить влиянием дороги, проходящей возле восточной границы делянок.

Моховой и лишайниковый покров очень слабо развит и играет известную роль лишь в ассоциациях № 11 и № 3.

Делянка № 3 (18/VI-1926 г.). Общий вид: на буровато-желтом фоне сухих стеблей *Festuca sulcata* и ковылей – кое-где желтые пятна *Euphorbia Gerardiana*, изредка фиолетово-красный купол *Serratula xeranthemoides*; резко выделяются сине-фиолетовые пятна *Salvia nemorosa*.

Эта делянка отличается от предыдущих большим распространением ассоциации № 5, что указывает, с одной стороны, на известную пониженность части этой делянки, а с другой – на возможную перерытость ее², но нахождение здесь некоторых подовых растений, как *Vicia hirsuta*, *V. tetrasperma*, *Carex Schreberi*, *Jnula Oculus Christi*, *Achillea micrantha* и др., подтверждает первое предположение.

Моховой и лишайниковый покров местами обильный, местами же слабый или почти отсутствует.

² В прочих делянках эта цифра, являющаяся средней из нескольких определений, повторяется с большим постоянством. Поэтому, считая эти данные выражением густоты травостоя на всей выпасной территории, мы не приводим их при описании следующих делянок с выпасом, указывает на малое распространение солонцеватых почв на этой делянке.

Рис. 4. Делянка № 3

Выпасная делянка № 4 (1/VII-1926 г.). Покров ее чрезвычайно мозаичен. Как видно из плана, нормальная ковыльная степь занимает лишь около половины всей территории делянки; почти такое же значение имеет и ассоциация № 11. Таким образом, здесь довольно сильно отразился предшествующим выпас. Т. к. *Artemisia austriaca* совершенно не переносит солонцеватых почв, то ее развитие, всегда связанное с выпасом, указывает на малое распространение солонцеватых почв на этой делянке.

Моховой и лишайниковый покров в ассоциации № 1 развит слабо или почти отсутствует, а в ассоциации № 11 развит значительно сильнее. На этой делянке попадаются пониженные места: например, здесь сравнительно большое пространство занимает ассоциация № 21 с *Potentilla bifurca*, растением вообще довольно редким в Заповеднике.

Выпасная делянка № 5 (26/IV-1926 г.). Ассоциации распределены более или менее несложно: наибольшую роль играют 3 ассоц.: № 1, занимающая большую часть площ., № 5 и № 2. Эта делянка, подобно делянке № 3, несколько понижена, на что указывает присутствие элементов пониженной степи и подов: *Phlomis tuberosa*, *Vicia hirsuta*, *V. tetrasperma*, *Potentilla argentea* и др., а также наличие *Koeleria gracilis*. Пачоский¹, говорит, что: «*Koeleria gracilis* – по целинным степям – обыкновенно»; наши же наблюдения приводят к заключению, что, хотя *Koeleria* действительно встречается рассеянно по целинным степям, но в более значительных количествах ее можно

¹ Список растений и т.д., стр. 133.

Рис. 5. Делянка № 4

Рис. 6. Делянка № 5

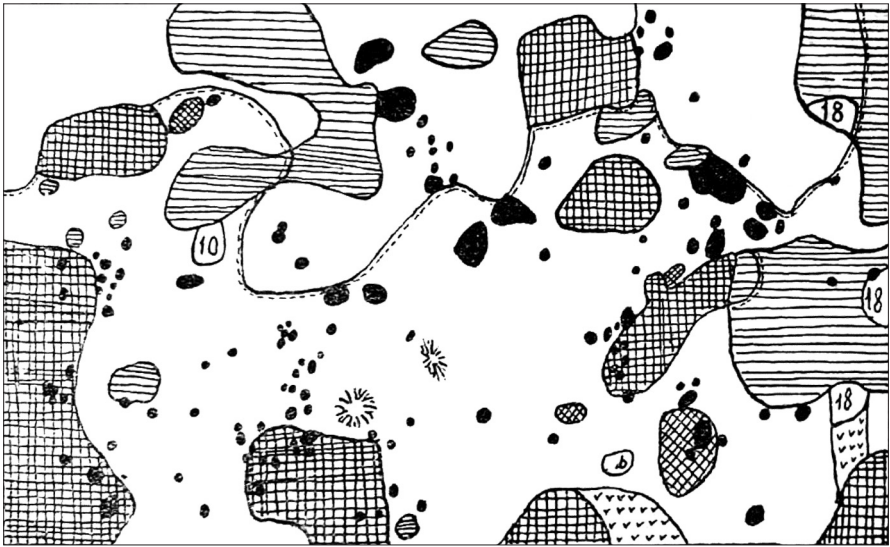

Рис. 7. Делянка № 6

встретить на склонах лощин (напр., в начале заповедной степи, образующем склон к ложине, на окраине одного пода на Успенской степи и т. д.).

Выпасная делянка № 6 (19/VI-1926 г.). Растительность распределена довольно равномерно. Имеются очень большие пятна *Pyrethrum millefoliatum*, небольшие пятна *Medicago falcata*, крупные вкрапления ассоциации № 5 в чистом виде: *Phlomis tuberosa* - cop2 + *Festuca sulcata* - cop2. В этих пятнах *Phlomis* не цветет нигде. Кроме пятен асоц. № 5, *Phlomis tuberosa* рассеянно встречается в др. асоц. почти во всей северной половине делянки (граница его распространения обозначена на нашем плане линией с пунктиром); такое «диффузное» распространение ее указывает или на пониженность северной части делянки, или, скорее, на давнюю ее перерытость; доказательством последнего является также наличие больших пятен *Pyrethrum millefoliatum* – растения, свойственного как солонцеватым¹, так и перерытым почвам (его можно встретить, напр., возле байбаковин). Так как первое предположение опровергается присутствием здесь *Artemisia austriaca*, не растущей на солонцеватых почвах, то след., остается признать, что мы встретили участок с почти сплошной давней перерытостью.

Выпасная делянка № 7 (7/VII-1926 г.). В то время, как относительно предыдущей делянки можно было сказать об основном фоне, образованном одной асоц., в который пятнами вкраплены другие асоц., здесь говорить об этом не приходится,

¹ Поплавская Г. И., цит. раб.

Рис. 8. Делянка № 7

т. к. 2 ассоц. – № 1 и № 14, почти равноценные в отношении занятой ими площади, все время перемежаются, образуя кроме того переходы. Поэтому на делянке № 7 мы видим мозаику из желто-зеленых пятен ассоц. № 1 – сухие стебли *Festuca sulcata* и ковылей, и ярко-зеленых пятен *Falcaria Rivini*; кое-где поднимается белым куполом отцветшая *Serratula xeranthemoides* и изредка – желтые пятна *Euphorbia Gerardiana*. Большое количество пятен ассоц. № 14 указывает на известную мозаичность рельефа, т. к. *Falcaria Rivini* – растение гл. обр. незначительных степных западинок.

Моховой и лишайниковый покров слабо выражен, т. к. ассоц., в которых он гл. обр. принимает участие, здесь не играют большой роли.

Выпасная делянка № 8. (21/V11-1926 г.). В общем, весьма сходна с делянкой № 7, как по составу входящих в нее ассоц., так и по их распределению, почему мы и не будем останавливаться на ее описании.

На этом мы заканчиваем предварительное описание выпасных делянок и сообщим некоторые наблюдения над изменением растительности этих делянок во время выпаса.

Делянка № 1 (16/V1-1926 г.). Выпас 40 голов в течение 10 дней закончился 9/VI; 10-го овцы перегнаны на следующую делянку. Всюду - шарики навоза; образуя у земли редкую сеть, лежат примятые стебли *Festuca* и ковылей, местами резко бросается в глаза сплошной моховой покров из *Tortula ruralis*, раньше не вполне оцененный, т. к. он был скрыт мертвым покровом. Травостой состоит из 4-х ярусов: 1 – образует стоящие сухие стебли *Festuca sulcata* и ковылей (*Stipa*), а также совершенно не повреж-

Рис. 9. Делянка №8

денный овцами молочай – *Euphorbia Gerardiana*; II – дерновины перечисленных только что злаков, а также отдельные сохранившиеся экземпляры *Artemisia austriaca*; III – *Polycnemum arvense*, объединенные экземпляры полыни и *Carex*, *Draba* и другие весенние ингредиенты; IV – мхи и лишайники. Густота травостоя весьма уменьшилась: экран исчезает из глаз: в I ярусе – на расстоянии свыше 50 метров (далее 50 метр, отходить не имеет смысла, т.к. тогда нельзя учесть, каким ярусом экран закрывается), во II – 6-7 мет.

Разреженность травостоя в I ярусе объясняется тем, что многие стебли ковылей и *Festuca*, составляющие этот ярус, примяты и втопты в землю, а также тем, что съедены почти все растения, расположенные между дерновинами указанных злаков. Высота травостоя: I ярус – 35- 40 сант., II – 12 сант., III – 4-5 сант., IV – 1-1½ сант. На делянке, бывшей до начала выпаса довольно мозаичной в смысле распределения ассоциаций, сейчас наблюдается большое однообразие: овцы, выедая растительность, совершенно сгладили, нивелировали границы отдельных ассоциаций. По всей делянке мы видим лишь составляющий теперь основной фон дерновины *Festuca sulcata* с совершенно нетронутыми стеблями и листьями (по словам пастухов *Festuca* поедается овцами охотно лишь до колошения и в начале его; ко времени же созревания семян овцы ее совершенно не трогают), а также дерновины ковылей; овцы тоже почти совершенно не трогают ковылей со времени их обсеменения и у нас лишь в последние 2 дня выпаса на этой делянке, когда все решительно (кроме *Festuca*) было овцами

уже съедено, они начали, правда неохотно, объедать верхушки листьев ковылей. От остальных растений на делянке остались лишь объединенные нижние части их, но уже началось отрастание и возможно, что к концу лета или, во всяком случае, к следующей весне, степь примет почти прежний вид.

Не останавливаясь на этих растениях, приведем здесь иллюстрацию того, как идет отрастание у некоторых видов. Например, *Galium verum* – растение, обычно ветвящееся только от корневища, будучи объединенным, дает ветки от стебля (рис. 10.1). У *Verbascum phoeniceum* у основания объединенного и почти засохшего стебля, отросла вторая розетка, а на боковой ветви появились листочки, также сгруппированные в виде розетки (рис. 10.2) и т. д.

Для того, чтобы показать, как дальше идет обрастание объединенных растений, приводим фотографии *Centaurea diffusa* (рис. 11) и *Salvia nemorosa* (рис. 12), произрастающих на выпасных делянках, где в течение 20-ти дней паслось 20 голов овец с 31 мая (рис. б) и рядом фотографии тех же растений с контрольной невыпасаемой делянки (рис а), скошенной также в конце мая; из фотографий ясно видно, что выпас, даже сравнительно кратковременный, лишая растения возможности обсеменяться, или значительно уменьшая эту возможность (не говоря уже о других сторонах влияния выпаса на растительный покров), гораздо сильнее отражается на растительности, чем покос; это правило нашло себе доказательство в общем состоянии, степи Заповедника, т. к. участки, выкашивающиеся ежегодно, но мало выпасаемые, имеют более или менее нормальный вид и могут быть легко отличены от участков, на которых ведется интенсивный выпас и которые зарастают молочаем и др. растениями, овцами не используемыми.

Недостаток кормовой площади выразился не только в поедании овцами листьев ковылей и вообще почти в полном уничтожении растительности делянки (кроме *Festuca*), но еще больше в том, что в последние дни пребывания овец на делянке ими объедались также и растения, в обычных условиях овцами вовсе или почти вовсе не употребляемые, вследствие наличия колючек и т. д.; напр., объедались ветви *Centaurea diffusa* и даже *Eryngium campestre*. Особенно заметно это на делянках, где выпас происходил в более позднее время, когда вследствие жары, часть растений высохла и овцами оставялась, в то время как *Eryngium campestre* и *Centaurea diffusa*, растения второй половины лета, были еще зелеными и свежими.

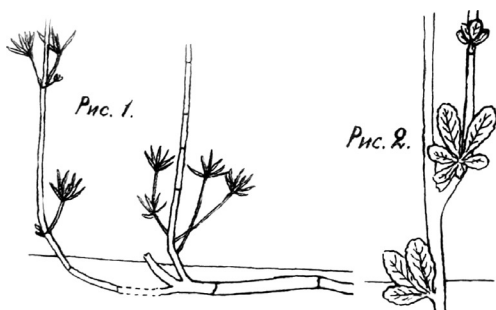
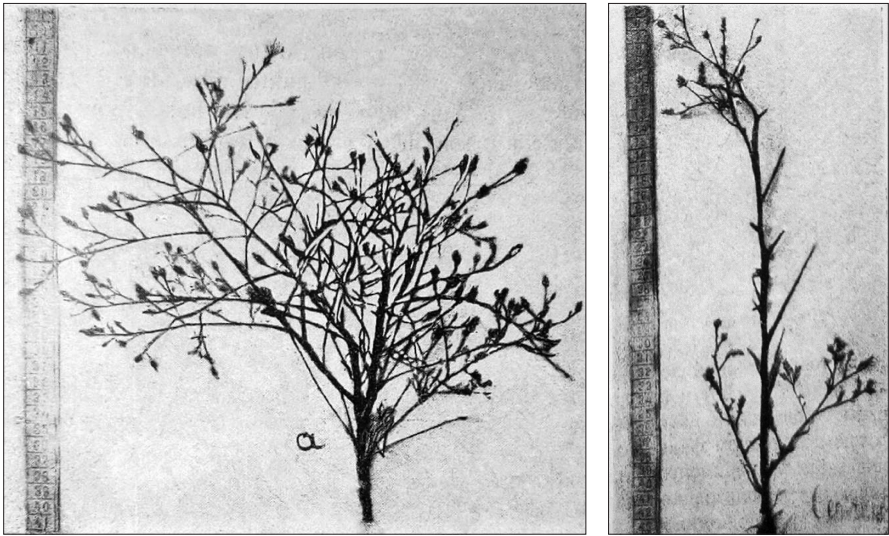

Рис. 10.1 – *Galium verum*, 2 – *Verbascum phoeniceum*

Рис. 11. *Centaurea diffusa*: а – с контрольной делянки, в – с выпасной делянки

Приблизительно то же самое наблюдалось и на остальных делянках, на которых производился выпас группы в 40 голов.

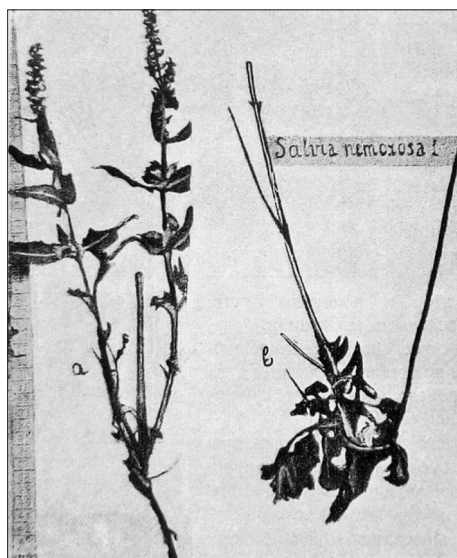
Интересно, что на делянках, предоставленных овцам позже, более крупные растения обжedaлись значительно выше, чем на тех делянках, на которых овцы выпасались в начале лета. Это объясняется тем, что с течением времени стебли растений деревенели все больше и представляли тем меньше соблазна для овец. Указанное явление настолько ярко, что по *habitus*у растений какого либо участка степи, возможно установить, в какое время года и как давно здесь производился выпас. Что касается делянок, которые использовала группа в 20 голов, то здесь картина несколько иная. Приведем сокращенное описание.

Делянка № 5 (16/VI-26 г.). Выпас 20-ти голов в течение 17-ти дней (с 31/V). Травостой несколько гуще, чем на делянке № 1: в I ярусе экран исчезает на расстоянии 7-8 метр.; во II ярусе – 4-5 метр. Растительность использована овцами не так полно, как в делянках, где производился выпас 40 голов; это видно из того, что многие растения, совершенно или частично съеденные при выпасе группы в 40 голов, здесь лишь обжедены, или нетронуты вовсе, как напр., *Phlomis tuberosa*, *Koeleria* и многие др.; этим и объясняется несколько большая густота травостоя на данной делянке. Чабаны говорят, что в группе в 20 голов, овцы «скупают и балуются»; это вполне возможно, т. к. местные овцы привыкли находиться в больших стадах 1000 и более голов; о подобном факте сообщил нам и проф. А. А. Яната, который, производя эксперимен-

тальный выпас в Крыму¹, наблюдал также факт неполного использования данного участка овцами, как следствие размещения их по одиночке и небольшими группами. То же явление наблюдается и на др. делянках. Интересно, что на этих делянках овцы несмотря на явное недоедание, все же не обедали растения так тщательно, как это сделали они на выпасных делянках с группой в 40 голов.

Что касается вообще нормы нагрузки степи, то говорить о ней еще не приходится; следует лишь указать, что по плану работ после использования данной группой овец последней делянки, группа перегоняется на первую делянку, т. е. на ту, с которой начался опыт.

Осуществить это оказалось явно невозможным, т. к. растительный покров восстанавливался летом настолько медленно, что на первой делянке пищи для овец почти не было. Следовательно, выпас групп в 40 и 20 голов, т. е. нагрузка степи овцами в размере 10 и 5 голов на дес. является чрезмерной, по крайней мере, в летнее время. Это подтверждается и цифрами Зоотехнической станции, производившей периодическое взвешивание опытных животных и обнаружившей, что вес животных на наших опытных делянках при такой чрезмерной нагрузке степи уменьшился по сравнению с контрольными животными, т. е. что налицо было недоедание. Таким образом, при имеющейся в Заповеднике выпасной территории в 20.000 дес., безусловно нельзя будет развести стадо овец в 100.000 голов, не использовав при этом посторонних кормовых ресурсов (напр., наем пастбищ и т. п.). При дальнейшей опытной работе, когда будут поставлены опыты с нагрузкой степи в 4, 3, 2 1/2 и меньше голов на дес. определится возможная нагрузка 20.000 десят. степи².

Рис. 12. *Salvia nemorosa*: а – с контрольной делянки, б – с выпасной делянки

¹ А. А. Яната - Опытный луговой участок па Ай-Петринской яйле». Организация и работы в 1914 г. Год 1. М. З. О. З. У. Крымские водные изыскания. Харьков, 1916.

² Желающих получить подробные сведения о встречающихся на выпасных делянках и упомянутых в настоящем сообщении растениях отсылаем к неоднократно цитированной здесь работе Пачоского: Список растений, произрастающих на территории Гос. Заповедника Аскании-Нова» (Изв. Гос. Заповедника Аскании-Нова, т. II. Херсон, 1923).

Шарлемань М.

Охорона природи (фрагмент)

Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства. Кн. 5 /
Під ред. акад. Михайла Грушевського. Київ, 1927. С. 129–131.

Минулий рік був певним етапом в розвитку ідей та практичного здійснення охорони природи на Україні, а саме в цьому році видано першу постанову Всеукр. Центр. Вик. Ком. та Рад. Нар. Ком. УСРР «Про охорону пам'яток культури та природи» (постанова 16/УІІ, «Вісті Всеукр. Центр. Викон. Ком.» 2/УІІ. 1926 р.). Аналогічну постанову РСФРР має ще з 1921 р. На підставі постанови 1926 р. при Укр. Науці засновано дорадчий орган «Комітет по охороні природи». Всю оперативну роботу покладено на головного інспектора по охороні природи (проф. О. Федоровський) та чотирьох краєвих інспекторів (Київ – М. Шарлемань, Харків, Одеса – проф. О. Бравнер, Дніпропетровське). Центральним та місцевими органами розпочато величезну роботу по інвентаризації пам'яток природи України. Один тільки київський інспектор зареєстрував кілька сот пам'яток.

В 1926 р. покращав стан старих заповідників України: державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (кол. Асканія Нова, засн. 1919 р.) та державного рибного заповідника «Конча-Заспа» (засн. 1921 р.). Першому наприкінці року призначено велику допомогу від Союзного Уряду. На будівництво (щось з 200.000 карб; від України Чаплі одержують щось 50.000 карб.). Рибний заповідник з 1 жовтня 1926 р. переведено на державний бюджет...

В 1926 р. вийшов з друку черговий третій том «Вістей»¹ заповідника Чаплі. Цей том складається з статей: В. Різниченка про гідрогеологічні умови заповідника, Й. Пачоського про спостереження над степовими рослинами в 1923 р., М. Шарлеманя про орнітофавну заповідника та його околиць, Н. Дідусенка та Н. Прошкіної про планктон Водойомищ заповідника та инш. Цікавий розділ: матеріяли до історії заповідника, фотографії на окремих таблицях то що.

Сільсько-Господ. Науковий Комітет улітку 1926 р. перевів експедиційне обслідування під моїм керуванням району, де буде засновано великий заповідник ім. Т. Г. Шевченка. Цю територію в 1000 десят. вже взято під охорону. В той час, коли «Чаплі» характеризують собою степову природу України, Шевченківський заповідник має показати нам природу українського лісостепу. Давненько вже було подано думку вшанувати пам'ять великого поета заснуванням коло його могили великого заповідника.

¹ Вісті держ. степов. заповідника ім. Х. Раковського. Нар. Ком. Зем. Справ, Сільсько-Господ. Наук. Комітет, Харків, 1925, 179 сс. таблиці, малюнки в тексті (Авт.).

Маленький заповідник (4 дес.) на самій могилі вже декретовано, але він має виключно національно-історичне значення. Запроектований великий заповідник матиме не аби яку наукову вартість. В ярах коло Канева ми знаходимо низку найцікавіших геологічних відслонень. Далеко за межами нашого Союзу відомі так звані «каневські дислокації», скиди, фалди то що. Тут природа відкрила одну з таємних сторінок минулого нашої землі². Типові для лісостепу рослинність і тваринний світ майбутнього заповіднику теж заслуговують на охорону³. В цілому тут буде чудове місце для наукових дослідів та освітніх екскурсій.

В наслідок клопотань кількох наукових установ (Укр. Академії Наук, Сільсько-Господ. Наук. Ком. України) та київського інспектора по охороні природи зроблено перші кроки в справі утворення поліського заповідника в Замисловицькій корабельній дачі на Коростенщині. Намічено організацію низки дрібних заповідників на островах Чорного моря та Сиваша (Тендер, Джарилгач, Чурюк, Петрівка та інш.). На Обиточенській косі коло Бердянську НаркомЗем ухвалив заснувати заказник (тобто заповідник на певний термін). Чималу площу (227.193 дес.) виділено під заказники постановами всеукраїнської спілки мисливців і рибалок та лісовим відомством (ВУПЛ), але вона не охороняється і не має будь якого значення в справі збереження наших природніх багатств.

В цілому треба визнати, що в справі охорони природи на Україні в 1926 р. дещо зроблено, але ще більше треба зробити найближчими роками. Україна занадто відстала від РСФРР та навіть Білоруси. Перша має 12 великих заповідників та низку дрібних. Деякі заповідники РСФРР мають величезну площу (Астраханський 20.000 дес. Кубанський 250.000 дес.) Єдиний заповідник Білоруси по Березині обіймає площу щось по над 60.000 дес. Навіть коли буде декретовано Шевченківський і Поліський заповідники та низку приморських заповідників, то й тоді ми будемо далеко ззаду згаданих республік. Площа сучасних заповідників України врят чи більша за 1000 дес. (Чаплі під справжнім заповідним степом мають 500 дес., Конча-Заспа 500–600 дес.). Такий стан не можна ані в якому разі визнати за задовольняючий. Україна мусить бути вкрити цілою мережею заповідників, які б цілком відбивали її природу.

В останні роки закордоном зацікавилися справою охорони природи на Україні. Це видно хоч би з того, що мою статтю 1925 р. *Einige Worte über den Naturschutz in der Ukraine*⁴ в минулім році передрукував один німецький, журнал⁵, змінивши її назву на «*Der Naturschutz in der Ukraine*».

² Див. В. Різниченко, Геологічний нарис околиць Шевченкової могили під Каневом. Матеріяли до Геолог. України, Київ, 1924, в. I. Його-ж таки, Природа Каневських дислокацій. Вісник Укр. Відділу Геолог; Коміт., Київ, 1924, в. 4 (Авт.).

³ М. Ш. Заповідник ім. Т. Г. Шевченка «Глобус» 1926, ч. 20 (Авт.).

⁴ Congrès International pour l'étude et la protection des oiseaux. Compte-Rendu. Luxem-bourg, 1925 p. 259–264 (Авт.).

⁵ Der Naturforscher, 1926, Heft 3, s. 158–159 (Авт.).

Шарлемань М.

Охорона природи на Україні (фрагмент)

Пролетарська правда, 1927. 17 листопада. №262 (1875).

...Усім відомі колосальні національні парки П. А. Штатів та Канади, широкої слави здобули невеличкі площі землі та окремі об'єкти природи, т. зв. пам'ятники природи, що їх охороняє Німеччина. Мають заповідники і маленькі Швейцарія та Голандія, ба навіть Японія, де земельна тіснота дійшла найвищого ступня. Чимало заповідників засновано в т. з. колоніях. Не було тільки справжніх заповідників у колишній Росії, бо неможна уважати за заповідник Біловізьку Пушу – місце, де полювали царі, або приватні маєтки Потоцького, Радзівіла, Капніста та Фальц-Файна, у яких деякі площі землі власники оголосили заповідними на віки вічні.

Під час війни та революції природа колишньої Росії зазнала великого лиха. Вирубано величезні площі лісів, постріляно рідких тварин, виловлено рибу в озерах та річках тощо.

То й не диво, що з найперших днів революції довелось взятись здійснювати ідеї охорони природи. На Україні перші практичні кроки в цьому напрямі зробила радянська влада, оголосивши 1 квітня 1919 р. славнозвісну Асканію Нову «Народнім Заповідником Парком УСРР» (тепер Державний Степовий Заповідник «Чаплі» ім. Х. Раковського). Незабаром після цього почала засновувати в себе заповідники РСФСР і випередила Україну, маючи на сьогодні щось з 13 заповідників. Деякі з них мають великі площі, як, напр. Кубанський заповідник – 250 тисяч десят., або Астраханський – 26 тис. дес. Випередила Україну й Білорусь; вона має в Бобруйському повіті тільки один заповідник, але його площа досягає 60 тисяч десятин. Цього року відколи оголошено декрета про Надморські заповідники (14-го липня) площею близько 40 тисяч десятин, УСРР загальною площею своїх заповідників мабуть догнала БСРР.

На 10 роковини Жовтня УСРР має такі заповідники:

1) Державний Степовий Заповідник «Чаплі», колишня Асканія Нова. Скарб «Чаплів» це – цілинний, ніколи не ораний заповідний степ на 6.600 десят. Неораних степів не тільки на Україні, й у цілому Союзі й у цілій Європі вже майже немає, і тому «степове питання» і можна вивчати та вирішати тільки в таких заповідниках, як «Чаплі»...

...Деякі наші заповідники мають постійні наукові станції. Так, напр., наукова степова станція при держзаповіднику «Чаплі», досвідна рибна станція при заповіднику «Конча-Заспа». Ці станції мають свої друковані видання. Більшість заказників вивчають місцеві наукові установи, окружні музеї, краєзнавчі товариства. При інших наших

заповідників мають організувати наукові установи (Надморські заповідники, Шевченківський заповідник). У більшості заповідників Зах. Європи та Америки немає установ для постійних стаціонарних дослідів...

Згодом, у незначній редакції цей текст був опублікований як частина іншої статті у 1932 році¹.

Шостенко Н.О.

Ботанический сад госзаповедника

Приложение к газете «Украинский Экономист», №254 (1157).
7.11.1927. Шп.4.

При бывшем владельце Аскания-Нова основателе заповедника, научная ботаническая работа носила эпизодический и случайный характер, зависевший от посещения заповедника теми или иными специалистами.

Только с переходом заповедника в собственность государства наблюдаем планомерное развитие этой работы. Первым профессором в области ботаники явился профессор Н.К.Пачоский. в тяжелую эпоху разрухи он начал свою огромную работу по составлению списка растений встречаемых на территории заповедника.

Вторым этапом ботанической работы было изучение тех растительных группировок (сообществ), в которые входят все вышепоименованные растения.

Такое изучение требует больших материальных затрат. Укравление заповедником пошло навстречу такой работе. Был организован ряд обследований с участием значительного количества специалистов. Обследования дали возможность составить подробную карту распределения растительных сообществ степей заповедника.

Перед отделом стоит теперь большая задача углубления и детализации работы по изучению влияния различных факторов на развитие растительности, а также сохранение степи в абсолютно неприкосновенном виде.

Работа по изучению влияния почвы и климата на растительность имеет огромное научно-прикладное значение.

Кроме того отделом ведется работа по выяснению степени нагрузки степи при выпасе ее овцами. Результаты наблюдений смогут с полной точностью сказать, какое количество скота возможно выпастать по данной площади степи, не боясь ее уничтожения и в тоже время удовлетворять потребности овец.

¹ Шарлемань, М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи». *Вивчаймо природу краю*. Збірник статей про методи вивчання природи та збирання колекцій. Київ, 1932. С. 105–112

Работа отдела развернулась далеко за пределы заповедника. Был организован ряд экспедиций по изучению близлежащих районов. Были посещены районы до сих пор ни кем не изученные. Результаты наблюдений вошли в ряд уже опубликованных и публикуемых научных работ.

Н.Шостенко.

Энгель С.

Аскания-Нова.

Экран, 1927. № 42, от 16-Х.1927 г. Москва.

На северном побережье Черноморья, среди бескрайних степей, широко раскинулся известный всему миру заповедник Аскания-Нова.

Здесь на 40 тысячах десятин собраны различные представители животного мира обоих полушарий.

Из тенистых лесов в жаркую степь попали ветвисторогие маралы и благородные олени. Из тропиков – страусы. Австралийский черный лебедь и Магелланов гусь применились органически к природе северного побережья Черноморья – начинают нести яйца на полгода позже, чем у себя на родине – чтоб не в заморозки. Белохвостый гну, обитатель Африки, надевает на зиму густую шубу.

Ведутся опыты по искусственному оплодотворению. Например, самец-лошадь оплодотворяет не одну, а восемь самок. Сперму можно посылать и на расстояния. Помесь лошади и зебры дает великолепную породу зеброида. Зеброид в полтора раза сильнее лошади, но не дает потомства. Помесь же яка и быка дает прекрасный рабочий скот, также плодovitый.

В Аскании-Нова впервые производились опыты проф. Завадовского по превращению петуха в курицу и курицы в петуха.

Аскания-Нова известна всему миру. О ней написано до 70 статей и очерков на различных европейских языках.

Богатство животного мира здесь поразительное. Прежде всего вы попадаете в царство пернатых.

Кругом на полной свободе порхают канарейки и китайские соловьи. Под ногами бегают маленькие высиденные в инкубаторе страусы-нанду.

Поодаль прохаживаются храбрые дрофы. Вы выводите на берег пруда и видите нежно-розовых фламинго с огненно-красными крыльями.

Подобно аэроплану, расставивши крылья, кружатся друг возле друга венценосные журавли.

А вот на широкой полосе низкорослой травы комично прыгают, как на деревьяшках, патагонские зайцы.

Как обдуманно оформлены здесь берега прудов и островов – здесь и крутые, и пологие, сухие, болотистые и голые участки – выбирай птица жилище по своему вкусу.

В степи – живописными группами расположились представители млекопитающих – благородные и свиные олени, газели, ламы, оленебыки, гну, маралы, прыгуны, бубалы.

Одни мирно пасутся, другие отдыхают, третьи уперлись лбами, скрещивая рога, пробуя осилить друг друга.

В 6 час. вечера приезжают сюда одна-две арбы кукурузы. Кукуруза ссыпается.

И вот открывается важный кортеж зверей – гордо шествуют африканские страусы, забавно скачут голубые, полосатые гну. Бредут застенчиво нанду и надоедливые эму.

Еще дальше в стороне – рогатый домашний скот вперемежку с зубрами, бизонами, зубробизонами, бизобыками. Здесь ходят и дикие лошади Пржевальского и гордость Аскании – зеброиды.

Опытное овцеводное хозяйство достигло еще в мирное время 45 тысяч голов. По мнению профессора И. Иванова, Аскания-Нова должна стать всесоюзным рассадником овцеводческой культуры. Ведутся здесь и обширные паразитологические работы, но, как ни странно, Авиахим ничего не сделал в этой области.

Среди крестьян большой интерес к хозяйственному опыту Аскании-Нова – в этом году здесь было до 20 тысяч крестьян-экскурсантов.

Союзное правительство недавно отпустило около 300 тысяч субсидии Аскании-Нова.

Здесь работает около полутора тысяч человек рабочих и служащих и...

– Какой же это заповедник, – говорят некоторые наши ученые. – Можно обойтись и без таких раздутых штатов, а деньги нашлось бы куда употребить.

Вот было при Фальцфейне...

Фальцфейн – это бывший хозяин Аскании-Нова. Немец-помещик, немного самодур, но все же большой организатор и чуткий ученый-натуралист.

Даже царское правительство пыталось национализировать Асканию-Нова, затем временное правительство, и только соввласти удалось это сделать.

Хозяин бежал в Германию еще в 1919 году. А в 1920 году Аскания-Нова уже сильно пострадала. Главным образом рыба в бассейнах – от безобразий проходивших воинских частей. Испорчены были библиотека, гербарий, коллекция чучел павших здесь животных. Украдены из зоотехнической лаборатории микроскопы и ценные инструменты.

Обмелели бассейны - не хватило топлива для водонапорной башни. Стали электростанция и кирпичный завод. Вольеры (бамбуковые заросли) были во многих местах повреждены.

Но все же Аскания-Нова сохранилась. В тяжелые годы стояли во главе ее сначала ботаник Пачесский, потом известный путешественник Козлов, затем нынешний директор московского зоопарка проф. Завадовский.

И если в 1920 году по сравнению с временами Фальцфейна здесь осталась одна треть всех животных, то теперь – уже половина.

Выписываются производители и самки из-за границы. Недавно прибыл зубр от Руэ из Германии.

Наши ученые продолжают работы, начатые при Фальцфейне – акклиматизацию, искусственное оплодотворение, скрещивание.

Есть и новое – теперь Аскания-Нова доступна всем, не только избранным.

В степях, где в древние времена кочевали скифы и в гигантских девственных зарослях трав паслись стада горбоносых антилоп-сайгаков и табуны диких лошадей-тарпанов, раскинулся лучший советский заповедник.

Кроме животных в нем охраняется часть дикой ковыльной степи.

Каждый рабочий и крестьянин может здесь побывать и поучиться.

Юрович

Заповідники та заказники (фрагмент)

Український мисливець та рибалка, 1927. № 12. С. 20.

...Велике значіння мав заповідник ім. т. Раковського, кол. Асканія-Нова, розташований за 45 кілом. від м. Каховки Херсонської округи. Він є неначе оаза серед степів нашого півдня. Рідкосних тварин придбав колишній власник Фальц-Фейн, і акліматизовані вони тепер розповсюджуються...

Яната О.

До геоботаничного вивчення рослинності України (фрагмент)

Труди сільськогосподарської ботаніки, 1927. Т. 1. В. 3. С. 5.

...Крім того, особливу увагу зверталось на обслідування рослинності степових цілин, що й велось по різних місцях (переважно Лівобережжя) України, а найбільш у Державному Степовому Заповідникові «Чаплі» (к. Асканія-Нова)...

Яната О., Кузьменко А.

Звіт про діяльність Ботанічної секції С.-Г. Наукового комітету України в 1925–1926 році (1/X 1925 – 31/IX 1926) (фрагмент)

Труди сільськогосподарської науки, 1927. Т. 1. Вип. 3. С. 172-185.

Звітний рік відзначився значним розвитком праці Секції, найбільш в основній її частині, у вивченні культурних рослин України.

Цьому в значній мірі сприяв успішний розвиток праці Секції за попередній операційний рік, коли Секція встигла об'єднати в своїй роботі 109 спеціалістів та науково-технічних робітників, а свій фактичний операційний бюджет довела до 12.500 крб., переважно коштом різних установ, що доручали Секції потрібні для них наукові роботи¹.

Значне збільшення основного бюджету Секції (по С.-Г. Н. К. У.) у звітному році (див. далі), дало можливість усталити працю Секції і в значній мірі позбавило її залежності від, випадкових часом, доручень різних установ.

У зв'язку з цим праця Секції протягом звітного року розвивалася згідно з планом її, що наперед був вироблений та опублікований², хоч він і не зміг бути виконаний в багатьох частинах, через кількаразові (загальні) скорочення бюджету та через ряд інших несприятливих обставин. Серед них треба особливо відзначити моменти організаційні, що до структури Секції та керівництва нею, в зв'язку з неусталеністю структури самого С.-Г. Наукового Комітету, та в зв'язку з перманентною його реорганізацією.

Проте, хоч і багато було витрачено часу та сил на розв'язання організаційних питань, вони ще остаточно не вирішені, і тимчасом структура Секції, у звітному році, залишалася тою, якою була й попереднього року. Найбільше розвинулася при цьому Підсекція Культурних Рослин, виділивши роботу над деревними рослинами в окреме Бюро Деревних Порід; праця Бюро Бур'янів та Підсекції Флори нормально розвивалася, причому остання була перейменована в Підсекцію Геоботаніки.

В окремих галузях, протягом року, діяльність Секції виявилася у таких головніших роботах.

1 Див. «Звіт про діяльність Ботанічної Секції С.-Г. Наукового Комітету України в 1924 – 1925 році.» – Труди С.-Г. Ботаніки, т. I, в. 1, стор. 161 - 175, Харків 1926 р. (окрема відбитка стор. 1–16).

2 «План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–26 год». – Вид. НКЗС У.С.Р.Р. «Радянський Селянин», стор. 165–168. Харків 1925 р.

ПІДСЕКЦІЯ КУЛЬТУРНИХ РОСЛИН.

...Усі зібрані зразки висівалися Підсекцією на її пунктах, у трьох основних зонах України (Полісся, Лісостеп, Степ), при досвідних станціях: Радомиській, Михайлівській біл. ст. Борки та при Фітотехнічній Станції Держзаповідника «Чаплі» ім. Раковського (кол. «Асканія-Нова»). Завданням одночасного висіву зразків у трьох основних зонах України було дати не тільки відомости про ботанічний склад зібраних зразків, але поруч дати й характеристику впливу на них цілого комплексу природніх умов основних зон України та виявити (орієнтовно) напрямок біологічної реакції рослин різного походження на зовнішні умови. Такі відомости надто важливі й потрібні, бо вони дають поруч і біологічно-господарську оцінку зібраним зразкам, що є особливо потрібною, поскільки завданням роботи Підсекції є не лише визначити сортовий та расовий склад польових культур України і скласти карти поширення їх, – але й використати найцінніші аборигенні сорти та раси в інтересах практичної селекції (на селекційних станціях)...

...Крім того, консультативну допомогу в цій роботі Підсекція мала від Всесоюзного Інституту Прикладної Ботаніки, в особі проф. К. Фляксбергера, що й безпосередньо оглядав пункти Підсекції в Борках та «Чаплях», приїздивши на Україну в червні 1926 р...

...Крім обслідування польових культур України, Підсекція провела ще досить значну роботу над дослідженням нових культур, зокрема кенафа, ластовню, ричини, та инш. Роботи ці провадилися окремим Бюро Нових Культур, на чолі якого стояв проф Б. Єнкен. Бюро мало 3 участки з посівами нових культур: при ст. Борках, при Держзаповіднику ім. Раковського, при Науково-Дослідчій Кат. С.-Г. Ботаніки...

...Крім своєї планової праці Підсекція активно допомагала Державному Заповідникові «Чаплі» в організації його Фітотехнічної станції, а також брала участь в роботі різних відділів Н. К. З. С. та С.-Г. Секції Держплану; зокрема в справі заведення нових культур на Україні (ричини, бавовняника та инш.),

Протягом звітного року в Підсекції відбулося 33 засідання, зокрема: Ради Підсекції – 6, Президії Підсекції – 8, Комісії в справі обслідування польових культур – 5, наради співробітників географічних посівів у справі методики та техніки роботи – 4, Комісії в справі організації Українського Ін-ту Прикладної Ботаніки – 3, Комісії в справі організації Фітотехнічної станції в «Чаплях» – 3, та інших комісій – 4.

Бюро Підсекції (поширення) та Президія заслухали такі найголовніші доповіді:

...(19/VI). А Кузьменка – Наслідки поїздки разом з проф. К. А. Фляксбергером на пункти П Секції при Фітотехнічній станції в «Чаплях» та в Борках, для ознайомлення з географ, посівами Укр. хлібів...

...У своїй праці, Підсекція мала звязок з багатьома установами та організаціями: Радомиською, Київською, Харківською, Дніпропетровською та Одеською Крайовими с.-г. досвідними стаціями, з Фітотехнічною Станцією Держзаповідника «Чаплі» ім. Ра-

ковського, з Канівською, Миронівською Селекційними станціями, Макіївською, Чарторійською та інш. с.-г. Досвідними станціями; зо всіма с.-г. Інститутами на Україні, з Всесоюзним Ін-том Прикладної Ботаніки та його Українською Станцією, з Головним Ботанічним Садам СРСР., з Укрдержхлібінспекцією, з Всеукраїнським Т-вом Насінництва, з Т-вом Селекціонерів України, з Сортівниче-Насінньовим Управлінням Цукротресту, з Агровідділом Цукротресту (у Харкові) та з інш...

...В С.-Г. Науковім Комітеті (Лібкнехтова вул. №82 – 7-й поверх) Підсекція містилася в кімнаті, де містилися різні Секції Комітета, в тім числі й Ботанічна. По за Комітетом Підсекція мала такі приміщення: частину підвалу для зберігання зразків у Всеукраїнському С.-Г. Музеї (в Харкові) та дуже невеликі й незручні приміщення у 3-х пунктах географічних посівів українських хлібів (Радомисль, Борки, «Чаплі»)..

...В. ПІДСЕКЦІЯ ГЕОБОТАНІКИ...

...протягом осінньо-зимнього періоду, в Підсекції велося опрацювання матеріалів її експедиційних геоботанічних дослідів, проведених у літку 1925 року; опрацюували їх ті спеціалісти, що вели й самі досліди: М. Котов – по долинам р.р. Інгула та Інгульця; М. Клоков – по долинах р.р. Кальміуса, Берди та Молошної; Є. Лавренко – по Донеччині та по пісках Дніпрового Низу; Н. Шостенко, С. Постригань, О. Еліяшевич, В. Стахорський – по степах Держзаповідника «Чаплі»; проф. О. Соколовський – по плавнях Дніпра; проф. Д. Віленський, М. Котов, Є. Лавренко, В. Стахорський – по луках Харківщини; ботан. аналіз зразків сіна, зібраного на цих луках, вели А. Різцова та Н. Солов'йова; О. Прянішніков за керовництвом М. Котова – по луках Ізюмщини. По більшості цих дослідів авторами написано звіти, що мають друкуватися. Крім того, закінчено й написано зводну монографію про флору околиць Харкова (М. Котов).

Нові експедиційні геоботанічні досліди, весною та літом звітнього року. Підсекція провела, за дорученням С.-Г. Наукового Комітету (на спеціальні кошти) в таких місцях: ...3) Цілині степи Держзаповідника «Чаплі» (к. Асканія – Нова), у червні, підчас сінокосів, коштами Заповідника; у цій експедиції, за керовництвом Н. Шостенко (з Харкова), брали участь: М. Шалит (з Чаплів), Я. Лепченко (з Київ), А. Порецький (з Ленінграду), О. Еліяшевич (з Дніпропетровську), В. Танфільєв (з Одеси) Ф. Левин (з Харкова). 4) Приморські острови: Джарилгача, Тендера та Чурюк, що мають бути оголошені заповідними; У цій експедиції що відбулася коштами Заповідника Чаплі, за керовництвом Н. Шостенко, брали участь: Ф. Левин та М. Шалит. 5) Цілині степи державних кінських заводів на Старобільщині; це обслідування тільки почалося Підсекцією (К. Дохман) і буде організовано проведено в 1927 році. 6) Луки Ізюмщини (продовження), це обслідування провів М. Клоков за допомогою І. Зоза...

...На поширених (прилюдних) засіданнях Ради Підсекції, що їх за рік відбулося 7 зроблені були такі доповіді:

...Шалит М. – Праця ботанічного відділу Науково-Степової Станції Держзаповіднику «Чаплі» та план її на 1925-26 рік. (26/II)...

...Г. БЮРО ДЕРЕВНИХ ПОРОД.

...В дальшому Бюро виробило програм своєї праці, який і ухвалено Ботанічною Секцією.

Організувавшись серед операціоного року, Бюро не мало бюджетних асигнувань, через що й діяльність його у звітному році звелася до збирання матеріалів по вивченню деревних пород України, які повинні бути опубліковані в виданні Секції «Труди С.-Г. Ботаніки». В наслідок Цього було складено ряд нарисів та статтів. Приготовлені до друку із них такі:

...Ряд нарисів про парки: Донецький, Устимівський, Каразинський, Тростянецький та инш.

З инших родів діяльності Бюро можна вказати на виписку насіння деревних рослин та постачання ним Держзаповідника «Чаплі», а також збирання й передачу до Комісії по Охороні Природи матеріалів про стан українських парків та инше...

Публікації, тексти яких не вдалось знайти

Окрім 84 публікацій, датованих 1926-1927 роками, включених нами до третього тому антології, за 2,5 роки пошуків у наукових виданнях ми виявили посилання на ще 1 джерело за цей же період, тексти якого нам знайти не вдалось. Це невідоме джерело подаємо окремо. В разі якщо це джерело, а також інші додаткові матеріали, будуть знайдені до завершення видання нашого циклу, вони будуть вміщені у додатковий том.

1926

1. Радченко Я. Заповідник «Аскания-Нова». Украинский Экономист, 1926. – №11 (1612). 15.01.1926.

Іменний покажчик публікацій¹

Boissier – 243. ¹	Бабчук О. – 8.
Petri Bernhard – 134.	Баланін – 202.
Heck L. (Генн, Гекк) – 2, 231, 263.	Батурин О. – 8.
Heinrot'a – 263.	Бедфордский – 263.
Matschie – 263.	Безнос М. – 8.
Meyer – 129.	Белехов П. П. – <u>203</u> , 241.
Merriam H. – 333.	Бер – 332.
Raake Hans-Ulrich – 8.	Біберштейн – 244.
Softel – 263.	Білокінь С.І. – 8.
Thaer – 134.	Блазиус – 332.
West – 55, 56.	Бляхер Л. – 330.
A.C. – 221.	Борзаківський Ол. – <u>225</u> , <u>231</u> .
Аверін В.Г. – 3, 41, 43, <u>195</u> , <u>222</u> , <u>223</u> , <u>224</u> .	Бородин И.П. – 262.
Акімова О. – 8.	Браунер О.О. (Бравнер) – 3, 30, 362.
Андржиевский – 248, 249.	Брінкен – 124.
Ангальт-Кетенський – 237, 330, 334.	Бубела О. – 8.
Ахматов – 40.	Бужора А. – 8.
	Бузунко П. – 8.
	Бутов – 41, 43.

1 Підкресленням відмічені згадки про осіб в авторстві статей

- Бучушкан – 30, 41, 43.
Бэkker – 293.
Василюк О.В. – 5.
Ватагін – 237.
Вильгельм, король прусский – 334.
Винарська Т. – 8.
Висоцький Г.В. – 274, 275, 292, 301.
Вишня О. – 50.
Віленський Д. – 371.
Врангель – 44.
Вульф Е. В. – 35, 36, 37.
Гавриленко В.С. – 3.
Гавриленко Н. – 8.
Гончаренко О. – 8.
Гребень Л.К. – 238, 241.
Греков П.І. – 25.
Грицанюк В. – 8.
Грінченко Б. – 221.
Гроте Г. – 174.
Гузь Г. – 8.
Гусак С. – 8.
Дабахов И. А. – 29.
Давидов Д. – 8.
Двойченко П. А. – 29.
Дергунов Н.І. (Н.И.) – 186, 328, 334.
Десятова-Шостенко Н. О. (Desjatova-Shostenko) – 38, 51, 239, 339, 365, 371.
Джагман Р. – 8.
Дзевановского С. А. – 80, 100
Дідусенко Н. – 52, 330, 362.
Добржанський Ф. Г. – 70.
Добровольська Н. – 8.
Дойч А. С. – 29, 32.
Долтов – 41.
Доценко Н. – 8.
Дохран К. – 371.
Друлев И. Л. – 37.
Дубняк К. – 220.
Дубровський В. – 240.
Дунаєва Ю. – 8.
Еліяшевич О. – 371.
Єнкен Б. – 370.
Завадовський М. М. (Завадовский) – 3, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 37, 262, 328, 329, 368.
Закусила – 41.
Залесский К. М. (Залеський, Заліський) – 37, 252, 275.
Заседателев А. – 29, 32.
Зеров – 112.
Зіненко О. – 8.
Зінченко А. – 8.
Зоз І. – 276, 371.
Іванов И. – 262, 367.
Іванов М. Ф. – 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 240, 336.
Ільмінська Л. – 8.
Кавурка В. – 8.
Казакевич Л. – 296.
Калениченко – 250.
Калетасв Г.І. – 24.
Калмыкова А. А. – 339.
Капніст – 364.
Караваєв В. – 70, 285.
Карасев – 252.
Касян Я. – 201.
Клепов Ю.Д. – 241.
Клепинин Н. Н. (Клепінін М.) – 29, 30, 32, 37, 195, 242.
Клоков М. – 243, 253, 371.
Коваленко І. – 8.
Коварский А.С. – 203, 254.
Кожевников Г. А. – 107.
Козлов П.К. – 255, 257, 368.
Колодько (Ко-ко) – 50, 203, 240, 263, 265.
Комш А. Г. – 248.
Конвенц – 239, 263.
Користінський К.Ф. – 22.
Котов М.І. – 247, 248, 252, 266, 371.
Крилов – 243, 249.
Кузнецов Н. И. – 29, 31, 32, 33, 35, 36.
Кузьменко А. – 369.

- Кукшин О. – 8.
Кулішов М. – 8.
Кумбатин – 164, 166, 167, 169, 177, 179.
Кученко Б. – 8.
Кучер А. – 8.
Кяго О. – 8.
Лавренко Є.М. – 218, 220, 247, 250, 252,
267, 280, 297, 301, 371.
Лакиза О. – 8.
Ластікова Л.О. – 5.
Левін Ф. – 281, 371.
Ледебур – 244, 249.
Ленін В.І. – 290.
Лепченко Я. – 371.
Литвинов – 253.
Любимов – 41.
Маевский І.С. – 253.
Магомету В. – 8.
Малахову Ю. – 8.
Маньковский – 41, 42, 43.
Марват З. – 8.
Марущак О. – 8.
Махов Г. – 268, 292.
Медведєв С. І. (Медведів, Медведєв) – 49,
303.
Мензбира М.А. – 110, 111.
Микола І (Николай І) – 237, 282.
Мільгавзен – 117.
Мітрясова О. – 8.
Москаленко Ю. – 8.
Моркевич М. В. – 29.
Николаєв – 37.
Ніколенко А. – 8.
Новіков А. – 8.
Огнев С.І. – 332, 334.
Окминская – 41.
Окснер А. М. – 279, 283.
Онищенко К. – 8.
Падалко В. – 8.
Паллас – 306.
Пархоменко В. – 5.
Пахомов П. А. – 37.
Пачоський Й. К. (Пачосский) – 3, 30, 72,
112, 128, 148, 153, 207, 241, 243, 247,
248, 249, 282, 284, 293, 296, 328, 330,
347, 348, 349, 350, 362, 365.
Петерс – 108, 109.
Перелешин В. І. – 285.
Перелешин С. Д. – 332.
Петропавловский А. – 288.
Петрушенко А. – 8.
Плющ Т. – 8.
Подушкін – 148, 149, 150, 151, 154, 156,
158, 161.
Под'япольський Н.Н. – 290.
Порецький А. – 371.
Портенко Л.О. – 186.
Постригань С. П. – 292, 371.
Потоцький – 364.
Преображенский Г.А. – 243, 246.
Пржиборо А. – 8.
Привалов І.М. – 103.
Прошкіна Н. – 52, 330, 362.
Прянішніков О. – 371.
Радзівіл – 364.
Раковський Х. Г. – 40, 44.
Рібергер Г.І. (Рибергер Г.К., Ребергер) –
26, 49, 103, 107, 108, 109, 148, 159,
170, 174, 186.
Різниченко В. – 100, 329, 362.
Різун О. – 8.
Різцов А. – 371.
Ролл – 55.
Романов П. – 8.
Романюк У. – 8.
Россинский Д. М. – 107.
Русанова Г. – 8.
Рябков – 293.
Савченко Я. М. – 29, 32, 33, 34, 35, 36, 43.
Савченко М. – 8.
Свиренко – 56, 57, 62, 63.
Семенов-Тянь-Шанский А. П. – 303.

- Синицкий Н. П. – 37.
 Сіренко І. – 8.
 Сіянко К.Е. (Сиенко) – 22, 148, 170, 174, 179.
 Скворцов – 170.
 Снігиревський С. – 148, 155, 157, 159, 161, 174, 175, 180, 183, 184, 188.
 Соловйов Н. – 371.
 Соколов Н. – 101, 102, 104.
 Соколов В. – 307.
 Соколовський О. – 371.
 Солімчук М. – 8.
 Солодуб – 40.
 Спригін – 276.
 Станчинский В. В. – 327.
 Стахорський В. – 371.
 Стевен – 84.
 Стрельченко Л. – 8.
 Сушкин П. П. – 35, 36, 37.
 Талієв В. Ів. – 252, 253, 262, 293.
 Танфільєв В. – 371.
 Тарасов – 237.
 Тарнані І. – 327, 329, 331.
 Тецман Ф. (Тестцман, Теетцманн) – 3, 101, 112, 113, 129, 330.
 Тиннеман – 108, 109.
 Ткаль – 192.
 Тротнер В.В. – 8.
 Тюлина Л. Н. – 75.
 Турчанинов – 248.
 Уваров Б.П. – 306.
 Фальц-Фейн Ф.Е. (Falz-Fein F, Ф.Е., Фальц-Файн, Фальцфейне) – 2, 3, 4, 10, 22, 26, 27, 40, 44, 45, 46, 48, 50, 70, 71, 72, 87, 89, 102, 107, 108, 148, 160, 175, 176, 177, 206, 208, 212, 215, 217, 221, 237, 239, 258, 259, 260, 262, 282, 284, 288, 334, 364, 367, 368.
 Фальц-Фейн С.Б. – 19.
 Фальц-Фейн В. – 3.
 Фальц – 207.
 Федоровський О. – 362.
 Фейн (Файн) – 207, 237.
 Фляксбергер К. – 370.
 Формозов О.М. (А.Н.) – 223, 332.
 Фортунатов Б. К. – 29, 30, 31, 34, 41, 136, 141, 145, 203, 328, 329, 335.
 Францессон В. А. – 352.
 Холодковский Н. А. – 109, 111.
 Центилович М. Ф. – 252.
 Чапельского Б. – 75.
 Чащина А. – 8.
 Черкаська І. – 8.
 Черкасский М. – 108.
 Чернишова М. – 8.
 Чубаров А. И. – 32.
 Чубар В. – 201.
 Шалит М. М. (Shalyt M., Шаліт, Шалыт) – 38, 49, 281, 336, 371, 372.
 Шарлемань М.В. (М.Ш.) – 3, 148, 188, 220, 282, 330, 362, 364.
 Шенеман – 170.
 Шептицкий Г. – 192.
 Шиндер О. – 8.
 Ширяев Г.І. (Shirjajev) – 244, 246, 248, 274, 276.
 Шмальгаузен – 245.
 Шостенко Н.А. – див.Десятова-Шостенко.
 Шпет – 70.
 Штамм А. – 193.
 Шумер О. О. – 49.
 Щebetюк Н. – 8.
 Щерба Ю. – 8.
 Щур Ю. – 8.
 Энгель С. – 366.
 Юрович – 368.
 Якушкін І.В. – 25.
 Ямковой Д. И. – 240.
 Яната О.А. (О.Я) – 3, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 112, 113, 127, 128, 135, 242, 268, 282, 301, 360, 368, 369.
 Янчук В. – 8.

Показчик періодичних видань

- Бюллетень Зоотехнической Опытной и племенной станции в Госзаповеднике «Чапли» (б. Аскания-Нова), 1927. – 239, 336.
- Вісті, 1926. – 48
- Вісник Київського ботанічного саду, 1927. – 283.
- Вісник Природознавства, 1927. – 195, 196, 220, 239, 255, 267, 327, 329, 331
- Вісті ВУЦВК, 1926. – 145.
1927. – 280.
- Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова), 1926 – 9, 10, 20, 29, 37, 39, 40, 41, 44, 52, 70, 72, 100, 112, 148, 188.
- Діло, 1926. – 47.
1927. – 202, 239.
- Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве в январе 1926 г., 1926. – 51.
- Доклады Академии Наук СССР, 1927. – 332.
- Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1927. – 178.
- Известия, 1927. – 257.
- Искры Науки, 1927 – 290.
- Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии, 1927. – 284.
- Наукові Записки по біології (за редакцією проф. Білоусова та М. Котова), 1927. – 243, 266.
- Охорона пам'яток природи на Україні, 1927 – 196, 223, 241, 281.
- Приложение к газете «Украинский Экономист», 1927. – 221, 238, 242, 254, 265, 288, 335, 365.
- Природа, 1927. – 282.
- Пролетарська правда, 1927 – 225, 231, 364.
- Радянський мисливець та рибалка, 1926. – 192.
1927. – 195, 222.
- Радянський селянин, 1926. – 47.
- Радянський селянин, 1927. – 224.
- Русское Энтомологическое Обозрение», 1927. – 303.
- Свобода. Український дневник (Урядовий орган запомогової організації Український народний союз в Злучених державах Америки), 1927. – 201.
- Труди сільськогосподарської ботаніки, 1927. – 253, 292.
- Труди сільськогосподарської науки, 1927. – 369.
- Труди Фізично-Математичного Відділу / Збірник Праць Зоологічного Музею, 1927. – 285.
- Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства (Під ред. акад. Михайла Грушевського), 1927. – 362.
- Украинский охотник и рыболов, 1926. – 107, 141, 193.
- Украинский Экономист, 1927. – 263.
- Український мисливець та рибалка, 1926. – 136.
1927. – 222, 368.
- Экран, 1927. – 366.

Зміст

Неминуща актуальність комплексних наукових досліджень у заповіднику, які пережили десятиліття	3
Передмова від упорядників	5
1926	
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1918 рік. Постанова 1-го зїзду природників України по докладу К. Залеського «Современное положение охраны Аскании-Нова».	9
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1919 рік. Декрет об объявлении бывшего имени Фальц-Фейна Народным заповедным парком	10
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1919 рік. Состояние Аскании-Нова (по данным обследования Рад. Комісією)	10
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1920 рік. О состоянии Аскании-Нова (Доклад заведующего зоопарком и другими научными учреждениями Аскания-Нова, доцента Таврического Университета М. М. Завадовского (в заседании Таврического Университета)	20
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1920 рік. Протоколы Совещания по вопросу об Аскания-Нова, созданного Сельско-Хозяйственным Научным комитетом Украины и гор. Симферополе 20 – 24 декабря 1920 г.	29
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1921 рік. Index Seminum Ascania-Nova (SEKTIO BOTANICA) PRO MUTUA COMMUNITATIONE OFFERT GENERA IN ORDINE ALPHABETICO DISPOSITA SUNT.	37
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1921 рік. Временное положение об управлении Аскания-Нова	39
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1921 рік. Декрет Ради Народніх Комісарів УСРР «Про Аскания-Нова» від 8 лютого 1921 р., м. Харків.	40
[б/а] Матеріяли до історії заповідника. 1921 рік. Протокол Совещания об Аскания-Нова при Наркомземе Украины 13/1 1921 г.	41
[б/а] Новим шляхом (від редакції)	44
[б/а] Нові досвідні станції.	47
[б/а] Чаплі	47
Остап Вишня. Чаплі.	48
Десятова-Шостенко Н. Растительность 1-го Государственного заповедника «Чаплі» (Аскания-Нова) им. Х. Раковского.	51

Дідусенко Н., Прошкіна Н. Попередні відомості про планктон водоймищ Асканія-Нова	52
Караваєв В. Мурашки, зібрані в Заповідникові «Чаплі» та його околицях.	70
Пачосский И. К. Наблюдения над целинным покровом в Аскании Новой в 1923 году . . .	72
Різниченко В. Нарис Гідрогеологічних умов району державного степового заповідника «Чаплі»	100
Россинский Д. М. Перелет поганки большой	107
Теетцманн Ф. Про південно-російські степи та про маєтки герцога Ангальт-Кетенського, що знаходяться в Таврії	112
Фортунатов Б. К. Асканийский фазан.	136
Фортунатов Б. К. Аскания-Нова	141
Фортунатов Б. Приморські заповідники (фрагмент)	145
Шарлемань М. Матеріали до орнітофауни Державного Степового заповідника Чаплі та його району	148
Шарлемань М., Снігіревський С. Матеріяли до бібліографії про Державний Степовий Заповідник «Чаплі», кол. «Асканія-Нова»	188
Шептицкий Г. Об организации приморских заповедников на берегах Черного и Азовского морей	192
Штамм А. Охрана природы и организация заповедников (Фрагмент)	193

1927

[б/а] [б/н]	195
[б/а] II Німецький З'їзд в справі охорони природи	195
[б/а] (В. Г. Аверін) Держзаповідник «Асканія-Нова»	195
[б/а] Будівництво заповідника «Чаплі»	196
[б/а] Від редакції	196
[б/а] Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про перший державний степовий заповідник «Чаплі» імені тов. Раковського» (Арт.415)	198
[б/а] Природничий парк (заповідник) на Україні.	201
[б/а] Радянська Україна (фрагмент)	202
[б/а] Справочник по Госзаповіднику «Чапли» им. Раковского (бывш. «Аскания-Нова») (фрагмент).	203
[б/а] Цілинні степи України	218
б/а [Шарлемань М.В.] До походження назви «Чаплі».	220
[А.С.] Полевое хозяйство	221
В.Г.Аверин. Перспективы развития охотничьего хозяйства на Украине (фрагмент) ...	222
Аверін В. Г. Про переліт литущих мишей.	222
Аверін В. Г. Чаплі. Охорона птахів та пташині заповідники на Україні	223

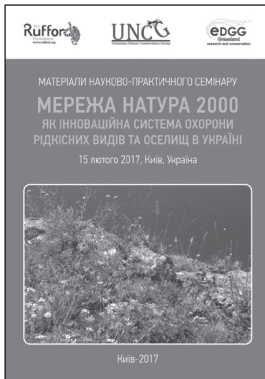
Аверін В.Г. Мисливство. Порадник українського мисливця (фрагменти)	224
Борзаківський Ол. Степ і степ, один без краю...	225
Борзаківський Ол. У «Чаплях»	231
Гребень Л. Зоотехническая опытная и племенная станция	238
Десятова-Шостенко Н. Дещо про охорону природи на заході (Німеччина і Америка) (фрагмент)	239
Дубровський В. Українська наука в УСРР. (Докінчення; фрагмент)	240
Іванов М. Ф. Несколько слов от заведующего станцией	240
Клеопов Ю. Д. Хомутовський степ (Маріупільська округа) (фрагмент)	241
Клепинин Н. Аскания-Нова и наука	242
Клоков М. <i>Dianthus campestris</i> М. В. та близькі до нього види на Україні.	243
Клоков М. Критичні нотатки.	253
Коварский А.С. Фитотехническая станция	254
Козлов П. Академик Козлов про сучасний стан Державного Заповідника «Чаплі» (кол. «Асканія-Нова») ім. Раковського	255
Козлов П. Государственный заповедник Аскания-Нова.	257
Ко-ко. [Колодько] Аскания-Нова строится.	263
Колодько М. Н. Наши достижения к десятой годовщине Октября	265
Котов М. И. Ботанико-географические исследования в Причерноморских степях. (фрагменти)	266
Лавренко Є. М. Охорона природи на Україні (фрагмент)	267
Лавренко Є. М. Рослинність України (фрагмент)	267
Лавренко Е. Цілинні степи України і потреба їхньої охорони (фрагмент)	280
Левіна Ф., Шалит М. Про рослинність островів Чурюка та Чурюк-Тюба на Сиваші, Мелітопольск. округи (фрагмент)	281
М. Ш. [Шарлемань М.В.] 100 лєтє существованія Асканія-Нова.	282
Окснер А. М. До вивчення флори обрїсникїв каменястих виходїв України.	283
Пачоский И. К. Описание растительности Херсонской губернии, ч. III	284
Перелешина В. І. До пізнання фавни павуків Асканії – Нової.	285
Петропавловский А. Животноводство	288
Под'япольский Н.Н. Национальные парки СССР (фрагмент)	290
Постригань С. До питання про поширення подового гірчака (<i>Centaurea inuloides</i> (Fisch) Schmalh) на Україні.	292
Семенов-Тян-Шанский А. П., Медведев С. И. Три новых вида жуков навозников (Coleoptera, Scarabaeidae) из южно-русских степей	303
Соколов В. Екскурсія дітей в заповідник України Асканію-Нова.	307
Станчинский В. В. Изменчивость организмов и ее значение в эволюции. (фрагмент)	327
Тарнані І. «Асканія-Нова» (Степной Заповедник Украины).	327

Тарнані І. Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського.	329
Тарнані І. Про хижих птахів. (фрагмент).	331
Формозов А.Н. О перелетах летучих мышей (Chiroptera, Vespertilionidae) (Представлено Академиком-Секретарем ОФМ 18 V 1927).	332
Фортунатов Б.К. Зоопарк.	335
Шалыт М. С. Влияние пастбы овец на состояние растительности на степи Госзаповедника б. «Аскания Нова» (предварительное сообщение)	336
Шарлемань М. Охорона природи (фрагмент)	362
Шарлемань М. Охорона природи на Україні (фрагмент)	364
Шостенко Н.О. Ботанический сад госзаповедника	365
Энгель С. Аскания-Нова.	366
Юрович. Заповідники та заказники (фрагмент)	368
Яната О. До геоботаничного вивчення рослинності України (фрагмент)	368
Яната О., Кузьменко А. Звіт про діяльність Ботанічної секції С.-Г. Наукового комітету України в 1925–1926 році (1/X 1925 – 31/IX 1926) (фрагмент)	369
Додаток.	373
Публікації, тексти яких не вдалось знайти.	374
Іменний покажчик публікацій	374
Покажчик періодичних видань	378

Серія: «Conservation Biology in Ukraine»

Серія збірок наукових праць під загальною назвою «Conservation Biology in Ukraine» була започаткована з метою стимулювати наукові та природоохоронні установи до збільшення кількості публікацій, присвячених практичним питанням охорони природи. Однією з найбільших проблем природоохоронних конференцій є недоступність їхніх матеріалів широкому колу читачів. Щороку у національних парках і заповідниках проводяться наукові конференції, проте ніхто не проводить збір всіх зазначених публікацій. Зазвичай їх немає і в бібліотеках (в т. ч. наукових). Знайти більшість таких збірок можливо лише знаючи про її існування. Рейтинг таких видань вкрай низький, адже практично неможливо посилатись на недоступні публікації.

Серія включає видання, підготовлені за сприяння громадської організації «Українська природоохоронна група», присвячені теоретичним і практичним питанням охорони біорізноманіття та природно-заповідного фонду в Україні.

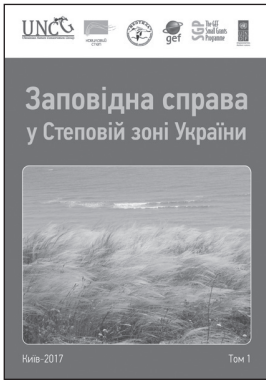

Мережа NATURA 2000 як інноваційна система охорони рідкісних видів та оселищ в Україні // Матеріали науково-практичного семінару (м. Київ, 15 лютого 2017 р.) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 1. – Київ, 2017. – 240 с.

До збірки включені наукові праці учасників семінару «Мережа NATURA 2000 як інноваційна система охорони рідкісних видів та оселищ в Україні», що відбувся 15 лютого 2017 року у Києві. Всі праці, включені до збірника, мають природоохоронну тематику та є важливими для пізнання природи різних куточків України, як у флористичному, зоологічному, так і у екосистемному

аспектах. Видання буде корисним для працівників установ природно-заповідного фонду, викладачів, студентів та аспірантів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Заповідна справа у Степовій зоні України (до 90-річчя від створення Надморських заповідників) // Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (Урзуф, 14-15 березня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 2, Т. 1. – Київ, 2017. – 304 с.

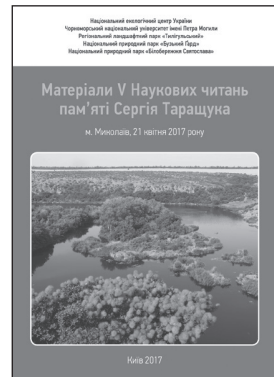
Заповідна справа у Степовій зоні України (до 90-річчя від створення Надморських заповідників) // Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (Урзуф, 14-15 березня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 2, Т. 2. – Київ, 2017. – 336 с.

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Заповідна справа у Степовій зоні України», приуроченої до 90-річчя від створення Надморських заповідників (14-15 березня 2017 р., НПП «Меотида», Урзуф, Донецька область, Україна). Всі праці, включені до видання, мають природоохоронне спрямування та є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Матеріали V Наукових читань пам'яті Сергія Тарашука (м. Миколаїв, 21 квітня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 3. – Київ, 2017. – 86 с.

До збірки включено праці учасників V Наукових читань пам'яті Сергія Тарашука, що присвячені збереженню Бузького Гарду, дослідженню екологічного стану р. Південний Буг у зв'язку з розбудовою Південноукраїнського енергокомплексу, формуванню регіональних екомереж, створенню регіональних «червоних» списків флори і фауни, історичній спадщині та практичним аспектам управління територіями екомережі. Видання буде корисне особам, що приймають рішення у сфері управління об'єктами підвищеної екологічної небезпеки, зоологам, ботанікам, історикам і краєзнавцям, працівникам установ природно-заповідного фонду, спеціалістам у галузі туризму та рекреації, викладачам, студентам, громадським діячам.

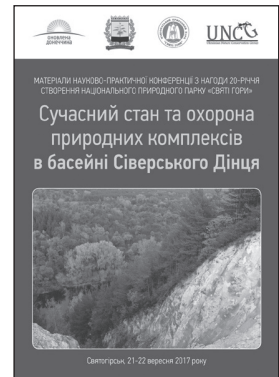

Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили» (до 90-річчя від створення заповідника «Кам'яні Могили») // Наукові праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. Назаровка, Донецька область, 25-27 травня 2017 року) / Праці відділення «Кам'яні Могили» УСПЗ НАН України. – Вип. 4 / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 4. – Київ, 2017. – 332 с.

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили», приуроченої до 90-ї річниці створення заповідника «Кам'яні Могили» (с. Назаровка, Донецька область, Україна, 87596, 25-27 травня 2017 року). Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Сучасний стан та охорона природних комплексів в басейні Сіверського Дінця // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 20-річчя створення національного природного парку «Святі Гори» (21-22 вересня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 5. – Святогірськ, 2017. – 170 с.

Видання здійснено Донецькою обласною державною адміністрацією та національним природним парком «Святі Гори», відповідно до розпорядження голови Донецької облдержадміністрації № 118 від 06.02.2017. До збірки включені наукові праці учасників науково-практичної конференції «Сучасний стан та охорона природних комплексів в басейні Сіверського Дінця», приуроченої до 85-річниці створення Донецької області та з нагоди 20-річчя створення національного природного парку «Святі Гори». Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ природно-заповідного фонду, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Богомаз М. В., Василюк О. В., Заворотна Г. В., Кучма Т. Л., Некрасова О. Д., Перегрим М. М., Плига А. В., Полянська К. В., Пішняк Д. В., Прекрасна Є. П. **Проектований національний природний парк «Приіріпіння та Чернечий ліс»**, видання 2-ге, доповнене і перероблене (під ред. Є. Прекрасної) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 6. – К.: UNCG, Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена, 2018. – 86 с., з дод.

Видання включає повний текст наукового обґрунтування щодо створення національного природного парку «Приіріпіння та Чернечий ліс», що проектується групою науковців в центральній частині Київської області.

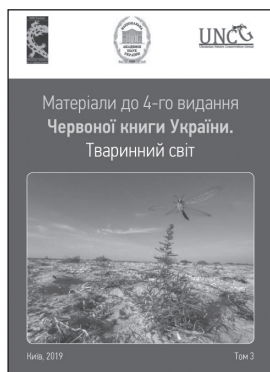
Передусім, брошура буде доречним довідником для усіх посадових осіб, що будуть залучені до процесу створення національного парку, а також громад та активістів неурядових організацій. Видання буде корисним для педагогів, студентів, учнів старших класів.

Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 7, Т. 1. – Київ, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, 2018. – 438 с.

Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 7, Т. 2. – Київ, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, 2018. – 450 с.

До збірки включені відомості про знахідки у 2009-2017 роках видів тварин, занесених до Червоної книги України, а також обґрунтування для внесення нових видів, або виведення їх з Червоної книги України. Понад як 170 авторів надали свої дані до збірки. Загальна кількість зібраних матеріалів становить 15 000 локалітетів, в яких було зроблено 29 000 знахідок видів Червоної книги України. Збірник розрахований на професійних зоологів, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду.

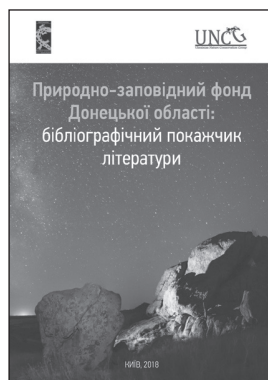

Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ (Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 7, Т. 3). – Київ, 2019. – 416 с.

До збірника включені відомості про знахідки у 2009-2017 роках видів тварин, занесених до Червоної книги України, а також обґрунтування для внесення нових видів, або виведення їх з Червоної книги України. В публікації представлена інформація, зібрана понад як 139 фахівцями-зоологами та аматорами. Загалом подано інформацію про 7500 зустрічей червонокнижних видів тварин. Збірник розрахований на професійних зоологів, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду.

Природно-заповідний фонд Донецької області: бібліографічний покажчик літератури / Упор. Василюк О. В., Ластікова Л. М. / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». Вип. 8. – К.: LAT & K, 2018. – 216 с.

Покажчик «Природно-заповідний фонд Донецької області: бібліографічний покажчик літератури» на сьогодні є найбільш повним зібранням відомостей про публікації, що містять інформацію щодо територій і об'єктів природно-заповідного фонду Донецької області. Покажчик включає інформацію про 2453 друковані видання, статті, тези конференцій та семінарів, а також популярні публікації, що містять інформацію про території і об'єкти природно-заповідного фонду Донецької області, створені до 01.07.2018 року. Покажчик розрахований на широке коло читачів-науковців, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду, студентів та викладачів природничих спеціальностей, вчителів, учнів та краєзнавців.

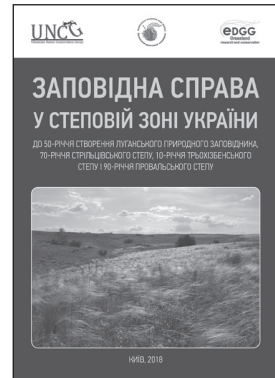
Котенко Тетяна Іванівна. Публікації про охорону природи Степової зони України / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 9. – Київ, 2018. – 426 с.

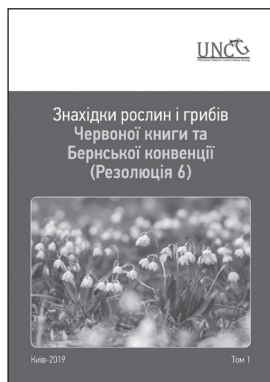
Видання містить повне зібрання публікацій видатного герпетолога Тетяни Іванівни Котенко, присвячених охороні природи у Степовій зоні України. Розглядаються концептуальні та прикладні питання формування мережі природно-заповідного фонду, плани дій по охороні конкретних природних об'єктів та перспективи створення нових заповідних територій, підходи до формування Червоної книги України, екомережі та інше. Більшість статей, зібраних у виданні, є рідкісними

і до недавнього часу не були доступні ані в Інтернеті, ані в наукових бібліотеках. Збірка буде цікавою професійним природоохоронцям, працівникам установ природно-заповідного фонду, студентам та викладачам природничих спеціальностей, а також професійним герпетологам.

Заповідна справа у Степовій зоні України (до 50-річчя створення Луганського природного заповідника, 70-річчя Стрільцівського степу, 10-річчя Трьохізбенського степу і 90-річчя Провальського степу) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 10. – К.: видавець Бихун В. Ю., 2018. – 350 с.

До збірки включені наукові статті, що стосуються різних аспектів заповідної справи в Степовій зоні України. Збірка присвячена ювілейним датам Луганського природного заповідника НАН України – 50-річчя створення Луганського природного заповідника, 70-річчя Стрільцівського степу, 10-річчя Трьохізбенського степу і 90-річчя створення першої природоохоронної території в Провальському степу. Статті мають наукове і природоохоронне значення, містять результати дослідження біо різноманіття, розглядають актуальні проблеми степознавства, питання розбудови природно-заповідного фонду, екомережі і смарагдової мережі, проблеми функціонування об'єктів ПЗФ та історії заповідної справи. Видання буде корисним для науковців, викладачів та студентів природничих спеціальностей, працівників установ ПЗФ, спеціалістів з охорони природи та краєзнавців.

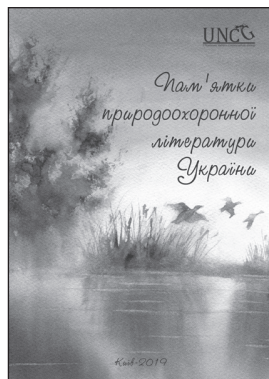

Знахідки рослин і грибів Червоної книги та Бернської конвенції (Резолюція 6). Т.1 (Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 11). – Київ, 2019. – 496 с.

До збірника включені відомості про знахідки видів рослин та грибів, занесених до Червоної книги України у 2009-2018 роках, а також обґрунтування для внесення нових видів, або виведення їх з Червоної книги України. В публікації представлена інформація, зібрана понад як 115 фахівцями-біологами. Загалом подано дані про 10 тисяч зустрічей червонокнижних видів рослин та грибів, зроблених у 15 тисячах локалітетів. Збірник розрахований на професійних ботаніків, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду.

Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку ХХ століття (1914-1932) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 12. – Київ: LAT & K, 2019. – 330 с.

Збірка включає повні тексти всіх 12 видань, присвячених охороні природи, що були видані Україні з 1914 по 1932 рік, а також одне видання, написане 1928 року, але видане лише у 1960-х. Майже всі ці книжки сьогодні існують в 1-5 примірниках і не є доступною літературою. Стан окремих примірників вже зараз є вкрай поганим (відсутні окремі сторінки, одне з видань збережене лише як примірник, пошкоджений пацюками). Тексти всіх видань подаються у збірці із збереженням оригінального авторського правопису та особливостей мови. Збірка буде цікавою багатьом дослідникам: професійним природоохоронцям, біологам, історикам, бібліографам. Не меншим відкриттям видання стане для патріотично налаштованих українців, адже вся риторика природоохоронної пропаганди, що використана у зібраних нами книжках, ґрунтується на історико-патріотичній тематиці. Аргументи, щиро наведені авторами на початку ХХ ст. і тепер, століттям потому, не перестають зачіпати за живе кожного небайдужого до рідної землі і історії свого народу. Також специфічного емоційного забарвлення цим книгам додає те, що всі їхні автори зазнали утисків радянської влади (були репресовані, рятувалися еміграцією, отримали тривалі строки ув'язнення тощо), а самі книжки були заборонені у радянський час.

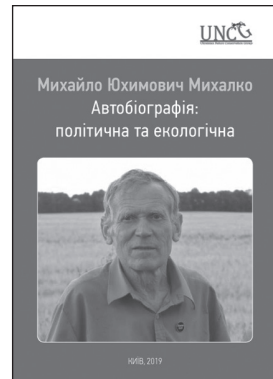

«Біорізноманіття степової зони України: вивчення, збереження, відтворення» (з нагоди 10-річчя створення національного природного парку «Меотида») // Праці науково-технічної конференції (с. Урзуф, 16-18 жовтня 2019 року) / Серія «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 13 – Слов'янськ: Видавництво «Друкарський двір», 2019. – 316 с.

До збірки включені наукові праці учасників науково-технічної конференції «Біорізноманіття степової зони України: вивчення, збереження, відтворення» з нагоди 10-річчя створення національного природного парку «Меотида» (16-18 жовтня 2019 року, НПП «Меотида», с. Урзуф, Донецька обл., Україна). Матеріали збірки можуть бути корисними для працівників ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців, спеціалістів з охорони природи, а також використані при розробці загальних і спеціальних вузівських лекційних курсів, методичних посібників природоохоронного та екологічного напрямку.

Михайло Юхимович Михалко. Автобіографія: політична та екологічна / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 14. – Київ, 2019. – 64 с.

Видання містить оригінальний автобіографічний текст видатного київського природоохоронця Михайла Михалка. Розповідь розкриває причини, чому Михайло Юхимович став політичним в'язнем та що спонукало його стати борцем-природоохоронцем після звільнення. Акції кінця 1980-х, що описані в деталях у виданні, тепер всіма забуті. Інформація про описані в книжці події публікується вперше. Натомість саме вони були першими масштабними природоохоронними протестами в Україні. І саме ці події в майбутньому привели до створення національного природного парку «Голосіївський», якому Михайло Юхимович присвятив більшу частину життя.

Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні : Рослинний світ та гриби / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 16. Т. 1. – Київ; Чернівці : Друк Арт, 2020. – 280 с.

Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні : Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 16. Т. 2. – Київ; Чернівці : Друк Арт, 2020. – 248 с.

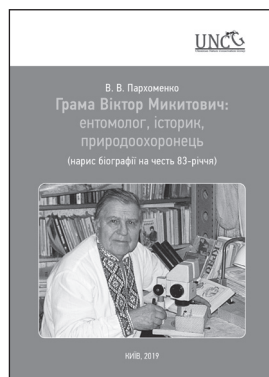
Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні : Прикладні аспекти моніторингу та охорони біорізноманіття / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 16. Т. 3. – Київ; Чернівці : Друк Арт, 2020. – 528 с.

До збірки включено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні» (Київ, 27 березня 2020 року), що була організована БО «БФ «Фонд захисту біорізноманіття України». Конференція організована з метою отримати об'єктивне наукове

бачення пріоритетів та проблем охорони біорізноманіття в Україні, огляд кращих практик вже проведених заходів охорони, менеджменту та моніторингу біорізноманіття.

Пархоменко В. В. Грама Віктор Микитович: ентомолог, історик, природоохоронець (нарис біографії на честь 83-річчя) / В. В. Пархоменко; Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 17. – Київ ; Чернівці : Друк Арт, 2019. – 96 с. : іл.

Віктор Микитович Грама – людина-епоха: свідок війни, учень В. Б. Захаренка, С. І. Медведєва та М. Г. Швалба, відомий ентомолог, еколог та історик, поет і патріот України. На основі багаторічного спілкування з Віктором Микитовичем та опрацювання його особистого архіву, автор упорядкував спогади та архівні джерела, які висвітлюють досі маловідомі події життя науковця. Біографічний нарис проілюстровано фотографіями та копіями документів.

Наукове видання

Асканія-Нова
Антологія публікацій
та друкованих видань (1845-1945)
Том 3
(1926-1927)

Редактор Л. Звенигородська
Технічна редакція, бібліографічне опрацювання Л. Ластікової
Макет О. Вакаренко
Відновлення карт і малюнків: О. Вакаренко, Г. Гузь, А. Русанова
Малюнок на обкладинці О. Надєїної
Підготовка до друку В. Дворського

Підписано до друку 02.07.2020. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура PT Sans Narrow. Ум. друк. арк. 22,78.
Тираж 300 прим. Зам. 200616

Видавець ТОВ «Друк Арт»
58018 Чернівці, вул. Головна, 198-А, к. 5, тел. (3072) 585-432
Ліцензія про державну реєстрацію ДК № 2741 від 15.01.2007 р.
Виготовлювач ФОП Варвус В. В.

